НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ГЕОПРОСТОРІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ І РАННЬОМОДЕРНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ

КИЇВ
2025

УДК 327(477)"04/17":94

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 30 вересня 2025 р.)

Україна в геопросторі середньовічної і ранньомодерної цивілізацій: ідентифікаційні та соціокультурні контексти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 428 с.

У пропонованій колективній праці форматом різновекторно спрямованих нарисів, об'єднаних у три проблемно-тематичні блоки, з проєкції геоісторичної парадигми представлено формування в тривалому зрізі історії просторово-суспільного середовища України як місця розвитку українського соціуму, що задає направленість його самоідентифікації в оточуючому світі, визначає територіально-політичні конфігурації форм його державотворчості, забезпечує ресурсний базис для розвитку національної економіки, визначає культурно-ментальну матрицю українців, прогнозує геополітичні виклики та стратегії реагування на них.

Розраховано на академічну спільноту, викладачів і студентів гуманітарних вишів, широкий читацький загал.

Відповідальний редактор: академік НАН України *Валерій СМОЛІЙ*

Рецензенти:
Ярослава ВЕРМЕНИЧ, член-кореспондент НАН України
Сергій КОПИЛОВ, доктор історичних наук
Сергій ЛЕП'ЯВКО, доктор історичних наук

DOI

ISBN 978-617-14-0481-6
ISBN 978-617-14-0482-3

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2025
© Автори нарисів, 2025

ЗМІСТ

Вступне слово 5

КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ГЕОПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР

Одрін О. «Колонізаційні союзи» і грецька колонізація басейнів Чорного і Мармурового морів 9
Ричка М. Київська Русь та її колонії (*причини і наслідки суперництва*) 30
Гуржій О. Загальноєвропейські перетворення в галузі аграрних відносин і Україна (друга половина XVII–XVIII ст.) 58
Чухліб Т. Формування національної ідентичності ранньомодерної України на цивілізаційному європейському кордоні 92

ПРОСТОРИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТИНІВ

Блануца А., Ващук Д. Джерела до історії московсько-литовських воєн кінця XV — першої третини XVI століть 155
Щербак В. Генеза визвольного руху в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII століття 215
Гурбик А. Вторгнення армії Великого князівства Литовського 1651 р. в Україну: оборона північних рубежів Гетьманату, бої на півночі та битва за Київ 228
Горобець В. Норми та девіації владних відносин Гетьманату: адміністративні практики полкового управління 264
Станіславський В. Поділля і Кам'янець-Подільський під час українського повстання 1702–1704 рр.: кілька спостережень щодо особливостей перебігу та зв'язків з міжнародною політикою 283

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Келембет С. Старші сини Федора Ольґердовича, князя Кобринсько-Ратенського: між Литвою, Польщею та Москвою 301
Русіна О. Літературні пам'ятки литовської доби в рецепції українських книжників XVII століття 317
Люта Т. Братська ікона Богородиці: образ і контекст 349
Гуржій О. Поняття «Україна» і «Київ» у ментальному сприйнятті Богдана Хмельницького та його оточення 383
Потапенко С. Слобідська Україна крізь призму просторових уявлень локальної еліти у XVIII столітті 394

ВСТУПНЕ СЛОВО

Просторовий поворот, що опредметнився в історіографії на зламі XX–XXI ст., вивів у пріоритети дослідницьких практик вивчення географічно-соціального середовища, що сформувалося й еволюціонувало протягом тривалого історичного часу і визначило історико-територіальний ареал постання сучасних держав і народів як творців самобутніх культурно-цивілізаційних просторів. Власне, за оцінкою науковців, відбулося культивування просторової концептосфери як дієвого актора історії, що задає рамки множинності формовиявів активної взаємодії суб'єктів історичного процесу. Відповідно пізнання просторових структур та продукованих ними зв'язків (на різних хронологічних періодах вони виступають індикаторами соціокультурної і політичної ідентичності європейських народів, держав та регіонів) для суспільств минулого і сучасності набуває все більшої актуальності в проблемно-тематичному полі новітньої історичної науки.

На органічну присутність історичної компоненти (поряд з географічно-територіальним, ресурсно-економічним, мілітарним, інформаційно-комунікаційним, духовно-культурним, ментально-ідеологічним та іншими складниками) в геопросторових, геополітичних і геостратегічних концепціях, а також її ролі у формуванні геополітичного коду держав як збалансованої багатовекторної системи їх відносин із зовнішнім світом та корелятора внутрішнього суспільного мікроклімату в різні часи в соціогуманітаристиці вказувалося неодноразово. Для України акцентація на минуле актуалізується тим, що її культурно-історичний ландшафт, який формувався протягом не однієї тисячі років у різновекторних еколого-географічних нішах, не лише обумовив розмаїття посталих у його межах цивілізаційних структур, а й визначив на далеку перспективу головні напрями та моделі геополітичної взаємодії із сусідами, усвідомлення власної ідентичності в навколишньому світі.

На всіх цивілізаційних етапах зовнішні впливи на соціокультурне, політичне та економічне облаштування національного простору зберігали значний турбулентний актив. Градус цієї турбулентності фактично досяг свого піку в умовах сьогодення, вкотре актуалізувавши перед українською спільнотою проблему цивілізаційного вибору та загострivши спектр питань збереження територіальної цілісності держави. Відповідно дослідження територіально-просторових практик взаємодії сформованих

на українському історико-територіальному ареалі в глибинах століть осередків цивілізацій, шляхів освоєння українцями ландшафту свого побутування як в матеріальних, так і ціннісно-ментальних вимірах не обмежується лише пізнавальною сферою, а й має значний прогностично-безпековий потенціал.

Сьогодні як ніколи раніше очевидною стає залежність глобальних світ-систем від геополітично нестабільних зон, наростання конфліктогенності в яких приховує потенційну загрозу для загальнопланетарного середовища. Зокрема, це наочно демонструє приклад України, геопростір якої через факт повномасштабної російської агресії перетворився на нестабільний фронтир регіональної напруги, що ставить під питання надійність загальноєвропейських безпекових блоків. В таких умовах врахування різнобічного історичного досвіду утворення та взаємодії просторових структур в цивілізаціях минулого може стати запобіжником тих викликів, що походять із сьогодення, а водночас підгрунтям для ефективного структурування глобальної безпекової моделі світоустрою. Рівнозначними складовими в цьому комплексному новотворі виступають природно-географічна та політико-адміністративна компоненти.

Виходячи з цього, презентаційний формат пропонованої колективної монографії визначений ракурсом простеження відповідності українських середньовічного і ранньомодерного просторових цивілізаційних конструктів загальноєвропейським тенденціям облаштування суспільного простору з проєкційних можливостей інституційно-правової, геополітичної, геоекономічної, геоідеологічної, геоцивілізаційної парадигмальних конфігурацій. При цьому в пріоритети винесено спостереження над впливами змін просторових форм на соціальні практики та державотворчі процеси; визначення політико-економічного потенціалу України в геопросторових полях різних цивілізаційних епох; випрацювання моделей національних стратегій геополітичної поведінки; з'ясування особливостей сприйняття українським соціумом ресурсного потенціалу своїх суспільно-політичних утворень, а також зміни уявлень українців щодо свого місця в геополітичному просторі центрально-східноєвропейського регіону. Важливого значення набувають питання етнічної, культурної, релігійної, політичної ідентифікації населення історично сформованих теренів України. З таких інтелектуальних пропозицій читачеві пропонується наукова концептуалізація української просторової організації як багатоаспектної мінливої конкретноісторичної єдності, що обумовлює векторність різноякісних геопросторових відносин, продукованих суспільною активністю людських колективів з різними статусними ролями.

Академік НАН України
Валерій СМОЛІЙ

КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ГЕОПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР

Олександр Одрін
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ)
e-mail: olodrin@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2729-6548

«КОЛОНІЗАЦІЙНІ СОЮЗИ» І ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ БАСЕЙНІВ ЧОРНОГО І МАРМУРОВОГО МОРІВ

Одним з найдискусійніших питань історії Великої грецької колонізації є проблема існування (або відсутності) міжполісної кооперації при виведенні нових апойкій. Особливо актуальною вона є для басейну Чорного моря, де більшість скільки-небудь значних полісів була заснована усього двома метрополіями — Мілетом та Мегарами — та їхніми апойкіями (часом у кооперації з метрополією).

Одразу хотів би підкреслити, що питання самої можливості утворення скільки-небудь тривалих міжполісних союзів (окремим випадком чого є кооперація в колонізаційній діяльності) — одне з найбільш дискусійних в історії Греції пізньоархаїчної доби[1]. І це природно, бо відповідь на це питання залежить від оцінки рівня розвитку тогочасного античного суспільства загалом, і його державних інституцій зокрема. Прибічники традиційного погляду вважають, що вже десь на межі VIII та VII ст. до н. е.[*] у грецькому світі сформувалося дві коаліції полісів[**], протистояння між якими відбувалось на різних театрах, зокрема, і поза межами басейну Егейського моря, впливаючи нейбезпосереднішим чином на хід колонізаційного процесу. Натомість їхні опоненти, наголошуючи на тому, що наративні джерела, синхронні часу цього протистояння, відсутні, твердять, що вся концепція глобальних союзів є проєкцією пізнішої ситуації на більш ранню, а ніяких стійких об'єднань, зокрема, і «колонізаційних союзів», у добу архаїки не могло існувати в принципі, адже напівсформовані інституційно поліси того часу просто нездатні були їх утворювати.

---

[1] Серед скептичних поглядів див., наприклад: *Hall J. M.* A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE, 2nd ed., 2013. P 1–8.

[*] Датування цієї події коливається в широких межах. Наводимо тут найпоширеніший варіант

[**] Природа цих коаліцій, звичайно, відрізнялась від союзів класичної доби, але й останні відрізнялись рівнем структурованості.

Тож метою цього дослідження є аналіз аргументації прибічників обох підходів, з особливим акцентом на процесі колонізації чорноморського басейну.

Свого часу в історіографії була поширена думка, що «колонізаційні союзи» на еллінських теренах вперше сформувалися під час так званої Лелантської війни — конфлікту, датування якого викликає розбіжності, але більшість дослідників відносить його до останнього десятиліття VIII — першої половини VII ст. до н. е.[2]

Лелантська війна є однією з найконтроверсійніших подій в історії архаїчної Греції. З погляду одних антикознавців, вона є чи не ключовою подією цієї доби, хід і наслідки якої багато в чому визначили шляхи розвитку Давньої Греції загалом, і хід Великої грецької колонізації зокрема. Натомість, з погляду їх опонентів, Лелантська війна — це суто історіографічна конструкція, створена антикознавцями шляхом довільної добірки та тенденційної інтерпретації свідчень античної літературної традиції, яка сама по собі не відзначається надійністю, та «підгонки» під неї даних археології. Історіографія питання величезна, хоча монографічні дослідження й досі, по суті, вичерпується лише єдиною працею В. Паркера, яка побачила світ ще 1994 р.[3]

Власне кажучи, погляд на Лелантську війну як на глобальний конфлікт має джерелом саме лише твердження Фукідіда, який у першій книзі своєї «Історії» [Thuc. I, 15, 3] твердить, що в часи після Троянської війни і до Пелопоннеської елліни мали суто локальні міжусобні зіткнення, за одним лише винятком — збройного конфлікту між халкідянами та еретрійцями, який в сучасній історіографії і має назву Лелантської війни, оскільки формальною причиною її початку була боротьба за родючу рівнину річки Лелант на Евбеї.

Сам Фукідід не уточнює склад учасників обох протиборчих коаліцій, але, комбінуючи його дані з інформацією інших джерел, ті науковці, які поділяють погляд на історичність Лелантської війни саме як глобального (за мірками Греції доби архаїки) конфлікту, пробують реконструювати їх

---

[2] Вичерпну історіографію до середини XX ст. див.: *Bradeen D. W.* The Lelantine War and Pheidon of Argos // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. 1947. Vol. 78. P. 223. № 1. З останніх праць див.: *Fachard S., Verdan S.* Chalcis and Eretria // The Oxford History of the Archaic Greek World. Vol. I: Argos to Corcyra. Oxford, 2024. P. 161–167; *Walker K. G.* Archaic Eretria. A political and social history from the earliest times to 490 BC. London; New York, 2004. P. 152–165. Якщо автори «Оксфордської історії..» займають обережну позицію, то К. Волкер більш ентузіастична в цьому питанні, приймаючи тезу про глобальний характер війни.

[3] *Parker V.* Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte. Stuttgart, 1994.

склад[4]. При цьому зазначимо, що між ними не було єдності у розумінні того, що ж саме являли собою ці коаліції — чи то справді існували певні, нехай і не формалізовані, об'єднання полісів, чи насправді йдеться про сукупність локальних конфліктів, кожен з яких сам по собі включав небагато учасників, а поділ на дві групи був суто умовним. А найскептичніші з-поміж антикознавців обмежують дію конфлікту лише Евбеєю, вважаючи, що всі інші протистояння, зокрема, й колоніальні, не мали до Лелантської війни жодного відношення. Історіографія питання величезна, але варто зазначити, що більшість концепцій були сформульовані ще в першій третині минулого століття, а суперсучасні ніби погляди направду є лише їх модифікацією.

Саме в той час А. Берн сформулював концепцію Лелантської війни як конфлікту «торгівельних ліг», в якому брали участь більшість економічно розвинутих полісів архаїчної доби[5]. Натомість, приміром, нумізмат О'Ніл зводив увесь конфлікт до свого роду «лицарського турніру» між аристократами обох полісів[6].

На концепції Берна варто зупинитися детальніше, адже він, займаючи, певно, найрадикальнішу «глобалізаторську» позицію, пов'язував, на відміну від опонентів, протистояння між полісними коаліціями й з колонізаційними процесами. Взагалі йому було притаманне бажання «прив'язати» до Лелантської війни чи не всі скільки-небудь помітні конфлікти того часу, із Мессенськими війнами включно. Однак в центр він ставить протистояння між двома об'єднаннями полісів[7] — «торгівельними лігами», на чолі яких стояли Самос і Мілет, а Халкіда і Еретрія були лише учасниками відповідно самоської та мілетської «ліг». Варто зауважити, що сам Берн спеціально наголошував, що їх не можна було називати повноцінними союзами, а радше доволі-таки аморфними об'єднаннями,

---

[4] Слід зазначити, що й тут між окремими дослідниками існують розбіжності. Найповнішу історіографію проблеми див. у цитованій монографії В. Паркера: *Parker V.* Untersuchungen zum Lelantischen Krieg…, а також (з найновішої) у праці К. Волкер та авторів «Оксфордської історії Архаїчного грецького світу».

[5] *Burn A. R.* The So-Called «Trade-Leagues» in Early Greek History and the Lelantine War // The Journal of Hellenic Studies. Vol. 49. Part 1. 1929. P. 14–37.

[6] *O'Neill J. G.* Ancient Corinth, 1. Baltimore, 1930. P. 162–164. Див. також: *Gardner P. A.* Numismatic Note on the Lelantine War // The Classical Review. 1920. Vol. 34. № 5–6. P. 90–91. Нічим іншим як модернізованим варіантом цих ідей є, по суті, концепція Н. Бершадськи: Bershadsky N. Impossible Memories of the Lelantine War. Mètis, 2018. N.S.16. P. 191–213.

[7] Припускав він і існування третьої такої ліги, родоської (*Burn A. R.* Op. cit. P. 26 ff.).

пов'язаними спільними інтересами[8]. І головним таким інтересом, на його думку, була морська торгівля: «ліги» намагались встановити контроль над морськими шляхами і ринками збуту. Саме ця його теза викликала найбільше заперечень — як надміру анахроністична і модернізаторська. Варто наголосити, що згодом сам автор від ідеї «ліг» відмовився[9], залишаючись натомість прибічником поділу провідних грецьких полісів на дві протиборчих групи і боротьби між ними і на колоніальних шляхах[10].

Берн вважав, зокрема, що боротьба велась і за доступ до Чорного моря. При цьому він, урозріз із думкою більшості, постулює конфлікт між колоністами з Паросу, з одного боку, та мегарцями та мілетянами — з іншого. Загалом, на його думку, «колоніальний» театр (чи радше, театри) бойових дій відігравав чи не більшу роль, аніж власне евбейський чи малоазійський, адже економічно розвинуті поліси прагнули закріпитись на торгівельних шляхах, що вели до ринків сировини та збуту. Відтак у рамках бернівської концепції ми цілком можемо вести мову і про колонізаційні союзи. Інша річ, що у першій версії цієї концепції вчений, по суті, зводив чи не всю колонізаційну активність до торгівельної складової, випередивши в часі творців так званої «торгівельної теорії» колонізації[11].

Природно, що крайні скептики, які постулювали локальність халкідсько-еретрійського конфлікту, заперечуючи ідею існування будь-яких міжполісних об'єднань у добу архаїки, відкидали і можливість скількинебуть тривалої, а не ситуативної, кооперації і на колонізаційній ниві. Отже, заперечення ідеї «торгівельних ліг» як надто модернізаторської мало наслідком і апріорне відкидання можливості колонізаційних союзів, хоча цілком очевидно, що колонізація аж ніяк не зводиться до торгівельної складової[12]. Між тим, історичні та археологічні дані не дозволяють апріорно відкидати, приміром, протистояння халкідсько-коринфського колонізаційного союзу з мегарцями та еретрійцями в Італії та

---

[8] *Burn A. R.* Op. cit. P. 14 («Miletus, Chios, Eretria and their allies — Samos, Chalcis, Corinth and *their* allies — form, each group, an *entente cordiale* rather than an alliance properly so called...»).

[9] *Burn A. R.* Lyric Age of Greece. London, 1960. P. 82.

[10] Ibid. P. 90 ff. Так само він продовжував уважати паросців союзниками самосців, а не мілетян (P. 93). Втім, ще в першій статті (Op. cit. P. 14) він вказував на те, що Наксос та Парос могли, залежно від обставин, змінювати свою політичну орієнтацію. Ця теза згодом з'являється і у працях інших дослідників, як-от В. Паркер.

[11] У модернізованій версії своєї концепції він, говорячи про чорноморський басейн, основну увагу вже приділяє питанню земельного голоду в метрополії. Ibid. P. 107 ff.

[12] Хоча й ідеї торгівельної колонізації зарано вважати похованими. Див.: *Буйских А. В.* О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?) // Вестник древней истории. 2013. Vol. 1. С. 21–39. До цієї тези автора ми ще повернемось.

Сицилії. А результатом цього протистояння стала переорієнтація мегарської колонізаційної активності з західного на північно-східний напрям. Варто бодай коротко зупинитись на ключових епізодах цього протистояння. Варто підкреслити, що традиційно конфлікт (чи серія конфліктів) на грецькому заході у другій половині VIII ст. до н. е. вважається такою собі прелюдію до Лелантської війни, початок якої відповідно датується орієнтовно 710, рідше 720 р. до н. е. І цей початок якраз традиційно прив'язують до завершення боротьби на грецькому Заході між колоністами з Халкіди та Коринфу, з одного боку, та Еретрії та Мегар — з іншого. Логіку подібних побудов можна прийняти лише в тому випадку, якщо сприймати усі епізоди протиборств ізольовано, причому бажано сприймати ізольовано ще й окремі епізоди протистояння на заході.

Основними ж з таких «колоніальних» протистоянь були:

1. боротьба між халкідськими та еретрійськими колоністами, які спільно заснували Пітекусси на острові Іск'я, яка звершилася вигнанням останніх;
2. атака корінфян на чолі з Херсикратом на колонію еретрійців на о. Керкіра у 734 році до н. е., через що останні були змушені залишити острів і перебратись аж у Халкідіку;
3. конфлікт між мегарськими поселенцями, з одного боку, та халкідськими, а, особливо, коринфськими колоністами у Східній Сицилії, в результаті чого мегарцям вдалося заснувати тут власну апойкію — Мегари Гіблейські — з величезними труднощами і у несприятливій місцевості, що мало наслідком фактичну зупинку мегарської колонізації Заходу.

Всі ці три конфлікти відбулися практично синхронно, що змушує без жодного ентузіазму ставитись до позиції ультраскептиків, які воліють заперечувати будь-який зв'язок між цими подіями. І саме в контексті встановлення корінфсько-мегарського контролю як над шляхами з Греції до Італії та Сицилії (Керкіра), так і над ключовими пунктами у цьому регіоні (Мессінстка протока, де халкідяни заснували апойкії на обох її берегах, Пітекусси та, згодом, Куми, як кінцеві пункти на шляху до Центральної Італії тощо) цілком логічним виглядає переключення уваги мегарців на північно-східний колонізаційний напрям і координація зусиль з Мілетом та його союзниками.

Варто наголосити, що початок освоєння Заходу евбейцями демонстрував не просто мирний характер їхніх взаємин, а навіть й координації зусиль[13]. Саме спільно халкідяни та еретрійці заснували перше еллінське

---

[13] Історіографію «заморської» діяльності евбейців див.: *Fachard S., Verdan S.* Chalcis and Eretria. P. 167–176; *Walker K. G.* Archaic Eretria… P. 139–152.

поселення в Італії — Пітекусси на острові Іск'я, яке археологи датують 750–730-ми роками до н. е. Загалом же поява греків (коринфян та евбейців) на Тірренському узбережжі фіксується десь у першій половині VIII ст. до н. е. До речі, саме стосовно Пітекусс досі переважає саме торгівельна теорія їх заснування, адже вони були фактично кінцевим пунктом на торгівельному шляху в Етрурію з Близького Сходу, який стартував в евбейському ж емпорії в Аль-Міні.

До сьогодні точаться дискусії про природу першого грецького поселення: чи було воно повноцінним полісом, а чи торгівельною стоянкою (емпорієм). Гіперкритики взагалі, всупереч стійкій античній традиції, вважають його не грецьким, а поліетнічним, з потужною фінікійською складовою[14]. Більшість дослідників усе ж схиляються до того, що це було саме грецьке поселення, яке слугувало форпостом для подальшого освоєння родючих земель Кампанії, а ще більшою мірою — для налагодження торгівлі з Етрурією, а принагідно й іншими областями Італії. Причому торгівля ця не обов'язково мала провадитись самими привозними товарами, але й продукцією власного виробництва. Недарма ж відзначається чималий вплив місцевих, пітекуських, ювелірів на формування орієнталізованого стилю етруських злотокузнецiв. Припускають навіть, що чи не більшість грецького населення Пітекусс на початку складали торгівці та ремісники, включно з ювелірами (питання про те, хто забезпечував їх сільськогосподарською продукцією, лишається відкритим). На початку припускають емпоріальний статус цього поселення, яке згодом, десь в останній чверті VIII ст. до н. е., перетворилось на повноцінний поліс. Щоправда, невдовзі мешканці були змушені його покинути та переселитись до сусідніх Кум. Причини цього були двоякі: землетрус та громадянська смута (стасис). І причини стасису — конфлікту між халкідянами та еретрійцями — багато хто обґрунтовано пов'язує саме з Лелантською війною.

Очевидно, дібравшись до більш-менш кінцевої точки маршруту з Греції в Етрурію, по тому евбейці прагнули закріпитись і у ключових проміжних пунктах. А таких пунктів було як мінімум два. Першим з них

---

[14] Населення Пітекусс було доволі строкатим, включаючи не лише грецьку та місцеву, догрецьку, складову, але й, схоже, фінікійську громаду (Див.: *D'Agostino B.* The First Greeks in Italy // G. R. Tsetskhladze (ed.), Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas. Leiden, 2006. P. 201–237; *Charalambidou X.* Viewing Euboea in relation to its colonies and relevant sites in northern Greece and Italy Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World 2015. P. 101 ff). Втім, більшість дослідників не приймають радикально-критичну позицію Дж. К. Пападопулоса (*Papadopoulos J. K.* Phantom Euboians // Journal of Mediterranean Archaeology. 1997. Vol. 10. № 2).

були Іонічні острови на північний захід від грецького узбережжя, адже саме звідси кораблі, які до того рухались уздовж берега, йшли на захід через протоку Отранто до італійських берегів. Стратегічно найважливішим серед цих островів була Керкіра (Корфу). Тут якраз у середині VIII ст. до н. е. спробували утвердитись еретрійці, які заснували свою не надто тривалу апойкію[15]. Але вже у 734 р. до н. е. еретрійців звідти вибивають коринфяни на чолі з Херсикратом, тож перші були змушені перебратись аж на узбережжя Македонії, в Мефону.

Дуже заманливим виглядає пов'язати агресію коринфян на Керкірі із зміною влади в самому Коринфі: тут якраз у 747 р. до влади приходить аристократичний клан Бакхіадів[16]. Примітно, що до цього клану належали і Херсикрат, і Архій — ойкіст Сіракуз. Саме за Бакхіадів можемо спостерігати якнайтісніше зближення Коринфу з Халкідою та Самосом, яке після їхнього падіння у 657 р. змінюється на відверту конфронтацію.

Тож, спільними зусиллями халкідян (на Пітекуссах) та коринфян (на Керкірі) ліквідовуються обидва осередки еретрійської колонізації на західному напрямі. З того часу ми вже не спостерігаємо жодної колонізаційної активності Еретрії на грецькому Заході. А субколонію Пітекусс Куми в Кампанії (чи то у 740-х, чи то у 720-х роках до н. е.) халкідяни засновували вже без участі еретрійців, лише в компанії еолійців з малоазійських Кум.

Майже синхронно у 730-х роках до н. е. халкідяни і коринфяни беруть під контроль східне узбережжя Сицилії: у 735/734 році халкідяни, цього разу спільно з наксосцями, засновують тут місто Наксос, а роком пізніше, у 734/733 коринфяни, вигнавши еретрійців з Керкіри, — Сиракузи[17]. Кількома роками пізніше, у 730/729 р. до н. е., Наксос виводить дві субколонії — Леонтіни та Катану, опановуючи чи не найродючішу у всій Сицилії долину річки Сімеф. Сиракузи згодом, намагаючись не відставати, теж активно підпорядковують собі навколишні землі на південно-східному «куті» Сицилії. Утім, ці колонізаційні змагання вже не стосуються теми колонізаційних союзів.

---

[15] Про евбейську апойкію на Керкірі див.: *Gehrke H.-J., Sapirstein Ph*. Corcyra // The Oxford History of the Archaic Greek World. Vol. I: Argos to Corcyra. P. 535–539; *Fachard S., Verdan S*. Chalcis and Eretria… P. 175; *Walker K. G*. Archaic Eretria. P. 145–147.

[16] *Salmon J. B*. Wealthy Corinth: A History of the City to 338 B.C. Oxford, 1997 (Reprint of 1984 edition). P. 55 ff.

[17] Історіографія питання величезна. Див.: *Domínguez A. J.* Greeks in Sicily // Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas. Vol. 1. 2006. P. 253–358; *Fischer-Hansen T., Heine Nielsen T., Ampolo C*. Sikelia // Hansen M. H., Nielsen T. H., (Eds.) An Inventory of Archaic and Classical Poleis. Oxford, 2004. P. 218, 225.

Коринфсько-халкідську ідилію у Східній Сицилії спробували було порушити мегарці, які десь у ці часи намагалися вклинитись між Наксосом та Сиракузами. Зазнавши тут численних поневірянь, причому з обох боків — халкідського та коринфського, вони все ж засновують-таки, на не надто родючих землях (та ще й без гавані) неподалік від гори Гібла, своє місто, відоме як Мегари Гіблейські. Стосунки Мегар із сусідами, особливо з Сиракузами, лишались стабільно напруженими аж до руйнування міста тираном Сиракуз Гелоном. Тож навряд чи нас мусить аж так дивувати, що «мегарсько-гіблейська» колонія Селінус, заснована у 628 р. до н. е. на південному узбережжі Сицилії, взагалі взяла бік карфагенян у боротьбі з Гелоном та його союзниками.

Отже, вище йшлося про два ключових пункти на шляху з Еллади до Етрурії. Другим таким пунктом була Мессінська протока, що відокремлює Сицилію від Апеннінського півострова. Цей пункт поставили під контроль халкідяни. У 720 р. вони заснували Регій на італійському боці протоки (він вважається останньою халкідською колонією на заході)[18]. Трохи складніша ситуація з датуванням Занкли на сицилійському березі[19]. Всі джерела однозначно твердять, що вона була заснована до Регія, а от коли саме — тут спостерігається плутанина. Частина джерел вважають Занклу взагалі першою колонією греків на Сицилії, датуючи її заснування аж 757-им р. до н. е. При цьому стверджується, що халкідяни заснували її спільно з мешканцями Кум, що в Кампанії. Це виглядає доволі парадоксально, навіть якщо прийняти ранню дату заснування останніх, тобто 740 р. до н. е. Археологи припускають, що Занкла все ж не могла бути заснована куманцями ще до появи самих Кум, тож вважають, що це відбулося таки після появи Наксоса.

Отже, як бачимо, в результаті серії конфліктів (на Керкірі, Пітекуссах, при заснуванні Мегар Гіблейських) контроль над шляхами до Центральної Італії та Сицилії опиняється в руках Халкіди, Коринфу та їх союзників. До речі, третій напотужніший учасник Леланської війни на халкідському боці — Самос — нібито теж брав участь у колонізації Занкли, але його роль була тут суто друго-, якщо не третьорядною. Еретрія та Мегари зазнають невдачі у спробах утвердитись на Заході, переорієнтуючись для початку в бік північного узбережжя Егейського моря, а там і Понту Евксинського. Останнє, щоправда, стосується лише Мегар, оскільки еретрійська колонізація на той час вже затухає. Втім,

---

[18] Історіографію питання див.: *Fischer-Hansen T., Heine Nielsen T., Ampolo C.* Italia and Kampania // Ibid. P. 290 ff.

[19] Див.: *Domínguez A. J.* Greeks in Sicily. P. 263–266.

невдовзі припиняється і халкідська. І це різке згортання активності, як вважають, є наслідком подій на центральному, евбейському, театрі бойових дій.

Утім, дослідники воліють вважати «колоніальний» конфлікт на італійському театрі радше прелюдією до власне Лелантської війни, аніж її складовою, попри те, що учасники були, по суті, одні й ті самі. Певно, все тут залежить від визначення характеру самої війни. Якщо ми її сприймаємо суто як локальний конфлікт між халкідянами та еретрійцями, обмежений самою Евбеєю, то такий погляд є виправданим, якщо ж воліємо сприймати його все ж як подію глобальнішу — то ні.

Утім, як поява, так і розпад халкідсько-коринфської коаліції на грецькому Заході доволі добре корелюють із подіями в метрополії, тож, на нашу думку, їх усе ж слід сприймати як складові єдиного процесу.

У 657 р. до н. е. в Коринфі стався державний переворот, в результаті якого правління аристократичного клану Бакхіадів було обірване тираном Кіпселом і розпочалася 70-річна доба Кіпселідів[20]. Існує версія, що вцілілі Бакхіади перебрались на Керкіру, що призвело до перманентного напруження у стосунках між Коринфом та його апойкією[21].

Син і наступник Кіпсела — Періандр — налагоджує дружні зв'язки з Мілетом. Припускають навіть, що в цей час коринфяни стали свого роду торгівельними контрагентами мілетян на грецькому Заході. Паралельно, що логічно, псуються стосунки Коринфу з Самосом — давнім суперником Мілету, а також і з Халкідою. Коринфяни, які до того виводили колонії лише у західному напрямі, раптово виводять нову колонію — Потідею — на північний схід, в Халкідіку. Скидається на те, що це був відверто недружній жест по відношенню до вже колишніх союзників з Халкіди. Все це дає достатньо підстав стверджувати, що халкідська коаліція вже в останній чверті VII ст. до н. е. розпадається. Це цілком кореспондується й з початком серії конфліктів між Сиракузами та халкідськими полісами у Східній Сицилії, що тривали аж до правління Дейноменідів, які остаточно зводять останніх на становище другорядних, порівняно з Гелою, Сиракузами чи Акрагантом, потужностей.

Утім, нас події на західному театрі конфлікту халкідської та еретрійської коаліцій цікавлять не самі по собі, а лише як свідчення можливості існування «колонізаційних союзів» та конфліктів між цими союзами. У цьому випадку координація зусиль простежується між халкідськими та коринфськими колоністами, натомість дії еретрійців та мегарців вигля-

---

[20] *Salmon J. B*. Wealthy Corinth… P. 86 ff.

[21] Див.: *Gehrke H.-J., Sapirstein Ph.* Corcyra. P. 545 ff.

дають ізольованими. Якою ж була ситуація на іншому, північно-східному напрямі Великої грецької колонізації?

Зазвичай цей напрям вважається другорядним, адже в історіографії Великої грецької колонізації переважає думка, що колонізаційний рух у північно-східному напрямі розпочався пізніше, ніж освоєння, скажімо, берегів Кампанії чи Східної Сицилії. Це виглядало дещо парадоксально, адже македонське узбережжя до Греції знаходилося куди ближче, ніж острови біля кампанського узбережжя, де розташовувалось найраніше грецьке поселення на території Італії (Пітекусси). Очевидно, головною причиною тут була нерівномірність в археологічній вивченості обох регіонів. Та все ж, починаючи щонайменше з середини минулого століття, почали лунати поодинокі голоси, які припускали, що принаймні колонізація Халкідіки розпочалася раніше, ніж Італії та Сицилії[22]. Археологічні дослідження останніх десятиліть підкріпили цю гіпотезу конкретним матеріалом як з території Халкідіки, так і з поселень узбережжя Фракії[23].

Дуже показово, що колонізацію Північної Егеїди, як і Центральної Італії, розпочали евбейці, причому, як і у випадку Пітекусс, еретрійці та халкідяни одночасно (нехай і не спільно). Втім, їхня роль в освоєнні північно-східного напряму була доволі обмеженою. І це, як вже вказувалось, цілком можна пов'язати з ослабленням обох полісів внаслідок Лелантської війни. Еретрійська колонізація якраз під час війни затухає: лише у 733 р. до н. е. еретрійські поселенці, вигнані коринфянами з Керкіри, перебираються на північний схід і засновують Метону (Мефону) на березі Термайської (Солунської) затоки[24]. Але це був уже останній акорд. Халкідіка поступово повністю переходить під контроль саме халкідських поселенців[25]. Щоправда, і сама Халкіда теж доволі-таки слабне в ході війни, тож останній етап колонізації Халкідіки халкідяни здійснюють спільно з андросцями. Більше того, є підстави говорити, що саме мешканці Андросу, а не Халкіди, були тут провідною силою[26]. Спільними

---

[22] *Bradeen D. W*. The Chalcidians in Thrace // The American Journal of Philology. 1952. Vol. 73. № 4. P. 379–380.

[23] *Tiverios M.* Greek colonisation of the northern Aegean // Tsetskhladze, G.R. (ed.) Greek Colonisation. An Account Of Greek Colonies and Other Settlements Overseas. Vol. 2. 2008. P. 16 ff.

[24] *Hammond, N. G. L*. Eretria's colonies in the area of the Thermaic Gulf // The Annual of the British School at Athens. 1998. Vol. 93. P. 393–395; *Parker V.* Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte. S. 38 ff.

[25] *Tiverios M*. Op. cit. P. 33–51.

[26] Ibid. P. 52–66. Примітно, що до того острів Андрос перебував у залежності від Еретрії. Відповідно факт кооперації є свідченням того, що саме Халкіда та її союзники

зусиллями андросців з халкідянами було виведено чотири апойкії, найвідомішими з яких були Акант (Аканф) та Стагіра.

Утім, на схід від цієї області домінували головно союзники Мілета[27]: з трьох найбільших апойкій фракійського узбережжя від річки Стримон на заході до Геллеспонту на сході всі три були засновані полісами, які або однозначно виступали союзниками мілетян, або принаймні не перебували із ними у ворожих стосунках. Першими, згідно з традиційним датуванням, були паросці, які колонізували острів Фасос, а згодом і фракійське узбережжя навпроти нього (так звану фасоську перею)[28]. Про участь Пароса в Лелантській війні безпосередніх відомостей немає, але цей поліс знаходився у перманентному конфлікті із сусіднім Наксосом, а наксосці, як стверджує традиція, були партнерами халкідян у колонізації Східної Сицилії, про що свідчить і назва першої тамтешньої колонії[29]. Утім, саме стосовно Паросу дослідники розходяться в думках, чи був він учасником мілетської коаліції, чи його дружні стосунки з Мілетом були принагідними, а не системними[30].

Приблизно у цей самий час давній і вірний союзник Мілета — Хіос — засновує Маронею. Стосовно того, що Хіос був учасником еретрійсько-мілетської коаліції, сумніви є хіба у тих, хто заперечує існування такої коаліції в принципі. Заснування Маронеї, базуючись на античній традиції,

---

вийшли переможцями у війні, але так само він свідчить, що війна послабила не лише Еретрію, яка програла, але й переможну Халкіду.

[27] Зауважимо, що єдина евбейська колонія тут — Дікайя — була заснована еретрійцями (*Hammond N. G. L*. Eretria's colonies in the area of the Thermaic Gulf. P. 395–397).

[28] Початки колонізації острова зазвичай відносять до початку VII ст. до н. е., причому відбувалася вона в два етапи: першу експедицію, яку датують 680–670-ми роками, очолював Телесікл — батько поета Архілоха, а згодом, у 660–650-х роках споряджується друга експедиція, яку очолює Главк за участі самого Архілоха. Перебіг експедицій, їх точне датування і час освоєння фасоської переї лишаються предметом дискусій, але сам факт освоєння острова паросцями, загальний час колонізації та історичність лідера принаймні другої експедиції не викликають сумнівів. Про дискусійні питання колонізації острова та переї див.: *Owen S.* Of dogs and men. Archilochos, archaeology and the Greek settlement of Thasos // Proceedings of the Cambridge Philological Society. 2003. 49: P. 1–18; *Graham A. J.* The Foundation of Thasos // The Annual of the British School at Athens. 1978. 73: P. 61–98; *Graham A. J*. Thasian controversies. In: Graham A. J. Collected Papers on Greek Colonization. Leiden, 2001. P. 365–402; *Hora J. F.* Greek Thrace and the Archaic Period Thassian peraia: interaction, dialogue, contact and network in Northern Aegean // História (São Paulo). 2022. Vol. 41, e2022001. P. 1–20.

[29] Сицилійський Наксос традиційно вважається найпершою грецькою апойкією на острові.

[30] В. Паркер приміром, систематизуючи аргументацію прихильників участі Пароса в мілетсько-еретрійській коаліції, доволить, ща ані Парос, ані Наксос не були безпосередніми учасниками війни (*Parker V*. Op. cit. S. 148–149).

зазвичай датують кінцем першої половини VII ст. до н. е., але археологічно підтвердити чи спростувати це наразі неможливо, оскільки місто доби архаїки досі не досліджено, ба більше — навіть точно не локалізовано (знайдені шари датуються не раніше елліністичного часу)[31].

Приблизно в той самий час, у 656–652 рр. (найпоширеніша дата — 654 р.), інші давні союзники мілетян — клазоменці — засновують місто Абдери. В історіографії, зважаючи на факт пізнішої реколонізації міста, довго домінувала думка, що десь на межі VII–VI століть до н. е. місцеві фракійці здійснюють збройний напад і руйнують клазоменське поселення[32]. Однак, як показали нещодавні археологічні дослідження архаїчного некрополя, він функціонував протягом усього VI ст. до н. е.[33] Втім, як показують антропологічні дані, існування апойків було складним: поселення розташовувалось поблизу заболоченої місцевості, і його мешканці страждали від малярії, а дитяча смертність була надзвичайно високою. Радикальні зміни сталися у 545 р. до н. е., коли Абдери були реколонізовані, цього разу іншими союзниками мілетян — теосцями, які покинули власне місто, рятуючись від персів[34].

Але набагато показовішою була ситуація на шляху до Чорного моря — на чорноморських протоках та у Пропонтиді. Провідні учасники еретрійської колоніаліції, які були флагманами в освоєнні узбережжя Пропонтиди, чорноморських проток та самого Чорного моря — Мілет і Мегари, у своїй колонізаційній активності недаремно оминали береги Північнної Егеїди[*]. Річ у тому, що основний морський шлях з басейну Егейського моря у басейн Чорного оминав північні береги першого: він йшов від Троади через Геллеспонт і далі вздовж південного, азійського

---

[31] *Triandaphyllos D.* The landscape in Aegean Thrace before and after Greek colonization // Lucas J., Murray C. A., Owen S. (eds.) Greek Colonization in Local Contexts. Oxford; Philadelphia, 2019. P. 111 ff.

[32] Див, наприклад: *Isaac B. H.* The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. P. 78–80.

[33] *Agelakaris A.* The Clazomenean Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect: Evidence from the Anthropological Record // Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of International Symposium. December 2004. P. 327–349. Варто наголосити, що ці дані стали вагомим підтвердженням античної традиції «подвійних заснувань», про що детальніше буде сказано далі.

[34] *Graham A*. Abdera and Teos // The Journal of Hellenic Studies. 1992. 112: 44–73.

[*] Лише мілетяни (і то вже після утвердження ключових апойкій у Пропонтиді та на Понті) здійснили доволі пізні і не надто масштабні спроби утвердитися тут, які завершилися загалом невдало.

берега Мармурового моря[35]. Невипадково саме тут засновані найперші і найпотужніші апойкії, метрополіями яких були вищезгадані лідери понтійської колонізації — Мілет і Мегари.

Час початку грецької колонізації регіону лишається предметом дискусій, базованих головно на питаннях довіри або навпаки — заперечення античної традиції, згідно з якою заснування апойкій тут відбувалося у два етапи (десь як в ситуації з Абдерами), і ранній етап колонізаційної активності грецька традиція відносить ще до VIII ст. до н. е. Згідно з даними античної традиції, греки, насамперед, мілетяни, у добу піднесення Фрігійського царства здійснили першу спробу проникнення в акваторію Чорного моря та утвердження на його південному узбережжі. Саме з цими спробами можна пов'язати ранню дату заснування Кізика в Пропонтиді (756 р. до н. е.)[36] та Сінопи (до кіммерійського вторгнення 751 р.)[37]. Ці перші апойкії (або, можливо, емпорії), згідно стійкої античної традиції, було зруйновано внаслідок кіммерійської навали у середині VIII ст. до н. е. (принаймні це стосується Сінопи), і новий етап колонізації відноситься вже до середини наступного, VII ст. до н. е. — із заснуванням Калхедона, (ре)колонізацією Кізику та утвердженням цілої низки нових апойкій, на кшталт Абідосу[38].

Археологічними даними факт раннього етапу колонізації наразі не підтверджується. Утім, це й не дивно, зважаючи на об'єктивні обставини, адже грецькі Кізик та Синопа взагалі слабко вивчені археологічно, а ранні поселення, безумовно, не могли бути великими за площею і в силу

---

[35] Доволі детально цей шлях розглянутий у статті І. Малкіна та С. Шмуелі: *Malkin I., Shmueli N.* The city of the blind and the founding of Byzantium // Mediterranean Cities: Historical Perspectives. 2015. P. 21–36.

[36] Не забуваймо, що однією з головних статей експорту Фрігії був живий товар, а саме Кізик славився як центр торгівлі фрігійськими рабами, що підтверджується й епіграфічно: VI ст. до н. е. датується почесний декрет з мілетської колонії Кізику (SIG^3 4). Аналіз цього документу у контексті фрігійської работоргівлі було здійснено у статті Д. Льюіса (*Lewis D*. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study // Woolmer M., Lewis D., Harris E. M. (Eds.) The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States. Cambridge, 2016. P. 320–321).

[37] Скепсис стосовно ранньої дати є давнім і стійким (див., наприклад: *Drews R*. The Earliest Greek Settlements on the Black Sea // The Journal of Hellenic Studies. 1976. (96): 18–31 та ін.).

[38] *Boer de J.* The Cimmerian invasions in Anatolia and the earliest Greek colonies in the Black Sea area // Eirene. 2006. XLII. P. 43–55. Втім, археологічні дані й досі надто фрагментарні, аби робити остаточні висновки (див. праці О. Дунана, зокрема: *Doonan O*. Colony and conjuncture: the early Greek colony at Sinope Authors // Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen 5). Mainz, 2007. P. 613–620.

недовгого існування не могли лишити по собі значний культурний шар. Очевидно, певне світло на проблему могли б кинути результати розкопок некрополів, як то було у випадку Абдер. Тож, зважаючи на ці обставини, вважали б за доцільне наразі ставитись до інформації про ранню колонізацію Пропонтиди та південного узбережжя Чорного моря без надмірного скепсису.

Що ж до датування другого, основного етапу колонізації регіону, то воно загалом не викликає принципових суперечок[*]. Тут більш дискусійним питанням є причини заснування тієї чи іншої апойкії. Найменш спірними є, звичайно, ті випадки, коли остання розташовувалась у ключових точках на морському шляху з Егейського моря до Чорного. І тут ми знову повертаємось до проблеми системи течій у Пропонтиді та протоках, про яку вже йшлося вище, під час розгляду питання проникнення мікенців у Понт.

Дослідження режиму течій та відповідно морських шляхів у протоках і Мармуровому морі[39] дозволяє дійти висновку, що на цій ділянці Мілет та Мегари змогли поставити під контроль всі ключові пункти — від Геллеспонту до Боспора Фракійського включно. При цьому між полісами відбулося свого роду територіальне розмежування: західну і центральну частини шляху — від Абідоса на Геллеспонті через Паріон і до Кізіка та Проконнеса в районі островів — контролювали апойкії, засновані Мілетом (самостійно або, як у випадку Паріона, спільно із союзниками)[40], тоді як східна його частина, зокрема, вхід до Боспору Фракійського у районі Калхедону, перебувала під контролем мегарських апойкій.

---

[*] Дискусії виникають головно тоді, коли дані писемних джерел суперечливі, як-от з часом заснування Астака (див. нижче).

[39] *Malkin I., Shmueli N*. Op. cit.

[40] *Loukopoulou L. D*. Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque. Athènes, 1989. P. 46; *Avram A*. The Propontic Coast of Asia Minor // Hansen M. H. (éd.), *Inventory of archaic and classical Poleis,* Oxford, 2004. P. 991. Взагалі, варто визнати, що історія заснування Паріона є свого роду каменем спотикання для тих, хто намагається реконструювати систему міжполісних союзів. Античні автори розходяться при визначенні метрополії цієї апойкії (Парос, Мілет, Еріфри чи комбінація цих полісів. Страбон [Strabo 13.1.14] називає всі три поліси разом), те саме відбувається і з дослідниками, яким важко узгодити, як цей поліс міг бути заснований мешканцями ворогуючих полісів. Якщо приймати традиційну точку зору про союз Мілету з Паросом, то в нього погано вписуються Еріфри — заклятий ворог вірного союзника Мілету Хіоса; якщо приймати позицію Берна, то в цю картину погано вписується вже Мілет. Нумізматичні дані (*Keleş V.* Parion History From Coins // XIV International Numismatic Congress Proceedings. Glasgow, 2009. P. 238–239) свідчать на користь пароської колонізації Паріону. Найсхіднішою мілетською апойкією був, очевидно, Кіос, але він знаходився у глибині затоки і, можна припустити, дещо в стороні від основних морських шляхів.

Загалом Мегари домінували в усій східній частині узбережжя Мармурового моря, не лише на його південному, азійському березі, але й на північному, європейському. На першому, крім Калхедону, вони заснували Астак[41], на виході з Босфору — Візантій і Селімбрію на захід від нього на європейському березі[42]. При цьому, що цілком логічно, почали вони з азійського берега, вздовж якого пролягав морський шлях з Егеїди до Понту Евксинського. Тому й заснування Калхедону перед Візантієм, який контролював зворотний шлях, у цьому контексті виглядає не дивним, а якраз закономірним[43]. Саме в цьому контексті варто розглядати і подальші зв'язки між Калхедоном і понтійськими апойкіями, наприклад, мілетською Ольвією[44].

Повертаючись до теми розподілу «сфер колонізаційного впливу» у районі Пропонтиди і проток, можна умовно виокремити чотири зони, в колонізації кожної з яких домінував якийсь один певний поліс. Дві таких зони вже окреслювались вище — це зони мілетського та мегарського домінування. Ще одна подібна зона знаходилась у районі Геллеспонту, переважно на його північному березі — на півострові Херсонес Фракійський, де активно проходила лесбоська (головно мітиленська) колонізація[45]. Між Херсонесом Фракійським та контрольованим мегарцями районом північного узбережжя Пропонтиди вклинились самосці — історично закляті вороги мілетян і єдині, хто освоював район Мармурового

---

[41] Час його заснування — дуже дискусійний. Джерела дають суперечливу картину, адже, з одного боку, вказують на 712/711 рік як на дату його заснування, а з іншого — доводять, що серед його засновників були мешканці Калхедона, заснованого 685 р. Спроби прийняти ранню дату, вважаючи, що Астак було засновано з метою налагодження торгівлі з Фрігією, як на нас, виглядають не надто переконливо, зважаючи на вивіз фрігійських рабів з Кізику. Більшість дослідників приймають саме пізню дату (*Loukopoulou L. D*. Op. cit. P. 51; *Avram A.* Op. cit. P. 777).

[42] Існує навіть припущення, що Селімбрія була субколонією Візантії, як Астак — Калхедона (*Loukopoulou L. D.* Op. cit. P. 52–53).

[43] Про режим течій при вході в Босфор і розташування обох апойкій див. цитовану вище працю Малкіна та Шмуелі.

[44] Див. детальніше: *Русяєва А. С., Одрін О. В*. Ольвійський декрет на честь калхедонця і деякі питання ольвійсько-калхедонських взаємовідносин. // Археологія. 2003. № 3. С. 41–49.

[45] Згодом цю територію, де підкоряючи, де витісняючи лесбоських колоністів, беруть під контроль афіняни. Але і Сестос, і Мадітос, і Сігей на азійському узбережжі, а також, вірогідно, і Елайос (Елей) були засновані саме лесбосцями у VII ст. до н. е. Про еолійську колонізацію Геллеспонту див.: *Baralis A.* L'aventure coloniale éolienne dans le nord de l'Égée. Un facteur décisif dans l'ouverture de l'Hellespont à la présence grecque ? // Dialogues d'histoire ancienne. Supplément n°15. 2016. Identité régionale, identités civiques autour des Détroits des Dardanelles et du et du Bosphore. P. 19–46

моря та проток, учасники Халкідської коаліції. Тож на їхній колонізаційній діяльності варто зупинитись окремо.

Першим важливим кроком самосців на шляху утвердження на морських путях, які вели до Геллеспонту, вважають колонізацію стратегічно розташованого острова Самофракія, яка відбулася десь усередині VII ст. до н. е.[46] Утім, питання, хто ж саме першим з греків колонізував острів, виглядає доволі контроверсійним: писемна традиція тут надзвичайно скупа, а дані археології вказують на наявність на острові еолійського елемента. І якщо А. Грейєм, спираючись головно на дані писемних джерел, твердить про пріоритет самосів у заснуванні місцевої апойкії, відкидаючи скільки-небудь значиму роль еолійців, то низка інших дослідників, спираючись якраз на археологічні дані, притримується діаметрально протилежної думки, вважаючи еолійську (і конкретно — лесбоську) присутність на острові чи не вагомішою за іонійську (самоську), припускаючи можливість колонізації острова саме мітіленцями[47]. А у такому випадку колонізацію Самофракії слід розглядати не так у контексті самоської колонізаційної активності, як елемент лесбоської (мітіленської) колонізації Геллеспонту, про яку йшлося вище.

Набагато однозначніше виглядає питання заснування Самосом апойкій в західній частині північного узбережжя мармурового моря — Бізанте та Перінфу. Це відбулося орієнтовно у самому кінці VII ст. до н. е., тобто вже після утвердження ключових мілетських та мегарських апойкій у Пропонтиді. Писемна традиція, яку, здається, ніхто з істориків не намагається заперечити, стверджує, що між самоськими поселенцями, які заснували Перінф, і мешканцями сусідньої мегарської апойкії Селімбрії виник збройний конфлікт, вистояти в якому перінфці змогли завдяки збройній допомозі метрополії. Про джерела конфлікту традиція не говорить прямо, але напевно, мешканці Селімбрії вважали навколишні землі зоною своїх виключних інтересів* і поява тут самосів сприймалась ними як відверте зазіхання на «чуже». Саму ж колонізаційну активність Самоса можна, зокрема, пояснити і налагодженням торгівлі з басейном Чорного моря, на шляхах до якого (точніше, з якого) лежало північне узбережжя Пропонтиди. Втім, питання співвідношення південного і можливого

---

[46] *Tiverios M.* Op. cit. P. 110.

[47] *Graham A. J.* The Colonization of Samothrace // Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athen. 2002. 71.3: P. 231–260; *Tiverios M*. Op. cit. P. 110–111.

* Або ширше — зоною пріоритету мегарських апойкій.

північного морського шляху в Мамуровому морі ще потребує окремого дослідження[48].

І ось тут, припускаючи кооперацію Мілета з Мегарами під час освоєння південного берега Мармурового моря і говорячи про конфлікт останніх з Самосом при освоєнні його північного узбережжя, ми підходимо до принципового питання, що здавна викликає запальні дискусії серед антикознавців, які вивчають історію Греції доби архаїки загалом, й історію Великої грецької колонізації зокрема: чи існували в цей час тривалі міжполісні союзи або ж у зовнішній політиці цього часу панував тотальний партикуляризм?

Вище вже доводилось говорити, що в історіографії, причому щонайменше із середини XX ст., переважало скептичне ставлення до самої можливості існування подібних союзів. Ця критична тенденція переросла у гіперкритичну на початку XXI ст., гармонійно поєднавшись із крайнім скепсисом по відношенню до всієї ранньої писемної традиції, а особливо до тієї, яка донесена до нас пізнішими авторами.

Утім, протилежна деструкторській тенденція хоча до певної міри і маргіналізувалась в історіографії, але не зникла остаточно. Причиною тому були і нові археологічні та епіграфічні відкриття, які значною мірою підтверджували дані писемної традиції про заснування тих чи інших апойкій. До них належали, зокрема, і згадані вище відомості про реальність існування клазоменської колонії в Абдерах або про історичність персоналій лідерів пароської колонізаційної експедиції на Фасос.

Крім того, ці дані дозволяють наново поставити питання про існування сталої мілетсько-мегарської коаліції в процесі освоєння басейнів Мармурового та Чорного морів. Сама по собі ця концепція має вже майже столітню історію: ще в 1934 р. К. Ганель сформулював ідею «колонізаційного союзу» Мілету та Мегар[49]. Попри те, що прибічники цієї концепції становили відчутну меншість, вона здобувала і нових прихильників[50]. Відносно нещодавно ідея колонізаційного союзу Мілету і Мегар, із залученням усього комплексу інформації і на підставі порівняльного аналізу соціальних інституцій та релігійних практик згаданих полісів, була викладена у фундаментальній статті німецького дослідника

---

[48] Малкін та Шмуелі (Op. cit), наприклад, взагалі не розглядають шлях вздовж північного берега Пропотиди як альтернативу південному шляху.

[49] *Hanell K.* Megarische Studien. Lund, 1934. S. 132–135.

[50] Історіографію питання див.: *Herda A*. Megara and Miletos: Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States // Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Paris, 2016. P. 16.

А. Герди, де наведено як історіографію проблеми, так і розглянуто джерельну базу, зокрема, і нові дані чи інтерпретації[51].

Тут ми знову повертаємось до тісного взаємозв'язку між концепцією масштабного міжполісного конфлікту (чи, радше, серії конфліктів), який з певною умовністю називаємо Лелантською війною, і питанням розподілу сфер колонізаційного впливу.

Всі без винятку антикознавці, які не відкидають в принципі ідею реальності Лелантської війни, наголошують, що в цьому конфлікті Мілет та Мегари знаходились по один бік[52]. І хоча Мегари, як вважається, спочатку спробували виводити колонії у західному напрямі, а до східного вектору звернулись лише в результаті тиску коринфсько-халкідської коаліції, яка унеможливила подальшу мегарську активність на заході, тоді як Мілет взагалі не був зацікавлений у подібному спрямуванні колонізаційної активності[*], результат був одним: поліси координували свої зусилля на колонізаційних шляхах[53].

І тут перший етап проникнення греків у східному напрямі — освоєння басейну Мармурового моря і чорноморських проток — виглядає дуже показовим. Практично всі ключові пункти на морському шляху з Егейського до Чорного моря були засновані або Мілетом (Абідос, Кізик, Проконнес), або Мегарами (Калхедон, згодом і Візантій). Навіть ті з дослідників, які загалом без жодного ентузіазму ставляться до ідей колонізаційних союзів, мусять визнати, що конфлікт між мілетськими та мегарськими апойкіями практично унеможливлював би подальше освоєння басейну Чорного моря[54]. Тривалі дружні відносини як між метрополіями, так і між заснованими ними апойкіями підтверджуються і античною

---

[51] *Herda A.* Op. cit. Принагідно зауважимо, що не всі дослідники мегарської колонізації поділяють думку, що Мілет та Мегари координували свої зусилля, навіть якщо вони і погоджуються з тим, що під час Лелантської війни обидва поліси були на боці Еретрії (див., наприклад: *Robu A.* Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions. Berlin; Bern; Brussels; Frankfurt; New York; Oxford; Vienna, 2014. P. 184; *Loukopoulou L. D.* Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque. Athènes, 1989. P. 59).

[52] Навіть А. Робу (Op. cit. P. 262), який припускає наявність конфлікту між Мегарами й Мілетом у Пропонтиді, вважає, що у Лелантській війні Мегари, як ворог Коринфу, перебували у складі союзників Еретрії. Детальніше історіографію див.: *Parker V.* Untersuchungen zum Lelantischen Krieg. S. 13 ff.; *Loukopoulou L. D.* Contribution à l'histoire de la Thrace propontique. P. 55 ff.; *Loukopoulou L.* Thracian Chersonesos. P. 63. № 184.

[*] Недаремно ж традиція ранньої колонізації Пропонтиди і Чорного моря пов'язується лише з мілетською активністю.

[53] *Avram A.* The Propontic Coast of Asia Minor… P. 59.

[54] Ibid. P. 59–60.

традицією[55]. Тож концепція кооперації між Мілетом та Мегарами виглядає вповні вірогідною, як і припущення про можливий розподіл сфер впливу в Пропонтиді.

Не менш показовою, очевидно, є й ситуація з колонізацією узбереж Чорного моря, адже більшість великих апойкій цього регіону було засновано (включно із заснуванням субколоній) саме мілетянами або мегарцями.

Залишимо наразі на стороні дискусійне питання про ранню мілетську колонізацію південного берега Чорного моря, бо вона була, по-перше, короткочасною[56], а по-друге, дуже обмеженою в просторі порівняно з пізнішою.

Якщо ж говорити про колонізацію середини VII — початку V ст.[*] до н. е., то звертають на себе увагу дві цікавих обставини.

Першою з них є та, що насамперед мілетські колоністи починають освоювати не південне і навіть не західне, а північне узбережжя Понту — від Істру до Танаїсу, причому перші поселення (Істрія, Борисфен, Таганрозьке поселення) розташовуються біля гирл трьох найбільших річок — Дунаю, Дніпра та Дону відповідно. І лише закріпившись у цих пунктах, вони починають засновувати нові апойкії на шляхах від Боспору Фракійського до північного узбережжя Понту — Аполлонію, Одесс та інші[**].

Другою обставиною є специфіка розміщення мегарських апойкій. Хронологічно мегарська колонізація Понту істотно відстає від мілетської (традиційна дата заснування Істрії — 657 р. до н. е.[57] , а Гераклеї Понтійської — 559–547 рр. до н. е.). Згодом гераклеоти виводять субколонії — Каллатіс та Херсонес Таврійський — у стратегічно важливі точки, тісно

---

[55] Про взаємини Калхедону з Ольвією говорилося вище, союзницькі відносини єднали в добу класики Калхедон з Кізиком (*Avram A*. Op. cit. P. 984). Звичайно, не варто вважати, що союзи неодмінно були постійними і незмінними в часі, але протилежних прикладів у розпорядженні істориків явно обмаль.

[56] І саме через це ми не стали б категорично заперечувати її можливість, посилаючись на відсутність (найперше — на території Синопи) археологічного матеріалу. Дослідники невипадково наголошують, що територія, на якій мала б розміщуватись ця невелика рання апойкія (чи й емпорій), погано досліджена, а ранні шари там могли бути просто знищені пізнішою забудовою (Doonan et al.).

[*] Якщо приймати традиційну дату заснування Херсонеса, або кінця VI ст. до н. е., якщо приймати ранню дату.

[**] Така послідовність, до речі, дуже нагадує модель, реалізовану халкідянами на Заході.

[57] За хронікою Євсевія, або, за Псевдо-Скімном, часом, коли скіфи перейшли в Азію [Ps. Scymn., 766–770], що датується приблизно 70-ми роками VII ст. до н. е.

пов'язані із системою чорноморських течій[58]. При цьому ця активність не зустрічає жодної протидії з боку мілетських апойкій[59].

Більше того, говорячи про конфлікти між понтійськими апойкіями, ми практично ніколи не стикаємось із протистоянням дорійських та іонійських полісів, подібним до того, яке спостерігалось на Сицилії[60]. Боротьба між Боспорським царством зі столицею в мілетському Пантикапеї та мілетською апойкією Феодосією або війна між мегарським Візантієм та Каллатісом — гераклейською субколонією[61] є промовистими свідченнями «родинних» конфліктів між іонійцями і дорійцями, але не іонійсько-дорійського протистояння.

Утім, чи може слугувати все вищесказане прямим доказом існування саме «колонізаційного союзу» між Мілетом та Мегарами, а не просто свідченням відсутності збройного протистояння між ними? Очевидно, твердження про наявність якоїсь форми координації зусиль в освоєнні Чорного моря між цими полісами на підставі наявних джерел наразі не виглядає достатньо обґрунтованим, лишаючись самим лиш припущенням. Але весь комплекс наявної інформації свідчить радше проти тези про суцільний полісний партикуляризм і як наслідок — про перманентні міжполісні конфлікти різного ступеня інтенсивності під час колонізації, ніж на її користь. І в цьому контексті давня ганелівська гіпотеза про свого роду «колонізаційний союз» між Мілетом та Ольвією заслуговує не на апріорне заперечення, а на уважний аналіз із залученням усього комплексу наявної інформації, і не в останню чергу — із обов'язковим залученням для порівняльного аналізу матеріалів з колонізації грецького Заходу.

---

[58] Див. детальніше: *Одрин А. В*. Морские торговые пути в Причерноморье в VII–IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время. Київ, 2002. С. 99–103 (з літ).

[59] Це зазвичай пов'язують з відносно пізнім відкриттям «коротких» шляхів через Чорне море, порівняно з традиційними каботажними. Але виглядає, м'яко кажучи, сумнівним, аби ці шляхи відкрили і користувались ними ексклюзивно мегарці.

[60] Таким винятком міг би бути конфлікт між Херсонесом та Ольвією за Південно-Західний Крим, якби про нього існували бодай якісь безпосередні свідчення джерел, а не тенденційна інтерпретація наявної уривчастої інформації (див.: *Буйских С. Б*. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. Херсонес в античном мире: Тезисы докладов международной научной конференции. Севастополь, 1997. С. 16–19).

[61] Цей конфлікт, звичайно, хронологічно дуже далекий від доби колонізації, але тим не менш доволі показовий у плані відсутності «дорійської солідарності», щойно мова заходила про економічні інтереси.

Oleksandr Odrin
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
e-mail: olodrin@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2729-6548

Володимир Ричка
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
сектор досліджень з історії Київської Русі,
Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ)
wolr@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8037-4106

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ КОЛОНІЇ (ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ СУПЕРНИЦТВА)

Середньовічна Києво-Руська держава зростала у фронтирній зоні на кромці Степового кордону Східної Європи. Ця геополітична реальність — її одвічне сусідство із кочовими народами Північного Причорномор'я — стала серйозним цивілізаційним викликом для Русі.

Ще на початку X ст. на її південнних кордонах з'явилися орди войовничих печенігів. Відомі у візантійських джерелах як *пацинаки*, а в арабських як *баджаки*, вони вимандрували у причорноморські степи із Нижнього Приуралля та прикаспійських долин. Зайнявши степові райони у межиріччі Дону і Дніпра, печеніги пошири свій вплив до дунайських кордонів Візантійської імперії. У середині X ст. Печенігія складалася із 8 фем, що порівну охоплювали обидва береги Дніпровського Пониззя. Від Русі вона знаходилася, за свідченням візантійського імператора Константина Багрянородного, в одному денному переході. «Пацинаки, — зазначає автор, — сусіди і суміжники русі й часто, як не буває між ними згоди, грабують Русь і дуже нищать… і в походи заграничні русь зовсім не може виходити, як тільки маючи згоду з пацинаками. Отож завжди силкується русь брати від них помічників і мати від них допомогу, щоб їх ворогування обминути і користатися з помочі. Так що й до сього столичного міста ромеїв (Константинополя. — *Авт.*) не може русь удатися чи то для війни чи для торгівлі, як не буде в згоді з пацинаками, бо коли роси приходять до порогів ріки (Дніпровських порогів) й не можуть перейти інакше, як тільки обходом, — витягнувши човни з ріки й несучи на плечах, сі пацинаки нападають на них і легко подолівають і вбивають»[1].

---

[1] Constantin VII Porphyrogénète. De administrando imperio. London, 1962. Подається в українському перекладі за вид.: *Грушевський М. С.* Виїмки з жерел до історії України-

Номади — торки, печеніги і половці, які заступили останніх у 60-х роках XI ст., відрізнялися мовою, однак були дуже схожі за стилем життя, що його зумовлювали умови Степу. Це були пастухи табунів коней і верблюдів. Воїни-кочовики, які годувалися кінським молоком, поставали природженими ворогами землеробів.

Природним кордоном між осілим населенням середньовічної Русі-України та кочовиками Степу на Дніпровському Правобережжі стала річка Рось, що протягнулася на кілька сотень кілометрів із заходу на схід. Впродовж X–XIII ст. ця межа залишалась фронтирною зоною, посунути яку далі на південь Київська Русь повністю не зуміла, хоча і зберігала свій контроль над шляхом по Дніпру до моря. Навстіж відкритий степовий коридор на Дніпровському Лівобережжі обривався всього за кілька десятків кілометрів на південь від Києва. Ось чому лівий берег Дніпра був для Русі стороною, де її підстерігала небезпека і вчувався тривожний подих Половецького Поля. На цьому протиставленні «свого» київского берега та «оной» сторони Дніпра й утворився специфічно давньоруський етнікон «половці»: його архаїчна семантика уособлювала для старокиївських літописців протилежну по відношенню до Києва сторону («об он пол» — «половці»)[2]. Оці «сынове Измаилеве, оканьнии Агаряне» були в очах старокиївських книжників народом «нечистим». На відміну від християн, «иже вѣрують въ святую Троицю, и въ едино крещенье, въ едину вѣру, законъ имамъ единъ, елико во Христа крестихомся и во Христа облекохомся», половці «законъ держать отецъ своих: кровь проливати, а хваляще о сихъ, и ядуще мерьтвечину и всю нечистоту, хомѣки и сусолы, и поимають мачехи своя и ятрови, и ины обычая отець своихъ творять»[3].

Всупереч тенденційним характеристикам християнських книжників, половці не були диким й відсталим народом. У нього були свої, відмінні від осілих землеробів, звичаї і самобутні культурні традиції. Половці вели рухливий спосіб життя, пересуваючись зі своїми вежами і великими отарами худоби у пошуках добрих пасовищ. Летюча половецька кіннота була загрозою для землеробського населення. Жадоба здобичі штовхала цих вправних воїнів до нападу на міста і села Київської Русі та сусідніх із нею країн. Нерідко давньоруські князі винаймали половців на військову службу. За добру винагороду вони брали участь у міжкнязівських

Руси: до половини XI віку // Грушевський М. С. Твори у 50 т. Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900). Львів, 2004. С. 69–70.

[2] *Скржинская Е. Ч.* Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. 1985. Т. 46. С. 255–276.

[3] Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 1. Ленинград, 1926. Стб. 16.

усобицях та далеких воєнних походах, що були головним джерелом збагачення їхньої аристократичної верхівки. Це засвідчують матеріали археологічних розкопок Чингульського кургану кінця XII — початку XIII ст. на березі степової річки Молочної, у якому було виявлено багате поховання знатного середньовічного воїна-кочівника. Він був одягнений в золототканний каптан візантійського шиття. Крім золотих прикрас, він мав при собі довгий золотий жезл, західноєвропейські лицарські пояси з срібними пряжками. Ще тут були срібні з позолотою курильниця і поясна чаша, а також щит, шолом, кольчуга та різноманітна зброя: шабля, лук, сагайдак із стрілами та ножі. Довкола могили розміщувались поховання п'яти загнузданих та осідланих коней[4].

Половецька кіннота. Мініатюра грецької *Хроніки* Іоанна Скиліци.

Почасти справедливою є атестація половців як «невтомних лиходіїв» Київської Русі. Проте вони нерідко знаходили собі побратимів на Русі, хрестилися, а деякі з них ставали навіть ченцями («быша черноризци»)[5]. У давньоруських літописах збереглися свідчення про півтора десятки русько-половецьких шлюбів. Близько 1068 р. було укладено мирну угоду між половецьким ханом Шаруканом і київським князем Святославом Ярославичем, скріплену першим русько-половецьким шлюбом. Святослав тоді одружив свого сина Олега — родоначальника Ольговичів –з дочкою Шарукана, сестрою хана Атрака. Другою дружиною князя Всеволода

---

[4] *Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я.* Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія, 1986. Вип. 53. С. 14–36.

[5] Див. новелу Києво-Печерського патерика (Слово 17) «Про смиренного і багато терпеливого Никона чорноризця» (Києво-Печерський патерик / Упоряд. проф. Д. Абрамович (Вступ. Текст. Примітки) [Репринтне відтворення видання 1930 р.]. Київ, 1991. С. 108–110.

Ярославича стала половчанка, знана на Русі під хрестильним іменем Анна. Від цього шлюбу у подружжя народилися син Ростислав і донька Євпраксія. Пізніше вона була віддана заміж за магістра Саксонської північної марки Генріха Довгого, а потім, собі на лихо, — стала дружиною германського імператора Генріха IV[6]. Однак Русь не спромоглася підкорити половців своїй владі та створити при боці підпорядковану їй культурно-політичну автономію, що унеможливило спрямувати колонізаційні потоки слов'ян-землеробів далеко углиб Степу.

Близькість родючих земель і соковитих пасовиськ дніпровських князівств (Київського, Чернігівського і Переяславського) Русі до Половецького степу, що відкривався на Дніпровському Лівобережжі вже за Супоєм і Сулою, робило це прикордоння зоною ризикованого господарювання. Підтвердженням цьому є хрестоматійні слова Володимира Мономаха: «Як стане смерд орати, — казав він, — а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме»[7]. Однак системних заходів організації оборони від нападів степовиків і створення умов для безпечного господарювання тамтешніх смердів-землеробів тодішня правляча верхівка Київської Русі не вживала. Їхні ініціативи обмежувалися періодичними каральними походами углиб Половецького поля та політикою компромісів і руcько-половецьких династичних шлюбів.

Колонізаційні зусилля чернігівських і переяславських князів щодо освоєння Степу були доволі млявими. Вони постійно суперничили за пограничне Посейм'я, та й тільки. Такою ж слабкою була й місіонерська діяльність, що не сприяло виникненню в степах нових осад, утворенню і діяльності судово-адміністративних структур. В таких умовах колонізація земель на схід від Сули стала можливою лише в результаті самостійної, переважно господарської, діяльності землеробського населення[8]. З більшим завзяттям придніпровські князі шукали джерел прибутків по інших, безпечніших краях, що лежали далі за багато сотень кілометрів від Дніпровської Русі на північному сході Європи — у верхів'ях Дніпра, на берегах середньої течії Оки та Верхнього Поволжя.

---

[6] Ширше див.: *Розанов С. П.* Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071–1109). Ленинград, 1929. [Отдельный оттиск из Известий АН Отделение гуманитарных наук. 1929. № 8. С. 617–646].

[7] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 277. В українському перекладі цитується за виданням: Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. С. 157.

[8] *Сухобоков О. В.* «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Киев, 2012. С. 264.

Початки києво-руської колонізації цих земель сягають епохи володарювання князя Володимира Великого. Примножена трудами його синів, ця спадщина стала спільним володінням його онуків — князів Ярославичів, що пробуджувало конкуренцію між їхнім потомством. Так, після смерті київського князя Всеволода Ярославича зав'язалась боротьба за Смоленськ між його сином Володимиром (Мономахом) і князями чернігівського клану. Рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. Мономаху було повернуто Смоленськ.

Аби тісніше прив'язати це місто до свого Переяславського домену, Володимир Мономах збудував у Смоленську в 1101 р. Успенську церкву й підпорядкував тамтешню єпархію єпископу Переяслава. Він прикрасив храм чудотворною іконою Богородиці Одигітрії. У смоленському пригороді на річці Смядині за його ініціативою було зведено дерев'яний Борисоглібський храм. А за княжіння у Смоленську його онука Ростислава Мстиславича у середині XII ст. було збудовано кам'яну церкву святих Бориса і Гліба Смядинського монастиря.

Разом із князями та їхніми дружинниками-слугами на Смоленщину потягнулися у пошуках ласих угідь займанщики з київського Півдня. Топонімічним спогадом про цих переселенців стали зведені у середині XII ст. на берегах смоленських рік такі міста, як Красн і Василів[9]. Вони були двійниками однойменних міст Київської землі, що знаходилися на лівому і правому берегах Стугни.

Мономаховичі міцно утримували Смоленщину у своїх руках як за життя Володимира Мономаха, так і його синів — Мстислава (1125–1132), Ярополка (1132–1139) і Вячеслава (1139–1140). Але їхнє право на смоленський уділ чернігівські князі вважали сумнівним. Варто було захопити київський великокнязівський стіл Всеволоду Ольговичу в 1136 р., як першими його діями, за словами В.Л. Яніна, «виявилася спроба шукати під Ростиславом Мстиславичем — онуком Мономаха Смоленська, а під Ізяславом Мстиславичем — іншим онуком Мономаха Волинської землі, тобто, двох намісництв, які належали не осібним князям, а представникам київського князя»[10].

Смоленська данина, якою поповнювалася казна князів Дніпровської Русі, була не єдиним джерелом їхніх колонізаційних прибутків. За володарювання у Переяславі Мономахового батька Всеволода Ярославича

---

[9] *Алексеев Л. В.* Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. Москва, 1980. С. 128–129.

[10] *Янин В. Л.* Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение» игумена Даниила // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (Пушкинский дом). Ленинград, 1960. Т. 16. С. 122.

його родина почала освоювати і далеке *Залісся* — землі, що лежали на північному сході Східної Європи. Цей суворий і малодоступний край, первісно заселений фіно-угорськими племенами меря, мещера, мурома та балтською голяддю, поступово колонізований новгородськими словенами та кривичами із білоруського Полісся, був зоною екстенсивного господарювання: тут переважно займалися добуванням хутра, меду та воску на продаж.

Освоєння цих земель йшло зустрічними потоками із Київського півдня і з Новгородської півночі. Про широкі масштаби добичі хутра і торгівлі ним свідчать виявлені археологами рогові наконечники стріл, призначені для полювання на хутрових звірів, новгородські дерев'яні бірки-циліндри з наскрізними отворами й так звані бірки-сорочки, що використовувалися для опечатування мішків із хутряною здобиччю та її підрахунку[11]. Освоєння цих земель обіцяло велику вигоду.

Багаті хутром північно-східні простори ставали все привабливішими у міру того, як у Середньому Подніпров'ї з'являлося все більше безземельних князів[12]. Саме завдяки їхньому завзяттю та підприємливості ця північно-східна околиця Європи пробудилася до життя, що оприявилось у зростанні політичної й економічної міці тамтешніх міст-факторій — Ростова, Суздаля, Мурома та інших градів.

Муромщина і Рязанщина стали здобутком чернігівських князів Святославичів. Наймолодший із них Ярослав зумів успішно влаштувати на цих землях своє урядування і став засновником місцевої княжої династії[13]. Рязанські володіння чернігівських князів знаходились по обох берегах середньої течії Оки. Ними тут було збудовано два городки. Один із них і називався Рязанню. Він розміщувався на високому березі річки поблизу сучасного села *Старая Рязань*. Цей град був форпостом трохи старшого Переяславля Рязанського, що постав оддалік між полів, у низині. Цього двійника Переяславля *Руського* замикали у своїх водяних обіймах дві річки, придніпровські сестрички — Трубіж і Либідь. Далі вони несли свої води до Оки. Муромо-Рязанська єпархія пізніше виділиться із Чернігів-

---

[11] *Макаров Н. А.* Север и Юг Древней Руси в X — первой половине XII в.: факторы консолидации и обособления // Русь в X–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга Материалы научной конференции. Москва, 2002. С. 8.

[12] *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750–1200 / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 2000. С. 387.

[13] *Дімнік М.* Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Матеріали Міжнарожної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 15.

ської. Це і поклало початок політичному відокремленню рязанських уділів (Білгород, Коломна) від чернігівської пуповини.

Заліські володіння «сім'ї» переяславських князів Володимира Мономаха спочатку обмежувалися Ростовською волостю. Цей край до появи в кінці VIII — на початку IX ст. слов'ян у Волго-Окському межиріччі був залюднений фіно-угорськими племенами мері. Їхнім племінним центром було так зване Сарське городище, що знаходилося на високій гряді в закруті річки Сари. Вигоди його розташування та природні ресурси багатого на хутра краю були помічені раніше і належним чином поціновані мігрантами з Аландських островів і Середньої Швеції, які поступово змішувалися з місцевим населенням. Поблизу Сарського городища вікінгів, на березі найбільшого у Верхньому Поволжі озера Неро, десь на початку X ст. і постав Ростов. Київський князь Володимир Святославич посадовив у ньому посадниками своїх синів. Тут розпочалося княже служіння Ярослава Мудрого, який розбудував Ростов та налагодив ефективну систему оподаткування населення цього краю. Зайняте у волзькій торгівлі місцеве населення було заможним і платоспроможним. Володимир Мономах, шо замолоду княжив у Ростові продовжив справу свого діда.

Вперше Ростов, як і Переяслав Руський, якому він належав з кінця XI ст., згадується у літописі під 907 роком. На берегах вміщеного у «Повісті временних літ» тексту русько-візантійської угоди Віщого Олега з Греками літописець доповнив її розповіддю про сплату Візантією грошової контрибуції всім учасникам походу («дати воем . на 2000 корабль по 12 гривен на ключ») та виплату нею ще й регулярної данини («укладів») з диференціацією її по окремим міським центрам Русі: «даяти уклады на Рускыа грады . первое на Киевъ . та же на Чернигов . на Переяславль . на Полтѣск . на Ростов . на Любеч . и на прочае городы . по тѣм бо городом седяху велиции князи . под Олгом суще»[14].

Наведений в літописі перелік включає шість градів Русі. У русько-візантійській угоді, укладеній за князя Ігоря в 945 р., згадуються тільки Київ, Чернігів і Переяслав[15]. Прийнято вважати, що в епоху складання «Повісті временних літ» це були головні центри Дніпровської Русі («Руської землі»). Цим, мовляв, і пояснюється включення їх до переліку міст русько-візантійських угод X ст. Дослідники справедливо вважають, що у первісному тексті договорів були присутні лише Київ і Чернігів, а Переяслав був пізньою вставкою[16].

---

[14] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 31.

[15] Там же. Стб. 40.

[16] *Горский А. А*. Об упоминании Переяславля в русско-византийских договорах X в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие,

Збудований на березі степової річки Трубіж наприкінці X ст. Переяславль Руський традиційно вважається третім за значенням в ієрархії міст на півдні Русі другої половини XI — початку XII ст. Цю ієрархію, як і саму ідею «Руської землі» як давньої політико-адміністративної реальності, слід, очевидно, пов'язувати з тенденційністю укладачів «Повісті временних літ» на користь патронів київського Видубицького монастиря, де велося літописання, — Всеволода Ярославича й Володимира Мономаха. Ці три міста «відбивають політичний шлях Всеволода, який був спочатку князем у Переяславі (1055–1073), потім у Чернігові (1073–1078), і нарешті в Києві (1078–1093), а також Мономаха, котрий був князем Чернігова (1078–1094), Переяславля (1094–1113) і Києва (з 1113 р.). Претензії обох князів поширювалися не тільки на «київську сторону» Дніпра, а й на лівий берег. Тож Руська земля у версії «Повісті временних літ» може виявитися відображенням не стільки реальної політичної географії, скільки горизонту прагнень київських князів»[17].

Під «укладами» зазвичай історики добачали частину здобичі, що видавалася племенам, головні міста яких перераховані в літописі, як винагорода за участь в поході на Візантію. Однак Переяслав і Любеч не були племінними центрами. Невідповідність літописної звістки або договірного пункту про «уклади», виплачувані греками на перераховані міста, була помічена ще на початку минулого століття. Вона проявляється, на думку Г.М. Бараца, в тому, що «сума укладів не визначена точною цифрою, зобов'язання видавати уклади не обмежено ніяким строком, тож виявляється як би вічним, а тим часом вже в угоді Олега 912 р. згадки про це зобов'язання немає в помині, — що уклади без всякої поважної причини домовлено видавати не відразу усім містам, а послідовно, в порядку нібито старшинства міст, хоча ніякої табелі про ранги для всіх "інших", крім Києва, міст зовсім не існувало, — і головне, такий порядок видачі укладів окремо кожному з перелічених в літописі міст мотивується підпорядкованістю місцевих князів Олегу, тоді як залежність цих князів можна було б виставити швидше за все як підставу для видачі укладів не ним, а безпосередньо верховному князю, котрому вони були підручні»[18].

отношение, интерпретация / XXI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 14–17 апреля 2009 года. Москва, 2009. С. 82–86.

[17] *Арістов В.* Рецензія [*Котышев Д. М.* От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье IX–XII вв. М., 2019] // Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2020. Т. XVI. С. 187.

[18] *Барац Г. М.* Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Киев, 1910. С. 28–29.

Умова Олега Віщого «даяти уклады на рускыа городы» була, гадаємо, винайдена самим літописцем. У час укладення русько-візантійських договорів на Русі не було розгалуженої мережі міст. Більшість з них, незважаючи на відчайдушні спроби археологів удавнити початки давньоруського містобудування, виникли лише наприкінці X ст. Київському книжнику уявлялося важливим включити до складеного ним переліку міст перш за все Чернігів і Переяслав. За часів, близьких до завершення складання «Повісті временних літ», тут княжив Володимир Мономах, з ініціативи котрого були знайдені у Константинополі копії візантійських договірних грамот першої половини X ст. В залежності від переяславських князів знаходився аж ніяк не байдужий Мономаху Ростов. Це місто становило частину володінь його батька — Всеволода Ярославича. У ньому почалася княжа служба самого Мономаха. Полоцьк на той час був князівською вотчиною Смоленська і перебував у складі володінь Мономаховичів.

Спроби укладача «Повісті временних літ» вивищити значення Переяслава у ранній історії Русі та подавнити історію інших підваладних йому міст були покликані надати колонізаційній політиці Володимира Мономаха історичного обгрунтування.

Вона була успішною і сприяла економічному і культурному піднесенню Залісся. Діяльний переяславський князь Володимир Всеволодович поширив свою владу на прилеглі до Ростова землі. Поступово в орбіті його впливу опинився Суздаль, через що ця підвладна йому волость стала називатися Ростово-Суздальською. Поки підростали Мономахові діти, князь посадовив тут своїм посадником тисяцького Шимона (Симона), а після смерті останнього — його сина Георгія Симоновича. За свідченням Києво-Печерського патерика, він «бысть посланъ отъ Владимера Мономаха в Сужьдальскую землю». Володимир Всеволодович доручив йому опіку над малим сином Юрієм: «дасть же ему на руцѣ сына своего Георгия». Юрій, прозваний пізніше *Довгоруким,* не забував свого вихователя-кормильця: «По лѣтех же мнозѣхъ сѣде Георгий Владимировичь во Киевѣ, тысяцкому же своему Георгиеви, яко отцу, предасть область Суждальскую»[19].

На початку 90-х років XI ст. Володимир Мономах збудував у Суздалі Успенську церкву і «двір» для переяславського єпископа Єфрема. Останній взяв під свою юрисдикцію місцевих вірян. То був вже третій за ліком (після Смоленська і Ростова) Успенський храм, збудований Мономахом на колонізованих ним землях. У багатому лісом Суздалі його

---

[19] Києво-Печерський патерик. С. 5.

виклали з каменю. Досі на Заліссі кам'яне церковне будівництво не велося.

За спостереженнями науковців, Суздальський собор являв собою шестистовпний храм з виділеним нартексом і вбудованою в північно-західне його членування сходовою вежею. Габарити храму точно повторювали розміри Успенського собору Печерського монастиря у Києві (довжина — 35,6 м, ширина 24,2 м, підкупольний квадрат — 8,62м)[20]. Ці дані підтверджують достовірність розповіді Києво-Печерського патерика про те, що Мономах узяв міру Печерської церкви, за якою і мурував християнські храми в Заліссі.

Продовженням старшого Суздаля стала закладена Володимиром Мономахом 1108 р. на березі річки Клязьмі фортеця, яку він назвав своїм іменем. До нових міст потягнулися люди з київського Півдня. В топоніміці Володимиро-Суздальщини й досі збереглися принесені ними київські й переяславські назви річок — такі от, як Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж. На далеких берегах останньої постали двійники українського Переяслава (Переяславля Руського) — Переяславль Заліський та Переяславль Рязаньський[21]. Південно-руське (українське) походження колоністів-переселенців виказують і назви споруджених ними міст — таких, наприклад, як Стародуб-на-Клязьмі, Ярополч-Заліський та Галич. Північне Залісся стало цивілізаційним перехрестям, на якому тоді і з'явилася, мовлячи словами професора Ігоря Шевченка, «вихідна точка» розмежування росіян і українців[22].

Разом з топонімами з Київського Півдня у Залісся переносилися культурні інновації, духовні і матеріальні цінності. Удосконалювалися технологічні прийоми виробництва знарядь праці, виготовлення виробів із заліза чи сталі із наступною їх цементацією. На зміну архаїчній практиці ручного ліплення керамічного посуду, поширеній тут до кінця XI ст., прийшов гончарний круг. Набувало впорядкованих інституційних форм і суспільно-політичне життя різноетнічного населення краю. Організовувались церковні парафії, місцеві органи судово-адміністративного та податкового управління.

---

[20] *Зыков П.* К характеристике строительства Владимира Мономаха и Ефрема Переяславского в Суздале (реконструкция планово-пространственной композиции собора в Суздале) // Наукові записки з української історії. Вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 231.

[21] *Дубов И. В.* Три Переяславля (исторические судьбы: общее и особенное) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). Київ, 1998. С. 103–110.

[22] *Шевченко І.* Владимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Автор. пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2001 С. 61.

Але місцеве язичницьке населення довго противилося цим нововведенням. Княжим слугам — збирачам данини доводилося виконувати ще й місіонерські функції. Про пригоди одного із них Яня Вишатича розповідається у «Повісті временних літ» під 1071 роком.

Цей знаний київський боярин служив тоді воєводою у чернігівського князя Святослава Ярославича. Якось пішов він за даниною у Верхнє Поволжя. І коли він був у Білоозері, місцеві жителі розповіли йому про голод у Ростовській землі і спричинені ним безчинства двох язичницьких волхвів із міста Ярославля. Ці чаклуни «пішли оба по Волзі, і де в погост приходили, тут і називали ліпших жон, говорячи, що ці жито держать, а ці — мед, а ці — рибу, а ці — хутро. І приводили [люди] до них сестер своїх, і матерів, і жінок своїх, а вони, напустившиману [і ніби] прорізавши за плечем, виймали або жито, або рибу, або вивірку, і вбивали вони многих жон, а майно їх забирали собі. І прийшли вони обидва в Білоозеро і було з ними людей інших триста.

…Янь, же, вивідавши, чиї вони смерди, і узнавши, що вони власного його князя, послав тоді [попа] до тих [людей], що були коло них, і сказав їм: “Видайте волхвів тих обох, бо вони є смерди мойого князя”. Але вони цього не послухали. Янь тоді пішов до них сам, без оружжя, і сказали йму отроки його: “Не ходи без оружжя, осоромлять тебе”. Він тоді повелів взяти оружжя отрокам, — а було з ним дванадцять отроків, — і пішов до них у ліс.

Вони тим часом стали насупроти, приготувавшись до битви. І коли Янь пішов з топірцем, то виступили з-поміж них троє мужів і підійшли до Яня, кажучи йому: “Видно, йдеш ти на смерть. Не ходи”. Він тоді повелів бити їх, а до інших пішов, і вони накинулися на нього, і один не попав у Яня топором. Янь же, обернувши топір, ударив його обухом і повелів отрокам сікти їх. Вони утекли тоді в ліс, а вбили тут попа Яневого. Янь же увійшовши в город до білоозерців, сказав їм: “Якщо ви не схопите обох волхвів тих, то не піду я од вас рік”. Білоозерці, отож, пішовши, схопили їх і привели до нього»[23].

Після довгої розмови зі спійманими волхвами про їхні вірування Янь наказав бити їх і повиривати бороди їм. Потім звелів прив’язати полонених волхвів до упругів і пустити перед собою в човні, а сам за ними рушив. Та до княжого суду вони не дожили. Під час зупинки каравану на усті Шексни Янь дозволив гребцям помститися за смерть своїх родичів. І вони, схопивши волхвів, побили їх і повісили на дереві. А другої ночі

---

[23] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 175–177. В українському перекладі цитується за виданням: Літопис Руський. С. 108–110.

ведмідь, влізши на дерево, одгриз їх і з'їв обох чаклунів. «І так погибли вони, — підсумовує літописець, — по наущенню диявольському, іншим провіщаючи і гадаючи, а своєї пагуби не відаючи».

На заліських хлібах багатіли Мономахові діти й онуки. Але правляча еліта Київської Русі не здогадувалася про згубні для долі київського центру наслідки процвітання своїх колоній. У європейській історії було чимало випадків, коли колонії вивищувалися над метрополією. Наприклад, Сицилія і Південна Італія, за спостереженням Н. Дейвіса, розвинули такі самі взаємини з грецьким материком, які потім Америка розвинула з Європою. Так само Сиракузи були для Афін тим, чим Нью-Йорк став згодом для Лондона[24]. Подібна участь спіткає і Київ у його взаєминах зі своїми колоніями.

На перших порах Мономаховичі не прагнули розірвати пуповину, що єднала їх з Переяславською Україною. Особливо енергійною була боротьба за неї Мономахового сина Юрія Долгорукого. Одружений (у першому шлюбі) із донькою половецького хана Аєпи, цей недалекоглядний князь використав своїх степових союзників не для зміцнення своїх позицій на півдні Русі, а у боротьбі Ростово-Суздальської землі з Волжською Болгарією. Аєпа виступив на поміч зятю, але під час мирних перемовин з болгарськими вождями на Волзі у 1117 р. був отруєний разом з іншими половецькими ханами. Юрій Володимирович теж помер від отрути у Києві.

Після його смерті відчуженість між київським Півднем і суздальською Північчю поглибилась. Цьому сприяла діяльність онука Володимира Мономаха — князя Андрія Юрійовича на призвісько *Боголюбський.* Андрій народився і зростав на Суздальщині. Від матері-половчанки він успадкував не тільки характерні для степових народів риси обличчя, але і притаманну їм вдачу. Андрій був удатним воїном. Про це свідчить виписана у Київському літописі його доблесна участь у збройній боротьбі за київський престол, що зав'язалась 1149 р. між його батьком Юрієм Долгоруким і двоюрідним братом Ізяславом. Своїм успіхом Юрій був зобов'язаний сину і хотів утримати його коло себе на Київщині. Проте Андрій не вдовольнився скромним Вишгородським уділом і повернувся в 1155 р. в рідний йому Заліський край: «Том же лѣтѣ . иде Андрѣи . от отца свого из Вешегорода в Суздаль . безъ отнѣ волѣ»»[25].

---

[24] *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ, 2001. С. 122.

[25] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Стб. 482.

Тут, на Суздальщині, він здобув певну політичну вагу і авторитет вправного менеджера, завдяки чому після смерті батька став повноправним володарем цього краю: «Ростовци и Суждальци и Володимирци вси . пояша Андрѣя сына Дюргева старѣишаго и посадиши и на отни столѣ»[26]. Утвердившись у верховних правах, Андрій повів рішучу боротьбу зі своїми суперниками: вигнав із Суздаля поставленого перед тим єпископа-грека Леона, синів своєї візантійської мачухи й небожів та відданих їм найзнатніших суздадьських мужів, «хотя самовластець быти».

Андрій Юрійович довершив розпочате його батьком храмобудівництво: «тѣм же и по смерти отца своего велику память створи: церкви оукраси и монастыри постави и церковь сконца . иже бѣ заложилъ преже отець его святого Спаса камяну»[27]. Спаський собор у Переяславлі Залі-ському, так само як і Георгіївський у Юр'єві-Польському та церкву в Кідекші, звели майстри із Малопольші. Перед тим вони уславилися будівництвом храмів в Перемишлі, Звенигороді та церкви Спаса в Галичі на Прикарпатті[28]. Юрію Долгорукому, чия донька Ольга була віддана заміж за сина галицького князя Володимирка — Ярослава (Осмомисла), припала до вподоби їхня робота. Діяльність цих майстрів йому вдалося перенести з Прикарпаття на Суздальщину.

Церковне будівництво було пристрастю Андрія. У травні 1158 р. він, за свідченням літопису, заклав у Володимирі кам'яну церкву Успіння Богородиці. Для її будівництва і утримання християнського кліру князь не шкодував статків: «дая и много имѣния . и свободи купленыя . и с даньми . и села лѣпшая . и десятины въ стадехъ своих . и торгъ десятыи»[29]. Золоті куполи Успенського храму засяяли над Володимиром вже у 1161 р. «У тім же році, — сповіщає Київський літопис, — докончана була церква святої Богородиці у Володимирі, кам'яна, благовірним боголюбивим князем Андрієм. Він і прикрасив її прегарно — і різноманітними іконами, і дорогим камінням без числа, і начинням церковним, і верхи її позолотив. За віру ж його і за дбання про святу Богородицю привів йому Бог ізо всіх земель майстрів, і оздобив він її краще од інших церков»[30].

Прототипом Успенського собору у Володимирі була Велика Успенська церква Печерського монастиря у Києві. Започаткована Володимиром Мономахом практика будівництва Успенських храмів за печерською

---

[26] Там же. Стб. 490–491.

[27] Там же.

[28] *Беляев Л. А.* Общеевропейские элементы в древнерусском искусстве X–XII вв. // Из истории русской культуры. Т. I: (Древняя Русь). Москва, 2000. С. 743.

[29] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 491.

[30] Літопис Руський. С. 280.

мірою була продовжена його дітьми та онуками. Для цього будівництва Андрій Боголюбський за сприяння германського імператора Фрідріха Барбаросси винайняв кращих європейських майстрів ломбардської школи[31]. Їхніми вправними руками і було зведено на березі Клязьми цей величний Успенський собор.

Його замовник був у тренді тогочасної будівельної моди. Апсиди храму він звелів прикрасити, у відповідності до романських архітектурних зразків, півколонками. Вони йшли від основи напівкруглих аркадок над вікнами аж до самого низу та спиралися на цоколі. Капітелі висячих напівколонок були прикрашені стилізованими пальметами, а бази утворювали декоративні маски людей та тварин. Об'єм храму було збільшено. За своїми розмірами він перевершував навіть знамениту Софію Київську. Його довжина становила 26,3 м, а височина сягала 32,3 м. То був найвищий храм Східної Європи у XII ст.

Успенський собор у Владимирі. Сучасний вигляд.

Вражало уяву сучасників і внутрішнє оздоблення храму. За словами літописця, Андрій Боголюбський нарядив її «різноманітними прикрасами

---

[31] *Иоаннисян О. М.* Романская архитектура Ломбардии и зодчество Владимиро-Суздальской Руси (к вопросу о происхождении мастеров Андрея Боголюбского) // Памяти Матвея Александровича Гуковского: Научная конференция к 100-летию со дня рождения. Санкт-Петербург, 1998. С. 25–29.

із золота і срібла, і п'ять верхів її позолотив, а троє дверей церковних золотом оздобив. Камінням дорогим і жемчугом многоцінним він убрав її, і всякими узороччями прикрасив її, і багатьма панікадилами золотими та срібними освітив церкву, а амвон із золота і срібла зробив, а богослужебного начиння, і ріпід, і всякого спорядження церковного, золотом, і камінням дорогим, і жемчугом великим [оздобленого, було] вельми багато; і три єрусалими вельми великі він зробив, що [були] з чистого золота і з каміння многоцінного». («различными виды оукраси ю . от злата и сребра . и 5 вѣрховъ ея позолоти . двѣри же церквьныя троѣ золотомъ . оустрои каменьемь дорогымь . и жемьчюгомъ . оукраси ю мьногоцѣньнымъ . и всякыми оузорочьи оудиви ю . и многими поникадѣлы золотыми и серебряными . просвѣти церковь .а онъбонъ от злата и серебра оустрои . а служебных сосудъ и рипидьи и всего строенья церковного . златомь и каменьем . драгим . и жемчюгомъ великимъ . велми много»)[32].

Успенський собор у Володимирі будувався з очевидним розрахунком на обулаштування при ньому митрополичої кафедри. Його глава була, як і у київському митрополичому храмі святої Софії, дванадцятивіконною. Фресковий розпис поясу фасадів владимирського собору було виконано із застосуванням поліхромії, як і в фасадах київської Софії[33]. Андрій Боголюбський, взагалі-то, і не приховував своїх амбітних намірів: «хощу, — казав він, — бо сей град обновити митропольею, да будет сей град великое княженье и глава всем»[34].

Запроваджений ним новий більш жорсткий порядок адміністративного й господарського управління дозволив, як засвідчують дані археології[35], забезпечити піднесення економіки краю та мобілізувати на будівництво у місті значні людські та матеріальні ресурси. Невдовзі у Володимирі були зведені потужні оборонні споруди з вежами і брамами: «князь же Андрѣи бѣ городъ Володимѣрь силну оустроилъ . к нему же ворота златая доспи . а другая серебромъ оучини»[36]. За містом, на березі річки Нерлі Андрій збудував «городъ каменъ именемъ Боголюбыи», який співставляється літописцем з київським Вишгородом: «толь далече .

---

[32] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 582.

[33] *Воронин Н. Н*. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. Москва, 1961. Т. I: XII столетие. С. 316.

[34] Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. Т. 9. С. 223.

[35] *Макаров Н. А*. Культурный ландшафт Суздальского Ополья в XI–XIII вв. и проблемы политического самоопределения Суздальской земли // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 16. С. 38–46.

[36] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 582.

якоже Вышегородъ . тако же и Боголюбыи от Володимѣря». Зведений у ньому західноєвропейськими майстрами князівський палац був з'єднаний галереєю з палацовим храмом Різдва Богородиці — двійником церкви Покрова-на-Нерлі.

Князівський палац Андрія Юрійовича у Боголюбові.
Реконструкція М.М. Вороніна.

Церква Покрова на річці Нерлі. Фото автора.

Впадає в очі не тільки грандіозний розмах затіяного Андрієм Боголюбським церковного будівництва, але і той символічний зміст, якого надає йому літописець. Андрій Юрійович прямо ототожнюється із біблійним царем Соломоном, церква в Боголюбові — із старозавітним храмом Господнім у Єрусалимі, а Володимир — з Києвом як Новим Єрусалимом: «Сей благовірний і христолюбивий князь Андрій, змолоду Христа возлюбивши і пречистую його Матір… уподібнився царю Соломону: яко дім господу богу, він і церкву преславну Різдва святої богородиці, кам'яну, посеред города спорудив у Боголюбому і оздобив її ліпше від усіх церков.

Подібно до тої Святої святих, що її був Соломон, цар премудрий, спорудив, так і сей князь, благовірний Андрій, спорудив церкву оцю на пам'ять про себе. І прикрасив він її іконами многоцінними, золотом і камінням дорогим, і жемчугом великим безцінним, і нарядив він її різними прикрасами, і оздобами з яшми прикрасив, і всякими узороччями убрав її. А од сяйва й дивитися було ніяк, бо вся церква була золота.

…Князь же Андрій городські стіни Володимира сильно був укріпив і до них ворота Золоті виготовив, а другі із срібла зробив. І звів він церкву кам'яну соборну святої Богородиці, предивну вельми. І всіма оздобами і прикрасами обидві [церкви] були подібні диву, до Соломонової Святої святих. І в Боголюбому, і в городі Володимирі верх же він золотом прикрасив, і склепіння позолотив, і пояс золотом оздобив, камінням осяяв, і башту він позолотив іззовні церкви, а по склепіннях птахів золотих, і кубки, і вітрила, золотом прикрашені, поставив — і по всій церкві і по склепіннях навколо. Після цього ж він інших багато різних церков кам'яних поставив і монастирів багато спорудив»[37].

Сам Андрій, безперечно, був співтворцем цього образу — його метою було затьмарити авторитет Києва ідеологічно і тим самим вивищити статус владимиро-суздальської Півночі. Золоті ворота у Володимирі були збудовані в 1164 р. за зразком київських[38]. Андрій відправив своїх майстрів до Києва, які вивчили та провели обміри знаменитої брами. Про це пам'ятали мешканці Володимира. Оплакуючи смерть князя, вони у своїх голосіннях, зокрема, лементували: «оуже ли Киеву . поеху господине в тоу церковь . тѣми Золотыми вороты . ихже дѣлать послал бяше . тои церкви на велицѣмь дворѣ на Ярославлѣ . а река хочю создати церковь

---

[37] Літопис Руський. С. 301.

[38] Ширше див.: *Высоцкий С. А.* Золотые ворота в Киеве. Киев, 1982. С. 113; *Його ж*: Іпатіївський літопис про Золоті ворота у Києві та Владимирі // Український історичний журнал. 1980. № 2. С. 64–68.

таку же ака же ворота еи золота . да будеть память всему отьчеству моему . и тако плакася по нѣмь всь градъ»[39].

Золоті ворота у Владимирі. Сучасний вигляд.

Надбрамна церква на Золотих воротах у Володимирі була присвячена (що вельми симптоматично), як і київська, Богоматері. «Переміщення» Золотих воріт з Києва — Нового Єрусалиму, як його називали сучасники, до Володимира в тодішніх уявленнях мало символізувати і «переміщення» центру християнського царства. Споруджені Ярославом Мудрим, вони були символом царственого граду — столиці Київської християнської держави. Їх прототипом виступали не тільки Золоті ворота Царгороду, але й Єрусалиму — ті самі, які переступив Ісус Христос і з якими апокрифічна традиція пов'язує багато інших важливих подій Священної Історії. Через них, як передбачалося, Ісус Христос ступить до Києва — як Він входив колись до Єрусалиму — в кінці часів і благословить стольний град і землю Руську[40]. Відтепер і Володимир-на-Клязьмі здобув шанс на сподівання такого Божого благословення.

---

[39] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 593.

[40] *Данилевский И. Н.* Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей. Человек в истории. 1998. Москва, 1999. С. 136.

Грандіозне будівництво у Володимирі-на-Клязьмі, ініційоване Андрієм, майстерна політика найменування споруд, імітація київських назв святинь і київських же топографічних реалій мали на меті не тільки перетворити Володимир на дзеркальний відбиток «богохрагимого града» Києва — «матері міст Руських», а й підняти пріоритет цього міста, вивищити його над давньою столицею. Наслідування Києву і його архітектурі у Володимирі позначене демонстративним характером і мало своїм завданням затьмарити і перевершити київський взірець. Архітектура покликана була унаочнити пріоритет Володимира над Києвом: «масштаби його фортечних споруд перевершують укріплення Києва і Новгорода Великого. Володимирська топоніміка й назви будівель є повторенням київських»[41]. Сполучені діахронічно ці нові / старі назви, покликані засвідчити успадкування Володимиром слави Києва, заклали ідейні основи подвійності Русі.

Та чи не найголовнішою прикметою демонстраційної наступності «великого Владимирського князівства» за Києвом стала перевезена Андрієм Боголюбським з київського Вишгорода шанована в усьому православному світі ікона Богородиці. Свого часу спеціальним кораблем, спорядженим у Царгороді, її було доправлено до стольного граду Русі, де вона вшановувалась як його небесна заступниця. Андрій вирішив позбавити Київщину такого заступництва. Зроблений під 1155 роком у Київському літописі запис засвідчує крадіжку цієї ікони: «взя (Андрій. — *Авт*.) из Вышегорода . икону святоѣ Богородици… и въскова на ню боле 30 гривенъ золота . проче серебра . проче камени дорогого . и великого жемчюга . оукрасивъ постави ю въ церкви своеи . святоѣ Богородица Володимири»[42].

Андрій Боголюбський прикрасив ікону Богородиці перлами та іншим коштовним оздобленням і встановив у збудованому ним у Володимирі Успенському соборі. Невдовзі тамтешні книжники склали присвячену їй літературну повість. Цей твір, складений у Ростово-Суздальській землі, на думку дослідників, між 1164 і 1168 рр.[43], відомий науці під назвою «Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери». У ньому виправдовується вчинок Андрія Боголюбського та вмотивовується, що

---

[41] *Воронин Н. Н*. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. Т. 1. С. 316.

[42] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 482.

[43] *Пеленський Я*. Боротьба за київську спадщину у 1155–1175 рр.: релігійно-церковна сфера // Археологія. 1991. № 3. С. 35; *Ibidem*: The Cotest for the “Kievan Succession” (1155–1175): The Religions-Ecclesiastical dimersion // Proceedings of the International Congress commemorating the Millenium Christianity in Rus’-Ucraine. Harvard Ukrainian Studies. 1988/1989. Vol. XII/XIII. P. 761–780.

Богоматері буцім-то *не подобалось*[44] перебування у Київській землі, через те, що вона втратила свою святість, яка тепер перейшла до Володимира[45]. На підтвердження цього Богородиця явила чудо, знявши обране нею місто на небо.

Владимирська (Вишгородська) ікона Богоматері. XI–XII ст.

[44] Див.: Древнейшая редакция сказания об иконе Владимирской Богоматери / Вступ. статья и публ. В. А. Кучкина, Т. А. Сумниковой // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. Москва, 1996. С. 503–504.

[45] Ширше див.: *Ebbinghaus A.* Andrej Bogoljubskij und die “Gottesmutter von Vladimir” // Russia mediaevalis. 1987. T. VI/1. S. 157–183.

Чудотворний образ Пресвятої Богородиці, написаний, згідно з церковним переказом, євангелістом Лукою в Єрусалимі, у свідомості сучасників уподібнювався скинії Мойсея, яка супроводжувала обраний народ в Землю обітовану. Перенесення вишгородської ікони уподібнювалося також з перенесенням Ковчега Завіту Соломоном з Сіону в храм Соломона в Єрусалимі (3 Цар. 8: 1-6), а подорож (з Києва до Володимира) Андрія Боголюбського з царгородською святинею, на думку дослідників, була подібною до константинопольської літії, а через неї — єрусалимської Успенської процесії і старозавітному перенесенню Ковчега Завіту[46].

Золотоверха Успенська церква святої Богородиці з чудотворною іконою засвідчили особливу прихильність Богородиці до нової християнської столиці. Тепер Володимир — це місто Богородиці, яка дарує йому свій захист і небесне заступництво, підтвердженням чому слугують «чуда» Богородиці, явлені нею на Володимирській землі. Одне з них, найбільш значуще, буквально повторює «чудо» Успенської Печерської церкви у Києві. Як повідомляє Троїцький літопис під 1177 роком, володимирський собор піднімається в повітря разом з усім містом: «оузрша чюдную Матерь Божою Володимерьскую, и весь градъ до основания аки на воздусѣ стоящь»[47]. Утвердження культу Богородиці у Володимирі, яка в давньоруській традиції мислилася як попечителька стольного граду Київської Русі — Києва, мало піднести престиж і значення нової столиці історично обґрунтованим чином.

Для обгрунтування прав Володимира на церковно-політичне унезалежнення тамтешнім книжникам важливим уявлялось вмотивувати тяглість християнської традиції на цих землях аж від часів Володимира Великого. Він, а не Мономах, проголошувався фундатором міста на березі Клязьми та хрестителем освяченого його ходою Заліського краю[48]. Ці ще доволі невиразні «пригадування» набувають форми міфу, що було властиво багатьом спільнотам доновітньої доби, для яких, за словами Е. Сміта, «межа між міфом та історією була розмита, а то й взагалі не існувала: навколо ядра добре засвідчених подій з готовністю наростають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать теперішній або майбутній меті: …міфи про заснування політич-

---

[46] *Этингоф О. Е.* К ранней истории иконы «Владимирская Богоматерь» и традиции влахернского богородичного культа на Руси в XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара (1896–1990). Санкт-Петербург, 1999. С. 292–294.

[47] *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. Москва; Ленинград, 1950. С. 261.

[48] Див.: ПСРЛ. Т. 9. С. 209.

них утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для дальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями. Навернення Володимира Київського до християнства (988 р.) або заснування Рима (753 р. до н.е.?) можна трактувати як історичні події, але їхнє значення полягає в легендах про заснування, з якими вони пов'язані. Саме ці зв'язки роблять їх придатними для політичної мети, перетворюють їх на джерело політичної єдності»[49].

Піднесенню історичного і культурного престижу Володимиро-Суздальщини в очах Візантії могли найкраще прислужитися культи місцевих святих. У пошуках символів такого престижу — перед спробою перетворити Ростово-Суздальську єпископію в осібну митрополію чи архієпископію з центром у Володимирі — Андрій Боголюбський звернув увагу на особу першого ростовського єпископа-мученика Леонтія, хіротоніса-ного на єпископську кафедру в 1073/1076 рр. Наприкінці 60-х рр. XII ст. було складено *Житіє* ростовського священномученика, нетлінні мощі якого виявлено в 1162/1163 рр. під час будівництва нового Успенського собору в Ростові[50]. Із дванадцяти нині відомих редакцій Житія Леонтія тільки перша виникла безпосередньо після виявлення мощей. У цій пам'ятці володимирської літератури Леонтій постає не першим ростовським єпископом, вихованцем Києво-Печерського монастиря[51], що прийняв мученицьку смерть під час повстання місцевих язничників, а третім з черги (після Федора та Іларіона) грецьким ієрархом, поставленим на ростовську кафедру буцім-то самим візантійським патріархом. Укладачі Житія Леонтія наголошували також на грецькому походженні святителя: «Сь бе блаженыи Царя града роженья и воспитанья»[52]. Ця обставина, на їхню думку, мала імпонувати візантійським ієрархам.

Константинопольський патріархат погодився канонізувати Леонтія, що і відбулося у 1194 р. Андрій Боголюбський активно сприяв популяризації його слави. У своїй резиденції в Боголюбові він спорудив присвячену пам'яті цього святого невелику церкву, а в одній із горішніх кімнат вежі на сходах князівського палацу була виписана фреска із

---

[49] *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращука. Київ, 1994. С. 31.

[50] *Воронин Н.Н.* «Житие» Леонтия Ростовского и византийско-русские отношения второй половины XII в. // Византийский временник. 1963. Т. XXII. С. 23–46.

[51] Як згадував у своєму посланні до печерського чорноризця Полікарпа владимиро-суздальський єпископ Симон, «от того, брате, Печерьскаго манастыря пречистыа Богоматере мнози епископи поставлени быша… Первый — Леонтие, епископ Ростовьскый, великый святитель, его же Бог прослави нетлѣнием, и се бысть первый престольникъ, его же невѣрнии много мучивше» (Києво-Печерський патерик. С. 102).

[52] Древнерусские предания. Москва, 1982. С. 125.

зображенням князя навколішках перед Богоматір'ю та Леонтієм, що стояв позаду неї. Андрій Боголюбский убачав у надбанні мощей цього святого один із засобів для зміцнення і вивищення престижу свого князівства: «хоча на землі Русі ніколи не ступала нога апостола, нині євангельська проповідь досягла і цього далекого її закутного краю. Тому Леонтію слід складати хвалу як вчителю і послідовнику апостолів: Рим славить апостолів Петра і Павла, Візантія — імператора Костянтина, Київ — князя Володимира, а Ростов — рівноапостольного Леонтія»[53].

Відмовившись прийняти призначеного київським митрополитом єпископа Лева, Андрій хотів поставити на його місце у Володимирі власного ставленика — святителя Федора (Федорця). Вибравши слушну нагоду, князь звернувся до константинопольського патріарха з проханням висвятити того на митрополита до Володимира. До наших днів це послання, що містило в собі, вочевидь, розгорнуте обґрунтування, необхідне для прийняття такого важливого рішення, не збереглося. Натомість маємо до своєї диспозиції лист-відповідь константинопольського патріарха. Це «Грамота великого патриарха Луки ко князю Ондрѣю Ростовскому Боголюбскому», що датується 1168 р. Авторитетний знавець і укладач норм канонічного права, визначний церковний полеміст, константинопольський патріарх Лука Хризоверх (1157–1169/1170) у своєму посланні повідомляв про отримання княжої грамоти і схвалював церковне будівництво Андрія й процвітання православної віри у його володіннях. Це було підтверджено й княжим єпископом, який був на церковному соборі в Константинополі, на якому в присутності імператора було заслухано послання Андрія Боголюбського. З-поміж іншого, патріарх зазначав: «сказывает же нам писанье твое, иже град Владимир из основания воздвигл еси велик со многом человѣк, в ней же церкви многы создал еси, не хощеши же его быти под правдами епископьи ростовскиа и суждальскиа, но обновити е митрополию….. а аже отъяти таковый град (Володимир. — *Авт*.) от правды епископьи ростовскиа и суждальскиа и быти ему митрополиею, не мощно то есть.. — едина епископья была издавна и един епископ во всей земли той, ставим же по временом священым митрополитом всеа Руси»[54].

Лука Хрисоверг підтвердив виключне право київського митрополита Костянтина III і наказав поновити Лева на єпископському престолі у

---

[53] *Подскальски Г.* Теология и богословская литература Киевской Руси (988–1237 гг.). Изд. 2-е., испр. и доп. для русского перевода / Пер. А. В. Назаренко. Санкт-Петербург, 1996. С. 228–229.

[54] Русская историческая библиотека (далі — РИБ). Санкт-Петербург, 1908. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. № 3. Стб. 63–66.

Володимирі. Андрій змушений був прислухатися до слів патріарха, у яких сталевими нотами бринить загроза відлучення за порушення патріаршої волі. Для свого, здається, виправдання князь став звинувачувати владику Федорця у тому, що буцім-то той не тільки не захотів поставлення од київського митрополита, але й церкви всі у Володимирі замкнув, і ключі церковні забрав. Його стали звинувачувати ще й у насильстві над ченцями і мирянами, яким він, як і належить цапу-відбувайлу, «голови одрізував і бороди, а другим людям очі випікав і язики вирізував, ще інших розпинав на стіні і мучив немилосердно, намагаючись од усіх одібрати майно, бо ненаситний він був на майно, як пекло на грішників». Із цим досьє Андрій відправив у 1172 р. нещасного Федора на митрополичий суд до Києва, де йому, за словами літописця, «языка оурѣзаша . яко злодѣю еретику . и руку правую отсѣкоша . и очи ему выняша . зане хулу измолви на святую Богородицю»[55].

Церковна організація, що склалася впродовж віків на землях Київської Русі, віддавна розглядалася константинопольським патріархатом як непорушна цілісність. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації країни. Ось чому й не увінчалася успіхом спроба улаштувати у Володимирі-на-Клязьмі автокефального релігійно-політичного центру, навколо якого могли б об'єднатися північно-східні землі Русі у суверенне державно-політичне утворення з незалежною від київської ієрархії митрополичою кафедрою. Тенденцію до збереження чи посилення влади київського митрополита над усіма єпархіями Русі, можливо, відбиває грецький напис на буллі митрополита Костянтина II, який обіймав київську кафедру від 1167 р.: «Константин, Божою милостю митрополит *всея* (виділено нами. — *Авт*.) Россіи»[56]. Це, відсутнє на більш ранніх буллах, нововведення, що з'явилося в титулі київських митрополитів, очевидно, було своєрідною реакцією на прагнення Андрія Боголюбського до організації особистої митрополичої кафедри.

Коли ж володимирський князь усвідомив, що підважити авторитет Києва як єдиного митрополичого центру Русі засобами дипломатії та інтриг йому не під силу, суперництво стало виходити за береги «холодної війни». Андрій Боголюбський відверто демонстрував свою неприязнь до київського князя Мстислава Ізяславича («бѣ не имѣя любви къ Мъстиславу»). Він не оминув скористатися нагодою, аби через особисту

---

[55] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 551 — 552.

[56] *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Том 1: Печати X — начала XIII в. Москва, 1970. С. 49.

неприязнь до нього, а може, і до всіх киян (серед них були ті, хто отруїли його батька) вимістити на них свою зачаєну помсту, а разом з цим і принизити Київ-град. Під привидом воєнної допомоги смоленським та чернігівським князям у їхній боротьбі за київський престол 1169 р. Андрій спорядив свого сина Мстислава у військовий похід на далекий південь. Захоплене у березні наступного року місто було нещадно сплюндровано: «грабиша за 2 дни весь град Подолье и Гору . и манастыри . и Софью . и Десятиньную Богородицю и не бысть помилования . никому же ни откуду же церквамъ горящимъ . крстяномъ оубиваемомъ другыи вяженымъ . жены ведоми быша въ плѣнъ . разлучаеми нужею от мужии своихъ . младенци рыдаху зряче материи своихъ . и взяша имѣнья множество . и церкви обнаживша иконами и книгами . и ризами и колоколы . изнесоша . всѣ Смолняне и Суждалци и Черниговци… и бысть в Киѣвѣ на всих человецех стенание и туга . и скорбь не оутѣшимая . и слезы непрѣстаньныя»[57].

Процвітання володимиро-суздальської Півночі обернулося пасткою для Руси-України. Територіальна близькість лінії кордону між ними була фатальною. Коли у нові часи Москва стала домінувати на Сході Європи та по всій Євразії, ця близькість затемнила в історичній пам'яті росіян справжню природу відносин між метрополією та периферією.

Московське князівство стало територіально-політичним ядром державного об'єднання, відомого від кінця XV ст. під огреченою назвою «Русія», або «Росія». Цей політонім не є самоназвою Московії. Він був винаходом канцелярії Константинольського патріархату. Вперше він фіксується у візантійському списку києво-руських єпархій митрополії Rhosia (Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae), складеному у XII ст. Православна Москва пов'язала його зі своєю конфесійною ідентичністю, а в ранні нові часи — й з етно-політичнною.

По мірі того, як Монгольська степова імперія розпадалася і Золота Орда слабшала, місцеві політичні спільноти на сході Європи виборсувались з-під монгольської зверхності і набували більше сил. Близько 1304 р. Москва збільшила свою територію майже втричі, приєднавши райони Переяславля Заліського, Коломни і Можайська. Все, що було необхідно для виникнення сильної централізованої держави, за словами англійського славіста Д. Феннела, це «поглинути більшість інших князівств Суздальської землі і захопити територію Володимира, самого великого князівства, а з ним і великокнязівський титул. Зрештою Москва домоглася свого верховенства. До 1371 року Дмитро Донський змусив

---

[57] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 545.

татар і місцевих князів в Суздальській землі визнати його “великим князем московським і володимирським”. Іншими словами, “велике князівство” стало його вотчиною, тобто невідчужуваним володінням нащадків Данила Московського»[58]. Після присвоєння 1364 р. московськими князями спадкового титулу князів володимирських під їхнім контролем опинилися і митрополича кафедра «всея Руси», перенесена митрополитом Максимом на початку XIV ст. до Володимира.

Вміщене у літописах свідчення про те, що Максим покинув Київ, «не терпя татарського насилья», й «весь Киевъ разбежался»[59], було свідомою спробою перебільшити розміри й інтенсивність татарського спустошення Київщини у XIII ст. Почалися ці перебільшення, зауважував М. Грушевський, — давно, «ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для ієрархії з упадком власти, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т.д. На сім потім виросли нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, прийнятою історичною російською наукою»[60].

Але перенесення митрополичої кафедри до Володимира стало зашморгом на шиї Київської Русі. Досі мешканці Залісся, так само як і Новгорода, не ототожнювали себе з Руссю. Про це ми знаємо із берестяних грамот і літописів. *Руссю* вони називали землі Середнього Подніпров’я з центром у Києві. Населення північно-східних околиць Київської держави тільки наприкінці XIII — XIV ст. все більш послідовно і вагоміше стали пов’язувати себе з Руссю. При цьому Володимиро-Суздальська земля ототожнювала з *Руссю* тільки себе[61]. Відвічного

---

[58] *Fennel J.* The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. London; New York, 1983. P. 132–133; *Его же*. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989. С. 210.

[59] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 485.

[60] *Грушевський М.* «Малороссийские пѣсни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. 1927. Кн. 6. С. 8–9.

[61] *Флоря Б. Н.* Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII–XV веках // Славяноведение. 1993. № 2. С. 64. Суздальські князі почали називатися *руськими* князями лише від 1270-х років (Див.: *Шевченко І.* Владимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва. С. 64).

поділу Русі на дві споріднені половини не було. Вони вбиралися у церковно-політичну плоть на уламках Київської митрополії.

Дві Русі оприявилися від початку XIV ст. у термінології канцеляристів Константинопольського патріархату під назвою «Велика» і «Мала» Русь. Ця термінологія знаходить відповідність у писемних практиках середньовіччя, де побутувала подібна номенклатура. Були відомі, наприклад, *Велика* і *Мала* Греція, *Велика* і *Мала* Скіфія. Це давало змогу розрізнити метрополію, яку називали «Малою», тобто основною чи корінною територією країни, від її колоній.

Грецький неологізм *Мала Росія* вперше фіксується у XIV ст. на позначення польсько-литовської частини Київської митрополії. В український лексикон він увійшов у другій половині XVI ст. спершу для суто еклезіального вжитку в середовищі українського духовенства під час контактів з Московією, а після 1648 р. ним стали позначати Гетьманщину, тобто українсько-козацьку автономію під протекторатом Московії[62].

Зустріч двох Русей 1654 року, наче за іронією долі, сталася у родовому гнізді Мономаха — в Переяславі на Трубежі, у місті, під владою якого було колись володимиро-суздальське Залісся. Там, у Переяславі, і було, мовлячи словами Грушевського, «піднесено» московському цареві від України[63] титул «всеї Великої і Малої Росії», що охоплював всі землі Київської митрополії. Ця модифікація царської титулатури стала серйозною, тоді ще мало усвідомлюваною проблемою, заклавши тріщину, що намітила розрив козацької України із княжою київською традицією, а відтак і зміну вектору подальшого розвитку процесу національної самоідентифікації, спрямованого на розчинення у загальноруському дискурсі[64]. У міцних імперських обіймах Москви «Дві Русі» відтепер мали стати однією Росією.

Намагаючись знайти виправдання ідеям Богдана Хмельницького щодо організації українсько-козацької автономії під протекторатом Московії, М. Костомаров свого часу обгрунтовував думку про те, що український гетьман був продовжувачем так званої федеративної політики Мономаха. Мовляв, Богдан підхопив із його рук прапор «федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути

---

[62] *Котенко А., Мартинюк О., Міллер А.* «Мы сами принадлежим к племени малоруському»: до історії поняття «малорос» в Російській імперії // Український гуманітарний огляд. Київ, 2012. Вип. 16–17. С. 57.

[63] *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1917. Кн. 1–2. С. 7–19.

[64] *Плохій С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ, 2003. С. 781.

в спогаді народному. Богдан Хмельницький нагадав про нього і вказав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інших поняттях»[65]. Вчений вважав федерацію досконалою формою співжиття слов'янських народів.

Історична теорія М. Костомарова про федеративні засади організації суспільно-політичного устрою Київської Русі постала із сповідуваної ним ідеї існування української народності у Російській імперії на федеративному грунті, романтичних поривань до утворення слов'янської федеративної республіки з центром в Києві. На думку вченого, у період удільної роздробленності середньовічної Русі окремі народності, що входили до її складу стали виявляти своє самостійне життя. Із кількох дрібних народностей, вмотивовував він, сформувалось шість великих утворень: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська та новгородська. Ці народності були поєднані між собою федеративним зв'язком. Так федералізувалась Русь, і федерація, стверджував історик, була політичною формою, яку вона почала прибирати[66].

Між тим, Богдан, здається, був не дуже обізнаний із практикою організації адміністративно-політичного життя Київської Русі на федеративних засадах. Він ніколи прямо не називав себе паростю Володимира Мономаха. Хіба що переяславські дзвони йому розбуджували пам'ять про нього. Проте втіленням «національного типу» Володимир Мономах для українців не став[67]. В основу української національної самосвідомості покладено козацький міф.

Volodymyr Rychka
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor, Leading Research Fellow,
Sector of Research on the History of Kyivan Rus,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
wolr@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8

---

[65] *Костомаров Н. И.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української археографії за редакцією академ. Михайла Грушевського [Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Т. XXVII]. Київ, 1928. С. 150–151.

[66] *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1903. Кн. I. Т. I. С. 30.

[67] *Іщенко О. С.* Володимир Мономах в українській історичній пам'яті // Український історичний журнал. 2015. № 1. С. 16–19.

Олександр Гуржій
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГАЛУЗІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН І УКРАЇНА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII ст.)

В різних регіонах Європейського континенту перетворення в системі поземельних відносин у добу раннього модерну мали певні особливості, однак при цьому спостерігалося і чимало спільних рис. На наш погляд, найбільш специфічно в другій половині XVII ст. поземельні відносини почали розвиватися в Англії, адже революція в ній проявила як характерні риси зародження підприємницької економіки, так і своєрідність суспільно-політичних перетворень на селі. З одного боку, повсталу людність очолив згуртований суспільний прошарок «молодої» буржуазії, що виступив проти панування великих землевласників, інтереси яких уособлював король, з іншого — його демократичні вимоги, набули не раціоналістичного, а швидше релігійного окрасу. Крім того, засади учасників Англійської революції XVII ст. мали чіткіші програмні вимоги порівняно з революціонерами в Нідерландах. Зокрема, це стосувалося наділення селян землею. Ця ідея превалювала в багатьох тогочасних документах: резолюціях революційної армії, публіцистиці левеллерів і особливо дигерів. Своє відображення вона знайшла й на законодавчому рівні. Так, головнокомандувач Кромвель у декларації від 24 серпня 1649 р. чітко проголосив, що всі особи, котрі мешкають у сільській місцевості, як «джентльмени і солдати, так і фермери будуть мати повну свободу». «Усім таким особам, — наголосив він, — гарантується, що вони не будуть зазнавати ніяких утисків чи образ, але користуватимуться всіма благами вільної торгівлі та отримуватимуть готівку за свої продукти та товари. В цьому випадку, якщо вони поводитимуться мирно та спокійно і будуть сплачувати податки, пропорційно до своїх сусід, на утримання парламентських сил і інші суспільні потреби, то вони будуть мати безперешкодний дозвіл і свободу жити в себе дома зі своїми сім'ями і майном»[1].

---

[1] The Letters and Speeches of Oliver Cromwell / Ed. By T. Carlyle. London, 1904. Vol. 1. P. 456–457.

Отже, названий документ на середину XVII ст. серед жителів англійських сіл зафіксував, щоправда, доволі схематично, наявність соціальної верхівки, так званих джентльменів, військових поселенців (можливо, значну частину тимчасово перебуваючих на місцях) і фермерів, тобто безпосередніх і основних працівників — аграріїв.

Фахівець з історії модерної Англії Е. Берштейн дещо уточнив ситуацію в англійському соціумі сільської місцевості, де виокремив великих землевласників — дворян, джентрі*, власне селян і «землеробів-робітників». Численній масі зубожілих сільських жителів він протиставив дворян. За його спостереженням, велике дворянство звільнилося вже майже від усіх податків і громадських зобов'язань, а жило за рахунок своїх спадкових маєтків, частково ведучи в них господарство через управляючих, а частково здаючи їх в оренду. Сільських джентрі становили середні землевласники: нащадки скупників, які торгували землями окремих осіб і церков, розбагатілі орендатори та ін. Серед заможних селян також були володільці землі й орендатори, котрі зазнавали всезростаючих утисків від можновладців і потерпали від підвищення орендної плати[2].

Щось схоже можна було спостерігати і в українському селі, коли на деякий час, у ході Національної революції, між станами стала малопомітною різниця у статусі, вона ніби стерлася войовничою рукою повсталого люду. А «в тую пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая», — дещо перебільшено й оптимістично йдеться в одному з документів[3]. Основну ж масу громади на селі становили селяни, а також козаки, власне, ті ж самі військові служилі люди. Зрозуміло, існував тут і соціальний елітний прошарок[4]. З цього приводу О. Лазаревський зазначив: «Уся маса населення Лівобережної Малоросії в 1654 році складалася виключно з демосу, що ділив себе лише на товариство та поспільство, тобто на козаків-воїнів і селян»[5]. Однак водночас існувало і новооформлене панство: українська шляхта, старшина та православне духовенство. Тим не менш, суспільно-політичний устрій Наддніпрянщини, що сформувався в результаті революційних подій, М. Ткаченко

---

* Джентрі — нетитуловане дрібнопомісне дворянство.

[2] *Берштейн Э.* Общественное движение в Англии XVII века. Санкт-Петербург, 1899. С. 4–5.

[3] Цит. за: *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. Киев, 1908. С. 18–19.

[4] Детальніше див.: *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. Київ, 1931. 149 с.

[5] *Лазаревский А. М.* Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах. Харьков, 1898. С. 9.

визначив як форму військової демократії, а селян як вільний стан — без будь-якої залежності та повинностей[6].

Проте принципова різниця в соціально-економічному становищі селянських мас Англії й України полягала в тому, що статус перших і їхнє право на «свободу» закріплював закон, а других — лише власні ідеологічні уявлення про «справедливість»[7]. Більше того, вже Б. Хмельницький у 1654 р. юридично закріпив соціальне розмежування між козаками та селянами, зобов'язавши останніх виконувати «звиклі» для них повинності: «Кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую... отдавать»[8].

До англійського фермерства ж за своїми господарськими характеристиками та функціями найбільше наближався, на нашу думку, український хутір[9].

Серед інструментів обмеження впливу великих землевласників Англії особливо показовими стали розпродаж і секуляризація парламентом єпископських володінь[10].

У Наддніпрянщині також була скасована і перерозподілена велика земельна власність католицьких монастирів і духовенства. Сотні, а то й тисячі їхніх маєтків опинилися в руках нових господарів Української держави. Щоправда, деякі середні й дрібні володіння Б. Хмельницький особисто зберіг спеціальними універсалами за православними монастирями[11].

Незабаром після революційних подій як в Англії, так і Наддніпрянщині поступово відновився процес феодалізації, зокрема, формування великої земельної власності та посилення на її основі визиску селянства. Один із дослідників Англії XVII–XVIII ст. В. Семенов писав з цього приводу так: «Буржуазія була лише тимчасовим союзником народних мас. Коли феодальний супротивник був розбитим, буржуазія поспішила вико-

---

[6] *Ткаченко М.* Назв. праця. С. 118–121.

[7] *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1985. С. 15–17.

[8] Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским, изд. О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 4.

[9] Див.: *Гуржій О.* Український хутір XV–XVIII ст. Історичний нарис. Київ, 2007. 82 с.

[10] *Архангельский С. И.* Аграрное законодательство Великой английской революции. Москва; Ленинград, 1935. Ч. 1. С. 190.

[11] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 145. оп. 1. спр. 3. арк. 1; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР, ф. 1. № 57672. арк. 1; № 57673, арк. 1–1 зв.; № 57677–57679; № 57682, арк. 1–1 зв.

ристати перемогу в своїх власних класових інтересах. Нове дворянство — союзник буржуазії — проявило особливу своєкорисливість в аграрному питанні. Воно хотіло мати в своїх руках всю землю і вільно господарювати на ній без будь-яких феодальних обмежень; перетворення маси залежного селянства у вільних і самостійних дрібних земельних власників зовсім не входило в його розрахунки»[12]. В Гетьманщині серед представників такого «нового дворянства» можна назвати Виговських, Тетерь, Самойловичів і деяких інших. Хоча формально, як вважають деякі науковці, процес зародження майбутнього українського дворянства започатковано за гетьманування І. Самойловича (1672–1687). За нього утвердилися й державні форми України, що проіснували майже сто років[13].

У другій половині XVII ст. в Англії й Українській державі мало місце орендування, тобто віддача майна, зокрема, землі, в найм за певну (обумовлену угодою) ренту. Про характер орендування в Англії, так би мовити на побутовому рівні, довідуємося зі скарги копигольдерів графства Ретленд на утиски нових лендлордів 1653 р., яка надійшла до Державної ради. Томас Уайт з Маркет-Овертона, колишній член парламенту, набув у названому графстві манор Хембльдон — частину володінь герцога Букінгемського, заплативши гроші безпосередньо Комітету Республіки з продажу делінквенських маєтків. Оренда передбачалася терміном на 21 рік. Згідно з умовами оренди, новий господар мав надавати місцевим фермерам можливість користування пасовиськами для худоби, а також не зазіхати на навколишні селянські землі. Проте той зухвало порушив угоду і, здійснивши купівлю, «поділив... ферми і общинні землі на кілька частин, взявши собі з кожного ярду* 10 акрів кращої землі, а також їхні пасовиська для годування корів». При цьому Томас Уайт заявив, що, здобувши землі разом з будівлями селян, здійснить повну руйнацію життя і господарських приміщень[14].

Важливо зазначити, що англійські лендлорди й їхні довірені особи (юристи) в XVII і протягом XVIII ст. різнили велике «природнє» («натуральне») людське життя та «мале життя» в 7 років як середній термін для звичайного земельного держателя. Якщо угода укладалась між родиною —

---

[12] *Семенов В.Ф.* Англия в годы реставрации // Всемирная история: В 10 т. Москва, 1958. Т. V. С. 79–80.

[13] *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах. Козаччина. Київ, 2000. С. 169.

* У даному випадку під ярдом розуміється наділ, який припадав на один двір або на одну селянську ферму.

[14] *James M.* Social problems and policy during the Puritan Revolution. London, 1930. P. 391–392.

чоловіком, дружиною та одним з їхніх дітей, то термін держання досягав 21 року (7+7+7).

Отже, регламентація поземельних відносин в Англії набула більш чіткого характеру, ніж у Наддніпрянщині. Особливо в останній орендування поширилося за правління І. Самойловича*, отримавши законодавче закріплення. Пізніше, через спровокований потужний протест нижчих верств суспільства, цю практику було скасовано І. Мазепою[15]. Втім, тут орендування не дуже позначилося на становищі селянства. В Англії ж це призвело до значного обезземелення сільських жителів і збагачення за їхній рахунок буржуазії. Причому, на відміну від прусських і російських поміщиків, англійські дворяни активно долучалися до здавання своїх угідь в оренду. Також тут на державному рівні продовжувався і розширювався процес огороджування — відвертий наступ на права селян[16].

Про зміни в орендній платі Англії XVII ст. відомий в минулому історик і економіст Торольд Роджерс зазначив таке: вона поступово «почала перетворюватися в конкурентну ренту, щоб дуже швидко стати голодною рентою, ... котра залишає селянинові лише мізерні засоби для існування, так що він не може ні зберегти хоч що-небудь, ні зробити будь-які покращення». Проте, зазначив далі вчений, в окремих місцевостях країни, особливо в східних графствах, існували побічні промисли, що давали достатній дохід для того, щоб селянин-орендатор не переймався тяготами зростання орендної платні та міг прогодувати свою сім'ю[17].

Про вагомість побічних промислів в Україні другої половини XVII ст. у сільському господарстві також збереглося чимало відомостей. Цей факт М. Слабченко пояснив тим, що внаслідок Національної революції вільної землі й угідь виявилося дуже багато, а тому кожний індивідуальний власник міг культивувати всі види господарства відразу. «Окремий господар, — наголосив він, — володів землею і лісом, орним полем і лугами, займався тваринництвом і землеробством, займався мисливством і розвивав домашні промисли та торгівлю. Один хазяїн мав те саме, що мав інший. Такий стан речей довго залишався незмінним як у дрібному, так і у великому господарстві. Мобілізація землі, що розпочалася, допомогла концентрації земель і вела послідовно до застосування примусової

---

* Щоправда, «оренди» в розумінні І. Самойловича передбачали головним чином передачу на відкуп торгівлю горілкою, тютюном і дьогтем.

[15] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 127–128.

[16] Экономическая история капиталистических стран. Москва, 1962. С. 272.

[17] *Rogers Th.* The economic interpretation of history. London, 1891. P. 174.

праці, однак від того не змінювався зміст господарства»[18]. Тому-то М. Слабченко заперечував наявність кваліфікованої праці в аграрному секторі[19].

В Англії сталися дещо помітніші зрушення в сільському господарстві, ніж в Українській державі. Адже найчастіше земля під озимину оралася тричі, важкий двоколісний плуг, що потребував для тяги 12 волів, замінювали на легкий плуг без коліс, який могли тягти два коня. Отже прискорилася праця і сталася економія сил. У окремих місцевостях Оксфордшира почали застосовувати 4-польну сівозміну (пшениця–боби–ячмінь–пар). При цьому збільшилося удобрення ґрунту, його обробка вапном і мергелем*. Унаслідок цього врожайність підвищувалась[20].

Водночас слід зазначити, що на той час англійське сільське господарство, особливо фермерське, по окремих регіонах мало як простіші форми ведення, так і набагато складніші за вищеозначені. Зокрема, продовжувало існувати двопілля. Десь могли застосовувати вільне трьохпілля з щорічними парами або регульоване трьохпілля з чотирьох, п'яти і шестипільними сівозмінами у поєднанні з інтенсивною культивацією бобових чи кормових трав на парах (Норфолк). Однак простежувалася тенденція переходу від трипілля до системи з менш частими парами. При цьому не завжди більш інтенсивніша система могла забезпечити кращі врожаї: вони залежали від місцевих умов обробітку ґрунту, погоди тощо. Незаперечним було те, що сівозміни з кормовими травами дозволяли збільшити поголів'я худоби, а це, в свою чергу, підвищувало можливість угноєння землі. На кінець XVII ст. саме «норфолкська система» обробітку ґрунту набула особливого поширення. Доволі популярною вона залишалася і в наступному столітті[21].

Коли ж характеризувати загальний рівень агрокультури в Україні, то він зріс не на багато. На її території панувала, в регіональному відношенні передова на той період, трипільна система сівозміни. Водночас продовжували співіснувати примітивні перелогові та вирубно-вогневі форми обробітку землі. У багатьох місцевостях уже використовували сор-

---

[18] *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. Одесса, 1922. С. 105.

[19] Там же. С. 105, 107.

* Мергель, або «рухляк» — глина, збагачена вуглекислим вапном і магнезією.

[20] Экономическая история капиталистических стран. С. 273.

[21] *Slater G.* The English peasantry and the enclosures of common fields. London, 1907. P. 81, 85; *Лавровский В. М.* Исследование по аграрной истории Англии XVII–XVIII вв. Москва, 1966. С. 205.

тове насіння та натуральні добрива — гній, попіл, торф. Технічне оснащення сільськогосподарського виробництва мало змінилося порівняно з XVI — першою половиною XVII ст. Для обробки ґрунтів застосовували здебільшого традиційні плуги, сохи, рала, борони, заступи, лопати тощо. Проте спостерігалася тенденція до заміни дерев'яних важливих частин знарядь праці на залізні. Більшість з цих знарядь знаходилась у власності селян, навіть тоді, коли вони мусили відробляти панщину в маєтках можновладців[22].

Деякі загальні тенденції в аграрних відносинах можна було спостерігати в післяреволюційних Гетьманщині та Голландії. Хоча при цьому мала місце і принципова різниця. Зокрема, голландські можновладці, насамперед буржуазія, вже тоді усвідомлювали економічні переваги заснування та функціонування монополій, створивши Ост-Індійську, Вест-Індійську та інші колонії. XVII ст. слід вважати першим періодом накопичення капіталу[23]. В Англії цей процес тривав до кінця XVIII ст., а в Росії і Україні розтягнувся від XVII до першої половини XIX ст. і відбувався в умовах поступового закріпачення селянства, тобто в явних суспільних протиріччях «нового» та «старого». Це явище характеризувалося в першу чергу насильницьким відокремленням безпосередніх виробників від засобів виробництва і концентрацією економічних і виробничих важелів у руках буржуазії. На теренах України історія первісного накопичення капіталу яскраво проявилася в еволюції чумацтва, а також у підприємницькій діяльності магнатських родин Галаганів, Потоцьких, Ханенків та інших[24].

Невелика Голландія — всього 25 тис. кв. км із населенням близько 2 млн — була поділена на дві різні за економічним розвитком частини. У південних провінціях, що залишилися під владою іспанської корони, продовжувався посилений вплив феодалізації, панування великої земельної власності. Водночас сім північних провінцій, власне, об'єднаних у федеративну республіку*, активно почали розвиватися в напрямі буржуазних відносин і обігнали в своїх показниках багато інших європейських

---

[22] Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Київ, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 127.

[23] *Барух Ф.* Империя магнатов в маленькой стране / Сокр. пер. с гол. И. П. Перевалова и А. Д. Попова. Москва, 1963. С. 19.

[24] *Слабєєв І. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). Київ, 1964. 140 с.; *Гуржій О. І.* Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили (друга половина XVII–XVIII ст.) // Гуманітарний вісник. Всеукр. зб. наук. праць. Число 21: Історичні науки. Вип. 5. Ч. 1. Черкаси, 2014. С. 18–33.

* Об'єднані провінції Нідерландів.

країн. У другій половині XVII ст. на побережжі моря були вже освоєні тисячі гектарів землі (польдери), масово осушені болота і перетворені на сільськогосподарські угіддя. Щось схоже на той час відбувалося на Слобожанщині, в українській степовій зоні та окремих районах Гетьманщини[25]. Зокрема, на півночі останньої, через наявність тут великої кількості боліт і лісів, безпосередні виробники, за тогочасною термінологією, «на пашню діброву драли, болота осушували, ліси викорчовували...»[26].

Специфікою голландського сільського господарства було те, що в країні на той час міцно вкоренилася плодозмінна система та багатопільні сівозміни, тоді як скрізь у Європі панувало трипілля і зберігалися екстенсивні форми землеробства. Останнє особливо яскраво проявлялося в Україні. В лісостеповій зоні поряд з трипільною системою обробітку землі існували перелоги, а на півночі домінувала підсічна форма, або так звані ляди — очищені від лісу ділянки, котрі декілька років підряд могли давати задовільні врожаї, а потім виснажувалися і ставали непридатними для землеробства. Сучасник описав це явище так: наприклад, «приїздив козак на своїх волах з плугом у вільний степ, оглядав його оком і вибирав кращий для себе облог, де хотів, там і орав. Орав він обране місце рік, два, десять, але тільки-но помічав, що його ділянка не дуже родить, пускав облог на перелог і вольницю, а сам вибирав інше зручне для себе місце, на якому знову щорік, той орав»[27].

У зв'язку з тим, що Голландія пішла шляхом не стільки промислового розвитку, скільки торгівельно-лихварського, то буржуазні відносини поступово проникали і в аграрний сектор. У ньому набирав обертів торговий і лихварський капітал, ширилося скупництво. Проте порівняна малочисельність сільських жителів (усього 20–25% населення) — здебільшого бідняків, які володіли дрібними наділами або орендували їх у невеликої кількості заможних фермерів, помітно стримували цей процес. А в деяких провінціях (Гельдерланді, Оверейсселі і на території Північного Брабанта) селяни перебували в напівкріпосницькій залежності, а тому вели переважно натуральне господарство[28]. Чимало продуктів сільського господарства та виробів ремесел і промислів перепродували скупники, місцями створюючи спеціалізовані професії. В Українській державі особливого поширення це явище набуло на півночі та на півдні в зв'язку

---

[25] *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. Харків, 1990. С. 25–39.

[26] Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ, 2011. Т. 1. С. 521.

[27] *Филимонов Е. С.* Материалы по вопросу об эволюции землевладения. Перьм, 1895. Вып. 2. С. 7.

[28] Всемирная история: В 10 т. Москва, 1958. Т. V. С. 91, 92.

із зростанням дрібного виробництва. Тобто скупник перетворювався на представника торгівельного капіталу. Одним з типових репрезентантів такого роду діяльності слід вважати стародубського війта С. Ширая (1681–1708), який розбагатів, набуваючи прядиво в різні способи, а потім перепродуючи його через своїх агентів по селах[29].

Як у Голландії, так і Наддніпрянщині характерною рисою сільського господарства стало поєднання промислів із землеробством. Зокрема, у Стародубському полку мешканці с. Василівка заробляли на життя, крім землеробства, «бондарським промислом», а в с. Білоусівка — виготовленням дерев'яного посуду. Торгівлею кадями та куфами власного виробництва промишляли в с. Улиця[30].

Певному зовнішньому зближенню обох країн у галузі економіки, особливо в товарообізі, зокрема, й сільськогосподарської продукції, сприяла і політика уряду Московії, котрий намагався зіграти на протиріччях англійських і голландських купців і дипломатичних кіл, а тому підтримував незалежність Голландії і по можливості обмежував привілеї представників Англії на імперській території, включаючи й українські землі.

Незважаючи на те, що Франція в соціально-економічному розвитку мала багато особливостей порівняно з вищеназваними країнами, що, зрештою і зумовило той факт, що революція в ній відбулася більш ніж на століття пізніше, ніж в Голландії, Англії і Україні, тим не менш існували й деякі спільні прикметні риси.

Протягом XVII ст. у Франції на землю — основний засіб виробництва — продовжувала зберігатись феодальна власність. І хоча більшість населення в ній становили селяни (близько 12 млн осіб), однак в аграрному секторі домінували «фьєфови», тобто феоди, суть яких полягала в ієрархічному способі їхнього держання: від сюзерена-короля — герцогам і маркізам, від них — графам і баронам і т.д. На самому нижчому рівні земля оброблялася селянами, котрі юридично нею не володіли, а лише утримували[31]. Землевласник більшу частину своїх угідь і оранки передавав у оренду. В різних провінціях від 30 до 60% її опинилося в руках сільських жителів — держальників. На менших ділянках землі (доменах), що лишалися в безпосередній власності великого господаря, як правило,

---

[29] *Ткаченко М. М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Український історичний журнал, 1964. № 1. С. 79.

[30] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1889. Т. 1: Полк Стародубский. С. 233.

[31] История Франции: В 3 т. Москва, 1972. Т. 1. С. 252–253.

не практикувалися сільськогосподарські роботи. Власне, це і становило найбільшу особливість аграрних відносин у країні. Королівський двір, церква та дворянство жили та збагачувалися головно за рахунок визиску дрібних, але законодавчо самостійних виробників — селян-цензитаріїв і орендаторів, а тому у взаємовідносинах землевласник — держальник панувала вища форма ренти — грошова, хоча місцями ще зустрічалися панщина та натуральний оброк. Маючи особисту свободу, селянин залежав поземельно. Як і в Наддніпрянщині, він міг порівняно вільно змінювати місце проживання, продавати чи успадковувати майно. Проте французький орендатор, як і український, ніколи юридично не ставав спадковим господарем отриманої землі: разом з її переданням новій особі на ту покладалося й зобов'язання відповідної платні.

Очевидно, як про загальноєвропейську тенденцію («схожість») можна говорити стосовно поділу французького селянства на дві основні групи (за визначенням сучасників): «орачів», тобто безпосередніх землеробів, і працівників, які частково або повністю відійшли від землеробства і обрали для себе кустарні промисли, причому спостерігалося виділення там і там величезної частини зубожілих і малого прошарку заможних осіб.

Загальний стан селян у Франції, точніше, їхнє масове зубожіння та його наслідки, фіксовано в тогочасних офіційних документах. Так, на доручення Кольбера інтенданту Д'ербіньї з'ясувати це питання в кількох округах Шамона, той відповів так (вересень 1665 р.): «Я ретельно старався з'ясувати причини, котрі змусили цих нещасних (селян. — *Авт.*) покинути свою країну, і встановив, що саме головна з них — це жорстокість збирачів податків, які переслідують бідних жителів арештами за борги і описом їхнього майна; якщо для відтермінування боргів не будуть вжиті заходи, про які я дав розпорядження, як для общин, так і для приватних осіб, то в короткий строк села перетворяться на пустелю. Крім цієї причини, існує ще й інше зло, що сприяє безладу в цій країні, особливо в окрузі Де-Лангр: це податок на сіль [габель]; бідний люд обтяжений надмірно, бо габель утричі більше за талью в цьому окрузі[*]. Маємо ще третє зло, котре доведе країну до розорення, якщо своєчасно не вжити заходів, — це постої солдатів... Після того як військові загони прийдуть по всім селам, країна буде повністю спустошена...»[32].

Навіть через десять років ситуація в селах не поліпшилась, про що йдеться в доповіді герцога Ледигієра, губернатора Дофіне Кольберу

---

[*] Талья — безпосередній податок, введений 1439 р., який збирався з селян і городян, а духовенство та дворянство його не сплачували.

[32] *Depping G. B*. Correspondance administrative sous Louis XIV. Paris, 1855. Vol. 2. P. 152.

(травень 1675 р.): «... Злиденність, яку я тут бачу, руйнує цю провінцію: торгівля зовсім завмерла, і з усіх боків мене вмовляють сповістити короля про неможливість сплати податків... Жителі цієї провінції протягом усієї зими харчувалися корінням і хлібом із жолудів, а тепер їдять траву та кору дерев»[33].

На Лівобережжі, Правобережжі та Слобожанщині тисячні постої царських військ з Московщини також виснажували народне господарство. Із сіл для них поставлялися провізія та фураж, а також транспортні засоби. Лише в Києві на утримання російського гарнізону магістрат виплачував 3 тис. золотих[34].

Про деякі спільні риси в соціально-економічному становищі селянства, зокрема, общинне володіння землею, в Україні та Західній Європі писав І. Лучицький[35]. Вчений присвятив чимало спеціальних студій і земельній власності у Франції.

В. Ададуров, досліджуючи історію королівської влади та формування нації у Франції, зробив декілька принципових спостережень стосовно розвитку сільського господарства і становища селянства. Зокрема, він зазначив, що перші масштабні меліоративні роботи в країні розпочалися в XVII ст., а масове викорчовування лісів — аж у XVIII ст. На думку вченого, «величезна площа лісів і боліт, майже така сама, як у XIV столітті», дає підстави говорити про тісну технологічну спорідненість ранньомодерного періоду із середньовіччям і залежність суспільства від географічного становища. Приблизно в той самий час ці явища мали місце і в Гетьманщині.

Цікавими фактами є виділення названим автором серед сільського населення Франції таких соціально-майнових груп, як «халупники» — власники хат і невеликих присадибних ділянок, а також «захребетників», які не мали свого житла, а наймали чуже, за що відпрацьовували наймитами в більш заможних господарів[36].

---

[33] *Depping G. B*. Correspondance administrative sous Louis XIV Paris, 1855. Vol. 3. P. 265.

[34] Історія Києва: В 3 т., 4 кн. Київ, 1986. Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. С. 12.

[35] *Лучицкий И. В*. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. 1882. № 11. С. 91–116; Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник. Москва, 1890. № 4. С. 391–424; Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки. 1883. № 9. С. 10, 12; Крестьяне и крестьянская реформа в Дании XVI–XVIII вв. // Северный вестник. 1890. № 12.

[36] *Ададуров В*. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття. Львів, 2002. С. 214, 199.

Схожі за своїм соціальним статусом, матеріальним забезпеченням і назвами групи селян існували і в Наддніпрянщині[37]. Щоправда, в другій половині XVII ст., за умов великого масиву незайнятих земель і послаблення антагонізмів між різними верствами, названі групи ніби розчинилися серед інших категорій українського суспільства. Чимало халупників і захребетників проживало, зокрема, на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині, Запорожжі. Нерідко їхня праця використовувалася на пасіках, при випасанні худоби, в землеробстві, торгівлі тощо. Захребетники як соціальна група, проіснувавши близько трьох століть (XV–XVII), поступово зникли.

Очевидно, можна говорити про ці явища як такі, що мали загальноєвропейський характер.

Як у Голландії й Україні, в другій половині XVII ст. французьке село досить активно почав опановувати лихварський капітал. Щоправда, тут була певна специфіка: найчастіше селянин входив у грошові стосунки з городянином, ніж із сусідом-багатієм. Беручи позику в разі крайньої потреби, перший у заставу лихварю передавав право на землю, якою володів чи безпосередньо користувався, а потім кожного року сплачував відсотки відповідно розміру отриманої суми. Така боргова зобов'язаність існувала у Франції повсюдно і могла тривати протягом усього життя позичальника, більше того — переходити від нього до його дітей. За таких умов нерідко виникала регулярна додаткова земельна рента, котра мала назву зверхценз. Тож селянство Франції опинилося у гіршому соціально-економічному становищі, ніж було на початку XVII ст.[38]

Наприкінці XVII ст. у Франції досить часто засуджувалося лихварство як негідна для порядної людини професія. Причому нерідко вона пов'язувалася з місцевим єврейством. Широко відомий на той час діловий посібник Жака Саварі «Le Parbait Negociant» (1675) звинувачував усіх євреїв-лихварів і банкірів у застосуванні безчесних платіжних схем і операцій[39]. Певні аналогії названий автор бачив у творах-комедіях Жана-Батіста Мольєра, зокрема, «Скупий» (1668), «Графиня д'Ескарбанья» (1671), «Хворий, та й годі» (1673).

Як і в більшості країн Європи, в Німеччині сільське господарство занепало, скоротилася кількість землеробського населення. В цій країні особливо грубих форм набула кріпосницька залежність, а селянин зазнав

---

[37] *Гуржій О.* Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009. С. 29–34.

[38] *Treasure G. R.* Seventeenth century France. London, 1966. 548+16 p.; История Франции. Т. 1. С. 254.

[39] *Petterson J.* Representing Avarice in Late France. Oxford, 2015. P. 254.

крайньої межі приниження. Якщо до Тридцятилітньої війни прикріплення до землі селян і відповідно заборона переходів панували на півдні та південно-заході Німеччини, то після її завершення ці явища міцно вкоренилися і на сході й північно-заході. Фактично в другій половині XVII ст. тут сталося «повторне закріпачення».

Щось схоже можна було спостерігати в європейській частині Московії. Причому в спеціальних статтях Соборного Уложення 1649 р. безпосередньо заборонялися втечі селян за кордон і йшлося про їхнє обов'язкове повернення на попередні місця проживання та до «старих» господарів. Зокрема, в розділі XI під назвою «Суд о крестьянах» зазначалося: «А от которых всяких чинов от помещиков и от вотчинников и с порубежнных городов бегают за рубеж люди их и крестьяне, а быв за рубежом, пришед из-за рубежа, у старых своих помещиков и вотчинников жити не похотят, учнут просити воли, и тех беглых людей и крестьян распрашивая отдавати старым их помещикам и вотчинником, из за кого они бегали, а воли им не давати» (ст. 33)[40]. У цьому контексті конкретно називалися і країни, куди переважно тікали селяни, — Німеччина та Литва: «А от которых вотчинников и помещиков, которыя испомещены в порубежных городех люди их и крестьяне бегают *за рубеж в немецкую и в литовскую сторону*, и за рубежем женятся на беглых же жонках и на девках разных помещиков, и женяся выходят из за рубежа к старым своим помещиком и вотчинником, и как они выйдут, и те их старые помещики учнут государю бити челом один о девке или жонке, что шла его крестьянка за того беглого крестьянина, а ответчик его учнет говорить, что крестьянин его на той беглой девке или на жонке женился за рубежем в бегах, им по суду и по сыску в тех их беглых людех и во крестьянех дати жеребей, да кому жеребей выметца и тому за девку, или за жонку или за мужика дати выводу пять рублев, для того, что они оба были в бегах за рубежем» (ст. 34)[41]. Отже, фактично кріпака на той час у Росії оцінювали лише в 5 руб.

Прикметно, що тогочасні німецькі джерела вирізняють різні категорії селян у відповідності до статусу їхньої залежності: звичайного селянина називали «Leibeigener»; а кріпосного — «Leibeigenshaft»; особисто вільного, але залежного від панської землі, — «hörige Leute», або «eigenhörige Leute»[*]. Саме в другій половині XVII ст. з'явився новий термін — «Erbuntertänigkeit» («спадкове підданство»). Тобто якщо перші категорії осіб

---

[40] Собраное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX векав: В 9 т. Москва, 1985. Т. 3: Акты земских соборов. С. 157.

[41] Там же.

[*] У перекладі — слухняні люди.

вважали себе формально вільними і могли незалежно переміщуватися по країні, хоча їхню «свободу» і обмежували обов'язки за користування землею можновладця, то останні передавалися офіційно в спадщину як піддані землевласника-хазяїна. Останній міг судити, карати, визискувати залежних від нього селян[42].

У Німеччині після Тридцятилітньої війни, так само як і в Українській державі внаслідок Національної революції, повсюдно існував надлишок незайнятої землі й відчувалася нестача робочих рук. Тому окремі господарі були зацікавлені передати свої ділянки тим особам, які могли обробити їх і в разі потреби сплатити за них податки чи виконати відповідні повинності. Платня за землю за тих умов, як правило, була низькою. Так, в Брауншвейзі три наділи оранки коштували всього три шиллінга, а в Наддніпрянщині також копійки. Щоправда, поступово ціна зростала і в зв'язку з цим загострювалося питання, кому ж насправді належить земля, адже за неї вже були сплачені гроші. «Класичною» в цьому випадку, очевидно, може слугувати відповідь панів Гетьманщини: «Ви наші вічні піддані, кров'ю запечатані і не може ніхто вас відібрати»[43]. Отже, земля разом із залежними селянами на практиці належала можновладцям.

Спільним для німецьких і українських мешканців села стало те, що вони часто опинялися в надто скрутному становищі через відсутність належного інвентаря та робочої худоби, дешевизну сільськогосподарської продукції тощо. Наприклад, знецінювався німецький хліб через високу конкуренцію дешевого зерна з України, Росії, Польщі, яке поставлялося на іноземні ринки через Балтику. Неабияк ускладнювали побутування селянина військові повинності (постої солдат, постачання в армію їстівних запасів, виконання фортифікаційних робіт тощо).

Крім того, західну частину Німеччини Франція та Голландія відмежували своїми володіннями від колишніх ринків збуту продукції, зокрема, товарного збіжжя.

Загальноєвропейським явищем слід вважати жебрацтво. Поступово частина осіб, які ним займалися, перетворилася на «професійних старців», чим і заробляла собі на життя. Уряди багатьох країн намагалися боротися з жебрацтвом усілякими способами, аж до самих жорстоких покарань. Особливо переслідувалися «здорові» старці середнього віку, які не хотіли працювати. Ось як про це йдеться в спеціальному «Едикті про покарання

---

[42] *Эпштейн А. Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. Москва, 1961. С. 205.

[43] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. Т. 1. С. 246.

здорових жебраків», оприлюдненому у Франції в серпні 1661 р.: «*Старецтво здорових людей завжди було ненависним усім народом*, і всі держави шляхом законодавства застосовували покарання до тих, хто живе в неробстві, не приносячи користі суспільству своєю працею... Для того щоб змусити працювати здорових ленивих жебраків... ми заснували шпиталь у нашому доброму місті Парижі, щоб навчити там покинутих дітей і інвалідів і допомагати старим; там ми мали можливість розпізнати справжніх бідняків і допомагати їм, а також ледарів, які наполегливо займаються старцюванням; останніх ми можемо використовувати на роботах і накладати їм кару». Щодо конкретних видів покарань, то звинувачених у жебрацтві осіб мали право кидати за грати, бити батогом, також їм для виокремлення серед жителів показово голили голови. В разі повторного «заняття жебрацтвом» чоловіків передбачалося відправляти в заслання терміном на 4–5 років для праці на галерах, а жінок бити батогом, оббривати голови та на 10 років вигонити за межі провінції. Особливо дратувало французьких чиновників те, що коли більшість жителів села повсюдно хворіють, хлібороби не знаходять нікого, хто міг би їм допомагати зібрати врожай, що, на їхню думку, було першопричиною загального зубожіння та голоду в багатьох провінціях держави, а удавані жебраки — «джерело всіх злочинів проти бога та суспільства» — не хотіли працювати[44].

Приблизно тоді ж заходи проти жебрацтва поволі почала застосовувати й старшинська адміністрація в Українській державі, але в умовах визвольних змагань, які точилися практично протягом усієї другої половини XVII ст., значних успіхів у цій справі досягти було не можливо. Час від часу старців затримували, але якщо ті не скоїли злочину, то відпускали. Досить часто вони «мандрували» під виглядом богомольців і відвідували великі українські міста, їхні церкви. Інколи чисельність таких богомольців, зокрема, в Києві, досягала кількох тисяч осіб[45]. Проте справжня боротьба проти старцювання на законодавчому рівні розпочалася лише у XVIII ст., коли в країні встановилася порівняно стабільна суспільно-політична ситуація.

Отже, в поземельних відносинах як у Західній Європі, так і Україні земельна власність мала чимало спільних рис, так би мовити, політико-економічних закономірностей. Насамперед в її основі перебувало не відношення до землі можновладців, а взаємини власника та безпосереднього

---

[44] Recueil général des anciennes lois françaises par Jourdain, Decrusy, Isambert. Paris, 1872. Vol. XVIII. P. 56.

[45] Історія Києва. Т. 2. С. 58.

виробника — землероба. Фактично не лише приватна особа — «пан», який монополізував право на землю, протистояла селянинові, а вся соціальна еліта як стан. При цьому, незважаючи на буржуазні перетворення в країнах, неповна залежність селян поступово еволюціонувала в багатьох випадках до позбавлення їх можливості вільно розпоряджатися собою, землею і власною робочою силою. В умовах ведення натурального господарства існувала необхідність наділення землею безпосередніх виробників, але в разі, якщо вона не була «панською» оранкою.

Найпоширенішим явищем у Європі слід вважати здавання землі в оренду, яке, як правило, оформлювалося на законодавчому рівні і передбачало сплату певної ренти. В Західній Європі вона найчастіше існувала в грошовій формі, а на території Наддніпрянщини могла бути й натуральною чи відробітковою (із поступовою загальною тенденцією до заміни на грошовий еквівалент). В Україні траплялися випадки фіктивної оренди землі, наприклад тоді, коли община передавала землю чи якесь угіддя старшині або монастирю, а на практиці нічого не отримувала за неї.

Після національних революцій в деяких західноєвропейських країнах, скажімо Англії, «свободу» селянських мас закріпив закон, тоді як в Українській державі звконодавчі підвалини замінювалися ідеологічними уявленнями про соціальну «справедливість». Насильницьке переформування суспільства супроводжувалося кардинальним перерозподілом земельної власності.

Практично в усіх європейських країнах на той час особливого поширення в сільському господарстві набули побічні промисли та добровільний найм, а також лихварство. Розпочалось активне освоєння незайманих земель: осушення боліт і вирубка громадських лісів.

Поява багатьох нових соціально-економічних явищ у житті європейців засвідчила формування паростків буржуазних відносин. Вони руйнували вже застарілі консервативні залишки середньовіччя, торували шляхи торговому капіталу.

Отже, після масових соціальних вибухів і, зокрема, хвилі революцій у багатьох країнах Західної Європи, а також Національної революції в Україні середини XVII ст., поземельні відносини в них хоч і відрізнялися своєю специфікою, проте набули й чимало спільних ознак. На зміну «старим» великим землевласникам-кріпосникам у багатьох випадках прийшли «нові», більш демократично налаштовані соціальні групи господарів, що спровокувало кардинальний перерозподіл землі. В таких державах, як Англія, Нідерланди, Україна, на самому вищому владному рівні змушено робилися значні поступки, можливо, й тимчасові, селянам у послабленні оподаткування та виконання повинностей, визнання їхніх прав на угіддя чи ділянки. Так, англійський очільник О. Кромвель проголосив, нехай і

показово, «повну свободу» різним верствам населення в сільській місцевості, дарував можливість усім жити без будь-яких утисків і користуватися «всіма благами вільної торгівлі». Щось схоже діялося за часів Хмельниччини і в Україні. Проте вже на кінець XVII ст. у Західній Європі й Наддніпрянщині поступово поновився процес виділення великих землевласників-дворян (в Україні — шляхтичів і старшин), заможних селян і землеробів-робітників. Виокремилися в соціальний прошарок скупники та лихварі, котрі активно діяли в селах і долучалися до зубожіння певної частини тамтешніх мешканців.

Прикметним для революційних перетворень явищем як в Англії, так і в Українській державі стала масова секуляризація земельної власності духовенства (в першому випадку єпископату, а в другому — католицьких монастирів). Водночас ширилося таке характерне явище, як орендування угідь. Щоправда, увага українських орендарів тоді зосереджувалася переважно на відкупах у торгівлі горілкою, тютюном і дьогтем, бо наявність вільної землі робила її менш привабливою для комерційної діяльності. Чітко простежувалася загальна тенденція участі орендарів і скупників у побічних доходах громадян — сільських промислах. Системна концентрація землі в одних руках і феодалізація відносин у сільській місцевості, застосування старих знарядь на межі XVII–XVIII ст. робили більш дешевим використання примусової праці, що неабияк затримувало капіталізацію сільського господарства як у Західній Європі, так і Україні.

Незважаючи на значну різницю в суспільно-політичному устрої країн Західної Європи та України, все ж таки можна було побачити й дещо спільне в їхньому господарському і соціальному розвитку. Насамперед, це всевладність великих землевласників у місцевому правлінні. Причому скрізь вона мала чітко оформлений ієрархічний характер. Так, в Англії король офіційно призначав з вищої групи лендлордів лорд-лейтенанта, котрий уособлював верховне керівництво в графстві; за ним йшли шерифи — представники середніх землевласників, яким доручалося старшинування в адміністративно-судових органах округу; мирові судді вирішували побутові справи в сотнях і парафіях (приходах). Останні, як правило, призначалися з місцевих дрібних, але поважних господарів.

Ієрархічність або підпорядкованість наділення (відчуження, офіційного закріплення за особою) землі в Українській державі* схематично можна зобразити так[46]:

---

* Включаючи і різні верстви городян, які часто мали власні приміські угіддя та городи.

[46] Детальніше див.: *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 37–101; *Гуржій О.*

Гетьман
Наказний гетьман
↓
Генеральна старшина:
обозний, підскарбій, писар,
осавул, хорунжий, бунчужний
↓
Полкова старшина:
полковник, обозний, суддя, писар,
осавул, підосавул, хорунжий
↓
Сотенна старшина:
сотник, хорунжий, писар, осавул
↓
Курені (або общини):
курінний (сільський) отаман → козаки
війт → міщани
староста → селяни
↓
Проміжні, або збірні групи:
підсусідки, городники, бобилі,
захребетники, наймити, халупники

Подібності в побутуванні та землекористуванні можна було спостерігати в англійських і українських общинах (певна консервативність і замкненість, підпорядкування внутрішнім нормам поведінки і вищій владі), а також у власне адміністративних поділах на «сотні» та типах сільськогосподарської праці[47].

Сільській владі в громадах дозволялося вирішувати головно другорядні справи: міжсусідські конфлікти, розмежування угідь, законність купівлі-продажу землі, успадкування майна тощо. Причому колективна думка членів сільської громади мала значний вплив на розгляд справи. На відміну від Англії, в Наддніпрянщині протягом першої половини XVIII ст. ще не існувало всесилля землевласників-кріпосників і посполиті не були особисто прикріплені до землі, мали формальне право переходу з однієї місцевості до іншої, від одного пана до другого.

Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009. С. 43–96.

[47] *Роджерс Т.* История труда и заработной платы в Англии с XIII по XIX век / Пер. с англ. В.Д. Каткова. Санкт-Петербург, 1899. С. 388–408.

У XVIII ст. розвиток аграрних відносин в Англії зробив цю країну багато в чому унікальною в різних галузях народного господарства та формах землеволодіння. В той час як у більшості держав Західної Європи та Україні посилювався процес закріплення безпосередніх виробників на селі, неабияк зросла зацікавленість великих "господарів" у їхній дешевій робочій силі, на англійській території прискорився процес скорочення чисельності, а то й ліквідації як стану селянства. Безпосередньо це проявлялося в огороджуванні общинних земель і «укрупненні» ферм. Останнє на практиці означало усунення дрібних держань: заможний фермер чи орендатор витісняв копигольдерів і фрігольдерів*, тим самим перетворюючись у сільського буржуа.

І якщо в Наддніпрянщині права общин і дрібних фермерів на землю вища влада визнавала на законодавчому рівні протягом другої половини XVII — XVIII ст., хоча поступово і обмежувала їх, то англійський парламент в угоду лордам фактично підтримував згін селян з особистих ділянок, а тому видавав законодавчі акти на розширення огороджування[48]. Причому мова йшла про десятки тисяч акрів, які скуповувалися або відверто у грубій формі відбиралися навіть у середніх і дрібних дворян — джентрів. На початку XIX ст. розмір таких земель досяг уже 3 млн акрів, у той час коли протягом 1700–1760 років було огороджено близько 3,4 тис. акрів.

Набагато повільніше цей процес відбувався у Шотландії та Ірландії й головно припав на першу половину XIX ст., що, на думку деяких дослідників, значною мірою зумовило збереження певної кількості традиційного землеволодіння в тамтешніх селян[49].

В Україні навіть заснування та функціонування «вівчарських заводів» можновладців не призводило до подібних масштабів згонів селян чи відчужень у різний спосіб їхніх земель, а таких (щоправда, малих) «підприємств» лише в Лубенському полку нараховувалося близько 15 тис. (1727)[50]. У 1780-х роках на Лівобережжі функціонувало 209 великих

---

* Копигольдерами (англ. copyholder — «держатель копії») називали спадкових або пожиттєвих орендаторів, які, набуваючи землю від її власника, на підтвердження своїх прав отримували копію рішення моноріального (помісного) суду. Фрігольдери (англ. freeholder) — «вільні держателі» землі на правах спадковості або пожиттєвої угоди з господарем.

[48] *Лавровский В. М.* Парламентские огораживания общинных земель в Англии конца XVII — начала XIX вв. Москва; Ленинград, 1940. 199 с.

[49] *Лавровский В. М. Проблемы* исследования земельной собственности в Англии XVII–XVIII вв. Москва, 1958. 179 с.

[50] Історія селянства Української РСР: У 2 т. Київ, 1967. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. С. 209.

«овечих заводів». Саме тут загарбання селянських земель набуло великих розмірів. Так, при проведенні перепису угідь і населення в Переяславському полку було зазначено, що «многие из панов старшины полковой переяславской и значковых того полку товарищей, за позволением... панов полковников, позанимали себе хутора в степу переяславском, в сотне Яготинской»[51]. У даному випадку мова йшла про відчуження власності тамтешньої общини.

Швидке скорочення селянського землеволодіння відбувалося в різноманітні способи, досить часто у вигляді «непримушеного» й «добровільного» продажу різним можновладцям, хоча насправді скупівля всіляких «кгрунтів», «пляців», «городів» і т. д. набула примусового характеру. Наприклад, у Прилуцькому полку осавул Мовчан саме так придбав 77 ділянок, 22 «нивки», 5 «садочків» і «огородів», 9 хат, 17 «лісочків», кілька млинів тощо. Траплялися випадки, коли посполитий відмовлявся від невигідного продажу землі, тоді йому могли до хати кинути незначну суму грошей при свідках і незабаром відібрати ділянку. Зрозуміло, на такий захід могла наважитися особа, котра мала відповідну владу в полку чи сотні[52].

Про типовість і поширення такого явища як огороджування в Англії вже в першій третині XVIII ст. свідчить хоча б той факт, що автор посібника для управляючих Лоренс наполегливо рекомендував справному господарю не полишати поза увагою наділів селянських жителів навколо своїх маєтків (1727). Причому дрібних держателів землі передбачалося позбуватися в різні способи: шляхом скупівлі, переселенням у міста, а то і в колонії. Проте джентрі все-таки намагалися всілякими заходами опиратися таким зухвалим діям. Як зазначив Е. Бутмі, вони тоді цілком уявляли та «підраховували надзвичайні вигоди, котрі могла дати розумна експлуатація, застосована щодо великих просторів і щедро оплодотворена капіталом». А тому джентрі «бралися знову з подвоєним захопленням за розорювання і завоювання землі»[53].

Можливо, через це, незважаючи на утиски та обезземелення селян, сільське господарство продовжувало розвиватися. Одним із показників, щоправда, екстенсивних зрушень, стало розширення орної землі: якщо в наприкінці 80-х років XVII ст. її площа досягала 9 млн акрів, то протягом наступного століття вона збільшилася ще на 4 млн акрів. На нивах все

---

[51] *Багалей Д.* Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII вв. // Киевская старина, 1883. № 12. С. 589.

[52] Історія селянства Української РСР. Т. 1. С. 213.

[53] *Бутми Е.* Развитие государственного и общественного строя Англии / Пер. с нового фр. изд. под ред. М. Н. Покровского. Москва, 1904. С. 105, 106.

більше висівалося конюшини та кормової ріпи (турнепсу). Причому врожаї ріпи в Західній Європі, зокрема, в Англії, були набагато більшими, ніж у Московії та Україні. Спільним для названих країн виявилося культивування картоплі. Поступова відмова в Англії від системи «відкритих полів» супроводжувалася застосуванням нових методів агрокультури, що, зокрема, зумовило збільшення врожайності пшениці приблизно в 1,5 рази, а ячменю — майже вдвічі. Сільське господарство не лише повністю вдовольнило потреби англійців у хлібі, але й значну частину його спрямовувало на експорт. Більшість досягнутих позитивних результатів пішло в першу чергу на користь лендлордів і фермерів, а не безпосередніх виробників, реальні доходи яких протягом XVIII ст. зменшилися на 50%[54].

Помітною тенденцією в сільському господарстві, на відміну від промисловості, як Англії так і Наддніпрянщини, було порівняно повільне впровадження нових технологічних засобів праці. Більшість робіт на полях виконувалося вручну. Особливо це виявилося вигідним для заможних англійських фермерів і великих українських землевласників, адже існував постійний ринок дешевої робочої сили. Зацікавленість господарів у «новинках» проявлялася головно тоді, коли неабияк зростали ціни на сільськогосподарську продукцію, збільшувалися їхні прибутки та з'являлися «вільні» кошти й бажання для технологічних удосконалень. Такі явища мали місце переважно в другій половині XVIII ст.

Ось як загальний стан сільського господарства в Українській державі описав В. Голобуцький. «Панування феодальних відносин у країні, — зазначив вчений, — дуже гальмувало прогрес у сільському господарстві Лівобережної України. Майже не змінилася техніка обробітку ґрунту. Для розорювання цілини у важкий колісний плуг, як і раніше, впрягали по 5–6 пар волів. Навіть розорані поля рідко орали менш ніж трьома парами. Крім плугів, вживали сохи (на розораних ділянках), найчастіше в поміщицьких селах; в соху впрягали одного коня. Землю угноювали лише під льон і коноплі. На толоці, яка займала третину орної землі, пасли худобу (підвищуючи в такий спосіб родючість ґрунту). Врожаї збирали не вищі сам-5 і лише при сприятливих умовах — сам-8 (на піщаних ґрунтах вищим вважався врожай сам-5. Тому розвиток землеробства відбувався головним чином за рахунок розширення посівних площ (особливо в південній частині Лівобережжя)»[55].

---

[54] Экономическая история капиталистических стран. Москва, 1962. С. 273, 274.

[55] *Голобуцький В. О.* Розвиток сільського господарства. Еволюція аграрних відносин // Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Київ, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 169.

Також слід зауважити, що як в Англії, так і Україні використання найманої праці в господарстві має глибоку закоріненість в давнину. Проте, якщо стосовно Англії можна говорити про найману працю як масштабний об'єкт буржуазного визиску в XVIII ст., то на українському грунті швидше йшлося лише про окремі ознаки такої експлуатації, причому нерідко з реверсійними тенденціями в бік примусової праці. В обох країнах існувало декілька основних категорій найманих робітників, що формально оформилися ще в попередньому столітті: постійні «індивідуальні» прислужники та робітники; особи, найняті на певний термін; робітники, котрі лише деякий час працюють на господаря (скажімо, весняно-осінні служби), а потім на себе; селяни, які «сиділи» на «відрядності» чи «поденщині»[56]. Характеризуючи в загальних рисах французьке село XVIII ст., В. Ададуров виявив певні схожості в Англії. Зокрема, він зазначив: «Поруч із селянами, де більшість населення ледве зводила кінці з кінцями, у країні процвітали господарства фермерів. Ті, прагнучи збільшити свої прибутки, вирощували нові агрокультури, завезені з Північної Америки, — кукурудзу та картоплю. За прикладом Англії мешканці Північної Франції ліквідували поля під парою. Ці землі почали засівати кормовими травами, які сприяли відновленню родючості ґрунтів і утриманню великих черед худоби, що давали природне добриво. У XVIII столітті в Північній Франції загалом завершився процес викорчовування лісів і меліорації заболочених місцевостей, на місці яких постали сільськогосподарські угіддя»[57].

І хоча не з усіма твердженнями названого автора можна погодитись однозначно, тим не менш спільні тенденції тут простежуються не лише у Франції й Англії, а й Наддніпрянщині. Наприклад, названо кукурудзу «новою агрокультурою», але добре відомо, що у Західній Європі вона з'явилася наприкінці XV ст., а в Московії й Україні — в XVII ст. Схоже сталося і з картоплею, яку як польову культуру раніше завезли в Західну Європу*, а в Московії й Україні вона набула поширення протягом XVIII ст. Дещо перебільшеною, на нашу думку, є теза про ліквідацію полів під парою. Також недостатньо обґрунтованим видається твердже-

---

[56] Agrarian History of England and Wales / Ed. by H.P.R. Finberg. Cambridge, 1967. Vol. IV. P. 430; *Гуржій О. І.* Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. Київ, 2014. С. 18–75.

[57] *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). С. 315.

* За деякими даними, в Європу картоплю завезли іспанці близько 1580 р., потім її почали культивувати італійці та англійці, за ними — французи. В господарстві останніх вона набула поширення лише в 80-х роках XVIII ст.

ня про початок «*прискореної модернізації*» відносин між землевласниками та безпосередніми виробниками Франції в другій чверті XVIII ст. і те, що тамтешня економіка стала «*наскрізь пронизаною капіталістичними інноваціями*»[58]. А хіба в поземельних відносинах аж до революції 1789–1794 рр. не продовжував діяти середньовічний принцип — «немає землі без сеньйора»?!

У 20-х роках XVIII ст. на економіку Франції взагалі, і зокрема на поземельні відносини, негативно вплинули багато в чому авантюрні заходи шотландця Джона Ло (1671–1729), який втік із Англії з огляду на загрозу опинитися за гратами через дуель. У Франції за підтримки регента йому вдалося реалізувати свій проєкт «розвитку» державного і приватного кредиту завдяки заснуванню банку, котрий через недостачу наявної дзвінкої монети почав випускати паперові гроші (1716). Ставши директором цієї установи, радником короля та головним контролером фінансів, Дж. Ло вже в кінці 1720 р. занапастив усю створену ним банківську систему, обезцінив паперові гроші, розорив заощадження тисячів вкладників і втік з країни.

Тим не менш, в аграрному секторі, де спостерігалися доволі часті перерозподіли земельної власності і зміни її господарів, спекулятивні дії невдахи-банкіра зумовили певне пожвавлення. На думку французького економіста XIX ст. Ж.-А. Бланки, на той час земельна власність «уперше звільнилася від того стану заціпеніння, в якому її так довго тримала феодальна система», «вона вийшла з кріпосного режиму, який прирікав її на невідчужуваність, і опинилася в обігу»[59].

У французькому селі, як і українському, відбувалося поглиблення майнової нерівності та соціальної диференціації. Причому формувався прошарок заможних посполитих-землеволодільців, які скуповували або орендували значні ділянки, але в юридичному статусі продовжували залежати від вищих можновладців.

Загальною тенденцією для обох держав було зростання посівної площі та збільшення орендної плати за неї. І там, і там буржуазні форми фермерства лише складалися, на відміну від Англії, де основи його вже активно зміцнювалися. Гарним обробітком землі й високою врожайністю вирізнявся північний регіон Франції, на що звертали увагу навіть тогочасні англійські господарники. Схоже відбувалося в Україні: лише в одному Біловізькому хуторі (Бахмацька сотня) старшини В. Кочубея

---

[58] Там само. С. 314.

[59] Цит. за: Всемирная история: В 10 т. Москва, 1958. Т. V. С. 541.

протягом 60–80-х років зерновими засівали до 100 дес., а збирали від 4800 до 6 тис. пудів хліба[60]. Все частіше зерно вивозилося на світовий ринок.

У другій половині XVIII ст. у Франції й Наддніпрянщині особливо посилився процес відчуження землі у селян-здольщиків і дрібних орендаторів, але в першій, на нашу думку, він швидше набував буржуазних форм. Проте у Франції до революції місцями зберігалася навіть кріпосна залежність, хоча вона і сприймалася вже як рідкісне явище.

Помітною специфікою в становищі деяких груп французьких селян, зокрема, цензитаріїв, стало те, що їх зобов'язували визнавати свою залежність від сеньйора-землевласника в письмовій формі. Всі їхні поземельні акти про купівлю-продаж, передачу в інші руки мали зберігатися саме в нього. В українському селі схожого виду акти зберігалися, як правило, в безпосереднього землекористувача. Чинш, який встановлювався за використання ділянки, зазвичай в обох випадках виплачувався грошима і прописувався як постійний. Натуральний оброк (у Франції — шампар) і відробіткова рента вважалися більш обтяжливими, бо не завжди чітко визначалися в обсязі і мали тенденцію до зростання. Нерідко до справи визиску долучалися відкупники та лихварі. Загальним явищем була половинщина, коли землероб-здольщик за використання ділянки сеньйора віддавав йому до половини отриманого врожаю. Заважали капіталізації й технічному прогресу в сільському господарстві розкиданість маєтків можновладців і духовенства по різних місцевостях і адміністративно-територіальних осередках, що перебували у їхній підпорядкованості. Навіть окремі общини нерідко володіли угіддями у кількох провінціях і сотнях. Не сприяла цьому і подрібненість персональних ділянок селян, їхня неузгодженість у видах і методах при обробітку ґрунтів.

Фактично в 60–80-х роках XVIII ст. як у Франції, так і в Україні проходив наступ «феодальної реакції» (термін радянської історіографії) на сільське господарство. І якщо в першій він завершився революцією, то в другій — ліквідацією національної автономії й закріпаченням багатомільйонної маси посполитих. Найбільш капіталізовані ознаки проявилися в орендуванні землі. За твердженням російської історикині А. Люблинської, у той період французькі «генеральні відкупщики почали вести власні підприємницькі господарства на купленій або орендованій землі, витискуючи деяких своїх же суборендаторів. Найчастіше це були ферми в 50–100 га, розташовані на кращих за якістю землях. Число найманих

---

[60] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев, 1851. С. 405.

робітників у них увесь час зростало, так само як і доходи цих власників-фермерів від експлуатації найманої праці й оптової торгівлі зерном, худобою, шерстю. Одночасно неухильно падала питома вага надходжень за відкуп. Під час революції відкупщики скуповували кращі церковні й емігрантські ферми та ще ширше розгортали своє господарство вже як власники чисто буржуазного типу»[61].

Саме гострі протиріччя в аграрному секторі, панування земельної аристократії стали головною передумовою Французької революції 1789–1794 рр. До самого її початку дворянство прагнуло за будь-яку ціну відстояти власні привілеї в ієрархічній структурі суспільства, утримуючи в своїх руках 80% лугів, лісних угідь і орної землі. Церкві належало до 1/3 земель, вартість яких досягала 4 млрд. ліврів, а давали вони до 140 млн ліврів доходу.

У Франції, як і Наддніпрянщині, перехід землі іншому держателю передбачав і передачу зобов'язань: виконання повинностей, сплату грошового або натурального оброку. Місцями існувала невелика панщина, яка в другій половині XVIII ст. становила від 5 до 15 днів на рік, а в Україні в середньому від 3 до 5 днів на тиждень. У 1780-х роках у Франції налічувалося близько 1,5–2 млн розорених селян, які, не витримуючи визиску, переселялися в міста. Зубожілість її сільських жителів кількісно й якісно цілком співставна з українськими показниками[62].

Прикметним стало те, що помітним економічним «допінгом» для англійського меркантилізму виявилася колоніальна експансія, а для Франції колоніальні заходи не мали бажаних результатів і доходів. Семилітня війна (1756–1763) взагалі завершилася для неї економічним фіаско та втратою раніше захоплених іноземних територій. Незважаючи на участь у цій війні українських військ, Україна нічого не здобула, навпаки, Лівобережна та Правобережна її частини, поряд з Слобідською Україною та Запорожжям, зазнали значних людських і господарських втрат[63].

---

[61] *Люблинская А. Д.* Французское крестьянство в XVI–XVIII вв. // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3 т. Москва, 1986. Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. С. 85.

[62] *Блок М.* Характерные черты французской аграрной истории. Москва, 1957. С. 184–205; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Київ, 1979. Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 370–373.

[63] *Baugh D. A.* The Global Seven Years War 1754–1763: Britain and France in a Great Power Contest. Harlow–New York, 2011; *Шпитальов Г. Г.* Українське козацтво у Семилітній війні (1754–1763) // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпровського державного університету внутрішніх справ. Запоріжжя, 2009. Вип. 1. С. 215–224.

Про те, які існували градації серед французьких селян протягом XVIII ст. і категорії землеволодіння напередодні революції, маємо свідчення в книзі відомого тогочасного англійського економіста Артура Юнга «Мандрівка по Франції 1787, 1788 і 1789» ("Arthur Young. Travels in France during the 1787, 1788 and 1789". Vol. 1–3). Зокрема, він виділив п'ять форм земельних «держань»: 1) дрібна селянська власність; 2) грошова територіальна оренда, як в Англії; 3) «феодальні держання»; 4) велика монопольна оренда з суборендою землі селян; 5) половинщина, тобто держання за половину чи третину отриманого «продукту» (врожаю).

Безпосередньо про дрібну селянську власність А. Юнг зазначив, що вона поширена скрізь і має схожість з англійською. Наприклад, її форма звична в Керсі, Лангедоці, в усіх місцевостях навколо Піренеїв, у Беарні, Гасконі, частині Гієні, Ельзаса, Фландрії та Лотарингії*. Дещо суперечливі характеристики він навів стосовно селян на берегах Гаронни і в Беарні, зазначивши, що з них «багато живе в достатку» й їх краще «називати дрібними орендаторами, ніж власниками; а в Нижній Бретані деякі з дрібних власників навіть і багаті». Водночас економіст наголосив: «Однак загалом вони бідні і злидарюють, що є результатом занадто значного дроблiння маленьких господарств між усіма їхніми дітьми. В Лотарингії й тій частини Шампанії, що стикається з нею, вони нещасні. Я багато разів спостерігав це дроблення, доведене до такого ступеня, що просте плодове дерево на шматку землі приблизно в 10 першів** виявлялося господарством і садибою цілої сім'ї».

«Феодальне держання» визначено ним, як землі, передані сеньйорами у володіння з правом вимагати «рельєфу» (виплата за передачу ділянки в спадщину), цензу, штрафів, панщини тощо. При цьому явно впадала в очі «тяжкість цих повинностей, спосіб отримання котрих становив питому частину такого зла».

Монопольною орендою переважно займалися заможні особи, які могли взяти в найм великі площі, щоб потім «шматками» передавати «половиникам» у суборенду. Держання останніх досягало 7/8 усіх земель Франції. При цьому А. Юнг ще раз наголосив: «з усіх видів держання землі дрібне орендне господарство — найгірший»[64].

Про тяжке становище французького села в середині XVIII ст. писав у своєму «Щоденнику» відомий письменник і державний діяч Франції мар-

---

* Географічні назви подані за джерелом.

** Близько 20 футів.

[64] *Сказкин С. Д.* Старый порядок во Франции. Москва; Ленинград, 1925. С. 81–83.

кіз д'Аржансон: «Я бачу лише одну жахливу нужду. Нещасних жителів охоплює вже не печаль, а відчай злиднів; вони хочуть тільки смерті й уникають народжувати нащадків; хто ж покладе кінець усім цим нещастям? Наші міністри мало здатні примусити короля замислюватися про це; король добрий, але в нього такі погані слуги!»[65] Щось дуже схоже ширилося й серед народу Московії: «цар добрий, а слуги неправедні!»

Про нестерпні взаємовідносини жителів з власниками с. Лакома Буда (Стародубський полк) йдеться в їх скарзі на ім'я гетьмана К. Розумовського від січня 1752 р. «Минулого 1751 р. 20 жовтня, — зазначено в документі, — в поданому вашій ясновельможності від нас, найнижчих, донесенні на нашого володільця, військового товариша Петра Данченка, [ми] показали про вчинені ним нестерпні кривди та розорення. Він стягує з нас, порівняно з іншими володільцями, надзвичайно надмірні фуражні побори, відбирає під своє володіння дідівські та батьківські наші спадкоємні сінокоси, поклав нам щорічний грошовий оклад по 80 руб., що є для нас вкрай нестерпним обтяжуванням... б'є [нас] батогами й іншим мало не до смерті, умертвив двох чоловіків своїх підданих через муки та побої і про інше. Ордером вашої ясновельможності, надісланим з Генеральної військової канцелярії в Стародубську полкову канцелярію, наказано учинити про те розгляд і на основі малоросійських прав рішення. Одначе ще до одержання цього ордера згаданий Данченко, дізнавшись про ту [скаргу], за такий нестерпний позов і щоб йому не дати ходу, наказав лакомобудянському війту і сторожам знайти прохачів і приготовленим залізом і батогами бити їх до смерті. В ту ніч війт, зібравши багато людей і сторожів, пішов ловити згаданих».

Проте і після подання скарги становище місцевих селян не поліпшилося, й вони «в страху від насильницьких жорстоких кривд і розорень, які чинить володілець у цьому селі, залишивши своїх жінок і дітей та житла, всі до одного розбіглися невідомо куди»[66].

Подібних випадків траплялося чимало — фактично вони мали місце в усіх куточках Української держави. Отже, безправ'я, обезземелення та зубожіння в XVIII ст. стали притаманними як французьким, так і українським селянам.

Тогочасні документи з історії Німеччини також підтверджують, що більшість селян Західної Європи існували в непростих соціально-економічних умовах через панщину та кріпосницьку залежність від великих

---

[65] Там же. С. 55.

[66] Цит. за: *Барвинский В*. Крестьяне в Левобережной Украине XVII–XVIII вв. Харьков, 1909. С. 277–278.

землевласників. Так, у розпорядженні Фрідріха II Генеральній директорії від 20 травня 1748 р. сповіщалося, що однією з причин непомірного визиску селянина є тяжкі і практично неможливі для виконання повинності, котрими його обтяжили. А тому, на думку короля, така ситуація не лише поміщику спричиняє шкоду, а й зумовлює «повну загибель» для селянина. В зв'язку з цим він наказав Головному управлінню приступити до вивчення питання щодо того, чи не зможуть «піддані з службових осіб, міського населення та дворян звільнити в певній мірі селян від цих занадто обтяжливих умов». Водночас пропонувалося замість щотижневої панщини встановити 3 або 4 робочих дні на тиждень у маєтку землевласника. Разом з тим король добре усвідомлював, що «спочатку через це зчиниться галас; однак проста людина не може більше терпіти того, що вона повинна відбувати панщину 5 або навіть 6 днів на тиждень; у такому тяжкому становищі... вона і роботу виконує дуже погано, а тому необхідно, нарешті, вжити рішучі заходи! І треба сподіватися, що всі розважливі поміщики зрозуміють, що їм необхідно без усіляких відмовок погодитися на ці зміни днів панщини [служби]..., якщо селянин трохи відпочине, то він за меншу кількість днів зробить стільки ж, а можливо, і більше й стане працювати краще...»[67].

Як тут не згадати про схожі міркування та указ російського імператора Павла I від 5 квітня 1797 р., що «журив» поміщиків за їхнє свавілля над селянами, надмірну, майже щотижневу панщину, довільну купівлю-продаж кріпаків і поблажливо рекомендував встановити 3-денну відробіткову ренту[68]. Втім, великі землевласники звернули мало уваги на цей законодавчий акт та сприймали його швидше як «добру пораду»[69].

Стосовно статусу жителів села в окремих місцевостях Німеччини писав тамтешній поет і письменник, рішучий прибічник скасування кріпацтва Ернст Моріц Арндт (1769–1860). Так, він стверджував у другій половині XVIII ст.: «... В цих землях серед сільського населення майже повністю зникли малочисельні скільки-небудь вільні або помірно вільні люди, і всі права, що зберігалися до того часу в крайній мірі як звичаї, тлумачилися віднині в дусі найсуворішого й необмеженого рабства

---

[67] *Rheinherz H. W*. Die Entwicklung des Brandenburgisch-Preubischen Staates bis 1786. Berlin; Leipzig, 1948. S. 35–36.

[68] Апреля 5, 1797 г. Манифест. — О трехдневной работе помещичьих крестьян в пользу помещика, и о принуждении к работе в дни воскресные // Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. № 17209. С. 587.

[69] *Семевский В. И*. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. Санкт-Петербург, 1888. Т. 1. С. XIV, XV (Введение), 223.

(Knechtschaft). Це призвело до того, що селянський стан, особливо з кінця Семилітньої війни, з 1760 і до 1790 р., не лише повсюдно був обтяжений непомірними повинностями, але зрештою і зовсім розореним перетворенням сіл у великі орендні і лицарські маєтки».

Крім укрупнення орендних держань, Е. М. Арндт визначив й інші схожості-причини, котрі як у Німеччині, так і в Англії, Франції та Україні призводили до зубожіння селян: «Пристрасть до так званого зігнання селян (Bauernlegen) захопила не лише окремих володарів лицарського звання, але також правління двірцевих земель, міських і монастирських володінь, незважаючи на те, що з селянами, які залишилися в останніх з так званих володінь, не дозволялося поводитися з надмірним свавіллям»[70].

Особливо активно відбиралися землі в поміщицьких селян, а їх самих «виселяли» в інші місцевості. Наприклад, на півночі Німеччини (Мекленбург) наприкінці XVII ст. таких господарів налічувалося 12 тис., а в 1755 р. залишилося тільки близько 5 тис. Про враження стосовно зігнання селян із ділянок довідуємося із зауваження державного діяча фон Штейна: «Житло мекленбурзького дворянина, котрий вигнав селян, нагадує мені печеру хижака, спустошившого все навколо себе і встановившого кладовищенську тишу»[71].

У XVIII ст. великих обертів набула торгівля німецькими кріпосними. До них за непослух землевласники застосовували найжорстокіші знаряддя катувань. Так, у Селезії аж до 1800 р. за невиконання панщини чи будь-яких інших видів робіт їх карали «іспанськими плащами», «польськими колодками», залізними киями або «плачем». Останній вид катувань передбачав, що з чоловіка знімали взуття і босоніж садовили до комірчини, що мала два ліктя вгору, два ліктя в довжину та один лікоть у ширину, отже, в ній не можна було ані стояти, ані як слід лежати. Замість підлоги клали чотирибічні бруски гострими кутами догори. Все це викликало безкінечні страждання покараного[72].

В Німеччині, як і по всій Європі, поглиблювалася протилежність інтересів селян і землевласників. Останні, поступово перетворюючись у торговців чи підприємців, прагнули якомога більше витиснути з своїх кріпаків продукції, адже її реалізація на ринку приносила все більші доходи. Кріпак же, навпаки, все менше ставав зацікавленим у праці «на стороні».

---

[70] *Arndt E. M.* Erinnerungen aus dem äuberen Leben. Berlin, 1953. S. 100–101.

[71] *Кампфмейер П.* История общественных классов в Германии / Пер. с нем. И. Вилька. Санкт-Петербург, 1906. С. 51.

[72] Там же. С. 63.

Характеризуючи економічні доктрини К. Маркса, Карл Каутський звернув увагу на процес укрупнення господарств можновладців, їхню капіталізацію та суперечливість розвитку за ранньомодерної доби. Зокрема, він писав: «Капіталістичний характер, який з того часу прийняло сільське господарство у великих маєтках, не знищувався зберігшимися ще різними формами кріпосної залежності, а лише спотворювався ними»[73].

Як і у Франції, в Мекленбурзі, Бранденбурзі, Померанії, Селезії та Східній Пруссії особливо виразно проявилося домінування та поширення феодальних відносин в аграрному секторі. Кріпосницький визиск посилювався протягом усього XVIII ст., що зумовило масові втечі селян, особливо в Остельбській Німеччині. В королівстві Пруссії, в Мекленбурзі, а також деяких князівствах оприлюднювалися спеціальні укази про жорстокі покарання кріпаків-утікачів, включаючи й страту. Типовим явищем тут, як і в Україні, стала допомога уряду великим землевласникам в подоланні спротиву селян військовими загонами.

Згін землеробів з їхніх ділянок у Німеччині, який набув особливої масштабності в другій половині століття, мав деякі схожості з англійським огородженням. Однак при цьому чітко вирізнявся і його специфічний, так званий прусський напрям розвитку поземельних відносин. Згін селян у Пруссії супроводжувався заорюванням землі поміщиками й поглибленням товаризації їхніх господарств з використанням панщини. В Англії ж у сільському господарстві, особливо фермерстві, ширилося застосування праці вільних найманих робітників. У західних і південно-західних регіонах Німеччини продовжували домінувати сеньйоріально-чиншові відносини в аграрному секторі. А на півдні країни (Баварія та навколишні землі) мали місце змішані (перехідні) форми ведення сільського господарства — підневільна праця поєднувалася з найманою[74]. Загалом же, незважаючи на те, що деякі великі латифундії й орієнтувалися на збут власної продукції на експорт, село залишалося у вкрай нужденному стані. На думку О. Епштейна, радянського фахівця з історії Німеччини від пізнього середньовіччя до революції 1848 р., «злиденне, голодне село, представлене бобилями, городниками, господарями хатин, не забезпечувало платоспроможного попиту. Воно не могло в більш-менш серйозних розмірах набувати вироби міського виробництва. Це означало, що в Німеччині, по суті справи, було неможливим виникнення широкого селянського ринку»[75]. Так само як і в Наддніпрянщині — за

---

[73] *Каутский К.* Экономическое учение Карла Маркса. Москва, 1956. С. 220.

[74] Всемирна история: В 10 т. Москва, 1958. Т. V. С. 410, 411.

[75] *Эпштейн А. Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. С. 216.

наявності схожих соціально-майнових груп на селі: городників, бобилів, підсусідків («господарів хат») та ін.

Через означені умови статус селян у Німеччині лишався доволі консервативним аж до реформ XIX ст. Традиційним був їхній поділ на групи: особисто залежні й вільні, повнонадільні та коттери (городники). Повнонадільні утримували власну упряж, а коттери тяглої худоби не мали. Водночас існували дві підгрупи «підопічних» — селяни-«халупники» та бобилі-захребетники. Як і скрізь по Європі, всі вони намагалися набути землю на правах спадковості за чинш або пожиттєвого держання чи тимчасового користування. Серед найманих працівників були «вільні» та «зобов'язані» (діти залежних осіб, які від повноліття повинні відробляти два-три роки в маєтку господаря як наймити за фіксовану платню). Практично не змінилися форми поземельної ренти. За передачу ділянки в інші руки, крім попередніх зобов'язань, додатково призначався «вступний внесок» (від 5 до 10% вартості наділу). В разі смерті володаря виплачувався грошовий збір у розмірі 5% від вартості його землі. Податок князеві досягав 8%[76].

Цікаві міркування щодо становища селянства в Німеччині й суперечностей кріпосного права висловив прусський економіст-статистик І.-Л. Круг (1770–1843) у книзі «Огляд новітньої прусської статистики» (1803). «Згідно з термінологією загального земельного прусського уложення, в жодній тамтешній провінції немає кріпосної залежності, — зазначив вчений, — законом визначається тільки підданство... Проте чим це останнє відрізняється від кріпосної залежності? Всі ми — піддані государя чи представника його, територіального князя. Однак хіба значить це, що держава може за власним розсудом робити одних з своїх підданих конюхами, других — куховарами, третіх — пастухами? Адже ніхто з нас не визнає за державою таких повноважень». Тому, на думку Круга, виникає питання: чи варто користуватися таким терміном для визначення приватних підданих у Пруссії, Селезії, Померанії, Неймарці і т.д.? Адже, наголосив він, «власник кожного наділеного дворянськими правами маєтку може тут будь-якого з своїх підданих, не питаючи на те його згоди, призначити на роботу в своєму маєтку, на панському дворі, на скотарнику, на кухні і т.п.» При цьому «новонароджені діти вважаються належними поміщику; це значить, що він може, не питаючись батьків, вирішувати, для яких потреб або робіт вони повинні бути виховані». Далі вчений зауважує певну неузгодженість вживаної термінології: «Незважаючи на такі широкі повноваження поміщика, терміну "кріпосний"

---

[76] История крестьянства в Европе. Т. 3. С. 142.

даремно уникають і вигадали робити різницю між обов'язками у відношенні до особи землевласника: того, хто вже в силу свого народження прикріплений до особи, стали називати кріпосним, а того, хто в силу народження прикріплений до землі, — лише залежним по землі. Якщо ж ми останніх і будемо тлумачити в застосуванні до підданого в розумінні, що тіло його належить маєтку (бо, хвала Богу, душею нещасного поміщик не може розпоряджатися), то легко стає зрозумілою вся хиткість таких понять і роз'яснень...»[77]. Отже, як би не називали кріпосного, його кріпосницька залежність існувала.

Загалом зі своїми недорозвинутими буржуазними відносинами в господарському секторі й яскравими проявами кріпацького свавілля на селі Німеччина стала однією з проблемних соціально-економічних зон Європи. Для її економічної політики характерним був вивіз зерна та сировини в Нідерланди й Англію і ввіз продукції закордонних мануфактур. У залежність до іноземних купців і торгових фірм потрапила і реалізація національної продукції. Голландці та англійці практично встановили в Німеччині диктат свого капіталу.

Специфікою поземельних відносин у Нідерландах стало те, що перелаштування землеволодіння і перехід до великого орендування в аграрному секторі дещо затрималися порівняно з деякими західноєвропейськими країнами, наприклад, з Англією. В нідерландських провінціях ці явища почали набувати розвитку лише протягом XVIII ст. Цілком очевидно, що на їх інтенсивність неабияк впливали залишки попередніх взаємовідносин сеньйорів із селянами, насамперед численні побори та податки, котрі неабияк звужували можливості господарської сфери. Позначалися також консервативність мислення та значна залежність у діяльності «традиційного» дрібного орендатора. Яскравим прикладом обтяжливості селян сеньйорами можуть слугувати всілякі побори, що зберігалися в окрузі Клюндер (Південні Нідерланди) до середини XVIII ст. Тут існували такі виплати: 1) за транспортування зерна на ринок чи до млину; 2) зважування та сортування продуктів; 3) випікання хлібу (до 150% від оплати праці пекарю); 4) акциз на пиво; 5) утримання худоби; 6) дозвіл на володіння землею (до 25% орендної плати) тощо. До них додавалися праця селянина з конем у маєтку землевласника протягом кількох днів щорічно та «звична» десятина.

Поземельні відносини тамтешніх общин регулювали старости (ешевени) та управляючі (бальї). Останнім підпорядковувалися збирачі десятини та судові посадовці округу. Місцями заборонялося збільшення

---

[77] Хрестоматия по новой истории: В 3 т. Москва, 1963. Т. I: 1640–1815. С. 222–223.

землеволодіння общин на законодавчому рівні, оскільки влада побоювалася їхньої руйнації. Про малозабезпеченість сільських громад, зокрема, на сході Фландрії, свідчать такі дані. В общині Кілдрехт з 256 її членів 190 мали менше 5 га, в общині Мейгем на 25 господарств з 75 припадало стільки ж. Схожа ситуація спостерігалася в багатьох місцевостях Південних Нідерландів[78].

Негативно впливав на розвиток сільського господарства відтік безпосередніх виробників. Як і в багатьох країнах Європи, на більшій території Нідерландів найпоширенішою формою обробітку землі було трьохпілля (початок XVIII ст.), але поступово його стала витісняти плодозміна, з'явилися нові культури — кормові, гречиха, картопля. Для цього періоду, як і скрізь у Європі, характерна підвищена товаризація городів і садів, а також тваринництва. Деякі нововведення в сільському господарстві Нідерландів перейняли Англія, Франція, пізніше — Україна та Росія.

На відміну від названих країн, у землеробських округах Нідерландів відбувався процес зростання числа не великих, а дрібних сільських господарств, кількісне співвідношення середніх, заснованих на безпосередній праці володільця чи орендатора, майже не змінювалося[79].

Насамкінець зауважимо, що, у Наддніпрянщині, як і в Західній Європі, поземельні відносини розвивалися в єдиному руслі, а саме — відбувався процес їхньої «капіталізації». Щоправда, неоднаковими темпами і часто за різних історичних обставин. Зокрема, тенденція до поступового закріпачення основної маси селян на українських землях надавала цьому явищу певної специфіки, адже у Франції й Німеччині в XVIII ст. кріпацтво вже розквітало в повній мірі. Ознаки капіталізації в сільському господарстві (укрупнення фермерства, масштабність орендування та застосування найманої праці, технологічні зрушення, нововведення в агрокультурах і обробці землі) більшою мірою і швидше проявлялися в Англії, ніж у Франції, Голландії, Німеччині, а також Україні. Водночас не можна не зазначити, що в усіх названих державах існували схожі за своїм соціальним статусом і майновою забезпеченістю групи селян: «городники», «халупники», «здольники», «захребетники», «половинники» і ін. Прикметним також стало співпадіння застосування майже в один період однакових сільськогосподарських культур — кормових трав, кукурудзи, картоплі тощо. І, безумовно як загальну рису в аграрному секторі слід

---

[78] История крестьянства в Европе. Т. 3. С. 112.

[79] *Чистозвонов А. Н.* Генезис капитализма в Нидерландах // Проблемы генезиса капитализма. Москва, 1978. С. 71–177.

вважати масове зубожіння безпосередніх виробників і переселення в міста. Проте в Наддніпрянщині останнє не набуло таких великих розмірів, як у Західній Європі.

Oleksandr Hurzhii
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

Тарас Чухліб
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
taras_chuhlib@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2604-4816

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОРДОНІ

Впевнені, що простий міщанин Парижа, Варшави чи Києва десь у 1440 р. досить слабко собі уявляв, хто він є за етнічним, тобто — національним, походженням. Адже на той час для національної ідентифікації і політичного визначення людини існували війни, а також вищі за соціальним статусом персони, тобто ті політичні та військові особи, які оголошували, проводили або ж закінчували ту чи іншу війну. Саме під час війн та військових конфліктів більшість людей і дізнавалися, що вони є «іншими» від тих, хто воював «з іншого боку», й «своїми» для тих, хто пліч-о-пліч знаходився з ними.

Становлення української нації на перетині різних європейських та азійських цивілізацій у ранньомодерну добу світової історії є надзвичайно актуальною і ще досить мало вивченою науковою проблемою, хоча саме протягом XV–XVIII ст. формувалися початки нашої модерної політичної свідомості, мови, культури, історичної пам'яті та правових звичаїв. У цей час складалася українська історична територія з самобутньою назвою та народом, врешті-решт, кристалізувався впізнаваний вже нині самобутній релігійно-культурний та міжнародно-політичний архетип України як «рівної серед рівних» з багатьма країнами та народами Східної Європи.

Мовний матеріал на цю тему є досить великим та різнохарактерним. Насамперед будемо спиратися головно на джерела офіційного та напівофіційного походження — документи, актові матеріали, епістолярії, дипломатичні матеріали Речі Посполитої, Шведського королівства, Московського царства та Османської імперії, а також гетьманські універсали та листи, переписку гетьманів Війська Запорозького з правителями сусідніх держав та козацькою старшиною, дипломатичні інструкції, «пункти вимог» та «супліки» на сейми Речі Посполитої, «статті» з царями Мос-

ковської держави, тексти договорів з султанами Османської імперії, князями Молдавського господарства, ханами Кримського ханату та королями Шведського королівства, листи генеральної старшини та полковників, послання полководців Війська Запорозького до військової канцелярії тощо.

Революційні процеси національної ідентифікації та «іншування» політичної свідомості українського народу

Вивчення національної ідентифікації у добу середніх віків та раннього нового часу передбачає не лише дослідження етнічної, мовної, історико-територіальної та релігійно-культурної окремішності, але й насамперед політичної свідомості того чи іншого народу, тієї чи іншої країни та держави. Світова історична наука представлена великим доробком монографій, збірників праць та окремих статей, де висвітлюються проблеми ідентичності та свідомості окремих народів Східної Європи у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу[1]. Одним з найкращих методів дослідження історично усталеної політичної свідомості є діахронно-семантичне вивчення тих мовних засобів, що використовувалися її носіями у той чи інший період історії.

Зокрема, польській дослідниці Ю. Крижаняковій вдалося простежити, як наповнювалося сутнісним змістом поняття «народ» в історіописанні Яна Длугоша, який проживав у 1400-х роках у Кракові[2]. Згідно з її спостереженнями, така окрема історична сукупність людей на певній території характеризувалася єдиною владою, походженням від спільного «предка», поєднанням спільною вірою, мовою і традиціями. Ще один польський дослідник творчості Я. Длугоша та національної свідомості поляків у XV ст., сучасний науковець С. Гавлас зазначав, що пізньосередньовічний історієписець вживав різні латиномовні відповідники для маркування поняття «народ» — «*lingagium*», «*gens*», «*nation*», «*genus et*

---

[1] Див., наприклад: Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe / Ed. I. Banac. Toronto, 1986; Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983. Warszawa, 1990; *Флоря Б.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 9–27; *Смолій В.* Формування соціальної свідомості народних мас України. Київ, 1985; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomośc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schylku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — XVII ст.). Київ, 1998; *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005 та ін.

[2] *Krzyzaniakowa J.* Pojęcie narodu w Rocznikach Jana Dlugosza: Z problemów narodowej w Polsce XV wieku // Stuka i ideologia XV wieku. Warszawa, 1978.

natio», «*natione et linguagio*», «*sanguinis et gentis*»[3]. При цьому Я. Длугош свідомо конструював концепт «єдиного польського народу» на основі єдиної мови та спільної історії, хоча Мазовія та Сілезія на той час перебували поза межами Корони Польської. Пізньосередньовічну самосвідомість жителів Польщі вивчали свого часу історики Я. Ісаєвич та Б. Флоря[4].

Звичайно, що важливою складовою ідентифікації того чи іншого народу у часи пізнього середньовіччя та раннього модерну була мова. Зокрема, перші переклади на польську мову («*in vulgari Polonico*») з латинської, згідно з дослідженнями фахівців, датуються XIII–XV ст.[5] Причому усі ці переклади стосувалися релігійних текстів та літературних творів. Власне, польська писемна мова розвивалася не тільки на основі латинської та польської розмовної, але і в конкуренції з пануючими на той час німецькою і тією ж латинською мовами. Як відзначав історик мови Я. Лось, вже при обговоренні першого трактату з польської орфографії 1440 р. Якуба Паркошевича його критики зауважували існування окремого алфавіту не тільки у «латинян» та греків, але також odmówił; podając jako powody, у французів, англійців, чехів, німців, а також «Русі»[6]. Одночасно у середині XV ст. Я. Длугош відзначив, що Русь має свою окрему «руську» мову, яка є дуже схожою на польську («communis Ruthenorum et Polonorum locutio»)[7]. Важливим етапом ідентифікації кожного окремого народу Європи було переведення офіційного діловодства та законодавства на «місцеву», або ж «народну», мову.

Поміж тим, між українськими та іноземними істориками існує довготривала полеміка стосовно надзвичайно актуального питання: чи ідентифікувало себе населення Русі-України протягом XII–XVIII ст. саме як «народ» чи «націю» і чи мало населення ранньомодерної України національну самосвідомість? Зокрема, сучасна українська дослідниця

---

[3] *Gawlas S.* Swiadomość narodowa Jana Dlugosza // Studia zrodloznawcze. 1983. T. 27. S. 14–37.

[4] *Исаевич Я.* Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва, 1989. С. 273–274; *Флоря Б.* Самосознание польской народности в XV веке // Этническое самосознание славян в XV столетии. Москва, 1995. С. 38–74.

[5] *Loś J.* Początki piśmiennictwa polskiego // Przegląd zabytkow jezykowych. Lwow, 1922. S. 140–209; *Taszycki W.* Obroncy jezyka polskiego: wiek XV–XVIII. Wroclaw, 1953; *Толстая С.* Языковая ситуация в Польше в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. С. 46–67.

[6] *Loś J.* Jakuba syna Parkoszewogo traktat o orfografii polskiej // Materialy i prace Komisji Jezykowej. Krakow, 1907. T. 2. S. 12–25.

[7] Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Krakow, 1430. Lib. I. S. 91, 143.

Т. Вілкул відзначала синонімічність функціонування лексем «народъ / народи» і «людие» у творах ще літописців Русі-України, а також зробила висновок, що у текстах XI–XIV ст. близько 10 тисяч разів зустрічається слово «людие» і тільки близько 300 разів — «народъ»[8]. При цьому вона звернула увагу на полісемантичність уживання слова «народъ», яким на той час окреслювали такі категорії, як «люди», «толпа», «населення», «сторона», «племя» тощо. Очевидно, що давньоукраїнські книжники, уживаючи такі лексеми, як «народ» і «люди», копіювали і перекладали їх з грецьких церковних текстів[9]. Як відзначав К. Єрусалимський, означеннями «народ», «народи» ще у біблійних текстах маркували територіальне об'єднання людей, яке походило від спільного прабатька чи праматері[10]. Цікаво, що за часів князівської Русі під цими означеннями могли також розуміти окремі зібрання людей[11]. Крім того, звертає на себе увагу та обставина, що у цьому та в інших випадках дані словосполучення у багатьох випадках застосовувалися при написанні із займенником «усі / всі» — «всі люди», «весь народ» тощо. Дослідники, які вивчали галицько-волинську частину Іпатіївського літопису, відзначають, що назва «Русь» головно означає у цьому важливому пізньосередньовічному джерелі не так країну чи територію, як «перед усім окремий народ — в співставленні з іноетнічними сусідами чи в протиставленні з ними»[12].

Питання (не)існування національної самосвідомості у середовищі ранньомодерного українського соціуму є надзвичайно актуальним і таким що раз-по-раз цікавить вітчизняну та зарубіжну наукову спільноту. З цього контексту привертає увагу наукова полеміка з гострої рецензії видатного українського історіософа І. Лисяка-Рудницького на книгу англійського історика Ф. Лонгворта[13], що побачила світ у 1970 р. в Нью-Йорку. Зокрема, у ній канадський українець відзначав: «…Лонгворт уважає, що "національність була ретроспективно приписана українським козакам XVII ст., хоча немає свідчень того, що вони її усвідомлювали"[14]. Свідчень, існування яких Лонгворт так поспішно заперечує, маємо вели-

---

[8] *Вилкул Т.* «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. Киев, 2007. С. 53.

[9] Там же. С. 62.

[10] *Ерусалимский К.* Понятия «народ», «Росиа», «Руская земля» и социальные дискурсы Руси конца XV–XVII в. // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века — Новое время. Москва, 2008. С. 137–179.

[11] *Вилкул Т.* «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. С. 52

[12] *Флоря Б.* К вопросу о зарождении восточнославянских народностей // Этническое самосохнание славян в XV столетии. Москва, 1995. С. 16.

[13] *Longworth Pfilip*. The Cossacks. New York, Chicago, 1970.

[14] Ibid. P. 355.

чезну кількість. Їх можна знайти у тогочасних державних документах, міжнародних угодах, офіційному й приватному листуванні, хроніках і мемуарах, літературних творах і навіть народних піснях. Немає найменшого сумніву, що українці XVII ст. були цілком свідомі своєї відмінності від турків і татар, поляків і москалів»[15].

У 1985 р. у Варшаві побачила світ наукова монографія Т. Хинчевської-Хеннель «Національна свідомість української козаччини і шляхти у XVII ст.»[16], яка викликала жваву дискусію серед польських, канадських та американських вчених. Невдовзі п. Тереза посилила свою аргументацію в надрукованій гарвардським науковим журналом студії[17]. Приблизно тоді ж інший польський історик Г. Віснер зазначав, що саме протягом середини — другої половини XVII ст. почало зростати «усвідомлення руської / української окремішності, а повсталий український люд перейнявся національними та визвольними гаслами і протиставляв їх «польськості»[18].

Канадський історик українського походження Ф. Сисин опублікував ряд статей в англомовній науковій періодиці, у яких на широкій джерельній базі довів національну окремішність українців у ранньомодерну добу[19]. Зокрема, в одній з своїх статей він зазначав, що «після 1648 р. терміни "козацький", "руський", "український" стали майже синонімами… Козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси»[20]. В іншій своїй розвідці канадський вчений зауважував, що «як і визначення "нація", нові терміни щодо держави (панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України»[21].

---

[15] *Лисяк-Рудницький І.* Дослідження з козацької історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 55.

[16] *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomośc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny...

[17] *Chynczewska-Hennel T.* The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // Harward Ukrainian Studies. 1986. № 3–4. P. 377–392.

[18] Польською мовою: «...Ze wzrastala *świadomość odrębności ruskiej i ukraińskiej, ze przyjmowano hasla narodowe i wyznaniiowe, ze przeciwstawiano je polskości*» (*Wisner H.* Rzeczpospolita w latach dzieceństwa i młodości Jana Sobieskiego // Studia i materiały do czasów Jana III Sobieskiego. Wrocław, 1992. S. 14).

[19] *Sysyn F.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Cjnsciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine: Past end Prezent. Edmonton; Toronto, 1980. P. 58–82.

[20] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 67–76.

[21] *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ, 1992. Вип. 1. С. 52.

У зв'язку з висновками знаних попередників звернімо увагу на ґенезу уживання гетьманами і старшиною Війська Запорозького у середині — другій половині XVII ст. такого слова, як «народ», а також інших лексем, які були синонімічно близькими до того, що розуміли під «народом» правителі новоутвореної держави Східної Європи разом з своїм оточенням та сучасниками.

Ще на початку XVII ст. житель Великого князівства Литовського Михалон Литвин у своїй праці писав: «Хоча татари вважаються в нас варварами і дикунами, вони, однак, хваляться помірністю життя і стародавністю свого скитського племені, стверджуючи, що воно походить від семені Авраама…, а нині вони розділені на різні орди (*Ordas*), ***тобто народи*** (*nationes*)…; батьківщина царя Батия, розорителя Угорщини (*Ungariae*), що колись панувала над Московитами (*Moschorum*) і Русинами (*Ruthenorum*); Поки сусідній християнський з нами ***народ Польський*** (*gens Polona*), не повернув нас до святого хрещення…; об'єднана доблесть двох межуючи ***один з одним народів*** підсилилася…; У цю землю стікся зі всіх інших земель самий кепський ***народ іудейський*** (*Judaica*), що вже поширився по всіх містах Поділля, Волині й інших родючих областях»[22].

20 липня 1648 р. гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький писав у листі до московського воєводи, князя С. Болховського: «Ми їм [ляхам] до кінця не віримо, ***яко хитрим людям***, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджували. Стоїмо Військом своїм Запорозьким під Констянтиновом і чекаємо їх (представників Корони Польської. — *Авт*.) з комісією. Поглядимо, яку комісію схочуть з нами мати: там оттуль, з Польщи пишуть до нас, просячи про мир і про згоду, а ***тут по ближніх городах, де наша русь православна християни живуть***»[23]. Отже, Богдан Хмельницький відрізняв поляків («хитрих людей») від «русі», яких гетьман сприймав не інакше як «православних християн».

У своєму листі за 4 червня 1648 р. сучасник тих подій, львівський підкоморій С. Кушевич занотував: «То певно, що усе тамошнє військо (Речі Посполитої. — *Авт*.), якого понад три тисячі раховано, унівець згинуло через зраду драгунів, які [були] ***нації Русь, релігії Грецької, вишколу Німецького*** та запродалися неприятелеві (Богдану Хмельницькому. — *Авт*.)»[24]. Львівський єзуїт Я. Божецький записав у своєму що-

---

[22] *Литвин Михалон*. О нравах татар, литовцев и москвитян. Москва, 1994. С. 6, 7, 34.

[23] Памятники, издаваемые Киевскою коммисиею для разбора древних актов (далі — ПКК). Киев, 1898. Т. III. С. 253–254.

[24] Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. VI. С. 108. Мовою оригіналу: «To pewną, ze wszytko tameczne woysko, ktorego nad trzy tysiące rachuią, wniwecz zginęło przez

деннику, що на переговори з представниками Війська Запорозького під Львовом восени 1648 р. було сформовано делегацію, до якої увійшли «***Вірменської і Руської нації*** Христофор Захович і Павло Лаврищевич»[25]. У документі під назвою «Повстання місцевого розбійника Хмельницького з свавільним селянством на Польській отчизні» («*Rebellia domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnym chłopstwem na ojczyznę Polską*») у записі сучасника тих подій з «польського боку» йшлося, що повсталі козаки «***шляхту і Поляків називають Ляхами***…, ***Кожний Русин*** має залишатися при Хмельницькому»[26].

У процесі революційного «іншування» себе від іншого або ж відрізняючи «своє» від «чужого» гетьман досить вдало протиставляє «Русь» та «Руський народ» «Польщі». У лютому 1649 р. уряд Війська Запорозького запропонував комісарам Корони Польської такі вимоги (у викладі їхнього представника В. М'ясковського подається польською мовою): «Naprzod, niewola, ktorą cierpi ***nasz narod Ruski*** gorzej Tureckiej...; Tak i teraz jedna ***Ruś starożytna greckiego zakonu***, władyctwa y wszytkie cerkwie aby w ***narodzie Ruskim*** wszędzie w Koronie i po Litwie zostawały. Imienia Uniej żeby nie było, tylko rzymski a grecki zakon, tak jako się ***zachowała Ruś z Polską***; …nie tracąc ludzi naszych chrzesciańskich, braci naszych, dla Uniej...; Wojewoda Kijowski by był ***narodu Ruskiego*** i zakonu greckiego..., a między swieckiemi kastellana i wojewodę Kijowskich Ruś mieli dla przestrzegania wiary naszej i ***praw narodu Ruskiego***»[27]. У даному випадку козацька старшина вирізняла окремий «наш руський народ», який був для неї «нашим» і терпів «неволю» як «старожитна Русь грецького закону».

Гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл об'єднував у своїх політичних уявленнях «Русь», «Україну» та «козаків», протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «…Буде бій останній — чи Полякам погибель, чи ***Русі. Якщо може переможуть Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна…*** А якщо переможуть ***Козаки,*** то невже б мали піддатися Поляки козакам в нужду і мучительство»[28].

Політико-правове становище «руського народу» засвідчує текст однієї з міжнародних угод, яка готувалася ще урядом Богдана Хмельниць-

---

zdradę dragonow, ktorzy *natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani* będąc zaprzdali się nieprzyiacielowi».

[25] Жерела до історії України-Руси… С. 166. Латиною: «*Armenicae et Ruthenicae nationis* singulis Christophoro Zachowic et Paulo Lauriszewic».

[26] Там само. С. 183–184. Польською: «Iż szlachta i Polacy, *jako oni ich nazywają Lachy*…; I *każdy Rusin przy Chmielnickim zostawac miała*»

[27] ПКК. Т. III. С. 332, 333.

[28] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1861. Т. III. С. 490.

кого, але, з огляду на його смерть, була підписана його наступником — Іваном Виговським. У жовтні 1657 р. між Військом Запорозьким і Шведським королівством було укладено угоду, де наголошувалося: «Найясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями ***за вільний народ і нікому не підлеглий***, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів»[29].

У посланні, підготовленому волинським шляхтичем Ляхосестрицьким на ім'я генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського у серпні 1657 р. (даний лист зачитувався П. Тетерею на переговорах у Москві), неодноразово вживалося слово «Україна», а також «українці»: «1) Розповідає [Лазар Баранович][30]: якби то потрібно ***Українці разом з Москвою, Великого Князівства Литовського і Малої Росії [мешкали]***, *покуди князі руські тримали в Києві колись проживаючі*; 2) що ***на Україні*** не чиниться, то все жиди, які ***на Україні*** проживають, про все Ляхам сповіщають через новохрещених і купецьких людей до Польщі; 3) щоб нас відірвати від сили міцного царя і православ'я змішати і сварку яку між ***Русью*** вчинити могли, того ж часу причину подібну до ***знесення України*** будемо мати»[31]. Тут вперше слово «українці» вживається у політичному контексті!

Гетьман І. Виговський у листі до Олексія Михайловича від 25 листопада 1657 р. пише про «***увесь народ наш православний***»[32]. «***Народ наш руський*** вельми й великим добродійством в усіх службах залишається винагородженим…; щоб усе це було без шкоди і ***народу руському***…; щоб мав користь ***наш народ і його старожитна релігія***…; для ***цілого нашого народу руського***…»[33], — такі висловлювання уживав у своєму листі від 24 травня 1659 р. до литовського князя Б. Радзивілла туровський полковник Війська Запорозького К. Виговський. У «Записках» Криштофа

---

[29] Національний архів Швеції, ф. «Cosaciса», ч. 1; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной коммисиею для разбора древних актов (далі — Архів ЮЗР). Ч. III. Т. VI. Киев, 1908. С. 332–337; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 64–70. *Переклад з латинської на українську мову: Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. X. Киев, 1998. С. 63–66. *Узгоджено з сучасним перекладом М. та О. Трофимуків за виданням*: Україна — Швеція: на перехрестях історії… С. 176–180.

[30] Чернігівський єпископ і ректор Києво-Братського монастиря Лазар Баранович перебував у серпні 1657 р. у Почаєвському монастирі, де зустрічався з королівським послом до Війська Запорозького Станіславом Бенєвським і переповів зміст розмови з ним.

[31] Акты ЮЗР. Т. XI. Санкт-Петербург, 1879. С. 768–769.

[32] Там же. Т. IV. Санкт-Петербург, 1863. С. 78

[33] *Мицик Ю.* З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). Т. 233. Львів, 1997. С. 384.

Перетяткевича читаємо опис прибуття його у 1658 р. до резиденції Данила Виговського у м. Сміла, коли брат гетьмана Івана Виговського сказав: «Надав би супровід, дарував би і коня доброго, ***якби не був з русина ляхом***» («*Dałbym konwoj, darowałbym ci y konia dobrego, gdybyś nie był z rusina lachem*»)[34].

У документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького ***разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським*** Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року»[35], в пункті першому відзначалося: «Просить Його Милість Пан Гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і ***весь народ Руський*** повністю втихомирений згідно з проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче…; щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їхньою допомогою ***гнобив Руський народ***…; щоб панове уніати не мали можливості ***цькувати Руський народ*** наклепами; …Просить Його Милість Пан Гетьман з військом Запорозьким про ***стан шляхетський українських жителів***, щоб, згідно з Гадяцькою комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і ґродських, після того, як помруть теперішні їхні посідачі, надавати посади і будь-які уряди людям грецької віри...; У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, а інший раз — грецької віри; …Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити ***наш вільний народ*** тим, що чого немає в Гадяцькій комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо ***вільний народ до вільного добровільно приходить*** і єднається, і чого треба, про це просить; …Через те, що ***народ шляхетський грецької віри*** вельми зубожів…; Як би це не було, але то саме ***в Україні сила полягає у військовій дисципліні***…, щоб Й[ого] М[илість] Пану Гетьманові була надана повна влада над усім рицарством, шляхтою, що є ***в Україні***, щоб він мав право війни…; щоб не доходили ***на Україні*** до заворушень і ускладнень на випадок…; щоб ***на Україні*** не доходило до

---

[34] ПКК. Т. III. С. 352–353.

[35] *Подається за виданням*: *Олянчин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. Т. ССІІ. Львів, 1991. С. 329–339. Польською: «Komissja na oddanie dobr do rąk i dispozitiej ludziom religiej starogreckiej prawosławnej nie unijackiej..., tak w Koronie, jako i w W. X. Lit. Po miastach, miasteczkach i wsiach tak J. Kr. Msci, jako i dziedzicznych szlacheckich, ***poki język narodu Ruskiego zasiąga***; …i cerkwie, ***poki narod Ruski zachodzi***, nie mianowali».

вибуху заворушень…; Щоб якнайшвидше ***українські обиватели*** почали володіти маєтностями його королівської милості, які є ***в Україні***, просить його милість пан гетьман з військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам. …З тих маєтностей Речі Посполитої, які згідно з Гадяцькою комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до ***українних обивателів***…»[36].

У листі туровського полковника Війська Запорозького К. Виговського до литовського князя Б. Радзивілла від 3 червня 1659 р. неодноразово згадувалося про «руський народ», який підлягав гетьманові Війська Запорозького: «…Щоб не було без шкоди і ***Руському народу***; …Міг мати користь і ***Руський народ***, і стародавня його релігія; даси до виконання Й[ого] М[илості] Пану ***Гетьману Військ Запорозьких*** …і для ***цілого нашого Руського народу*** немає нічого такого»[37]. У даному контексті «Руський народ» є «нашим» для полковника Війська Запорозького, так само як і «Україна». Повідомляючи короля Речі Посполитої про складення своїх гетьманських повноважень, Іван Виговський писав: «А що ***в тому народі***, не звиклому до дотримання присяги, важко і небезпечно мені було…»[38].

1 серпня 1659 р. у листі до московського воєводи О. Трубецького гетьман Іван Виговський писав, що він «і все Військо Запорозьке для заспокоєння кровопролиття в ***християнському народі***, прислали в Путивль людей добрих і значних…; Адже тільки для заспокоєння міжусобиці в ***Українні городи*** прийшли»[39]. «…Дивуємося тому не по малу, що Ваша Милість, уродився з нами разом ***вільним народом і згодувався заодно в Україні*** (в іншому варіанті листа — «Малій Росії»)***, отчизні нашій***, а проливаючи через немалий час кров свою за вольність усього Війська Запорозького, тепер сам добровільно піддається в неволю і з нами, ***браттями своїми***, з якими разом хліб їли [і] їсте та проти усілякого неприятеля стояли, війну ведете і на ***своїх же кровних ближніх***

---

[36] *Олянчин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. С. 329–339.

[37] Архів Головний актів давніх (далі — АГАД), ф. «Архів дому Радзивілів», від. V, № 18112/4.

[38] ПКК. Т. III. С. 371. «А же ***w tym narodzie***, nie nawykłym do dotrzymania przysiegi, trudno y niebespieczno mi było dosiadać, złączywszy garść ludu mego zaciagowego z Wojskiem». В іншому листі до короля Яна II Казимира від 29.XII.1659 р. колишній гетьман Іван Виговський вживає термін «народ»: «…o pospiech *w Ukrainę* requirere principem, boć ***to ten narod***, ktory częstego przez posły i listy vocowania do spolnej requirit roboty» (Там же. С. 403–404).

[39] Акты ЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург, 1872. С. 292–293.

наступаєте»[40], — читаємо у колективному листі генеральної старшини Війська Запорозького від 1 липня 1659 р. з-під Конотопу до наказного гетьмана «Його Царської Величності» Івана Безпалого.

Згідно з твердженням Юрія Хмельницького (гетьманський лист до київського митрополита Діонісія Балабана від 13 березня 1660 р.), «Україна» та «Українські городи» перебували під захистом «Його Царської Величності», а тому король Речі Посполитої не мав на них права: «Тільки щоб Король Його Милість Польський і Річ Посполита ***в*** городи Його Царської Величності Українські війська свого коронного не присилав, ***народ наш гноблячи*** і ***Україну*** собі з іншими Малоросійськими городами привласнюючи, які невдало попередники їх були у княжат Руських насильно з рук видерли»[41]. З даного уривку можна зрозуміти, що в «Україні» проживав «наш народ», який перед тим «гнобили» не тільки в «Україні», але й «інших Малоросійських городах», що у давні часи належали «Руським княжатам».

У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький писав, «щоб жовніри, Їх Милості, що ***перебувають нині в Україні*** на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої, не були тягарем для ***українних людей***…»[42]. 10 лютого 1661 р. сосницький сотник Василь Омеляненко звертався до московського боярина П. Салтикова: «…Спостерігаючи наступ великий від неприятелів наших Ляхів і Татар, які добре наступали на ***народ наш***, і віру нашу православну хотіли нас викорінити, чого їм Боже не допоможи»[43].

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1662 р. з Чигирина зазначалося: «…Так і нині хочемо, щоб у тому в полях, як можете, заворушення Татарам учинили, щоб не до кінця ***народ***

---

[40] Там же. Т. XV. Санкт-Петербург, 1892. С. 406. Очевидно, що при перекладі листа з «білоруського письма» на російську мову XIX ст. упорядники замінили означення «Україна» на «Малу Росію» (Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985. С. 36).

[41] ПКК. Т. III. С. 422. Польською: «Tylko żeby krol Jego M[yło]ść Polski i R[ec]zp[ospoli]ta *w horody* Jego Car[skiego] Wiel[iczestwa] *Ukrainskie* wojska swego koronnego nie zsyłał, *narod nasz irritując* i *Ukrainę* sobie z inszemi Małorossyjskiemi horodami przywłaszczając, ktore niesłusznie antecessorowie ich byli xiążętom Ruskim gwałtem z rąk wydarli».

[42] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). Киев, 1859. Т. IV. Отд. III. С. 54–55; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, 2004. С. 170, 172. Польською: «Aby zołnierze ich mm., *w Ukrainie* pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli *ludziom Ukrainnym*».

[43] Акты ЮЗР. Т. V. Санкт-Петербург, 1867. С. 46.

наш погибав…»[44]. 11 серпня того ж року гетьман скаржився королю Речі Посполитої, що не може на «своїх слабких плечах таку важку ношу, не вистачає ні сил, ні надії утримувати ***Українних людей*** від подиху вітру коливаючи…»[45]. У посланні генерального писаря Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р. зустрічаємо запис про «підозру ***народу того місцевого*** до Речі Посполитої», а також щодо «диких звичаїв ***тих людей***»[46].

У липневому універсалі 1663 р. до жителів Війська Запорозького «з того боку» Дніпра гетьман Іван Брюховецький неодноразово вживає слово «народ». Цей універсал був адресований «***Усьому Православному Руському Пречесному Народові Обох Станів***, духовного і світського, і усілякого звання урядним і посполитим ***людям***, як старшим так і Черні, ***братії нашій*** милій по містах і Селах, з того боку Дніпра проживаючому»[47]. Гетьман хвилювався з-за того, що «деякі особи, найбільше старшина… нічого доброго ***народові*** [не робила]»[48], що «безбожні старшини» доводять «гноблений ***люд*** до згуби і убожства»[49]. При цьому по тексту універсалу Іван Брюховецький неодноразово вживає щодо вищеперерахованих «станів» таке звертання, як «***братія наша***» («з вами, ***братія наша мила***, в добрій приязні бути», «сподіваємося на вас, ***братія наша***», «а подивіться, ***братія наша***» тощо), а також вирази «братолюбна приязнь», «братерська милість».

18 жовтня 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький видав універсал до жителів правобережного Війська Запорозького, в якому неодноразово згадує слова «народ» та «братія»[50]. У першому випадку: «Усьому преславному ***християнському Малоросійському народу*** обидвох духовного і мирського чинів людям, старшині і черні, ***братії нашій милій*** по городам і по селам, на тій стороні Дніпра проживаючому, єдиновірним святої Східної Церкви, ***матері нашої єдиноутробним синам***…». У другому: «Не тільки сусідні всі народи, але і сама Ваша Милість, браття наші милі…, коли ***руське ім'я на собі від предків своїх носите***…». У третьому: «Доколи світ світом, до того ***лях русину братом бути не може***». А нині, відлучившись від нас, ***єдиноутробної братії***

---

[44] Там же. Т. VII. С. 336.

[45] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 192. Польською: «...Na swoich nie udolnych ramionach tanlam dzwigając mołem, y *ludzi Ukrainnych* od lada wiatru chwiejących się zatrzymywac».

[46] Там же. С. 243. Польською: «…Nie omylna *narodu tego* Suspicia do Rzptej; …dzikie ugłaskać *tych ludzi* humory».

[47] Там же. С. 371–372.

[48] Там же. С. 372.

[49] Там же. С. 374.

[50] Універсали українських гетьманів… С. 302.

своєї…». У четвертому: «А залишив давніх предків козацьких і ***всього Руського народу*** з ляхами заводи…; що ***народу нашому Руському*** велике поруганя від ляхів».

31 жовтня 1663 р. Іван Брюховецький видав ще один універсал до жителів Правобережжя, який розпочинався такими словами: «Усій старшині і черні, возлюбленій ***нашій братії***, рицарським і простим людям, живущим по городам і селам по ту сторону Дніпра, як ***одновірній і єдиноутробній братії*** нашій, вигодуваній одновірною груддю тієї ж єдиної святої Східної Церкви, матері нашої…»[51]. Далі йшлося про таке: «…Визнати мусите, що на поганина проти християнина воюєте, що за ворога давнього ***руського***, за ляха на ***брата єдиноутробного*** руку піднімаєте…, так само мислили татарам і ляхам ***християнський народ*** під шаблю підвести…; покладаємося на Бога, що жодна ***нога ворожа з України не втече***, якщо ми будемо разом»[52].

У листі Івана Брюховецького до царя від 11 листопада 1663 р. була й така фраза: «Б'ю чолом про прибавку ратних людей Вашої Царської Величності на тих ворогів, які на викорінення усього ***Руського народу нашого православного*** усі сили і умисл свій постановили, понєже проти короля Польського ***в Україні*** тепер, чого раніше цього не бувало, потрібно приготуватися строєм, тому що добре, що при королю малі сили»[53].

23 березня 1664 р. у черговому універсалі Івана Брюховецького до правобережців зазначалося: «…за віру християнську, і за церкви Божі, і за ***весь народ православний***, озброївшись проти короля, йдуть прямо на нього, з великим соромом і від усіх навколишніх монархів доганою ***з України вийшов***. Далеко ***з України*** король і його військо ***відступили***… Що може бути сумнішим за ***іновірних Ляхів,*** давніх, справжніх споконвічних і природних ворогів ***Руського народу нашого***, коли ми ***єдиновірна братія*** об'єднаємося в ***братерський союз***… А також і ***ворог Україну залишив***, тоді під цей слушний час до нас схиляйтеся…»[54]. У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря писав, що він «намагався змінити до кращого становища ***в Україні*** голів ***народу***»[55].

---

[51] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 378. Польською: «Wszytkiej Starszynie y Czerni *braciej naszej* miłej rycerskim i pospolitym ludziom, po Horodach y Wsiach na tamtej stronie Dniepra mieszkającym, jako *jednowiernej, y jednownętrznej Braci* naszej prawowiernemi piersiami jedynej tejże S. Wschodniej Cerkwie Matki naszej wykarmionym».

[52] Там же. С. 379–381.

[53] Акты ЮЗР. Т. V. С. 191.

[54] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 420–425.

[55] Там же. С. 439. Польською: «…W tym czasie ad meliorem dispositionem *w Ukrainie* animos plebis».

Восени того ж року у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року»[56]. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, що відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «***Україною***», «***Українським народом***» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод, в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким» з одного боку та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого.

«…З усім миром християнським припадаючи, слізно прошу: умилосердитися ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, над ***християнським народом***, а звольте від жорстоких ***Лядських і бусурманських рук*** церкви Божі і вірних православних християн ратними людьми з Севська і з Білгорода оборонити»[57], — йшлося у листі Івана Брюховецького до Москви від 21 січня 1665 р. У березневому листі до московського воєводи Б. Хитрово гетьман Брюховецький вживав таку лексичну конструкцію, як «християнські люди»: «Також деякі міста вогнем і мечем були переможені, села всі і млини попалені, а ***християнські люди*** одні потрапили у вічний полон бусурманський, а інші від жорстокого меча погинули…»[58]. 15 листопада того ж року полковник Стародубського полку Олександр Острянин повідомляв гетьмана Івана Брюховецького: «…З ***єдиного прародителя*** з благодаттю святого хрещення від святої води і Духа ***народжені, яко єдині братія вольні*** і без порушення були»[59].

У лютому 1666 р. уряд гетьмана Петра Дорошенка відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою, що на Черкащині. В документі під назвою «Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська…»[60] відзначалося, що «***усі українські обиватели того-***

---

[56] Бібіліотека Музею Чарторийських у Кракові. Од. зб. 402, арк. 545–586.

[57] Акты ЮЗР. Т. V. С. 241–242.

[58] Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским, изданные О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. I. С. 159–164.

[59] Там же. С. 63.

[60] Її детальний джерелознавчий аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Київ, 2006. С. 205–248.

бічного Дніпра..., прийшли по розрізненим частинам до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»[61]. А тому, на думку творців цього документа, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «***усього українського поспільства***»[62]. У даній «Інструкції» десять разів згадувалися іменник «Україна» та прикметник «Український» у контексті обумовлення політико-правового статусу Війська Запорозького, права православних у Короні Польській та Великому князівстві Литовському, питання освіти тощо[63]. В «Інструкції…» 1666 р. правобережного Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої, крім всього, йшлося про «постраждалих ***українських людей***», яким під час постоїв докучало «військо наше піхотне, серденяцькі і запорозькі полки»[64]. У цьому ж документі також писалося, що не тільки ***в Україні***, але в Короні і в Великому К[ня]зівстві Литовському і де тільки ***греко-руський православний неуніатський наш народ знаходиться***»[65].

Якщо аналізувати словосполучення «українські / українні обиватели» та «українське / українне поспільство», то слід зауважити, що перша мовна конструкція досить активно уживалася в офіційній документації Корони Польської протягом першої половини XVII ст. і переважно означала шляхту, яка проживала в межах Київського і Брацлавського воєводств. Друга конструкція у вживаному контексті, по суті, була лексичним новотвором козацької старшини Війська Запорозького, але знову ж таки запозиченим з польської мови, де слово «поспільство» означало нижчі соціальні стани Речі Посполитої — селянство і міщанство.

---

[61] Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків). Од. зб. 402, № 47, арк. 615. Польською мовою: «…*Wszyscy obywatele vkrainskie* tegoboczni Dniepru przyszli po rozróżnionych czasiech do... wierność nasze y poddaństwo Majestatowi JE° Kr. M. y Rzeczyptey».

[62] Там само. Польською: «…tak Woysko JE° Kr. Mści Zaporozkie, iako y *pospulstwa ukrainskie* wierne».

[63] Там само. Од. зб. 402, арк. 615–633; *Дорошенко Д.* Назв. праця. С. 71–75; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. Львів, 1999. № 2–3. С. 311–349. Польською: (у першому випадку): «Pracsidia JE° Kr. Mści na *Ukrainie* leżące, ile ubóztwo nasze zmagało, prouidowaliśmy y prouiduierny, lecz widzi Bóg y wszytkiernu światu teraźnieysze *w Ukrainie naszey* desolatie»; (у другому випадку): «…Owo zgoła bliższa *Ukraina* do całych ostatnych pustek, aniżeli od (sic!) obfitości; wielce tedy y pokorne w tym iteratodo nóg Maiestatowi JE° Kr. Mści».

[64] Польською: «Woysko nasze piechotne, półki serdeniackie y Zaporozkie, ponieważ *ludziom* zniszczonym *Ukrainskim* stanowiskami dokuczali».

[65] Польською: «…nie tylko *w Vkrainie*, ale w Koronie y w Wielkim Xztwie Litewskim y gdziekolwiek *graecoruski prawosławny nievniacki znayduie sie nasz naród*».

Ще в одному лютневому посланні до царя Олексія Михайловича за 1666 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький писав: «…Молю з усім вірним Військом Вашої Царської Пресвітлої Величності Запорозьким і ***з усім Малоросійським миром православним християнським*** пресвітлого Вашого Государева Престолу, щоб милостивим батьківським Вашої Царської Пресвітлої Величності радінням і заступленням ***Малоросійський народ***…; силами своїми на Малоросійські і Великоросійські ваші Царської Пресвітлої Величності городи»[66]. По суті, у цьому гетьманському листі вперше на офіційному міжнародному рівні вживалася така лексична конструкція етнополітичного змісту, як «увесь мир православний християнський Малоросійський», що уточнювалася такою виразною лексемою, як «Малоросійський народ». У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана І. Брюховецького від 26 червня 1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна» : «…А те переписчики были посыланы не ***на раздражение в Украине народом***, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана…; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и ***всему посполству*** поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся ***между людьми в Украине*** содержати…»[67].

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до ***цілості усього Малоросійського народу нашого*** мала поміч від кого була:… що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати…; щоб ***нашу Отчину*** до останнього розорення привести»[68]. 15 вересня до гетьмана Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель, у якому вживає словосполучення «наші славні Російські [і] ***Українські народи крайні***», а також про те до якого «великого розорення і урону ***Україна прийшла*** і ***народи*** [для] війська зменшились»[69]. Саме православному ієрарху Інокентію Гізелю належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що ***той наш Український народ***, почавши між собою брань і не союз…; щоб ***той народ наш*** православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався…; ***християнські народи великі Грецькі, Словенські*** і багато вигублені і ***наш Руський народ*** у всі кінці землі у неволі запроваджений…; міцні городи свої поблизу Запорожжя і ***нашої України***

---

[66] Акты ЮЗР. Т. V. С. 138.
[67] Там же. Т. VI. Санкт-Петербург, 1869. С. 206.
[68] Там же. С. 293–294.
[69] Там же. С. 229–230.

побудували»[70]. Як бачимо, процес творення ентополітичного понятійного апарату був досить складним, адже навіть в одному листі населення, яке було підконтрольне Війську Запорозькому та православній церкві, називалося по-різному: «Український народ», «наш народ», «Руський народ», «християнський народ».

20 грудня 1667 р. гетьман Дорошенко разом з митрополитом Йосифом Тукальським у листі до московського воєводи у Києві П. Шеремєтєва висловлювали своє невдоволення наслідками укладеного Андрусівського перемир'я: «І про ***Малоросійську землю обопольних Задніпрських народах*** постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам повеліли бути, і відома про ту постанову не учинили, і тим де Великі Государі договорство порушили…; І про той же учинений мир між християнськими государями усіх благ до ***Малоросійського народу*** і великий спокій сподіваємося»[71]. У відповіді полковника Григорія Дорошенка і писаря Лукаша Буслевича на статті московського стряпчого В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р. читаємо: «І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що ***усій Україні обопольних народов Дніпра***, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути…»[72]. Власне, вжитий вислів засвідчував той факт, що старшина Війська Запорозького поширювала назву «Україна» як на Лівобережжя, так і на Правобережжя. При цьому термін «народ» використовувався в множині і застосовувався щодо маркування підвладного правобережним та лівобережним гетьманам населення Війська Запорозького. Звертає на себе увагу і практика одночасного уживання представниками генеральної старшини стосовно підвладної Війську Запорозькому території таких локалізаційних лексем, як «Малоросійська земля обопольних народів Дніпра» та «уся Україна обопольних народів Дніпра».

Відповідаючи на пропозицію московського стряпчого В. Тяпкіна про обрання гетьмана, представники Петра Дорошенка наголошували на тому, що «над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам своїх природніх і старих козаків, кого військом полюблять, а іноземців і ***не природнім українським дітям*** ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, Його Царської Величності, вибраний в гетьмани не ***природній український козак***; також де і інші полковники і урядники у Його Царської

---

[70] Там же.
[71] Там же. С. 239.
[72] Акты ЮЗР. Т. VI. С. 249; Источники малороссийской истории… С. 191–192.

Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не ***природні козаки***…»[73].

* * *

Отже, «природні українські діти» та «природні і старі козаки» протиставлялися «іноземцям» і «волохам», що засвідчувало наявність як етнічного, так і соціального «іншування» у середовищі провідної старшини Війська Запорозького, тобто існування уявлень щодо розмежування між етносом «українських дітей» та «іншими» — «неукраїнськими», а також між станами «козаків» та «некозаків». Остання претензія стосувалася несправедливого обрання, на думку правобережців, на гетьманську посаду Демка Ігнатовича (Многогрішного), який, хоча й пройшов усі «кар'єрні щаблі» Війська Запорозького, але все ж таки походив з «посполства», адже він був народжений у простій селянській родині.

У 1675 р., повернувшись з коронаціних урочистостей з Варшави, правобережний наказний гетьман Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що «***поляки недобре з нами товаришують***..., а як бачу ***лядську неправду*** проти нас і там раджу, що потрібно нам пану Гетьману задніпровському [Самойловичу] поклонитися»[74]. Процеси «іншування» етнополітичної свідомості в ранньомодерній Україні також засвідчили непрості стосунки козацтва з московськими стрільцями у столичному Чигирині, коли 27 грудня 1676 р. «дворовий» гетьмана П. Дорошенка лаявся такими словами (записані очевидцем П. Гордоном) на росіян: «Яке де вам діло ***москалі скурві діти*** на двір і в хату ходити без відома, здоров би був пан гетьман Петро Дорофійович, всім вам ***москалям скурвим дітям*** тут в Чигирині не бути»[75]. На що московський ротний писар відповідав: «…Братец хозяин, не бранись ты с нами и он и меня учал бранить: ***якие де вы нам братья, вы де с нами братайтесь, а камень держите в пазухе***, здоров де бы наш гетман Петр Дорошенко, а вы де у нас в закладе: буде де што учинитца над вашим Дорошенком, вас де мы всех выстинаем и за ноги из Чигирина вытаскаем»[76].

Таким чином, політична та етнічна, а отже, національна відмінність «України / Українців / Черкасів» від «Польщі / Поляків / Ляхів», а також «Москви / Москалів / Великої Росії» та «Литви / Литвинів» засвідчувалася такими понятійними лексемами: «усіх Ляхів з України вивести», «з

---

[73] Акты ЮЗР. С. 250–251.

[74] Там же. Т. XII. Санкт-Петербург, 1882. С. 533.

[75] Цит. за: Оборона Чигирина в 1677 г. // Российское государство в XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 2002. С. 112.

[76] Там же.

усіх сторін і націй і з України», «щоб москалі з Києва уступили, а Ляхи своє прожиття там мати хочуть… з тяжкістю нашій Україні», «їм Україна страшна і оградою для Великоросійських стран завжди була», «Ляхи до України не мали справи», «[Ляхи] під свою область нас Українців не підгорнули» «не віддалася Україна полякам», «ніде у Польщі і на Україні орди немає», «тяжка Москва Україні», «з усіма своїми бусурманськими силами війною в Україну: адже з Поляками насправді уже вічний мир учинили», «не тільки тут в Україні, але і в Литві і по Білій Русі», «військам ляшським кварцяним ніколи в Україні не бути», «інші до Поляків йшли з України, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні» тощо.

«Україна», «Українці», «Український народ»: утвердження етнополітичної термінології на цивілізаційній межі між Європою та Малою Азією

Давнє слов'янське слово «Україна», яке активно побутувало і сьогодні побутує в українській мові як назва нашої держави, зазнавало певних змін та набувало різних лексичних смислів протягом майже своєї тисячолітньої історії функціонування — від часів середньовіччя до раннього модерну. Звернімося до проблеми історичної локалізації та етимологічного розшифрування цього поняття та інших похідних від нього смислових конструкцій — «українці», «українська порода», «український народ» тощо. Це надає можливості бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати важливий для нас термін, який саме у XVII ст. став самоназвою для одного з провідних народів Східної Європи.

Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Якими були їхня політична та соціальна функції? Яким було їхнє смислове навантаження у межах зафіксованого у джерелах писемно-літературного узусу правлячої верхівки? Як змінювалися категорії політичної свідомості соціальних верств протягом зазначеного історичного періоду? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником «український» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації? За допомогою джерел спробуємо віднайти відповіді на ці питання.

Отже, в універсалі до жителів Новгород-Сіверщини за лютий 1668 р. гетьман Іван Брюховецький наголошував: «…***Москалі з нами хитро поступають***, бо з ляхами помирившись, з обидвох рук, це є їхнє московське і лядське, нас Військо Запорозьке ***і весь Український народ християнський вигубляти***, і ***Україну, отчизну нашу***, до основи розоряти постановили… Но за згодою усієї старшини і черні Війська Запо-

розького радою, оних з ***Українських кріпостей*** зігнати умислили зараз…; щоб ми про ***таке московське і лядське нам в Україні*** неприхильному намірі знали, приготовлену пагубу чекати, а самих себе і ***весь Український народ*** до знаного упадку про себе не переживаючи приводити мали…»[77]. 12 лютого 1668 р. Брюховецький, за свідченням російського дипломата Толстого[78] писав до нього: «Же так всего верного Войска Запорожского, яко и ***всего миру Украинского Малороссийского*** на том есть умысл и предсявзятья, абы зо всех городов Украинских ратных государевых людей, поневаж великие людем кривды и несносные обиды починили, выпроводити»[79]. А 14 лютого того ж року гетьман Брюховецький направляє з Гадяча «закличного листа» до козаків Війська Донського: «…А що ви, ***братіє мила моя***, звикли завжди при славі, звитяжстві та усілякій вольності пробувати, через те раджу: лише подбайте ви, панове, про золоту вольність (при якій усі багатства, всі маєтки Бог подає), аніж би ви, панове, були зваблені казною оманливим московським жалуванням. Побоююсь, що як тільки ***братію мою*** присмирять, то відразу ж спершу ***Україну***, потім гадатимуть про викорінення Дону й Запорожжя, чого їм, Боже, не допоможи, оскільки їхній лихий намір уже й зголосився в теперішніх недавніх часах під Києвом у згаданих містах, у Броварах, у Гоголеві і в інших, де, не щадячи й малих діток, чоловічу й жіночу стать, ***усіх жителів породи української*** та литовської висікли й вигубили по-звірському»[80].

Отже, тексти цих офіційних послань засвідчують, що на підвладних гетьману теренах Лівобережного Гетьманату проживали «жителі Української і Литовської породи», які були «православними християнами». Вперше в офіційному дискурсі Війська Запорозького використовується такий термін як «порода» (тобто «рід») стосовно визначення того, що у сучасній гуманітарній науці означується як «національність».

30 квітня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу П. Шеремєтєва: «…Між ***народом же християнським*** зовсім не бажаю кровопролиття»[81]. Зважаючи на розділ України згідно з положенням Андрусівського перемир'я, інший правобережний гетьман Петро

---

[77] Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАУК), ф. КМФ-7, оп. 1, спр. 492, арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. Т. VII. С. 40–41.

[78] 29.01.1668 р. московський воєвода «Андрюшка» Толстой повідомляв до Москви, що «гетман де Ивашко Брюховецкий ***со всею Украиною***, с казаками и с мещанами, тебе Великому Государю, изменили, а присегнули де хану Крымскому и Дорошенку» (Акты ЮЗР. Т. VII. С. 42).

[79] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 43.

[80] Источники малороссийской истории... Ч. I. С. 185–187.

[81] Акты ЮЗР. Т. VI. С. 254.

Суховієнко в універсалі від 7 жовтня 1668 р. закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «… І ***всьому єдиноутробному***, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, ***християнському народові***, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості ***братерської*** зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи»[82]. У цьому ж універсалі до «всього старшого і меншого війська Запорозького рицарства і ***всього посполитого християнського в Україні***» гетьман Суховієнко писав: «…Її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як ***людей православних християнський народ***, ***особливо Військо Запорозьке*** старожитним їх місцям ***славним низовим Запорожжям***, жінки і діти і сущі младенці, мечем чи вічним (миром. — *Авт.*) в тяжку, неначе єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі звіри і всякий гад, гнізда свої скоренив…»[83].

Якщо проаналізувати тексти цих документів, то бачимо, що і Дорошенко, і Суховієнко, які ворогували між собою, розуміють, що «в Україні» проживав «християнський народ», який був «єдиноутробний», тобто, за біблійними мотивами, народився в утробі «єдиної матері». Крім того, до цього народу входили усі «люди, жінки, діти», а Правобережна Україна («Військо Запорозьке») та Запорозька Січ («низове Запорожжя») також презентували даний «православний християнський народ».

9 жовтня 1668 р. наказний гетьман Демко Ігнатович (Многогрішний) писав єпископу Мефодію, що «***все Військо Запорозьке з усім християнським народом*** великого і малого віку в Малоросійських городах на цій стороні Дніпра дуже бажають, щоб великий государ наш, Його Царська Пресвітла Величність, при стародавніх правах і вольностях… тримати зволив»[84]. У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви, від 9 листопада того ж року відзначалося: «…Воеводы чтоб над ***нашими люд[ь]ми*** в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над ***всенародием*** войт имеет бытии, по ***извычаю нашему Украинскому***. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, ***на Украину*** вдаль пошел»[85].

---

[82] Там же. Т. VII. С. 84–86.
[83] Там же.
[84] Там же. С. 65.
[85] Там же. С. 115.

1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з Петром Забілою до московського царя писалося від імені «***усього Війська Запорозького і народу православного християнського Малоросійського***»: «…Щоб ми в казну великого государя нашого, що прийдеться, щорічно ***з усієї України давали оброк***…, коли ***Україна*** знову до своєї першої сутності змогла б прийти; …А на тому ***усієї України*** і утвердження належить і є, що Військо Запорозьке, як і спочатку тієї війни і з його королівською величністю і з Річчю Посполитою…, ***щоб усіх Ляхів з України вивели***…, у немалій смуті ***Україна*** перебуває»[86]. У «Статтях» гетьмана Демка Ігнатовича від 19 січня, які відвіз генеральний обозний Петро Забіла до Москви, відзначалося: «…Людей, які ***на Україну*** зайшли давно, до Москви їх не вибирали. І також в тому ***на Україні*** була велика смута, що ***з України*** вибирали драгунів і біглих людей…, а втікачів із ***Малоросійських городів*** віддавати»[87].

Досить цікавим, в аспектах проявів політичної свідомості вищих соціальних станів тогочасної України, є текст закличного листа шляхтича Феофіла Бобровича, який виконував певні доручення гетьмана Петра Дорошенка. Отже, 20 січня 1669 р. він пише: «Господи Боже, погибель усім вам старшим і меншим, отцям і маткам, молодим і старим і всьому ***єдиноутробному братству моєму посполитому Українському,*** на цьому і на тому боці Дніпра проживаючому християнському народу!; …Усім твоїм люблячим ***сином моєї єдиноутробної братії, усьому православному народу, в Україні живущим***, проглашаю…; як колись козаків на Україну цього боку тільки один полк був…; знести бідну Україну постановили, від чого, як милу свою в ній же народжених, отчизну і вас всіх одного плоду будучих, і від ситцевої пагуби остерігаю і відводжу…; матко мила отчизно, бідна Україна… Яко ж і ця теперішня мирна постанова на ***всю Україну*** пагубу приносить…; потаємно з Ляхами про знищення Війська Запорозького і ***погибель усієї України*** домовлявся бувало…; і великий боярин Нащокін ***на Україну*** з немалим військом ні на інше, точно для взяття небіжчика Брюховецького на столицю і ***усіх українних жителів***, під його на той час рукою перебуваючи, у ***полон московського взяття***…»[88]. Очевидно, що при складанні цього листа автор використовував за зразки для його написання вище цитовані патріотичні універсали гетьманів Івана Брюховецького та Петра Суховієнка.

---

[86] Акты ЮЗР. Т. VII С. 23–27; Універсали українських гетьманів… С. 484, 486.
[87] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 36–42.
[88] Там же. С. 46–48.

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і з'єднання бажає…; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати роздвоєння між Україною, яка нікому тоді з ***українських людей*** [як] в минулі часи не буде корисною, точно ***чужим народам*** на користь»[89]. Дмитрашко Райча відповідав, що «бажає бути у зєднанні; а що ***в Україні*** розрив учинився, і то не є від Петра Дорошенка, але від Івана Брюховецького і від інших»[90]. 15 лютого того ж року Демко Ігнатович пише листа московському царю з Седнева: «…У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності ***з усіх сторін і націй і з України*** завжди бувають відомості»[91].

10 травня 1669 р. цей лівобережний гетьман писав Петру Суховієнку з Батурина: «…Дорошенко одізвався цілим гетьманом Війська Запорозького, якому і ми, як до старшого, всіляке послухання за звичаєм військовим віддавали, і, сподіваючись на нього, що він, яко старший буде про всіляке спільне добро промишляти, щоб ***увесь народ*** за його старшинством у мирі і в тиші жив»[92]. 3 червня Демко Ігнатович підписав до царя листа з Батурина «з усім Військом Запорозьким і з усім ***народом християнським***» та повідомляв Олексія Михайловича, що «занеже ***им Украина страшна*** и ***оградою*** [*] ***до Московских стран*** всегда бывала…; а то за некоторым поспешением ратных людей сюды ***на Украину*** также к Суховею посылали…; только что везде пусто ***на Украине***»[93]. 11 листопада 1669 р. гетьман звертався до чернігівського архімандрита Лазаря Барановича: «…Всякий може то узнати, як ***Україна ця люблячими синами поля кров'ю своєю обагрила***»[94].

Ось такою метафоричною та яскраво бароковою була патріотична лексика тогочасного правителя Лівобережного Гетьманату.

У міжнародно-дипломатичному тексті «Статей, на яких Дорошенко піддався Турському султану» (травень, 1669 р.) у ст. 9-ій читаємо: «А як відомо ***руський народ*** нині розділений в різних країнах людей, а мають єдину і ту ж віру з Греками, не тільки у цих країнах, але і в інших

---

[89] Там же. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1875. С. 115.

[90] Там же. С. 116.

[91] Там же. С. 128.

[92] Там же. С. 177.

[*] Для визначення тогочасного геополітичного місця та ролі Війська Запорозького поряд з словом «ограда» уживалися також такі абстрактні синоніми, як «заслін», «передухіддя», «щит» тощо.

[93] Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 233.

[94] Там же. С. 106.

частинах і по границях, зокрема з єдиної країни Перемишля, Самбора і від града Києва і далі навіть на дванадцять миль з другими країнами, з річки Вісли, і з іншими третіми країнами, зокрема від Мемна, і з четвертої країни від Севська і Путивля, всі суть козаки»[95].

У тому ж місяці гетьман Петро Дорошенко звертався до московського воєводи Г. Ромодановського: «…Токмо узников на Москве, в ссылке и в заключении будучих, ***братия, приятели и кровные Украинския люди*** на меня досаждают…; доколе с Москвы их племянники могли в отеческия страны возвратити; и хотя ***в Малороссийском народе*** уряд гетманства на себе ношу»[96]. А 10 липня того ж року лівобережний гетьман Демко Ігнатович звертався до московського царя: «…З ***усім християнським народом*** про швидкі посилки і про указ…»[97]. 26 серпня 1669 р. беї та мурзи Кримського ханату направили листа до Війська Запорозького з Бахчисараю, який був адресований «***військовим так і посполитим людям на Україні*** будучим»: «Посилаємо Батирша мурзу і Таймас агу з військом до вас, тобто ***на Україну***, для братерства і дружби проти нашого неприятеля; але таким чином: як ми між собою весь Крим присягли, того ж і від вас хочемо…; нам ***Війська Запорозького з усією Україною*** бажати не будете на неприятеля нашого»[98].

У політико-публіцистичному творі «Пересторога Україні», який було написано невідомим автором наприкінці 1660-х років, неодноразово вживалося поняття «народ». При цьому під «народом» можна було зрозуміти як «українців», так і «козаків»: «Всілякі в інтрати ***українці*** на себе беруть, від чого шаліючи, ***яко народ простий*** і безрозумний, унівець обернулися. Пановати бовем їм не можна і жоден монарха того їм не позволить, аби простий народ монархам мав бути рівним сусідом, чого і Бог не дав простакам. Коли ж ***українці*** такого є розуму благого, що хотіли бути, що неподобно, аби над ними не було монарха жодного, ані зверхності якої, яка б не припустила без карання злості жодної… Що побачити може кожний поза границею московською, як живуть ***українці*** на вольностях…; Же ***козаки*** самі ***Україну*** згубили, до спустошення своїм не радінням і глупством приправили, ані її утримуючи і правлячи, як інші мудрі ***народи***, ***Україною*** не можуть і не вміють; А скоро обваруєш віру і все, що належить вірі і церквам і всілякому народові згідно пактів Гадяцьких, або і варувань якщо буде при цареві, завжди ***українці*** посли, тоді тобі ***вся Україна*** вічно і вірно голдувати буде…; А тілько пильно то варувати

---

[95] Там же. С. 219.
[96] Там же. С. 185.
[97] Там же. Т. IX. Санкт-Петербург, 1877. С. 34–35.
[98] Там же. С. 49.

Україну треба, же не треба сидіти і убезпечати на турецькі і татарські оборони, бо поляки коли колвек, якщо не мечем при допомозі московській, тоді з королівства Польського поступивши, туркам і татарам відлучить їх від ***українців***, же не будуть ***козакам*** помогать турки і орди»[99]. У цьому важливому історичному творі слово «українці» вживається вже не як географічно-локалізуюча стосовно жителів України назва, а виступає саме як новий, посталий у результаті революційних подій середини XVII ст. етнополітичний маркер «русинів».

27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти, представлена наказним гетьманом Я. Лизогубом, лубенським полковником Г. Гамалією, наказним чернігівським полковником І. Пригарою, полковниками кількох кінних полків М. Раєвським, І. Вербицьким, І. Шульгою, зверталася до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана Петра Дорошенка, який «Милістю Божою і своїм щирим старанням привів було ***усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності***»[100]. У травні того ж року в дипломатичній «Інструкції» Війська Запорозького послам на Острозьку комісію відзначалося: «п. 12. Доми, хутори, фільварки і всілякі землі козацькі від всяких купно поборів і податків, які б не були ***з України на всенароддя*** накладені…; п. 21. Митрополита Київського, щоб оного, його ж всі духовні і мирські ***Руського православного Українського народу*** чини з гетьманом і з Військом Запорозьким вільним вибором виберуть пастирем…; і усі ***чини православно-російські Українські*** не дозволяють…»[101].

Козаки Семен Третяк і Самійло Савицький інформували у квітні 1674 р. гетьмана Самойловича з Немирова: «…Писали з паном полковником Кальницьким до меджибожського коменданта і полковників і ротмістрів, радячи їм щоб замість того, що зачинають, про приятельство Вельможності Вашої, Добродія Нашого, і усього Війська Запорозького раділи, і тим зручніше привлащали до своїх помочей ***народ наш український***, для зустрічі спільного неприятеля християнського»[102]. Як бачимо, словосполучення «український народ», вперше вжите в офіційній пере-

---

[99] *Мицик Ю.* Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. № 5. 1991. С. 133–137.

[100] Акты ЮЗР. Т. IX. С. 181–185.

[101] Там же. С. 196–208.

[102] Акты ЮЗР. Т. XI. С. 440.

писці Війська Запорозького ще на початку 1660-х років[103], з плином часу все більше починає утверджуватися у мовному тезаурусі козацької старшини.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережним Гетьманатом П. Дорошенко у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польського короля, «аби її (Україну. — *Авт.*) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ***ту Україну бідну*** бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав… ***народу Руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших*** достатнім забезпеченням»[104].

У лютому 1675 р., після того, як в Україні й Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою) про смерть цього гетьмана, король Речі Посполитої Ян ІІІ Собеський видав універсал, в якому виклав власне бачення причин занепаду Правобережжя: «Мушу признати, що то труп обридливий, ***а не Україна***, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо ***не народ Руський***? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?»[105] Тому король закликав жителів України повернутися під протекцію польського монарха та обіцяв забути про їхню попередню «зраду». Як бачимо, польський король визнавав існування окремого «народу Руського», адже вживав дану етнополітичну лексему у своїх офіційних актах.

А в універсалі І. Самойловича до старшини та жителів Чигиринського полку від 6 листопада 1675 р. читаємо : «…Склонився царській величності і християнської з нами згоди и єдинства, оставивши чиниті між ***народом українським з Військом Запорозьким*** смуту і різність»[106]. У матеріалах Генерального суду лівобережного Війська Запорозького від 9 листопада 1676 р. відзначалося: «…может отец Симеон яко первона-

---

[103] *Чухліб Т.* Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 17. Київ, 2017. С. 41–79.

[104] БМЧ Краків. Од. зб. 423, арк. 113; *Wolinski J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. T. X. Cz. 1. Warszawa, 1964. S. 245

[105] АГАД, ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 277–278, *Wołinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 // Sprawy Narodowościowe. Warszawa, 1934. R. VIII. № 4. S. 19; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji. S. 29.

[106] Акты ЮЗР. Т. ІІ. Санкт-Петербург, 1865. С. 312; Універсали українських гетьманів… С. 696.

чальник о всех обьявити, с которыми имели предательно всех непостоянство плохих ***людей и украинных*** возмутив, не токмо чести моей, о которой уже зле возглашали лишити, но яко Ной радетельне тщищеся здравии моем и ищущи смерти, всю ***Малоросийскую Украину*** до вредительного замешания и невинного кровопролития привести усердствовали»[107]. 16 грудня того ж року у царській грамоті до гетьмана І. Самойловича говорилося: «…а Запорожцы, именно Сирко со всею старшиною своею, тотчас бы то послыша, розславили по ***всей Украине*** меж ***войсковыми людьми*** и ***посполитым народом***»[108].

У листі кошового отамана І. Сірка до гетьмана І. Самойловича від 7 січня 1677 р. зазначено: «…І що за сміливістю славних жителів ***отчизни нашої України***, [Ляхи] під свою область ***нас Українців*** не підгорнули, тим вони нині до своїх власних Турок і Татар примирили, ***віддав їм не тільки Україну,*** але і цей корінь славного Війська Запорозького в Запорожжі, на яке ще і вину кладуть, начебто бажаючи їх розорення, [що] з ордою змирилися»[109]. У приписці до цього листа І. Сірко додав, що «мають з тією ордо два солтани ***на Україну***, сиріч під ближні городи, в полк Полтавський і в Лубенський ударити»[110]. Даний лист був написаний у Коші Запорозької Січі, який на той час знаходився на мисі Чортомлик, і, як бачимо, кошовий отаман називав себе, а також запорозьких козаків разом з «усіма жителями нашої України», не інакше як «українцями».

15 січня 1677 р. гетьман І. Самойлович пише листа до московського царя, де скаржиться на старшинську опозицію, яка не тільки хотіла його «з уряду зсадити», але «що більше, і всю Малу Росію Україну, яка нині, промислом Божим і щастям нашим государським в бажаній уже квітне єдності, до шкідницького сум'яття і Військо Запорозьке в різності у той час перебуваючи і ***весь народ Малоросійський*** до більшого кровопролиття прилучити хотіли; …за давнім нашим звичаєм військовим, для зустрічі зі мною і для поновлення і затвердження належного ***утримання цілості Малої Росії України*** будівлі («строения»); …геть ***з України*** з жінками і з дітьми і з животи в яку небудь державу за границю виїхати»[111]. 6 лютого того ж року у черговому посланні до московського царя Федора Олексійовича гетьман І. Самойлович писав з Батурина (мовою оригіналу): «…Токмо с древние их ляцкие стороны противо ***нас***

---

[107] Акты ЮЗР. Т. XII. С. 865.
[108] Там же. С. 834.
[109] Акты ЮЗР. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1884. С. 1.
[110] Там же. С. 3.
[111] Там же. С. 5, 7, 8.

Войска Запорожского и народа нашего малоросийского украинского злобной ненависти, котору не ныне пред себя взяв как до сего времени накакова добра нам никогда не мыслили, но паче всегда на то умышляли, как бы нас Войско Запорожское и святое православие искоренити и в ни во что обратити (а ***не токмо зде в Украине, но и в Литве и по Белой Руси*** на поругание всему ***нашему малоросийскому народу*** церкви Божии православные униатам гонити и к унии насилством принуждати и привращати поволили)…; давно совершенно всю тое стороны Украину, не имея в руках своих Турком при принужденных… к поко договорах, кроме сей стороны…; на сю сторону Днепра целости здоровья своего, приехал в Белу Церковь и тогда сей нынешней комендант белоцерковский безвинно толь знатного на Украине человека, особого своего некоего отмщения досадительства, с сего света погубил…»[112].

6 березня 1677 р. гетьман Іван Самойлович писав до Москви: «…За что покорное Вашему Царскому Пресветлому Величеству со всем Войском Запорожским и ***народом украинским малоросийским*** воздавая благодарение…; понеже я со всем Войском Запорожским и ***народом обосторонним целое Украины*** пребываю…; неложно удерживаю и обнадеживаю, шатающихся ***с Украины*** по сторонам [Днепра] к себе привлекаю»[113]. А ось яку назву мав дипломатичний документ, виданий посольству на чолі з генеральним суддею Іваном Домонтовичем: «Інструкція до Великого Государя нашого, до Його Царської Величності, від мене гетьмана Івана Самойловича, гетьмана Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького, і усієї військової Генеральної Старшини, іменем усіх Полковників, Сотників, Осавулів, Отаманів і меншого Війська Запорозького, городового товариства і поспольства ***Народу Українського***, в потрібних справах його ж Великого Государя і наших військових, послам нашим, особам військовим генеральним, Івану Домонтовичу судді, Саві Прокоповичу писарю, дана в Батурині, 1677 року, березня в 6 день»[114].

У цьому важливому документі спочатку зазначалося, що посли уповноважуються звертатися до царя «Від мене Гетьмана і від всього Війська Запорозького і ***народу посполитого Українського***», а потім, серед іншого, зауважувалося, що «через різні ***замішання Українські*** поросподалися» гармати в Чигирині». Крім того, в «Інструкції» йшлося про те, що «салтан, невдовзі по весні має прийти обов'язково з усіма своїми бусурманськими силами війною в Україну: адже з Поляками насправді уже

---

[112] Там же. С. 19–20.
[113] Там же. С. 33, 35.
[114] Там же. С. 37.

вічний мир учинили»[115]. У другому пункті цього розлогого документа говорилося: «2. Також і з цеї сторони Військо правління мого, які б послали туди для оборони, особливо тих полків подніпрських, Лубенського, Миргородського, Гадяцького і Полтавського, ***козаки Українські***, які поблизу Чигирина і Запорожжя знаходяться, не тільки не встигли б підти…, ***а інші до Поляків йшли з України, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні***»[116]. Чернігівський єпископ Лазар Баранович 22 березня 1677 р. писав до московського думного дяка Л. Іванова, що ніжинський протопоп Симеон Адамович «Івану Самойловичу, гетьману Війська Його Царської Величності Запорозького, зрадником був, на здоров'я його наступав і інших до замішання ***українського народу*** до бунтів і неспокою побуждав»[117].

Цікаво, що назва «Україна» та словосполучення «український народ» вживалися в офіційних грамотах московського царя Федора Олексійовича. У грамоті від 29 березня 1677 р. на ім'я гетьмана І. Самойловича з Москви зазначалося: «…И тебе Нашего Царского Величества подданого, обох сторон Днепра гетмана Ивана Самойловича, и все Войско Запорожское и ***весь малоросийский народ и Украину***… от неприятелей Нашего Царского Величества многими ратными людьми защищаем»[118]. В іншій царській грамоті від 12 квітня того ж року йшлося не тільки про «Україну», а й про «український народ» та «українні городи»: «Хмельницкого турской салтан князем своим бусурманским и гетманом учинив, передом с войсками своими ***в Украину*** прямо под Чигирин послал;… И на свидетельство того список с листа Хмелницкого, в ***Украинные городы*** писанного…; знак лукавого вымыслу бусурманского, чтоб чрез Хмелниченка принимать к себе ***Украинной народ*** и до конца выгубить»[119]. Як бачимо, в одному випадку у царській грамоті вживалася етнонімічна назва «малоросійський народ», а в іншому — «український народ», а отже, вони були синонімічними словосполученнями.

9 травня 1677 р. у листі гетьмана Івана Самойловича до кошового отамана Івана Сірка зауважувалося: «…Приписали йому (Юрію Хмельницькому. — *Авт.*) титул княжіння Малої Росії, оплаканої ***отчизни нашої України*** і хотіли його перед собою послати з військами під Чигирин, сподіваючись від ***тутейших українських жителів*** і від вас Війська Запорозького Низового…; як обіцяли, ***в Україну***, але разом, як чули, з собою ведуть; …для вірної нашої служби обороняти силами

---

[115] Там же. С. 38–39.
[116] Там же. С. 39.
[117] Там же. С. 66.
[118] Там же. С. 86.
[119] Там же. С. 95–96.

своїми обіцяє, про те треба мати міцну надію всякому з нас Війська Запорозького і в ***народі українському***»[120]. У травні того ж року козацький розвідник Василь Новак, що знав турецьку мову і три тижні за наказом гетьмана І. Самойловича перебував у турецькому таборі, засвідчував: «Про Хмельниченка сказав, що безперечно розстрижений і з військами турськими буде, щоб його ***в Україні*** осадити і ***Український народ*** тим зручніше до себе через нього прилучити; і для того таке між Турками є прислів'я: вміємо ми возом зайців у полі ловити…»[121].

2 липня 1677 р. гетьман І. Самойлович пише, що під його правлінням перебувають «***жителі, як єдиноутробна братія своя і сини єдиної матері нашої милої України***; …тут знають ледве не ***всі українські жителі***, що велику має казну…»[122]. У цьому ж посланні знову вживається словосполучення «***Мала Росія Україна***»[123], що у даному контексті виступає як синонімічна політична назва Війська Запорозького. 15 липня того ж року І. Самойлович у грамоті до московського царя знову вживає словосполучення «український народ»: «…Вашої Царської Пресвітлої Величності іменем і всього Війська Запорозького, городового і ***народу спільного українського***, вмовляю, яко помазаника Божого і монарха християнського і оборонителя краю Малоросійського»[124]. У липні до гетьмана пише архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель: «…Хмельниченко каже: так краще мені в неволі сидіти, чим у пустелі жити, тому що ***вся Україна*** розорена»[125].

У цей же час полтавський полковник Прокіп Левенець надіслав гетьману І. Самойловичу тексти свідчень колишніх українських полоняників, що втекли з Криму: «У Баки аги, ханова дворянина… такі між собо мали розмови: коли війська турські і хан кримський підуть з Хмельницьким ***на Україну землі Руські***, і в той час городи Чигирин і Київ буде смиренством не обійдуть…; Про Хмельницького такі чутки в Криму, що просився у турецького султана з неволі на волю, обіцяючи йому без війни ***привернути Чигирин, Київ та Україну***»[126]. 28 липня 1677 р. гетьман І. Самойлович писав до кошового отамана І. Сірка: «…І в ***отчизні нашій***

---

[120] Там же. С. 110–111.
[121] Там же. С. 124–125.
[122] Там же. С. 175.
[123] Там же. С. 176.
[124] Там же. С. 208–209. В оригіналі: «…Вашего Царского Пресветлого Величества именем и всего Войска Запорожского, городового и ***народу обще украинского***, умоляю, яко помазаника Божия и монарха християнського и оборонителя сего краю малороссийского».
[125] Там же. С. 210.
[126] Там же. С. 213–214.

Україні багато до цього часу було нерозсудливих і легковажних людей, тоді не було ***в Україні*** бід на людей невинних від різних неприятелів…; Не чекали ми того від вас, як від ***братії своєї і синів єдиної матері нашої отчизни України,*** хапатися вам цього небезпечного обману»[127].

Влітку 1677 р. відбулися переговори між гетьманом Самойловичем та представником московського царя Олександром Карандєєвим. Вони були записані «слово в слово» з розмовної мови гетьмана і московського посла: «…Олександр говорив в розмові гетьману: для чого він про відпуск ***на Україну*** Петра Дорошенка великому государю чолом бити хоче…? А Петро Дорошенко взятий до Москви ні для чого, тільки для тебе гетьмана і для ***цілого малоросійського народу***, щоб він, будучи ***в Україні***, зла ніякого не учинив…; І гетьман говорив: про Петра Дорошенка про відпуск ***на Україну*** він не б'є чолом і не думає; …а в нинішній де справжній воєнний час Петру Дорошенку бути ***на Україну*** неможливо. А хоча де він Петро Дорошенко до нього гетьмана про взяття ***на Україну*** пише…»[128].

Восени 1677 р. гетьман І. Самойлович звернув увагу на постійне апелювання Юрія Хмельницького до батьківської влади (мовою документа): «… родитель его [Б. Хмельницкий], не угоняясь за честь ми високими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был»[129]. 7 жовтня 1677 р. гетьман говорив у Батурині з московським послом В. Тяпкіним: «…А естли де, от чего Боже сохрани, разоритца Чигирин, или неприятелю допустить завладеть, тогда де прежде разоренья, или отдаче неприятелем, сказать ***всем в Украине народом***, что уж они великому государю, его царскому величеству, непотребны, для того и Чигирин отдали и разорили. А у них, во ***всем их казацком народе***, всегда во устех то слово и намерение и дело: при ком Чигирин и Киев, при том и они все должни в вечном подданстве и в верности и в тишине жити»[130].

У відповідь на закличні універсали Яна III Собеського 10 травня 1682 р. вийшов гетьманський універсал І. Самойловича з Батурина до старшини Війська Запорозького, війтів та бурмистрів та «усього поспольства» про заборону переходити на «правий берег» Дніпра до польського короля: «поляки… вигубили і спустошили тогобічну ***Україну Малоросійську***, ***милу отчизну нашу***»[131]. Також гетьман звертався до старшини — переселенців з Правобережжя до Лівобережжя — не

---

[127] Там же. С. 229.
[128] Там же. С. 189–190.
[129] Там же. С. 109–110.
[130] Там же. С. 123.
[131] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). Т. 5. Санкт-Петербург, 1855. С. 167.

повертатися назад, аргументуючи це тим, що «самі з вас, задні люди, ***старинні українці***, знають те добро, які біди, які утиски, які винищення від ляхів козакам робилися... Нехай кожному з вас буде перед очима, що давно від ляхів ***в Україні*** діялося, і що тепер ще на Волині і на інших містах братії нашій Русі діється…»[132]. У відповіді на статті від польського короля до Війська Запорозького за 1682 р. І. Самойлович шість разів вживав слово «Україна», а у листі від 24 червня того ж року до полковника І. Новицького писав: «Щоб обіцяв щиро… ***за цілість отчизни нашої України*** застановляться»[133].

23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він відзначав, що «***народ християнський український*** вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном»[134].

«***Народ посполитий***», який проживав по місто Люблін на заході, згадувався в «Інструкції…», яку надав гетьман Іван Самойлович 12 січня 1685 р. послу Війська Запорозького до Московського царства В. Кочубею: «…А когда сыя Малая Росія з Войском Запорозким и з ***народом посполитым*** принята остала в милостивую милостивого пресветлого монархи оною оборону…; вся тогобочная Днепра сторона: ***Подолье, Волынь, Подгорье, Подляшье и вся Червоная Русь***, в которых славныи и ***стариныи места Галич, Львов, Премышль, Ярославль, Люблин, Луцк, Володимер, Острог, Изславле, Корец*** и иншіи найдуются всегда до монархіи російской от початку бытыя ***здешних народов*** належали и тылко сто лет з невеликим з лишком того времени, якого Полское королевство оными завладело…»[135].

1 березня 1686 р. в універсалі І. Самойловича про встановлення оренди зазначалося: «Оголошуємо цим нашим писанням кожному, кому про те знати треба, що до ***оборони отчизни нашої України*** і для збереження цілості церков Божих і добра загального усього ***народу нашого***

---

[132] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 124. Малороссийские дела, оп. 3, од. хр. 418, л. 1–3.

[133] Акты ЗР. Т. 5. С. 171.

[134] *Theiner A*. Monuments historigues de Russie. Rzym, 1859. S. 249; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 3. Kraków, 1923. S. 10; *Urbański T*. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. Lwów, 1907. S. 28–29.

[135] *Эварницкий Д. И*. Источники по истории запорожских козаков. Т. I. СПб., 1903. № VII. С. 16.

християнського… оренди по ***усій Україні*** були утверджені…»[136]. Лівобережний гетьман недвозначно реагував на укладення Вічного миру 1686 р., підкресливши: «…Поневаж ще ще ні в чому мирним договорам кінця не вчинено і ***з сторони польської*** не закріплено, а уж ***сторона польська*** так рано поривається до обняття тогобічної ***України***, назначаючи осадчих, і оголошуючи слободи… Від нас те відлучено не буде, якщо бовем так у тих вічного миру договорах утрактовано, що всі ***народи тутейші українські*** і все військо як городове, так низове вічно найдоватися мають в богохранимій Їх Царського Пресвітлої Величності державі»[137].

Вже на самому початку XVIII ст. у листі наказного гетьмана правобережного Війська Запорозького Самійла Івановича (Самуся)[138] до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцеві селяни, міщани та духовенство закликалися повставати «за весь ***народ православний Український***, щоб від того часу ***ляхи з отчизн наших українських*** відійшли і вже більше ***на Україні*** не розпоряджалися...»[139]. Тут, як бачимо, поруч із економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шиї») причинами, висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») та ранньонаціонального («ляхи з отчизн наших українських відійшли») змісту.

* * *

Отже, як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів політичною елітою Війська Запорозького у другій половині XVII — на початку XVIII ст., по-перше, під Україною розумілося не стільки географічне, як територіально-політичне утворення, адже вона «вся повстала» і її треба було «оберігати»; по-друге, Україна в означеннях козацьких канцеляристів чітко почала відокремлюватися від Польщі — і була «своєю» та «нашою»; по-третє, Україна почала виступати синонімічним відповідником Русі[140], пізніше — «Малої Русі («Малої Росії»)»;

---

[136] Акты ЗР. Т. 5. С. 189.

[137] АГАД Варшава, ф. «АПП», № 47, т. 1, арк. 389–392.

[138] Більше про його життя та діяльність див.: Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 276–290.

[139] БМЧ Краків, рукоп. 1676, арк. 119–120; Архив ЮЗР. Ч. 2. Т. III. Киев, 1910. С. 449–450.

[140] Зокрема, литовський гетьман Януш Радзивіл не розділяв у своїх уявленнях «Русь», «Україну» та «козаків» протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «…Буде бій останній — чи Полякам погибель, чи ***Русі. Якщо може переможуть***

по-четверте, володіння Війська Запорозького «на Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» — «Київщизну» (суфікс «изн» визначав збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями».

Існував досить великий семантичний ряд для позначення гетьманами і старшиною Війська Запорозького підвладного їм населення у колишніх східних воєводствах Речі Посполитої вживанням визначень — «народ», «народи», «всенародіє», «люди», «приятелі», «діти», «поспільство», «жителі / обиватели», «братія», «українці»; простих словосполучень — «руський народ», «україннний / український народ», «малоросійський народ», «вільний народ», «шляхетський народ», «пречесний народ», «місцевий народ», «наш народ», «український християнський народ», «православний народ», «єдиноутробні сини», «єдиноутробна братія», «єдиновірна / одновірна братія», «наша братія», «природні діти», «природні українські діти», «православні християни», «кровні люди», «християнські люди», а також складних словосполучень — «сини єдиноутробної братії, усього православного народу, в Україні живущого», «усі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке», «усіх, одного плоду будучих», «усе вірне Військо Запорозьке і весь мир Український Малоросійський», «люди православні християнський народ, особливо Військо Запорозьке старожитне [і] їх місця [—] славне низове Запорожжя», «єдиноутробне братство посполите Українське**»,** «все Військо Запорозьке з усім християнським народом» тощо.

На згаданому відрізку часу поняття «народ» тільки починало ставати узагальнюючою категорією етнічного та політичного визначення населення Війська Запорозького. Частота вживання словосполучення «український народ» протягом 1660-х — початку 1700-х років є досить значною, і саме у цей час в офіційному дискурсі Війська Запорозького поступово починає вживатися етнополітонім «українці», а також такі ідентифікаційні словосполучення, як «українські люди», «українські сини», «українські діти» тощо. Ці синтаксичні понятійні маркери тільки з вигляду мали географічне наповнення, а насправді окреслювали етнічну та політичну сукупність людей на певній території.

Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна… А якщо переможуть ***козаки,*** то невже б мали піддатися Поляки козакам в нужду і мучительство» (Акты ЮЗР. — Т. III. С. 490).

Ранньомодерна держава під назвою «Україна». Поява нових ідентифікаційних лексичних моделей в староукраїнській мові

У ранньомодерну добу світової історії назва «Україна» вживалася одночасно у «вузькому», «середньому» та «широкому» розумінням в межах офіційних дискурсів держав Східної Європи та Малої Азії. Її «вужча» локалізація була традиційною та з кінця XVI ст. обмежувалася в основному територією Київського та Брацлавського воєводств. У «середньому» сприйнятті козацької старшини це була державна територія включно з Чернігівським, частинами Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої, на яку поширювалася політична влада Війська Запорозького. А у «ширшому» розумінні очільників Війська Запорозького назва «Україна» охоплювала усі колишні терени давньої Русі (там, де проживав «руський народ», мали поширення «руська мова» та православне «греко-руське» віросповідання), включно з територією Руського, Белзького та Перемишлянського воєводств Корони Польської, а також Мінського воєводства Великого князівства Литовського.

У тексті глейтовного універсалу грецьким купцям від 19 лютого 1658 р. гетьман Війська Запорозького Іван Виговський писав: «…Доносимо до відомості, що ми за проханням ***грекам купцям, що знаходяться на Україні*** дозволяємо в містах, містечках і селах різними товарами кгандлями торгувати»[141]. Місяцем пізніше, 19 березня, він повідомляв своєму батькові Остафію про «сварку, у якій не можна ***домів і всієї України*** [залишити]»[142]. Потрібно зазначити, що від часів правління І. Виговського словосполучення «вся Україна», «всієї України» усе частіше входить до ужитку козацької старшини.

Цікаво прослідкувати, якою ж була територіальна локалізація «усієї України» у розумінні наступника гетьмана Богдана Хмельницького? Зазвичай польські, а за ними й окремі українські історики стверджують, що назва «Україна» поширювалася тільки на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств[143]. Однак це не зовсім так, про що свідчать записи переговорів посольства Війська Запорозького у Москві на чолі з полковником Г. Лісницьким наприкінці квітня — початку травня 1658 р. Зокрема, посланці стверджували: «…Чули вони, що після їх від'їзду послав гетьман Павла Тетерю ***на Україну до Острога і до Корця,***

---

[141] Універсали українських гетьманів... С. 65.

[142] Акты ЮЗР. Т. IV. С. 105.

[143] Про «територіальні візії» гетьманів Війська Запорозького див.: *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Український історичний журнал. 2011. № 3. С. 50–73.

а ті городи недалеко від Брестя-Литовського…»[144]. Як відомо, Остріг і Корець були старовинними містами Волині та входили до Волинського воєводства. Таким чином, назва «Україна» в уявленнях козацької старшини поширювалася і на частину цього територіального анклаву[145]. Це підтверджувалося і у листі корецького шляхтича І. Дворецького до свого дядька, наказного київського полковника В. Дворецького, від 12 травня 1658 р.: «…Великого Государя бояр і воєвод і ратних людей в Черкаських городах ***і на Україні від Черкаських городів*** ніде немає: а Польські і Литовські люди збираються від Києва в ближніх містах і хочуть приходити до гетьмана…»[146].

У «Переліку пунктів на Гадяцьку комісію», підготовленому протягом 1658 р., вживалося словосполучення «у всій Україні», під чим малися на увазі як Правобережжя, так і Лівобережжя: «Панові обозному Великого Руського князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізанією або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень ***у всій Україні*** (“*po wszystkiej Ukrainie*”) в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір пороху і куль, не витрачаючи на це інших коштів»[147]. Тут же йшлося про «перебування старост ***на Україні***» («*O residowanie starostow na Ukrainie*»), а також «усе рицарство ***на Україні*** перебуваю чому» («*wszystkiem rycersrwem na Ukrainie będącem*»)[148]. У цьому ж документі заявлялося про поширення влади гетьмана Війська Запорозького та «Великого князівства Руського» не лише на територію Київського, Брацлавського і Чернігівського, а й на землі Руського, Волинського та Подільського воєводств: «Наполегливо просить Військо

---

[144] Акты ЮЗР. Т. III. С. 109.

[145] На початку 1657 р. у канцелярії шведського короля Карла X Густава було випрацювано проєкт договору з Військом Запорозьким, де у 2-й статті відзначалося: «Також усе, що на цій стороні Берези (р. Березини. — *Авт.*) ***є в Україні і на Волині***, щоб Москва з цього часу до того справи не мала, окрім того, що ***це Хмельницького уділ буде***, все належало б Його Королівській Величності і Короні Свейській». Про це див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.) // Іван Виговський: Збірник статей наук. конф., присвяченої 350-літтю Конотопської битви. Львів, 2010. С. 14–26.

[146] Акты ЮЗР. Т. III. С. 116.

[147] ЗНТШ. Т. CCII. Львів, 1991. С. 329–339. У цей час король Речі Посполитої Ян II Казимир уже вживає назву «Україна» у політичному контексті: «…Нарешті ***повернута*** за благословенням неба ***під владу Його Королівської Милості і Речі Посполитої вся Україна***, постійними невтомними зусиллями…» (*Цит. за*: *Перналь А. Б.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. Київ, 2013. С. 255).

[148] ПКК. Т. III. С. 338.

задовольнити його у зв'язку з тим, що їхні милості панове комісари на Гадяцькій комісії взяли, [аби подати] до теперішнього сейму [справу] ***воєводств Волинського, Руського і Подільського***, щоб прийняти остаточну декларацію, що ці [землі] повинні залишатися у Великому князівстві Руському… ***У воєводстві Руському, Волинському і Подільському*** урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, а інший раз — грецької віри».

У дипломатичній інструкції Війську Запорозькому до Московського царства від 21 квітня 1658 р., у статті 4-й, писалося: «Про государя Волоського повідомляємо Вашу Царську Величність: хоча мав би волю в ***землю Українну*** з усіма скарбами уступити, однак, побачивши між нами незгоду, пішов до Венгрів, не маючи здоров'я, коли на нього Турки наступали»[149]. 29 липня того року Виговський пише листа латинською мовою до польської королеви Марії Людовіки з засвідченням підданства Війська Запорозького Речі Посполитій, де прямо називає підлеглі йому території «Україною», яку він повернув «дідичному» монархові: «*Omnes quaesivi modos, quibus Ukraina haereditario domino restitueretur; … Moschus enim fraude Ukrainam possidere cogitabat, quod Deus avertat. Quod si nuns sub regimine meo Ukraina non fuerit subdita…*»[150]. В офіційному акті нобілітації Івана Виговського королем Яном II Казимиром від 13 листопада 1658 р. було відзначено, що «***Окремі воєводства України та Великого князівства Литовського*** під владою великого князя Московського точно опиняться» («*Ade out complures palatinatus Ukrainae et Magni Ducatus Littuaniae in potestatem magni ducis Moshoviae prorsus delaberentur*»[151]. Тут в одному ряду з «Україною» виступає «Велике князівство Литовське», що засвідчує політичне, а не географічно-територіальне розуміння поняття «Україна». Крім того, говориться про «воєводства України».

Вже не будучи гетьманом, Іван Виговський у статусі київського воєводи пише 17 грудня 1659 р. з м. Полонного до великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського (мовою оригіналу): «…Rregimentowi memu powierzoną, przeciwko ***ojczestemu w Ukrainę*** był sporządzony nieprzyjacielowi, y formalnego ***w Ukrainę*** za mną wojska wyprawa

---

[149] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 216.

[150] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР), ф. Х, од. зб. 7487–7555, арк. 74; *Гарасимчук В*. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Львів, 1994. С. 96.

[151] НБУВ. ІР., ф. Х, од. зб. 7487–7555, арк. 97–100; *Гарасимчук В*. Назв. праця. С. 123.

nie była opozniona[152]. А 17 серпня 1660 р. у листі до литовського князя Богуслава Радзивіла «екс»-гетьман просив політичної підтримки у конюшого Великого князівства Литовського та стверджував, що «***урядував Україною***» протягом 1657–1659 рр. («*...U mnie,* ***rzadzacego Ukraina,*** *gdy sprawowal od Waszej Ksciej Mci poselstwo*»)[153].

Відразу ж після свого обрання на Генеральній раді Війська Запорозького, в універсалі з Корсуня до грецьких купців від 23 листопада 1659 р. новий володар гетьманської булави Юрій Хмельницький проголошував: «Яко славної пам'яті родич наш для всілякої вигоди ***тутейшим людям***[*] вольний гендель купцям грецьким в ***Українних краях*** позволив і своїм же правом між собою судитися, так і ми, ні в чому постанови батьківської не порушуючи, дозволяємо вільний гендель у ***всіх наших Українських Литовських*** і ***Подольських краях*** і інших по містах і містечках на ярмарках і торгах всілякими товарами, купуючи їм нові товари і старі збуваючи, гендлювати безмитно і без усілякого датку до скарбу нашого»[154].

З цього змістовного уривку гетьманського універсалу стає зрозумілим, що по відношенню до підконтрольної владі Війська Запорозького території вживається таке локалізаційне означення, як «Українні краї», а в іншому місці — «Українські Литовські і Подольські краї». Власне, «краї» виступають в уявленні гетьмана та представників канцелярії Війська Запорозького у множині, а також вживаються разом з такими займенниками, як «всі» та «наші». При цьому прикметник «Українний» писався з великої літери як власна назва «краю / країв», а також через суфікс «н», в одному випадку, та через суфікс «ськ» — в іншому[155]. З огляду на те, що прикметники «Український» і «Литовський» писалися не через розділовий знак, можемо припустити, що словосполучення «всі наші Укра-

---

[152] ПКК. Т. III. С. 402.

[153] Цит. за: *Мицик Ю.* З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 525. Очевидно, що усвідомлення гетьманів Війська Запорозького стосовно свого володарювання / урядування / правління Україною з'явилося в тому числі і під зовнішньополітичним впливом. Зокрема, кримський хан Іслам-Гірей III у своїх листах звертався до Б. Хмельницького як «правителя усієї Русі» (Державний архів у Кракові, ф. «Зібрання Пінночі», № 363, арк. 721; *Мицик Ю.* З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська академія. Т. 14: Історія. Київ, 1999. С. 105–106).

[*] Очевидно, що словосполучення «тутейші люди» у даному випадку потрібно розуміти як «місцеві люди». У старослов'янській мові іменник «людe / люди / люд» традиційно вживався як синонім поняття «народ».

[154] НБУВ. ІР, ф. 1, спр. 60348, арк. 222; Універсали українських гетьманів… С. 135.

[155] Див.: *Ткач Ф.* Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст. Одеса, 1974.

їнські» безпосередньо стосувалося «Литовських і Подольських країв» та означувало їх як території («краї»), що були підвладними Війську Запорозькому.

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до королівського комісара Речі Посполитої С. Беневського від 5 лютого 1660 р. з Чигирина йшлося про складнощі визначення зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького: «Нехай відтак ніхто порозуміння і здогадів не кладе в своїй надії, аби ми мали намір віддалитися від Його Царської Милості, Пана Нашого, і того Пан Бог скарає, хто своєю непостійністю та хитрістю, не дотримавши присяги віри Його Царській Величності, ***учинить знищення Україні***, яку уже скарав і каратиме. А Хмельницький, раз присягши Його Царській Милості ***і піддавши Україну, вдруге віддаляти не мислить***[*]. Закінчивши при тому мого листа, самого себе Вашій Милості, Милостивому Панові, віддаємо братерській приязні»[156]. Як бачимо, Україна тут виступає як політична субстанція, адже їй могли учинити «знищення» через те, що «піддавали» під протекцію одного монарха і тим самим «віддаляли» від іншого.

Назва «Україна» неодноразово згадувалася в спеціальних дипломатичних «Інструкціях», які надавалися послам Війська Запорозького до Варшави, Москви, Стамбула та Бахчисарая. Зокрема, протягом березня 1660 р. в Москві перебували посли Війська Запорозького на чолі з впливовим козацьким старшиною, полковником Ніжинського полку Василем Золотаренком. У дипломатичній «Інструкції» послам, яка була підписана гетьманом Юрієм Хмельницьким, серед іншого, писалося: «…у Скарбі Військовому сущому він Тетеря з собою взяв неналежне[157] і ***вивіз з України*** несказаним звичаєм, що усьому Війську Запорозькому ще могло б і не повернутися… І на Пива полковника, який усе Полісся і ***частину України***, спочатку монастир Межигірський і маєтності митрополичі і інших духовних все спустошив і зруйнував»[158]. У 1-му пункті іншої дипломатичної «Інструкції» Юрія Хмельницького послам Війська Запорозького від 5 травня того ж року (надавалася на польсько-московську комісію, яка проводилася у м. Борисові) йшлося: «Посли наші на комісію

---

[*] Польською: «… і *poddawszy Ukrainę*, *drugi raz oddalać* nie mysli».

[156] ПКК. Т. ІІІ. Київ, 1898. С. 419.

[157] Серед того, що забрав екс-гетьман П. Тетеря з Скарбу Війська Запорозького, були гетьманські клейноди (булава, печатка, хоругва, бунчук, литаври), а також монарші привілейні універсали та чимала сума грошей (Див.: *Крикун М.* Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року // Крикун М. Між війною і радою. Київ, 2006. С. 175–203).

[158] Акты ЮЗР. Т. V. С. 13.

вислані, ***про границю України*** мають домовлятися»[159]. У 5-му пункті цього ж документа наголошувалося, щоб посли Війська Запорозького вимагали від поляків повернення полонених «***до домів своїх на Україну***»[160]. У супровідному листі гетьмана Юрія Хмельницького відзначалося: «Ваша Царська Величність зволив послів наших Василя Никифорова Золотаренка, полковника ніжинського, Федора Коробку і Константія Матюту […] на Польську комісію, дозволивши їм вільно висловлюватися там щодо ***Українних границь*** Вашої Царської Величності... Що пригадується: через Вашої Царської Величності дворянина Івана Атанасовича Желябужського, ***до нас, в Україну, присланого***, мило всі слова, від нього мовлені, ми прийняли; тоді ж таки й про ***границю Українну*** згадка була…; хан Кримський звичайно насильно з Ляхами ***на Україну наступати*** [буде]»[161].

Складна міжнародна ситуація, у якій перебувало Військо Запорозьке, спричинила до листування його очільників з воюючими між собою сторонами — московським царем та польським королем. При цьому кореспонденція з монархами сусідніх держав у різних контекстах неодноразово містила згадування терміну «Україна». Гетьман Ю. Хмельницький у липні 1660 р. приймав у м. Корсунь колишнього волоського і молдавського господаря Костянтина Щербана. Ось як молдавський князь інформував московського царя про цю подію: «…К вам, Великому Государю Христианскому в Черкаские городы пришли…; Зде мне, пришедшему ***на Украине Вашего Царского Величества*** верным и желательным подданым Юрьем Хмельницким»[162]. Кілька разів означення «Україна» також присутнє в дипломатичній «Інструкції» від 14 серпня 1660 р., наданій Юрієм Хмельницьким посольству до Москви на чолі з Г. Поддоненком: «…Кримський хан калгу-салтана з мурзами і іншими послав на допомогу

---

[159] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 15489–15538, арк. 80–81; Універсали українських гетьманів… С. 155–156.

[160] Там само.

[161] Источники малороссийской истории…Ч. 1. С. 123–124. Російськомовна версія листа: «Ваше Царское Величество изволил послов наших: Василия Никифорова Золотаренка, полковника Нежинского Федора Коробку и Костантина Матюту … на комиссию Полскую, позволивши им волное мовене там о *границы* Вашего Царского Величества *Украинной*…; припомнитя виглядом Вашего Царского Величества дворянина Ивана Алексеевича Желябужского, *до нас в Украйну присланного*, миле каждые словеса от его мовенные принялисмо, где и *о границе Украинной* поневаж зменка была …; хан Крымский конечне усылует с Ляхами *на Украйну наступовати*» (ПКК. Т. ІІІ. С. 426–427).

[162] Исторические связи народов СССР и Румынии. Москва, 1968. Т. 2: 1633–1673. С. 319.

до військ Польських, вимишляючи нашому занепаду православ'ю, про що сил потрібно ***на Україну прислати***… Щоб по милості своїй пребагатій зволив шурина мого Івана Нечая і його брата ***відпустити до нас на Україну***»[163].

30 вересня 1660 р. з військового табору з-під Слободищ гетьман писав до царя: «Рушили спішно проти наступаючого ***в Україну*** неприятеля…; Король Польський … також хан Кримський з ордами, як маємо від язиків відомість, спішно ***до України йде***»[164]. У тексті листа Юрія Хмельницького до короля Яна II Казимира від 8 грудня читаємо: «…Знати то щось фатальне було, що так скоро Й[ого] М[иліс]ть Пан Обозний Коронний ***з України*** минулого року ***виступив***, як зненацька у його сліди Московська сила наступила…; щоб жовніри, які ***на Україні залишаються***, не були тяжкі людям, які до вольностей усіляких звикли»[165]. Як свідчать джерела, ще під час Корсунської ради, у листопаді 1660 р., генеральний писар Павло Тетеря виголошував, що Військо Запорозьке протягом короткого проміжку часу неодноразово змінювало свою зовнішньополітичну протекцію (Москва–Варшава–Москва), і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті (генерального писаря. — *Авт.*) ***не буде знати, але й всієї України***»[166].

Щодо вживання понять «Україна» та «Український» в офіційному дискурсі Війська Запорозького показовими є нижченаведені приклади з тексту Чуднівської угоди, яка була укладена між Чигирином та Короною Польською 17 жовтня 1660 р.: 1) «…Похід війська коронного і Їх Милості Панів Гетьманів ***в Україну***[167]; 2) «…Його Милість Пан Гетьман Запорозький, з усім своїм Військом повинен відступити від царя московського і від військ його, що ***знаходяться в Україні***»[168]; 3) «…А для визволення ***Українних фортець***, що знаходяться у володінні Москви і під її захистом, Його Милість Пан Гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького, ***повернувшись в Україну***»[169]; 5) «…Якщо б коли-небудь, як в

---

[163] Акты ЮЗР. Т. V. С. 32.

[164] Там же. Т. III. С. 434–435.

[165] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 48–50.

[166] Цит за: *Wojcik Z*. Ukraina w latach 1660–1663… S. 41.

[167] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 17–24; Універсали українських гетьманів... С. 125–128. Польською: «*W Ukrainę* wojska korone[go] i ich mści pp. Hetmanów wyprawa».

[168] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 17–24. Польською: «... Je[go] m[ilośc] pan Hetman Zaporowski ze wszytkim Wojskiem swym odstępuje cara moskiewskiego i wojsk j[ego] *w Ukraine*».

[169] Там же. Польською: «[...] A dla eliberowania *fortec Ukrainnych*, które są pod ręką i praesidiami moskiewskimi, ye wsyzstkim Wojskiem powraca się *w Ukrainę*».

Запорожжі, як і де небудь ***в Україні*** показався бунт»[170]. У додатковому до основного тексту угоди документі під назвою «Рада Їх Мил[ості] Панів Гетьманів Коронних з Його Милістю Паном Гетьманом Війська Запорозького» говорилося про «***поворот Війська Запорозького і усієї України*** до послуху Його Королівській Милості»[171]. На спільній раді королівських урядовців та старшини Війська Запорозького було вирішено «***Україну*** від неприятеля того (Московського царства. — *Авт.*) ***звільнити***»[172]. Тут нас цікавить не лише нове як для офіційних «козацьких текстів» словосполучення — «Українних фортець», але й уживання такої лексичної конструкції, як «Військо Запорозьке і уся Україна», що засвідчувало усвідомлення генеральною старшиною своїх владних повноважень не тільки над «Військом Запорозьким», а й над «усією Україною». При цьому слід зазначити, що, очевидно, дане словосполучення було вдало запозичене з мовної практики канцеляристів Корони Польської, які протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. часто уживали займенник «уся» по відношенню до «Речі Посполитої».

У тогорічній вересневій «Інструкції» послам Війська Запорозького до Варшави на чолі з сотником Степаном Опарою писалося: «Орди під приводом допомоги, без жодного респекту, плюндрують ***Державу Й[ого] К[оролівській] М[ило]сті*** і зовсім ***Україну нищать***»[173]. У листі до московського дяка А. Іванова від 16 вересня 1660 р. Юрій Хмельницький наголошує: «…Щоб пану Ромодановському і іншими наказав добре спішно з ратними людьми ***на Україну до нас*** на поміч і на посилок йти; але якщо помочі не буде, то неприятель великий верх маючи і силу Польську, поважиться ***не тільки Україну, але й Московські краї*** [воювати]»[174]. У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до польського короля Яна II Казимира від 9 грудня гетьман вимагав, «щоб жовніри, Їх Милості, що ***перебувають*** нині ***в Україні*** на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої»[175], ніяких шкод не чинили. В гетьманській «Інструкції» від 27 грудня 1660 р. послу до Варшави С.

---

[170] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 17–24; Універсали українських гетьманів... С. 125–128. Польською: «... Jeżeliby się kiedy tak na Zaporożu jako kędzkolwiek *w Ukraine* pokazał bunt jaki».

[171] ПКК. Т. III. С. 437.

[172] Там же. С. 438.

[173] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 75. Польськомовна версія листа: «Ordy pod plaszczykiem pomocy zadnego respectu nie mając Pąństwo JK Msci plądrują i wniwecy *Ukrainę pustosyą».*

[174] Акты ЮЗР. Т. V. С. 37.

[175] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 54–55; Універсали українських гетьманів… С. 170, 172. Польською: «... Aby zołnierze ich mm., *w Ukrainie* pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli *ludziom Ukrainnym*».

Опарі писалося: «Орди під плащиком допомоги без будь-якої поваги грабують володіння Його Королівської Милості й остаточно ***пустошать Україну***»[176].

У листі ніжинського полковника Василя Золотаренка до царя Олексія Михайловича від 3 лютого 1661 р. читаємо: «…Для татарських приходів в ***Українні городи*** і для сбору ратних людей, і ***Українні городи*** від татарських приходів зберегли»[177]. 30 квітня того року наказний гетьман Яким Сомко писав московському цареві: «…І для того неприятель де хотів тут ходити, палив і розоряв ***по усій Україні***»[178]. В іншому посланні до Москви від 8 серпня він зазначав, що «на Україні» знаходиться Уманський полк, а «Українні городи» означував таким займенником, як «наші» (слід зазначити, що на той час Юрій Хмельницкий визнавав владу польського короля і йому була підвладна територія з «правого берега», а Я. Сомко перебував «під високою рукою» московського царя на «лівому березі» Дніпра): «Нинішнього часу хана Кримського з багатьма ордами прикликав собі на допомогу [Юрій Хмельницький], який уже зараз перебуває в полку Уманському ***на Україні***, також і короля Польського за пана прямо маючи…, і на нас і на ***наші городи Українні*** збирається знову»[179].

Як засвідчував статейний список московського посла Ф. Протасьєва від 10 липня 1661 р., у розмові з ним ніжинський полковник Василь Золотаренко запально говорив, що «Ляхов король Шведский воюет, и Ляхи де послыша то, пошли ***из Украйны в Полшу***; а толко де остались ***на Украйне*** которыя бедныя, и тех де немного»[180]. Вислів полковника Війська Запорозького про те, що коронні війська відійшли з України на територію Польщі, переконливо засвідчував розмежування цих двох понять в уявленні козацької старшини. 16 серпня того року гетьман Юрій Хмельницький повідомляв великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського: «Щоб ***Україна не прийшла*** з огляду на неприбуття війська ***в руїну*** (Боже сохрани)»[181]. У 4-му пункті дипломатичної «Інструкції» за жовтень 1661 р. послам Війська Запорозького Ф. Коробці та Є. Тицкевичу до короля Яна II Казимира гетьман писав: «Якщо війська коронні підуть за Дніпро ***через Україну підуть***…, бо без того Орда

---

[176] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 74–5; Універсали українських гетьманів… С. 176.
[177] Акты ЮЗР. Т. V. С. 44.
[178] Там же. С. 51.
[179] Там же. С. 91.
[180] Там же. С. 84.
[181] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 116. Польською: «... Zeby *Ukraina, niepryszła* tardante militia *w ruinę* (Boże chowaj)».

цілком ***спустошила Україну***»[182]. Цей документ був зафіксований військовими канцеляристами як «***Універсал до України***»[183].

8 квітня 1662 р. кошовий отаман Війська Запорозького Низового Іван Брюховецький у листі до полковника Василя Золотаренка лякав Корону Польську Божим судом та пропонував її війська «вивести з України»: «…Щоб ***той меч геть вивести з України*** на Ляхів, яким аки Содом і Гомора судом Божим оголошена є пагуба»[184]. У квітні в своєму універсалі з Чигирина гетьман Юрій Хмельницький звертався до «дідичних старост, підстарост, намісників, резидентів, які в добрах королівських і шляхетських ***в Україні перебувають***»[185].

У грамоті московського царя до наказного гетьмана Якима Сомка стосовно лівобережного Війська Запорозького від 15 липня 1662 р. було вжито таке словосполучення, як «Черкаські городи», а також характерне для московських канцеляристів поняття «украйны», які для московитів були «нашими»: «…И воеводы Петр Васильевич Шереметев с нашими конными и пешими ратными людьми от нас великого государя с Москвы в ***наши украйны*** послан. А околничий наш и воеводы князь Григорий Григорьевич Ромодановский с товариши к нам великому государю писал, что он с нашими ратными людьми в ***наши Черкасские городы*** вступил»[186]. Утім, Яким Сомко у листі-відповіді «нагадував» московському протекторові, як насправді називалися нові царські володіння: «…А имеет бытии все войско Лятцкое с гетманами ***на Украину***… А покою чинити с Вашим Царским Пресветлым Величеством Ляхи истинно, яко языки посланные сказывают, и в помысле не имеют, только ***Украину*** подклонивши ***умышляют***, чего им Боже не поможи, на Ваше Царское Пресветлое Величество воевати...»[187].

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до короля Яна II Казимира від 3 серпня 1662 р. зустрічаємо таке нове понятійне визначення, як «Українні володіння»: «У ***володіннях*** Вашої Королівської Милості ***Українних***»[188]. У цьому посланні гетьман означував себе, а також усе Військо Запорозьке не інакше як королівських «***підданих Українних***»[189].

---

[182] Там же. С. 121–124. Польською: «... Iż gdy Wojska koronne na Zadnieprse *przez Ukrainę pojdą*…; i tak Orda wniwecz prawie *Ukrainę zepsowała*».

[183] Універсали українських гетьманів... С. 181–182.

[184] Акты ЮЗР. Т. V. С. 101.

[185] БМЧ Краків, рук. 402, арк. 421; Універсали українських гетьманів… С. 183.

[186] Акты ЮЗР. Т. V. С. 115.

[187] Там же. С. 116.

[188] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 183. Польською: «… W *Panstwach* WKMci Pana M Miwego *Ukrainnych*».

[189] Там же. С. 183. Польською: «… *Poddanych Ukrainnych*».

Того ж дня Юрій Хмельницький писав листа до великого коронного канцлера М. Пражмовського, в якому скаржився, що «з неприятельським наступом ***Україна до зруйнування прийти може***»»[190]. Ще в одному посланні до короля від 5 серпня знову зустрічаємо переживання Юрія Хмельницького стосовно того, «щоб зовсім ***Україна не була знищена***»[191]. 11 серпня гетьман вкотре звертався до Яна II Казимира, «щоб ***Україна до остаточного не приходила спустошення***»[192]. Подібна мовно-стилістична формула повторювалася і в наступному гетьманському листі до короля від 8 вересня: «Спаси Боже, щоб ***Україна*** до остаточного не прийшла спустошення»[193].

Потрібно зауважити, що як мовні одиниці іменник «Україна» та прикметник «Український / Українний» вживалися чи не у кожному листі впливового соратника Богдана Хмельницького — переяславського полковника, а потім генерального писаря і гетьмана Війська Запорозького Павла Тетері, а також козацької старшини з його оточення. Зокрема, 13 вересня 1662 р. полковник Війська Запорозького (на той час одночасно мав уряд полоцького стольника Речі Посполитої) Тетеря повідомляв королю: «З великою відвагою і загрозою для здоров'я прибув в ***Українські Краї*** де став у Й[ого] М[илості] Пана Гетьмана Запорозького в обозі на Росаві»[194]. Тут же він зазначав, що «воєвода Руський призначений ***у допомогу Україні***»[195]. 17 жовтня у донесенні генеральної судді Війська Запорозького Григорія Лесницького до Варшави читаємо, що татари «нечувано ***важкі для України***» і що ординці «***усю Україну вмовляють***, щоб ***вона відторглася від Речі Посполитої***»[196]. 20 жовтня того ж року в своєму черговому посланні до короля Павло Тетеря, який на той час вже перебував у статусі генерального писаря Війська Запо-

---

[190] Там же. С. 186. Польською: «… Za nastąpieniem nieprzyjacielskim *Ukraina do zrujnowania przyjść miała*».

[191] Там же. С. 188. Польською: «… Aby do ostatka *Ukraina nie zniszczała*».

[192] Там же. С. 192. Польською: «… Aby *Ukraina do ostatniey nieprzychodziła desolatiej*».

[193] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 192. Польською: «… Uchowaj Boże *do ostatniego by Ukraina przyszła Spustoszenia*».

[194] Там же. С. 209. Польською: «… Z wielkim niebespieczenstwem y odwagą zdrowia przebywszy *Ukrainskie Kraje* stanąłem u IM Pana Hetmana Zaporowskiego w obozie na Rosawie».

[195] Там же. С. 210. Польською: «Wojewoda Ruski jest ordinowany *w succurs Ukrainie*».

[196] Там же. С. 216. Польською: «… Niesłychanie *ciężcy są Ukrainie*...; *wszytkę Ukrainę* ciż Tatarowie practicują aby się od Rzptej oderwałą».

розького, вживає такий вислів: «Думаю, що Ваша Королівська Милість зволить зрозуміти, ***що більш усього було б потрібніше в Україні***»[197].

У гетьманському посланні до короля від 10 грудня 1662 р., яке складалося з 7-ми пунктів, кілька разів зустрічаємо слово «Україна», яке вживалося у таких лексичних конструкціях: 1) «…Не бажаю більше мати ***в Україні*** резиденцію»; 2) «…Коли ***могутні сили усієї України*** були охоплені жахом»; 3) «…Продовжував йти ***по вибраній в Україні дорозі***»; 4) «…Поки ***справи Українні*** не прийдуть у більш спокійний стан»; 5) «не хочу більше залишатися ***в Україні***»[198]. А ось як Тетеря повідомляв короля у листі від 22 січня 1663 р. про своє обрання гетьманом Війська Запорозького: «***дістав був в Україні посаду***»[199]. У тому ж листі новий гетьман прохав Яна II Казимира, щоб той про «***збереження України*** мав батьківську опіку»[200]. 3 лютого гетьман описував польському монархові складну ситуацію «в Україні», яка виникла з огляду на перебування тут татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, ***залишена в Україні*** лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»[201]. 12 травня Тетеря писав до короля у Варшаву, що воював з Калмицькою ордою, яка до того «ніколи не бувала в ***нашій Україні***»[202]. І далі у цьому ж листі читаємо про те, що «***Корона Польська Держава*** Вашої Королівської Милості, і ***Україна*** [є] ***Держава…***»[203].

Промовистою була і заява П. Дорошенка московському послу наприкінці 1668 р.: «…За моїм старанням не тільки сей бік України, де… ми нині проживаємо, під його Царської Величності руку віддано буде, але ще і все належне поки ***держава чи Князівство Руське*** кордон проведений

---

[197] Там же. С. 219. Польською: «… Rozumiem, raczyłeś WKMść wyrozumieć, jakowe requisitum *w Ukrainie* najpotrrzebniejsze było».

[198] Там же. С. 241–245. Польською: 1) «… Nie życzę sobie dłuższą tractować *w Ukrainie* residencyą»; 2) «… Kiedy *wszystkiej Ukrainy najpotężniejsze in terrere* zostawały Vires»; 3) «… Przedsię wzięlą *w Ukrainę Continuowałem drogę*»; 4) «[...] Póki *rzeczy Ukrainne* ad tranquiliorem przyjdą Successum»; 5) «[...] Nie zechcą dłużej bawić się *w Ukrainie*».

[199] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 250. Польською та латиною: «… *Wziąłem był się w Ukrainę Functią*».

[200] Там же. С. 251. Польською: «... Ojcowskie *o Zachowaniu Ukrainy* miał pieczołowanie».

[201] НБУВ. ІР, ф. ІІ, № 15425–15487, арк. 238.

[202] ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 308. Польською: «… *w Naszej Ukrainie* nigdy niebywałych».

[203] Там же. С. 310. Польською: «… ponieważ y Korona Polska WKMci Państwo, *y Ukraina WKMci, Państwo*».

був: Перемишль, Ярослав, Галич, Володимир, ті головні міста Князівства Руського маю в Бога моїм надію, аж по них обмежений буде, то Князівства Руського богоспасенного города Києва…»[204].

* * *

Отже, за досить короткий проміжок часу офіційні представники Війська Запорозького не тільки традиційно почали означувати підвладну їм територію назвою «Україна», але й під впливом міжнародних цивілізаційних чинників стали називати її «державою». Адже ще у січні 1656 р. називав «державою» Військо Запорозьке шведський король Карл X Густав, який у дипломатичній «Інструкції» до посольства Шведського королівства зазначав, «щоб ніяк не чіпати і не тривожити ***Землю Козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу***…»[205]. В іншій королівській інструкції шведському посольству до Чигирина від 25 вересня того року читаємо: «Що стосується прагнень Козаків *quoad Poloniam*, то краще дати їм можливість спочатку їм самим висловитися. Якщо вони бажають бути вилученими з *corpus'a Poloniae*, ***зберегти вільну державу в Україні і трьох воєводствах, Київському, Чернігівському і Брацлавському,*** *sine dependentia* від Польщі»[206]. У травні 1658 р. кримський хан Мегмед Гірей IV відписував до Москви: «***Козаки є окремою державою…*** нікому себе не підпорядковують, ***мають бажання самі бути у власній державі***»[207]. У липні 1658 р. гетьман Іван Виговський отримав листа від господаря Волошського князівства, де йшлося про Військо Запорозьке як «державу Українську»: «Хан… хоче рушати війська: одні кажуть, що через ***держави Українські*** і Польські до Венгер; а другі кажуть, що через землю Мультянську»[208].

Отже, потрібно зазначити, що в уявленнях ранньомодерної вітчизняної еліти назва «Україна» завжди мала ідентичне «руське» коріння, що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата руські». З огляду на це, представниками гетьманського уряду неодноразово заявлялося, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім довелося «захищати». Поряд з «Україною» щодо маркування

---

[204] Акты ЮЗР. Т. VI. С. 233.

[205] Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Москва, 2007. С. 83.

[206] Архив ЮЗР. Ч. III. Т. 6. Киев, 1908. С. 153.

[207] *Фаизов С.* Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658 гг. Москва, 2003. С. 144.

[208] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 250.

території, над якою здійснювався державний контроль Війська Запорозького, досить часто уживалося таке стійке словосполучення як «Українні городи».

Як можна зрозуміти з аналізу різнопланових історичних документів та матеріалів, по-перше, Військо Запорозьке визнавалося міжнародними чинниками (Шведське королівство, Волоське князівство, Кримське ханство) за «окрему державу» та «вільний народ»; по-друге, у політичному відношенні «Україна» почергово перебувала під міжнародним протекторством як «Його Царської Милості» (московського царя), так і «Його Королівської Милості» (польського короля); по-третє, «Україна» у міжцивілізаційному просторі Східної Європи та Малої Азії почала сприйматися як протегована «Держава»; по-четверте, про «границю України / Українні границі» можна було «домовлятися» на міжнародних з'їздах; по-п'яте, «Україна» поділялася на певні «частини», які «пустошилися» і «руйнувалися», на неї можна було «наступати», її «нищили» ворожі війська; по-шосте, саме у «доми свої в Україну» поверталися після військових дій козаки Війська Запорозького, які ідентифікували «Україну» як «свою».

Політичний концепт «Отчизни». Творення власних патріотичних лексем в ранньомодерній Україні

Протягом другої половини XVII ст. політичний концепт «Отчизни» стає однією з найпоширеніших патріотичних лексем-гасел в Українській козацькій державі. Саме у цей час підвладна гетьманам і Війську Запорозькому державна територія починає виступати як «*Отчизна наша Україна*», «*наша мила Отчизна*», «*Отчизна наша розторгнена Україна*», «*наша Україна*», «*наша мила Україна*», що яскраво засвідчувало у тогочасному вітчизняному політикумі та соціокультурному просторі прояви ранньомодерної національної свідомості.

23 листопада 1667 р. в листі до литовського князя Богуслава Радзивілла гетьман Петро Дорошенко висловлював невдоволення позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань перед Військом Запорозьким: «…Утиснуто залогами, ***вислане в Україну*** військо поводиться, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове посли наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводиться не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя;

звідти прийшло до немалого в ***отчизні***[209] запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»[210].

10 лютого 1668 р. Іван Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетьман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «Царській Величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли посли Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, ***Україну Отчизну нашу милую*** розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...»[211]. З огляду на викладене вище, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: «…Від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. — *Авт.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. — *Авт.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити...; іменем усього Війська Запорозького нагадую, щоб також ***отчизні своїй Україні цілості бажали***»[212]. В іншому тогочасному гетьманському універсалі говорилося: «…У багатьох городах і селах деякі живущі люди таким нашим радінням ***навколо цілості України отчизни*** гнушаючись, сварки у світі поширюють…»[213].

11 лютого 1668 р. в універсалі до жителів слобідського містечка Колонтаєва із закликом про спільні дії проти Московського царства Іван

---

[209] Слово «Отчизна» вживалося у тогочасній українській мові як з «малої» так і з «великої» літер. Про уживання поняття «Отчизна» див.: *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII ст. // Україна модерна. Вип. 10. 2006. С. 7–18; *Когут З.* Коріння ідентичності…; *Плохій С.* Наливайкова віра…; *Яковенко Н.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманщини про природу, репрезентацію і обов'язки влади // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідеї в Україні XVI — початку XVIII століття. Київ, 2012; *Багро С.* Уявлення про «козацьку вітчизну» в сучасній історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Вип. 143. 2013. С. 48–55; *Довга Л.* Поняттєвий апарат у дискурсі українських церковних інтелектуалів XVII ст.: до постановки проблеми // Sententiae. № 1. 2016. С. 1–12.

[210] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... С. 145.

[211] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 39.

[212] Там же. С. 40.

[213] ЦДІАУК, ф. КМФ-7, оп. 1, спр. 492, арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. Т. VII. С. 40–41.

Брюховецький писав: «…Не зраджуючи вірних своїх православних християн, в Україні Малій Росії перебуваючи…; як на Москві з послами лядськими бувшими, заприсягнулися вічним покоєм, обманувши християн, ***щоб Україну, отчизну милу***, і всіх християн в слобідських городах живущих…; щоб на тих українських і поселенських місцях дикі поля були…; вони москалі на Україну і на поселенські городи злого свого наміру замисел оголосили…; і так з повинності нашої християнської і братської, про той злий намір московський вам, братії нашій, відомість учиняємо…»[214]. У лютому 1668 р. гетьман повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх тогочасних українців: «…У багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про ***цілість України отчизни не бажаючи***... чи зручна та справа неприятеля у ***отчизні*** маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти…; ***Україна отчизна наша мила*** знищена і багате людське життя розорялось?»[215]

Листи подібного змісту також були направлені у Слобідську Україну, зокрема, до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. 12 лютого 1668 р. Брюховецький писав московському представникові Толстому[216] (за його ж свідченням): «Же так всего верного Войска Запорожского, яко и ***всего миру Украинского Малороссийского*** на том есть умысл и предсявзятья, абы зо всех городов Украинских ратных государевых людей, поневаж великие людем кривды и несносные обиды починили, выпроводити»[217].

8 березня 1668 р. Демко Ігнатович написав універсал до Лубенського полку з Глухова, де зазначалося: «Не бажаючи того, щоб більше ***мила отчизна наша Україна*** без старшого до останнього розорення і погибелі приходити мала»[218]. У листі гетьмана «його королівської милості» Михайла Ханенка до Демка Ігнатовича від 26 серпня читаємо: «...Сам Милість Твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани (Дорошенко. — *Авт*.) на вічне

---

[214] ЦДІАУК, ф. КМФ-7, оп. 1, спр. 492, арк. 1–2 зв.; Акты ЮЗР. Т. VII. С. 41–42.

[215] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 41; Універсали українських гетьманів… С. 354.

[216] 29.01.1668 р. московський воєвода «Андрюшка» Толстой повідомляв до Москви, що «гетман де Ивашко Брюховецкий ***со всею Украиною***, с казаками и с мещанами, тебе Великому Государю, изменили, а присегнули де хану Крымскому и Дорошенку» (Акты ЮЗР. Т. VII. С. 42).

[217] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 43.

[218] Там же. Т. VIII. С. 111.

собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш ***Отчизну***, зволь зібрати всі ті ***задніпровські полки***, поспішно до Чигирина йти, а я ***з цієї сторони з Військом Запорозьким***, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в ***нашій Україні*** знаків турських не бувало...»[219]. Тут в одному реченні уживалися такі слова та мовні конструкції, як «отчизна», «задніпровські полки», «цієї сторони з Військом Запорозьким» та «наша Україна».

20 червня 1668 р. наказний гетьман Григорій Дорошенко писав до волоського господаря про «спустошення неприятелем ***Отчизни***»[220]. Того ж місяця гетьман Петро Дорошенко у листі до великого коронного гетьмана висловлювався за те, «щоб святий мир установився ***в Україні і цілій Отчизні***, і з уконтентуванням Війська Запорозького на сеймі тривав вічно»[221]. Ніжинський протопоп Симеон у жовтні 1668 р. свідчив: «А Юраса де Хмелницкого и митрополита Тукалского взяли в полон Ляхи, как он езди в свою митрополию. А как де его протопопа привозили в Чигирин из Прилук, и говорили ему Тукалской и Юрась и Дорошенко: для чего де он протопоп не хочет добра ***своїй отчизне***, а хочет добра Москве?»[222] 9 листопада 1668 р. Петро Дорошенко писав до жителів Гадяча, що «ми побачивши превратство і відступлення від присяги татар і хитру зраду, що на погибель ***отчини нашої*** умишляють, взнавши, з Військом Низовим зсилаємося і про оборону України однодумно промишляти почали»[223].

7 жовтня 1668 р. «татарсько-турецький» ставленик гетьман Петро Суховієнко видає свій знаменитий універсал, де, зокрема, апелює до тогочасної національної свідомості українців: «…От чего ***яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всих єдиного плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною*** (Правобережжям. — *Авт.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающееся, ничесаму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите…»[224].

---

[219] Там же. Т. IX. С. 46–47.

[220] БМЧ Краків. Теки Нарушевича, 1668, арк. 78; Acta Historica. Vol. 1. Pars. 1. S. 380. Польською: «Nieprzyjaciół... y spustoszenie *Oyczyzny*...; Już też łaską Bożą, jako *najwyższego Monarchy y Direktora*, J. Mci Panu Rodzonemu naszemu wszystkie Pułki Zadnieprskie starodawne zwykłe posłuszeństwo oddawszy, szczerze skłonili się».

[221] Acta Historica. Vol. 1. Pars. 1. S. 384. Польською: «…Y żeby pokoj święty ustanowiony *w Ukrainie y calej Oyczyynie,* y z ukontentowaniem Woyska Zaporowskiego».

[222] Акты ЮЗР. Т. VII. С. 91–92.

[223] Там же. С. 12.

[224] Там же. С. 85.

В універсалі Петра Дорошенка від 1 січня 1669 р. писалося: «…Порадував був Господь Бог нашу занепадаючу («упадающу») Україну і об'єдналися поки до першої згоди і ***любовного з'єднання братського*** обидві сторони Дніпра, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупилися»[225]. Ще в одному тогорічному січневому універсалі гетьман Дорошенко відзначав: «…Ні про що інше, тільки щоб ***отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і в кінець розорили, у чому їм Боже не поможи…; щоб нашу ***милу отчизну*** при цілості стародавніх вольностях в бажаному мирі, за регіментом мого гетьманства, могли скоро оглядати…; щоб я війська їхні мав наводити ***на Україну***...»[226].

В універсалі від 4 січня 1669 р. до ніжинського полковника Петро Дорошенко писав: «…***Отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і повністю розорили…; ради цього надія на Бога, коли ***вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме,*** що неприятелі скоро, як багато їх вже в свою землю пішло, з соромом ***з України*** відходити будуть»[227]. 17 квітня 1669 р. Петро Дорошенко звертався до Лазаря Барановича: «…Тільки щоб справи ***в отчизні*** заспокоїв під владою православною, ***в єдиній раді усі, а не розділеною Україні*** перебувати»[228]. У травні Петро Суховієнко пише до переяславського полковника Дмитрашка Райці з Чортомлика: «Купно зі старшим і з меншим Війська Запорозького товаришами, думати і промишляти почав ***про заспокоєння отчизни і про злиття обох сторін нашого з'єднання***»[229]. У листі до Демка Ігнатовича від 26 серпня Ханенко знову наголошував на «хитрості Дорошенковій, який ***замислив Україну, отчизну нашу, в турське іго віддати***…; щоб як в ***нашій Україні*** знаків турських не бувало б»[230]. У третьому листі до того ж адресата від 10 вересня ханенкова аргументація посилюється: «…***Отчизну милу Україну*** за одні санджаки направлені на вічне собі гетьманство турському цареві, так як Волоську і Мутянську землю в підданство піддати…; щоб те в ***нашій Україні*** не укорінилося»[231].

«...Пан гетьман Дорошенко, — зауважували на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — того милого ***отчизні*** діла

---

[225] Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 6; Універсали українських гетьманів… С. 424.
[226] Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 7; Універсали українських гетьманів… С. 425–426.
[227] Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 24.
[228] Там же. С. 152.
[229] Там же. С. 221–222.
[230] Там же. С. 44.
[231] Акты ЮЗР. Т. IX. С. 46.

довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи ***добра Україні і Війську Запорозькому***... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування ***своєї отчизни***... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про ***заспокоєння отчизни нашої України радитись***»[232]. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб ***Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена,*** мислить»[233].

9 грудня 1671 р. генеральна старшина Михайла Ханенка саркастично відписувала Дорошенку з Ладижина: «…Зичливість В[ашої] М[илості] Пана ***супроти Отчизни*** і всього Війська Запорозького і без листів є явною; …Ти таки справді — ***опікун і батько оплаканої отчизни нашої України***: хто ж не бачить твого батьківської коло ***отчизни*** печалування! Коли ж в малій тільки частині задля її цілості, а усією думкою задля задержання себе на уряді гетьманства, як з листа В[ашої] М[илості] вичитуємо, витягши сильну орду, обертаєш в руїну; …Отже, хто не знає твоєї турботи про цілість ***милої отчизни України***…; Не добре учинив гетьман наш Запорозький, що приділивши частину України до пана дідичного Короля Його М[илості], пообсаджував залогами лядськими замки…; От якби прийшло батьківське В[ашої] М[илості] ***старання про отчизну*** »[234]. В універсалі до жителів Паволоцького полку від 10 липня 1672 р. гетьман Петро Дорошенко наголосив: «…Про вольності військові і за ***цілість усієї України*** чинити розправу матимемо»[235].

У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького лівобережний гетьман І. Самойлович писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж ***отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент*** *(*управління гетьмана. — *Авт.) у з'єднання»*[236]. Даний фрагмент тексту дуже цікавий з огляду на

---

[232] Акты ЮЗР. Т. IX. С. 181–185; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… С. 281–283.

[233] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… С. 281–283.

[234] АГАД, ф. «Архів Замойських», № 1807, арк. 129; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… С. 384–385.

[235] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 13501, арк. 95 зв.

[236] БМЧ Краків, од. зб. 423, арк. 111–112; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. Warszawa, 1934. S. 14–15.

розуміння гетьманом політичної роз'єднаності «обох сторін Дніпра» між двома державами та пропозиції вирішення даної проблеми шляхом її об'єднання під скіпетром одного монарха.

28 липня того ж року гетьман І. Самойлович писав до кошового отамана І. Сірка: «…І в ***отчизні нашій Україні*** багато до цього часу було нерозсудливих і легковажних людей, тоді не було ***в Україні*** бід на людей невинних від різних неприятелів…; Не чекали ми того від вас, як від ***братії своєї і синів єдиної матері нашої отчизни України,*** хапатися вам цього небезпечного обману»[237].

4 червнем 1685 р. датується гетьманський лист полковнику І. Новицькому з такою фразою: «…Знайдуться зичливі ***милої отчизни нашої України***, для її цілості»[238]. 10 червня у відповіді гетьмана І. Самойловича на пропозиції московського окольничого Л. Неплюєва читаємо: «…Коли тих людей три тисячі по указу монаршому там ***на Україні*** влаштуються»[239]. 12 червня в листі переяславського полковника Л. Полуботка до генерального писаря Василя Кочубея є фраза: «…Надія та, яка ***отчизні нашій Україні*** багато вже зробила…»[240].

У липні 1686 р. кошовий отаман Запорозької Січі Федір Іваник пише листа до І. Самойловича, у якому називає Україну не інакше як «отчизною нашою» і «малоросійською країною»: «…Віра православна і ***отчизна наша Україна малоросійська країна*** («страна», «держава») у доброму здравії»[241].

* * *

Отже, політичний і мовний концепт «Отчизна» вживався в офіційному тезаурусі вищих представників Війська Запорозького для позначення своєї рідної землі — «нашої України». При цьому «Отчизна наша Україна» виступала як біблійна «єдина матір» для усіх її синів-«братії». У ній також проживали «тутейші українські люди» та «народ український». При цьому щодо слова «Отчизна» вживалися такі епітети як «мила», «бідна», «порізнена» «розторгнена», «оплакана». Також, як стверджується у тогочасних документах і матеріалах, в «Отчизни» були як свої «отці» та «опікуни» (тобто українські гетьмани) так і «неприятелі» («ляхи», «москалі», «бусурмани»). Її «усю», «свою», «цілу», «єдину»

---

[237] Акты ЮЗР. Т. XIII. С. 229.

[238] Акты ЗР. Т. 5. С. 183.

[239] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 13518–13635, арк. 11–26; Універсали українських гетьманів… С. 614.

[240] Акти ЗР. Т. 5. С. 185.

[241] РГАДА, ф. 229, оп.4, д. 213, л. 33–35.

треба було «оберігати», «заспокоювати» і «любити», що переконливо засвідчувало наявність патріотичних почуттів в елітарному соціальному прошарку ранньомодерної України.

Висновки

Важливою складовою ранньомодерної національної ідентифікації українського народу на цивілізаційному кордоні Європи та Малої Азії, окрім міжетнічного «іншування», самобутньої мови, сталої територіальної локалізації, власної релігії та культури, традицій і правових звичаїв, набуття «міжстанового» патріотизму, також була історична «колективна» ментальність, яка формувала політичну свідомість не тільки вищих і середніх соціальних верств в козацькій Україні, але й поширювалася через патріотично-політичні гасла на нижчі соціальні групи населення. Тут потрібно відзначити таку важливу ідеологічну складову політичного правління усіх гетьманів Війська Запорозького — починаючи від Богдана Хмельницького та Івана Виговського й завершуючи Іваном Мазепою та Пилипом Орликом, неодноразово за певних обставин всі вони апелювали до історичної спадщини «великих руських князів» або ж «руських княжат»[242]. Не викликає сумніву, що за допомогою такого «пригадування старовини» правителі революційної України хотіли бачити свою владу легітимною не тільки в очах підвладного їм населення, але й іноземних володарів.

У Березневих статтях 1654 р. йшлося про те, щоб «Царська Величність пожалувала права, надані з віків від Княжат [Руських]»[243]. Перед тим, звертаючись за окремим привілеєм до московського монарха Олексія Михайловича для міщан міста Києва, гетьман Б. Хмельницький нагадував царю, що той має затвердити права останніх, які були надані їм ще «благочестивими Княжатами і Панами / Володарями Руськими»[244]. У Гадяцькому трактаті 1658 р. між Чигирином і Варшавою яскраво увиразнювався такий політичний елемент як «Велике князівство Руське». У той же час у документах перемовин між Українським Гетьманатом та Мос-

---

[242] *Про формування історичної свідомості у ранньомодерній Україні див.: Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Б. Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 94–109; *Сас П.* Історична думка // Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ, 2001; *Затилюк Я.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києворуської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. № 5. 2011. С. 28–43.

[243] Источники малороссийской истории... С. 3, 56.

[244] Там же. С. 75.

ковським царством з'являється концепт про «великих князів руських» давньої історичної доби Київської Русі. Прикметно, що у так званих Жердівських статтях, які у 1659 р. були надіслані гетьманом Юрієм Хмельницьким московському князю О. Трубецькому для затвердження царем Олексієм Михайловичем, в окремій, 10-й статті йшлося про «непорушність» прав стародавніх станів України, які колись надавалися не тільки польськими королями, але й великими князями руськими: «***Права и вольності і надання від Великих Князів Руських*** і Їх милостей, Королів Польских і Панів благочестивих, усякому стану духовному й світському здавна і тепер дані, аби свою вагу мали і ні від кого, як світські, так і духовні непорушні були»[245].

Сучасники неодноразово оцінювали запорозьке козацтво як продовжувачів давньоруських традицій, зокрема, у воєнному мистецтві. «Ми ***тепер маємо справу не с тією давньою Руссю***, яка з луками і рогатинами вступали в бій, а з небезпечним, озброєним вогнепальною зброєю військом…», — писав 31 травня 1648 р. брацлавський воєвода Корони Польської А. Кисіль до гнєзнинського архієпископа М. Лубенського[246]. Однак припускаємо, що в уявленнях гетьманів та їхнього оточення про стародавніх правителів Русі поряд з великими руськими князями XI–XIII ст. (найбільш згадуваним серед козацької верхівки був «святий рівноапостольний великий князь Володимир»[247]) все ж таки більшою мірою увиразнювалися «княжата» не такого вже й давнього Київського / Руського князівства, яке у вигляді автономного адміністративно-територіального утворення існувало в межах Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтійського включно до 1471 року[248].

У контексті дослідження формування політичної національної свідомості в ранньомодерній Україні важливою проблемою залишається розгляд намагань козацьких інтелектуалів втілити ідею Руського князівства у Гадяцькій угоді 1658 р. між Українським Гетьманатом та Короною Польською, яка була ратифікована сеймом Речі Посполитої вже у 1659 р.

---

[245] Там же. С. 102–103.

[246] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т. II: 1648–1651 годы. Москва, 1953. С. 26, 29.

[247] Саме у такому «статусі» князь Володимир «пригадується» в універсалі гетьмана І. Самойловича Київському Братському монастиреві від 7.07.1672 р. (*Універсали українських гетьманів…* С. 637).

[248] Останнім з київських князів постдавньоруського періоду, очевидно, треба розглядати князя Федора (1331–1362 рр.) (Див.: *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. Київ, 1999; *Войтович Л.* Князі і традиції державності // Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000).

Історикам ще потрібно дослідити мотиваційний механізм «винайдення» у середині XVII ст. начебто такого неприродного та несподіваного для козацького «плебсу» проєкту «Велике князівство Руське» та відповісти на запитання, що за цим стояло — намагання використати позитивний досвід автономного перебування у складі Речі Посполитої сусіднього Великого князівства Литовського чи все ж таки творці даного ранньомодерного політичного конструкту опиралися на історичну пам'ять про існування давньої княжої Русі або ж традицію великокнязівської влади у Києві протягом XV ст.?[249] У цьому контексті дуже промовистою є відповідь Петра Дорошенка на зауваження великого коронного канцлера Речі Посполитої Анджея Ольшевського про порушення етикету. У листі від 15 березня 1670 р. гетьман нагадав польському урядовцю, що все частіше офіціозом Польсько-Литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плоти», й зазначав: *«…Писати Його Королівську Милість князем руським і водночас* ***не хотіти в станах Речі Посполитої згадувати князівство Руське****, яка ж тоді в цьому є справедливість?»*[250]

Досить цікавим фактом виглядає своєрідне «привласнення» генеральною старшиною Війська Запорозького не тільки політичної та церковної спадщини «старих княжат Руських», а навіть заміни їхньої «самоназви». Так, зокрема, у прочитанні київського полковника Василя Дворецького ті ж самі «руські князі» перетворюються в «малоросійських» («православні князі малоросійські київські»[251]), що, з одного боку, може свідчити про наявність у козацької еліти проявів патріотизму, а з іншого — добре знання ними історії власного краю, адже протягом XV–XVI ст. історико-топонімічна назва «Мала Росія / Мала Русь» неодноразово використову-

---

[249] З приходом до влади в Києві у 1432 р. литовського князя Свидригайла відбулося відновлення «великого княжіння Руського», адже, згідно з літописним записом: «Литва посадиша великого князя Жигимонта Кестутовича на великое княжение на Вилни и на Троцех, и князи рустии и бояре посадиша князя Швидригайла ***на великоє княженьє Рускоє***» (Цит. за: *Івакін Г.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Київ, 1996. С. 65). Про безперервність князівського правління на Київщині у XIV–XV ст. див.: *Русина О.* Традиція князівського правління на Київщині // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 3. Київ, 1993. С. 172–176.

[250] БМЧ Краків, рук. 166, арк. 335–337. Див. також: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко… С. 291–292; *Степанков В.* Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України В. Смолія. Київ, 2010. С. 485.

[251] Цитата з привілейного універсалу київського полковника В. Дворецького церкві Миколи Доброго в Києві від 12. 05. 1660 р. (*Універсали українських гетьманів…* С. 870).

валася сучасниками для означення приєднаних до Великого князівства Литовського територій старожитньої Русі.

У тексті «Пунктів головних, за якими ***Військо Запорозьке іменем всього народу Руського*** вольності просить…», які у 1675 р. надіслав гетьман П. Дорошенко до короля Речі Посполитої Яна III Собеського, йшлося про те, що колись «старі княжата Руські і Литовські» надавали автономні права для «греко-руської церкви», тобто православних: «Всілякі привілеї і листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської і благочестивих її визнавців належних, і на знищення тих в минулі сейми послані і зареєстровані і [з] канцелярії коронної видані, також листи всілякі і конституції сеймові, вольностям військовим і ***народові Руському*** шкодливі і противні, щоб були скасовані і навічно в ніщо обернені а справи всі, як у свідоцтвах ***старих княжат Руських і Литовських*** привілеї, декрети, обмеження, комісії, також привілеї давні і свіжі Королів Їх М[илості] на церкви, монастирі і уряди церковні, на високому рівні про унію нічого не згадуючи, ***віри греко-руської людям надані***, і зараз свіжо яких Військо Запорозьке потребує, аби обговорені, підтверджені й зміцнені були»[252]. Титулований князь України та гетьман Юрій Хмельницький у своєму листі до короля Польщі від 20 лютого 1680 р. писав з Немирова: «… Як з Королем Й[ого] М[илістю] Паном М[илостивим] Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб ***сам з усім народом польським за Віслу відійшов,*** як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом ***з Русі вивіявся***...»[253].

Гетьманський епістолярій Ю. Хмельницького яскраво засвідчує процеси національної ідентифікації тогочасної еліти українського народу по відношенню до пануючої перед тим політичної і соціальної верхівки Корони Польської. Зважаючи на те, що він як «свавільний» гетьман Війська Запорозького протягом 1664–1667 рр. за розпорядженням короля Польщі Яна II Казимира був ув'язнений у Марієнбурзькій (Мальборській) фортеці на території залежного від Речі Посполитої Прусського герцогства, Хмельницький у своїх тогочасних листах так метафорично писав

---

[252] Бібліотека Ординації Замойських у Варшаві. № 1807, арк. 138–141; *Чухліб Т.* Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті — перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. Збірник наукових праць. Київ, 2008. С. 264–265.

[253] *Maliszewski K.* Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. Wrocław, 1984. S. 97–109.

про своїх кривдників: «…Хто сидів в Мальборку, краще буде ***пити каву турецьку, ніж пиво німецьке***», «…Не знаю за що, ***панове поляки, або краще католики чи кати мордували***», «…Мені ***дали знати поляки, що я гірше плюгавого бусурманина***», «…дізнався певне ***від поляків милості як пес від вовків***» і т. д.

Відзначимо, що концепт «народ» в мовному тезаурусі гетьманів і старшин Війська Запорозького протягом другої половини XVII — XVIII ст. означувався такими «модернізованими» семантичними маркерами: по-перше, етнополітичним — «наш», «мій», «той»; по, друге, етнічним — «руський», «український», «малоросійський», «малоруський» (при цьому усі ці прикметники застосовувалися до одного і того ж політико-територіального об'єднання жителів); по-третє, ранньонаціональним — «єдиноутробний»; по-четверте, релігійним — «християнський», «православний», «одновірний», «греко-руський православний неуніатський»; по-п'яте, соціальним — «народ обох станів» (тобто світський і духовний) та «шляхетський народ» (вища верства), «природні українські козаки» (військова верства); по-шосте, політичним — «вільний»; по-сьоме, соціополітичним — «простий»; по-восьме, територіальним — «обопольні народи», «задніпрські народи», «українські народи», «місцевий народ», «тутейший народ» (у цих словосполученнях виразно проступало політичне розділення підвладних гетьманам жителів на тих, що жили на Правобережжі, і тих, хто мешкав на Лівобережжі); по-дев'яте, міжнародно-територіальним — «крайні народи» тощо. Звернімо увагу й на такі часто вживані лексичні моделі, як «Україна і Військо Запорозьке», «Військо Запорозьке і увесь християнський народ», «всі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке», «уся Україна обопільних народів Дніпра і усе Військо Запорозьке» тощо.

Націєтворчий поступ козацької України на кордоні європейсько-християнської та османсько-мусульманської цивілізацій засвідчували і міжнародні чинники, адже і король Польщі визнавав існування окремого «народу Руського», і царі Московії мали рахуватися з існуванням «українського народу», а також правителі Османської імперії та Кримського ханства. Зокрема, 22 жовтня 1663 р. гетьман П. Тетеря особисто зустрівся з польським королем Яном II Казимиром в «наметі великім» поблизу м. Біла Церква на Київщині, де гетьман виголосив вітальну промову українською мовою, «аби сподобатися ***своєму люду***»[254]. В українсько-

[254] Цит. за: *Wojcik Z.* Jan Kazimiez Waza. Wroclaw, 1997. S. 158.

османському мирному договорі 1669 р. окремим положенням було записано, що «***Народ Руський не має іншого язика крім природного***»[255].

Підсумуємо, що розуміння слова «народ» еволюціонувало від архаїчного сприйняття народу як окремого етносу, який проживав у східних воєводствах Корони Польської та південно-східних воєводствах Великого князівства Литовського і Руського, до позначення посталої на основі державотворчих практик Війська Запорозького спільності усіх суспільних станів, тобто можна говорити про початковий процес творення протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. передмодерної української нації. Термін «народ» також означав сукупність православних християн, а «Україна», з погляду офіційних представників Війська Запорозького, була заселена людьми, які входили до «християнського народу». У багатьох випадках поряд з іменником «народ» уживався займенник «наш», щоб відокремити «власне» від «їхнього». Зокрема, прикметник «український» починає стосуватися «нашого звичаю» та «руської мови» і саме у такому розумінні окреслює поле культурних відмінностей «свого» від «чужоземного». Ці синтаксичні понятійні маркери окреслювали не тільки етнічну сукупність людей на певній території, але й засвідчували політичні процеси національної ідентифікації соціальних станів в розташованій на цивілізаційному перехресті ранньомодерній Україні.

Taras Chukhlib
Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
taras_chuhlib@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2604-4816

[255] Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 219.

ПРОСТОРИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТИНІВ

Андрій Бланута
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
andriiblanutsa@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0849-8056

Дмитро Ващук
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
dmvashchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0377-1233

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВОЄН КІНЦЯ XV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТЬ

Наприкінці лютого 2014 р. в Автономній Республіці Крим почали з'являтися так звані «зелені чоловічки» — військовослужбовці Російської Федерації без розпізнавальних знаків. Саме так розпочалась неоголошена війна проти України. Спершу було окуповано Кримський півострів, далі російські терористичні підрозділи з'явились на території Донецької та Луганської областей, що призвело до протистояння зі Збройними Силами України. Одну з причин, що призвела до такого розвитку подій, російський президент Владімір Путін озвучив як необхідність захисту російськомовного населення після подій у Києві в лютому 2014 р.: «Під удар потрапило все те, що об'єднувало нас (українців та росіян. — *Авт.*) та зближує до цих пір. Передусім — російська мова. Нагадаю, що нова "майданівська" влада відразу намагалась відмінити закон про державну мовну політику. Потім цей закон про "очищення влади", закон про освіту, практично викреслив російську мову із навчального процесу… В Україні сьогодні зовсім інша ситуація, оскільки мова йде про примусову зміну ідентичності. І найбільш огидним є те, що росіян в Україні змушують не лише зректися від своїх коренів, від поколінь предків, але й повірити у те, що Росія — їх ворог… Вдарили і по нашій духовній єдності. Як у часи

Великого князівства Литовського, затіяли нове церковне розмежування»[1]. Бачимо «цікаве» виправдання збройної агресії проти суверенної держави у XXI ст. Однак російський президент традиційно нічого нового не придумав. Не маючи жодних аргументів, він взявся за реанімацію московської брехні та маніпуляцій кінця XV — першої третини XVI ст. Щоправда, тепер московити збройною агресією захищають російськомовне населення. Ареною так званого захисту стала Україна.

На означеному вище проміжку часу відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 та 1534–1537 рр.). Причину озвучив московський правитель Іван III — захист православних віруючих у Великому князівстві Литовському (далі — ВКЛ), яких нібито намагаються навернути у католицизм. Тоді Московія поетапно окупувала частину територій ВКЛ. Особливого загострення набувала боротьба за українські землі, які у документах того періоду позначалися як «Русь», «руські землі», «українні землі». Влада ВКЛ намагалася утримати ці землі, а головне — відданість та лояльність населення, шляхом військово-політичних та соціально-економічних акцій.

І. Московсько-литовська війна 1487–1494 рр. принесла перші територіальні надбання для московитів. Московський князь Іван III прагнув захопити Верхнєокські князівства у верхів'ях р. Оки, оскільки литовська влада вже не могла забезпечити контроль над цими територіями, приєднаними до ВКЛ за часів правління великого князя литовського Вітовта. Ще напередодні війни, 1 червня 1486 р., великий князь литовський і король польський Казимир Ягеллончик спорядив посольство до великого князя московського із послом Зеньком з Вільна, якого уповноважував домовитися про надання допомоги волоському воєводі Степану проти турок, а також щодо кривд, завданих московськими військами на північно-українських землях[2]. Утім, це посольство не принесло результату.

Поступово, починаючи з 1487 р., місцеві князі перебігали на сторону Москви. Після смерті на початку червня 1492 р. великого князя литовського і короля польського Казимира Ягеллончика ситуація для ВКЛ ускладнилася. Скориставшись проблемами переходу влади до Олександра Ягеллончика, московити увійшли на територію Верховських князівств. Не отримавши підтримки від Польського королівства, Олександр вимушено підписав у лютому 1494 р. «Вічний мир» з Москвою. До Московського князівства відійшли Новгород, Псков, Тверь і Рязань. За Литвою

---

[1] Об историческом единстве русских и украинцев. Документы. Москва, 2023. С. 15–16.

[2] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. № 128. P. 138–139.

залишалися Смоленськ і Брянськ. Мир мав скріпитися династичним шлюбом литовського великого князя Олександра Ягеллончика з дочкою московського князя Івана III — Оленою.

II. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр.

6 лютого 1494 р. відбулись заручини між великим князем литовським Олександром Ягеллончиком та княжною Оленою, дочкою московського князя Івана III. У січні 1495 р., після отримання останнім у листопаді 1494 р. грамоти Олександра із запевненням не змушувати свою дружину приймати католицизм, наречена вирушила до Вільна[3]. Ставши дружиною Олександра Ягеллончика, Олена, можливо, не з власної волі, а за наполяганням батька, почала регулярно сповіщати йому про політичні події у ВКЛ. Критичним моментом для Івана III стала спроба Олександра Ягеллончика передати Київ під управління молодшого брата Сигізмунда[4]. Хоча цей проєкт не був реалізованим, однак вкрай роздратував московського правителя, котрий уже будував плани щодо захоплення міста.

Згаданий шлюб, за задумом литовських політиків, мав покласти край міждержавній ворожнечі, яку розв'язало Московське князівство проти ВКЛ ще у 80-х роках XV ст., та запобігти конфліктам у майбутньому. Однак не так сталося, як гадалося. 30 травня 1499 р. московський князь вперше отримав відомості щодо можливого примусу Олени до прийняття католицизму. Зокрема, йдеться про повідомлення Федора Шостакова князю Борису Турену-Оболенському, у якому він писав: «Тут, господарю, у нас відбулась замятня велика між Латини і між нашим християнством: у нашого владику смоленського диявол вселився із Сапігою, з відмітником їхнім, на православну віру; князь великий (Олександр. — *Авт.*) змушує государыню нашу, велику княгиню Олену, в латинську прокляту віру… Да і все наше православне християнство хочуть відсхитити. І наша Русь дуже з Литвою не люблять»[5]. Того ж дня Іван III відправляє посольство з боярином Іваном Мамоновим до княгині Олени з метою довідатись про правдивість отриманих відомостей: «А після грамоти мовити про речі наодинці: … Батько твій (Іван III. — *Авт.*), государині, велів тобі говорити: щоб ти, дочко, відповіла мені (послу. — *Авт.*). про те на правду, чи є тобі утиски від твого чоловіка щодо грецької віри, а також всьому

---

[3] *Русина О.* Олена Прекрасна української історії // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII століття. Київ, 2002. С. 30.

[4] Там само. С. 31.

[5] Сборник русского исторического общества (далі — Сборник РИО). Санкт-Петербург, 1882. Т. 35: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. С. 273–274.

нашому православному християнству, які у його державі дотримуються грецького закону, — було таке, чи не було? І грамоту щоб мені надіслала з Іваном»[6]. Відповіді так і не було.

Упродовж року ситуація «розкручується» і московський правитель уже відкрито звинуватив володаря ВКЛ у порушенні домовленостей 1494 р. Більше того, Іван ІІІ почав таємно схиляти окремих сіверських князів переходити до нього на службу, обіцяючи за це відповідну плату. Інформацію про це знаходимо у Хроніці Биховця : «посилав (Іван ІІІ. — *Авт.*) таємно до князя Семена Івановича Більського, і до князя Семена Івановича Можайського, і до князя Василя Івановича Шемячича, щоб вони з містами та волостями відступили від зятя його, великого князя Олександра, і з усім тим служили йому; а до того ж обіцяв їм багато міст та волостей своїх. І на том у угоду та присягу між собою вчинили, що їм з його допомогою воювати Велике князівство Литовське безперестанно; у які міста та волості вони під Литвою заберуть, то їм усе тримати»[7]. Московські інтриги та обіцянки свою справу зробили. І на початку 1500 р. Іван ІІІ озвучив відповідні мотиви. Мовляв, «прислав до нас князь Семен Іванович Більський, б'ючи чолом, і каже, що від тебе (Олександра. — *Авт.*), нашого брата, прийшла на них велика нужда віри грецького закону: посилав владику смоленського і свого біскупа віленського до князів руських і всієї Русі, які сповідують грецьку віру, і казав їм від себе, щоб вони приступили до римської віри… І коли, брате, від тебе їм така шкода сталася про віру грецького закону, а перед цим від твого батька, і від твоїх предків такої шкоди їм у вірі не було, і ми тепер князя Семена того ділу і прийняли до себе на службу з його отчиною»[8]. Тобто, лише після того, як сіверські князі опинились на службі в Івана ІІІ, було висунуто «офіційні» претензії.

Цілком зрозуміло, що жодних реальних доказів примусового навернення до католицької віри московський правитель не надав. Ба більше, батько так і не отримав відповіді від своєї дочки щодо правдивості слів Ф. Шостакова. Недаремно у грудні 1499 р. московський посол Івана Мамонов отримав повторне розпорядження наодинці («наказ від батька наодинці без литвина») вияснити: «чи наказував тобі, що тебе чоловік твій князь великий Олександр примушує приступити до латинського закону, і ти би нам про це сказала; а ти нам не відповіла нічого. Чи

---

[6] Там само. С. 275.

[7] Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Москва, 1975. Т. 32. С. 166.

[8] Сборник РИО. Т. 35. С. 294–295.

правильно ти, дочка, так робиш?»[9] Враховуючи те, що Олена упродовж чотирьох років постійно інформувала свого батька про ситуацію у ВКЛ, про описані події, якби вони мали місце, він би дізнався однозначно.

У квітні 1500 р. Олександр Ягеллончик через своїх послів маршалка Станіслава Кішку та писаря Федора Григоровича відкинув усі звинувачення і запевнив Івана III про відсутність утисків православних: «він (С. Більський. — *Авт.*) тобі, брату нашому, не міг правди повідати, оскільки він лихий чоловік, зрадник наш; ми вже три роки його очима нашими не бачили»[10]. Однак це все вже не мало значення. Іван III придумав та озвучив привід до вторгнення, а саме: захист православних.

У травні 1500 р. московська армія без оголошення війни трьома групами вдерлася на північно-східні землі ВКЛ. За свідченням літописця, вони «багато міст, і влади, і сіл полонили, багато людей мечу та вогню придали, а інших полонили»[11]. Апогеєм кампанії стала битва 14 липня 1500 р. на р. Відроші (басейн Дніпра) між литовськими і московськими військами (останні втричі переважали литовські за чисельністю), яка закінчилася поразкою литовців і полоненням полководців: «побито Литву безчисленно і багатьох воєвод живих полонили і до Москви відправили до великого князя: князя Костянтина Острозького, пана Григорія Остиковича, пана Литавора, і пана Миколаєвих дітей, воєводи віленського, князів Друцьких і Мосальських, Миколая, Юрієвого сина, Зіновійовича і багатьох інших»[12]. За короткий проміжок часу було окуповано такі міста, як Брянськ, Гомель, Любеч, Мценськ, Мосальськ, Новгород-Сіверський, Орша, Рильськ, Серпейськ, Стародуб, Путивль, Дорогобуж. Загалом, згідно досліджень О. Русиної, під московську владу потрапило 19 сіверських міст[13]. Це спричинило значний еміграційний потік населення, котре тікало від московської окупації.

У лютому 1501 р. до московського князя прибули посли від великого князя литовського Олександра Ягеллончика та польського короля Яна Ольбрахта з метою припинення військових дій[14]. Після відмови литовський правитель розпочав перемовини із Лівонським орденом. Спершу 3 березня 1501 р. у Вільні було укладено прелімінарний оборонний союз

---

[9] Там же. С. 292.

[10] Там же. С. 297.

[11] Типографская летопись // Полное собрание русских летописей. Петроград, 1921. Т. 24. С. 214.

[12] Там же.

[13] *Русина О.* Олена Прекрасна… С. 33.

[14] Сборник РИО. Т. 35. С. 309–327.

терміном на 10 років[15], а 21 червня того ж року у Вендені (тепер — м. Цесис, Латвійська республіка) було підписано Венденський договір між ВКЛ та Лівонським орденом для спільної боротьби із Московським князівством[16]. Також союзником ВКЛ виступив хан Великої Орди Шейх-Ахмад.

Разом із союзниками ВКЛ робитиме спроби повернути названі міста й території, однак втрата Сіверщини стала фактом, що узгоджено під час мирних переговорів упродовж березня-квітня 1503 р[17]. Прикметно, що посли ВКЛ привезли лист княгині Олени до свого батька, у якому вона запевнила про відсутність будь-яких утисків православної віри: «…Государ та чоловік мій, король і великий князь Олександр, нічого того не шкодуючи, взяв його милість від тебе, батька мого, з доброю волею, і тримав усі ті роки у честі й турботі, та в тій любові, котра належить від доброго чоловіка до дружини, своєї половинки; і тепер його милість тримає тією ж мірою, ні у чому не утискаючи з першої ласки й жалування свого, добровільно дозволяючи у законі моєму свою віру християнську грецького звичаю сповідувати, і по церквах святих ходити, і священників, попів, дяків, півчих на своєму дворі мати, літургію й іншу службу Божу та правило згідно з уставом дозволив переді мною здійснювати, як тут у Литовській землі, а також у Короні Польській, у Кракові та по всіх містах польських, скрізь, жалуванням його милості. Велика воля служити Господу Богу відповідно до звичаю та уставу своєї святої грецької віри»[18].

У лютому 1504 р. переговори щодо укладення мирного договору продовжились. Литовська сторона наполягала на поверненні усіх захоплених територій: «і ті міста, і волості, і землі, і води, отчину нашу, які ж без будь-якої причини забрав, нам повернув, і полонених віддав, і шкоди, які нам і нашим підданим від твоїх людей пороблені, компенсував»[19]. На це Іван III відповів: «Відомо зятю нашому Олександру королю і великому князю, що Руська земля вся, з Божої волі, із старини, від наших прабатьків, наша отчина; і нам нині своєї отчини шкода; а їх отчина — Лядська земля і Литовська; і нам з якої причини тих міст і волостей, своєї отчини, які на Бог дав, віддавати? Але не тільки те наша отчина, які міста і волості нині за нами: а вся Руська земля, Київ, і Смоленськ, і інші міста,

---

[15] *Гудавичюс Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 г. Москва, 2005. Т. I. С. 502.

[16] *Казаков О.* Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. Київ, 1998. С. 25.

[17] Сборник РИО. Т. 35. С. 363.

[18] Там же. С. 369.

[19] Там же. С. 456.

які він тримає в Литовській землі, з Божої волі, з старини, від наших прабатьків наша отчина»[20]. Досить цікавим виявився аргумент «після завоювання», адже на момент вторгнення мова йшла про захист православних. Цілком зрозуміло, що українсько-білоруські землі, які раніше були частиною Русі, аж ніяк не могли вважатися отчиною московського князя.

Результатом війни стало 6-річне перемир'я. Згідно з його умовами, за Московією залишалось окупованих нею 20 міст і 70 волостей, а також за Іваном III визнавався титул «Государ всієї Русі»[21]. Однак угода не задовольнила жодну сторону, і як наслідок, невдовзі спалахнула нова війна.

III. Дипломатична кореспонденція і союз з кримським ханом Менглі-Гіреєм під час московсько-литовської війни 1507–1508 рр.

У лютому 1507 р. Віленський сейм прийняв рішення про повернення втрачених у двох минулих війнах з Московським царством східних земель Великого князівства Литовського. І вже навесні 1507 р. великий князь литовський Сигізмунд I Старий спорядив посольство до Москви з ультимативною вимогою повернути захоплені московським царем Іваном III землі. У вересні цього ж року Сигізмунд I Старий направляє листа інфляндському магістру через його комірника Клявса (Klaus Holstever), в якому інформує свого союзника про порушення московським правителем укладеного перемир'я та відновлення бойових дій[22].

Важливим супроводом війни стали дипломатичні місії і відповідна дипломатична кореспонденція, що відклалася у документації Литовської метрики. Крім посольства до Москви, литовський володар у травні 1507 р. направив своїх послів до перекопського хана Менглі-Гірея. У документі, що додається, відображено умови союзницького договору про спільні військові дії проти Московського царства. По-суті, йшлося про військовий союз ВКЛ з Кримським ханством. Перекопці мали надати своє військо чисельністю у 30 тис. вояків на допомогу великокнязівській армії, а литовська сторона зобов'язувалася сплачувати упоминки[23]. Проте восени 1507 р. кримське військо не виступило у похід на Путивль та Чернігів, чим відповідно не виконало своїх союзницьких зобов'язань. Таким чином, політика балансу сил між воюючими сторонами взяла верх

---

[20] Там же. С. 460.

[21] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 518. P. 323–326.

[22] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba) (далі — LM 7). Vilnius, 2011. № 27. P. 87–89.

[23] LM 7. P. 95–96.

у рішенні Менглі-Ґірея[24]. «Вічний мир» за результатами війни вже за кілька років вкотре буде розірвано з ініціативи Московського князівства.

IV. Десятилітня московсько-литовська війна 1512–1522 рр.

Попередні війни не принесли очікуваних результатів для обох сторін. Московське князівство не змогло «повернути давньоруську спадщину», а ВКЛ звільнити окуповані території. Тож наприкінці 1512 р. спалахнула нова війна. Початок поклав напад кримських татар (реалізація союзницького договору з ВКЛ) у травні 1512 р. на Верхнєокські князівства.

У липні 1512 р. великий князь литовський Сигізмунд I Старий направив листа до царя Менглі-Ґірея через свого писаря Михайла Васильовича [Свинюського] із повідомленням про домовленість щодо спільного наступу на московські землі[25], а також гарантував солтану Мехмед-Ґірею підтримку наступу своїм 50-тисячним військом проти московського ворога[26].

Спільні військові дії литовсько-татарського союзу принесли на початковому етапі війни певні успіхи. Зокрема, у 1513 р. загони київського воєводи Юрія Радзівіла спільно з військом князя Адрагмана здійснили похід в Україну з метою звільнення Чернігова, Новгород-Сіверського, Радогоща, Стародуба, Брянська, за що великий князь литовський Сигізмінд I Старий окремим листом дякував київському воєводі. Причому у цьому документі вживається історико-географічний етнонім «Україна» стосовно позначення північно-східних регіонів ВКЛ[27].

У лютому-квітні 1522 р. відбулися обміни посольствами між воюючими сторонами. Литовська сторона пропонувала укласти мир чи перемир'я та здійснити обмін полоненими[28]. Московська сторона підтвердила свою згоду на проведення спільних перемовин, а також обмін полоненими після укладення угоди[29].

V. Московсько-литовська (Стародубська) війна 1534–1537 рр.

У союзному для Великого князівства Литовського Криму на початок чергової московсько-литовської війни відбувалася «велика замятня», а тому Вільно не могло розраховувати на татарську підтримку у боротьбі з

---

[24] Ibid. P. 99–100.

[25] Ibid. P. 270–271.

[26] Ibid. P. 271–272.

[27] Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. V: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром (далі — Памятники). Москва; Варшава, 2002. С. 23–25.

[28] LM 7. P. 408–409.

[29] Ibid. P. 409–410.

Московським царством[30]. Водночас ВКЛ здійснювало підготовку до ведення бойових дій, про що свідчать різноманітні документи. Так, грамотою від 27 червня 1534 р. Сигізмунд I Старий наказував литовському гетьману Юрію Радзивілу звільнити по хворобі від військової служби князя Федора Михайловича Чорторийського та звеліти йому залишатися в Луцьку, а послати за себе на службу сина, князя Івана Федоровича[31]. 31 червня володар повідомляв Юрію Радзивілу, що його прохання надіслати до війська підскарбія із грошима та сукном виконане не буде, оскільки «раніше такого не було, ніколи такого не робили, щоб підскарбія до війська слали»; також гетьману відмовлено у надсиланні статуту для здійснення правосуддя та покарання винних, позаяк він перебуває на доопрацюванні у віленського воєводи[32]. Наразі епізод із підскарбієм є досить цікавим. По суті, йдеться про перший випадок джерельної інформації про подібне прохання. У наступному документі знаходимо до певної міри можливе пояснення цього епізоду. Зокрема, 9 липня господар повідомляв гетьману, що поки що не буде надавати платню козакам Заморенка, які перебувають табором у Бобруйську, тому що «вони ще жодної послуги нам не зробили; потім, коли якусь послугу нам зроблять, тоді і ми дамо наказ видати їм відповідну плату»[33]. Цілком імовірно, що гетьман хотів особисто розпоряджатись тими грошима, які передбачались для подібного роду виплат.

Наприкінці літа — на початку осені 1534 р. Сигізмунд I Старий видав гетьману Юрію Радзивілу низку розпоряджень. Зокрема, 24 вересня литовський правитель наказував розташувати у прикордонних українських регіонах 3 тис. вершників, щоб унеможливити розорення пригранічних з Московією литовських поселень та замків[34].

Після повернення у результаті успішних бойових операцій частини територій Сигізмунд I Старий відразу ж видавав розпорядження щодо укріплення кордонів. Зокрема, 5 червня 1535 р. він надіслав листа київському воєводі та свіслоцькому державцi Андрію Немировичу із вказівкою направити людей із Свіслоцької волості під Гомель для будівництва замку після звільнення міста військом Великого князівства Литовського[35].

---

[30] Памятники. С. 79–81.

[31] Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2016. С. 75–77.

[32] Памятники. С. 84–85.

[33] Там же. С. 88–90.

[34] Там же. С. 125–127.

[35] Там же. С. 144–145.

Також господар згодом (28 червня) направив листа усім жителям Свіслоцької волості із наказом надіслати людей до Річиці для будівництва мосту через Дніпро[36].

Під час цієї війни Вільно, на жаль, не змогло відвоювати втрачені території. Війна завершилася 5-річним перемир'ям. Відповідний договір було підписано 18 лютого 1537 р. За його умовами, Велике князівство Литовське зберегло контроль над м. Гомель, а Московське князівство над м. Себеж.

* * *

24 лютого 2022 р. Російська Федерація без попередження розпочала масштабні наступальні дії проти України з півночі, сходу та півдня. Мету цих дій, названих кремлівським диктатором «спеціальною військовою операцією», він означив як «захист людей, які протягом восьми років піддавались знущанню, геноциду з-боку київського режиму…». Тобто, мотиваційний для московської воєнної доктрини XVI ст. релігійний аспект замінено «мовною політикою» XXI ст., на чому наголошувалося ще у 2014 р. У цій промові знайшлося місце і «отчині» теперішнього «московського правителя»: «Подальше розширення інфраструктури Північноатлантичного альянсу, початок воєнного освоєння території України для нас неприйнятні. Справа, звісно, не в самій організації НАТО — це лише інструмент зовнішньої політики США. Проблема в тому, що на прилеглих до нас територіях — зауважу, на наших же історичних територіях — створюється ворожа нам "анти-Росія", яка поставлена під повний зовнішній контроль»[37]. Більше того, днем раніше, 21 лютого 2024 р., російський президент озвучив ще більш цікаву думку щодо «історичних отчин»: «До розпаду нашої єдиної країни призвели історичні, стратегічні помилки лідерів більшовиків, керівництва КПРС, допущені у різні часи державного будівництва, економічній та національній політиці. Розпад історичної Росії під назвою СРСР на їх совісті»[38]. Тобто, кордони «історичної Росії», яких насправді ніколи не існувало, тепер ствердно позначено кордонами колишнього СРСР. Згідно цієї заяви, у плани «СВО» «не входить окупація українських територій»[39]… До чого призводять подібні заяви — для історичної спільноти відповідь очевидна.

Запропонована підбірка документів стосується усіх названих московсько-литовських воєн. Ці документи є відомими у науковому середо-

---

[36] Там же. С. 149–150.
[37] Об историческом единстве… С. 41
[38] Там же. С. 24.
[39] Там же. С. 43.

вищі, однак розпорошені по різних археографічних виданнях, які друкувалися, починаючи із кінця XIX ст. Для цієї републікації відібрано ті, які, на наш погляд, є найбільш цікавими та промовистими з погляду сучасності, а також охоплюють різноманітні аспекти описаних історичних подій. Набір текстів документів здійснювався з опублікованих видань практично без змін. Як виключення: 1) літеру **h** замінено на **i**; 2) знято курсив із окремих літер по всіх текстах.

Публікація документів.
I. МОСКОВСЬКО–ЛИТОВСЬКА ВІЙНА (1487–1494)

1. [1486], червня 01. Вільно. Посольство до великого князя московського із послом Зеньком з Вільна про надання допомоги волоському воєводі Степану проти турок, а також щодо кривд, завданих московськими військами на північно-українських землях.

Посольства початокъ, што я Федько писал к великому князю московъскому зъ Вильни, Зенько посланъ, инъдиктъ 4, июнь 1.

Казимир, король и великии кн(я)зь литовъскии, всказалъ etc.

Што еси к намъ присылалъ своего посла Михаила Кутузова о томъ деле, што мы перво сего посылали до тебе нашог(о) посъла князя Тимофея Володимировича, поведаючи тобе, штожъ цар турецъкии поседаеть землю Степана, воеводы волоского, и городы ему побралъ Келею и Белгородъ и теперъ тые городы въ его руках есть.

Казамиръ, король полскии и великии княз.

И въсказывали есьмо до тебе, ажъбы еси посполу с нами Стефану, воеводе волоскому, помочъ въчинилъ противъ того его неприятеля и всего хрестиянъства, и ты к намъ въсказалъ, ижъ тобе естъ далеко, для того ему можешъ помочи.

Казамир, король полскии и великии князь.

Прото и нине напоминаемъ тебе по доконъчанью, какъ есъмо конъчали зо отъцемъ твоимъ княземъ Васильемъ Васильевичомъ, што было намъ за одинъ стояти противъ въсякого нашого недруга, и ты бы и нине с нами сталъ за одинъ противъ того [его] неприятеля и всег(о) хърестиянъства, какъ жо въсякому господару хърестиянъскому годить ся то въчинити.

Казимир, Божъю м(и)л(остью) корол польскии и великии княз.

Што есмо въсказали то тебе нашими послы паномъ Солтаномъ Александровичомъ, маршалъкомъ нашимъ, и писаремъ нашимъ Петрашъкомъ, штожъ из твоее земли княземъ нашимъ и людемъ въкраинънымъ

многие кривъды деют ся в татьбах и розбоехъ, и въ грабежох, и ты к намъ отъказалъ тыми нашими послы, ижъ жаловали тобе люди твое вкраинъные, буд си бы имъ многии кривъды поделали з нашое земли отъ наших князеи и людеи въкраинъныхъ в татьбах и в розбоех, и въ грабежохъ.

Казимиръ, король и великии княз.

Всказалъ еси к намъ тыми жъ нашими послы, штобы тамъ, зъехавъ ся отъ насъ пан, а отъ тебе бояринъ, тыми делом обидънымъ управу въчинили на обе стороне, ино мы того не отъмовляемъ, хочомъ сослати, штобы отъ насъ пан, а отъ тебе бояринъ зъехались и ьыми обидным делом въправу въчинили на обе стороне, абы правые не гибъли, а виноватые скажънены были.

Казимиръ, король и великии княз.

Тыми разы приехалъ к намъ наместъникъ нашъ мъценъскии и любецъкии князь Дмитреи Путятичъ и поведал намъ, штожъ съ твоее земъли люди твое нашимъ людем вкраинным мецняномъ и любучаномъ многие шкоды починили в татбах и въ розбоехъ, и в грабежох тыми разы недавно. Тно штобы еси о томъ доведелъ ся, которие то будуть люди твое чинили, абы еси то намъ оправилъ, какъ бы намъ того не было жалъ; а што будеть поимано, то бы еси людемъ нашимъ велел поотдават и поплатить; а которие будуть люди твои то вчинили, тых бы еси велелъ сказнить, ажъбы и потомъ того не было.

А то вымовивши, списъки обидъные подать мценъскии и любуцъкии.

А то посольство Зенькомъ з Вильни, инъдик[т]ъ 4, июнь 3.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. № 128. P. 138–139.

2. [1486], вересня 25. Посольство до великого князя московського Івана Васильовича щодо великого князя тверського Михайла Борисовича.

Посольство до великого князя Ивана Василевича московъского с Троковъ Федьчихою, сенътебра 25 ден, индиктъ 5.

Казимиръ, король польскии и великии княз, всказал.

Перво сего посылали есмо до тебе наши послы, маршалъка нашого, наместника новгородъского и слонимъского, пана Солтана Александровича а писара нашого Петрашъка, о великомъ кн(я)зи Михаиле Борисовичи тверскомъ, и вжо тобе о томъ зведома, зъ чимъ есмо до тебе послали.

Казимир, король.

Ино и самому тобе о томъ гораздо ведомо, што великии княз Михаило Борисовичъ тферскии с нами в доконъчаньи, хъресном цолованьи, приехалъ к намъ до нашое отъчины до Великого Князства Литовъского и мы его приняли.

Казимиръ, король.

И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему помогли.

Омыслили есмо о том, какъ бы онъ ко отъчине своеи пришолъ добримъ концемъ без кровопролитья, а посмотрели есьмо в доконъчаньи отъца твоего, какъ есмо с нимъ доконъчали, ино [на] васъ помочи есьмо не дали ему, а хлеба и соли есмо ему не боронили — покул была его воля, потуль в наъ былъ, а каъ к намъ у нашу землю добровольно приехалъ, такъ есмо его добровольно одпустили.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. № 136. P. 145.

3. 1493, лютого 20. Вільно. Посольство до великого князя московського Івана Васильовича щодо князів, які перейшли до нього на службу разом із совїми отчинами.

Посолство з Вилни к великому кн(я)зю московскому Федком Гавриловичомъ, февраля 20, инъдик[т]ъ 11.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, к тобе, великому кн(я)зю Ивану Василевичу всказал.

Што еси к нам прысылал посла своего и всказывалъ до насъ о нашихъ слугахъ, о кн(я)зи Семене Федоровичу Воротынъскомъ, а о кн(я)зи Анъдреи, а о кн(я)зи Васильи Василевичох Белевскихъ, иже они тобе били чоломъ служити и с отчынами.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

То естъ тобе гораздо зведомо, што ж тых кн(я)зеи, наших слугъ, деды, отцы и они сами по тому доконъчали отцу нашому, королю его м(и)л(о)сти, и записали ся, и прысягу на томъ дали и на насъ, на дети его, што жъ имъ служити намъ и нашому г(о)с(по)д(а)рьству, к Великому Князству Литовъскому неотступно, а мимо насъ инъшого г(о)с(по)д(а)ра имъ не искати. И дивуемъ ся тому, иже ты мимо тыи дела прыимуешъ нашых слугъ. Прото мы ихъ с тое присяги не выпускаемъ.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

Што еси до насъ своимъ посломъ всказалъ, што жъ слуги нашы, княз Михаило Романовичъ Мезецкии, а княз Анъдреи Юрьевичъ Вяземъскии, били тобе чоломъ в службу. Ино тыи кн(я)зи з стародавна нашы слуги

суть, нашому г(о)с(по)д(а)рьству, к Великому Князству Лит(о)вскому и з ихъ отчынами. И ты бы тых наших слугъ к собе не приимал и в отъчины бы еси ихъ не вступал ся, бо они здавна суть наши слуги.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

Што есмо перво сего до тебе всказывали нашими послы о слугах нашых, о наместника мценъского и любуцкого, о Борыса Семеновича и иных, што еси их поималъ безвинъне и тепере ихъ в себе деръжышъ. И ты бы тых наших слугъ отпустил добровольне со всими их жывоты и статъки. А естъли бы было кому дело до слугъ нашыхъ, ино мы на слугъ нашых правъ никому не отмовляемъ.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 288. P. 185–186.

4. 1493, лютого 20. Вільно. Посольство до воєводи московського, князя Івана Юрійовича щодо написання московським правителем свого імені не по старині.

Федкомъ Гавриловичом посолство до кн(я)зя Ивана Юревича, воеводы московъского, ото всихъ пановъ.

Княз бискупъ виленъскии и кн(я)зи и вси панове рада г(о)с(по)д(а)ра нашого, великого кн(я)зя Алексанъдра, до твоеи м(и)л(о)сти всказали.

Што еси писалъ до брата нашого, до пана троцкого, наместъника полоцкого, до пана Яна Юревича о дел г(о)с(по)д(а)реи нашых, штобы межи г(о)с(по)д(а)реи была любовъ и доконъчанье, и всякая добрая приязнь. И братъ нашъ пан Янъ Юръевичъ то намъ поведилъ, што жъ вы, рада г(о)с(по)д(а)ра вашого, того хочете. Ино мы, рада г(о)с(по)д(а)ра нашого, великого кн(я)зя Алексанъдра по тому ж того хотим и г(о)с(по)д(а)ру нашому, великому кн(я)зю то есмо поведили. И нашъ г(о)с(по)д(а)ръ хотел великих пословъ послати к великому кн(я)зю, к вашому г(о)с(по)д(а)ру о всих тыхъ делехъ.

И далеи твоеи м(и)л(о)сти всказали, што тыми часы новое дело прышло до н(а)шог(о) г(о)с(по)д(а)ра, до великого кн(я)зя. Г(о)с(по)д(а)ръ вашъ къ его м(и)л(о)сти тыми разы посла своего прысылал и в листе своемъ к нашому г(о)с(по)д(а)ру написал себе имя свое высоко, не по старине, не подлугъ, какъ издавна обычаи бывал. Самъ же то, кн(я)же Иване, посмотры, гораздо ль то дееть се. Старыну оставляете, а в новыи дела вступаете. Вы, рада вашого г(о)с(по)д(а)ра, тамъ стережыте чти вашого г(о)с(по)д(а)ра, а намъ зде по тому ж годить ся смотрети тсти

нашого г(о)с(по)д(а)ра, бо нашъ г(о)с(по)д(а)ръ зъ старыны не вступает. Ино, княже Иване, абы вперед таких делъ не было, штобы межы г(о)с(по)д(а)ры добрии дела вперед шли.

Про запасъ.

Про память послу. Естли бъ княз Иванъ рекъ: г(о)с(по)д(а)ръ нашъ старшыи леты, а вашъ г(о)с(по)д(а)ръ молодшыи леты. Ино бъ ему рекъ посол: хотя нашъ г(о)с(по)д(а)ръ молодшыи леты, а ничымъ его м(и)л(о)сть честью не менъшы, толко в тои мере, какъ отец его м(и)л(о)сть, великии король. Коли, кн(я)же Иване, будеть межи их м(и)л(о)сти, межы г(о)с(по)д(а)реи нашых, любовъ и доконъчанье, и всякая добрая згода, тогды то их м(и)л(о)сть знаидуть межи собою по тому, какъ было при великомъ кн(я)зи Витовъте и за деда вашого г(о)с(по)д(а)ра, за великого кн(я)зя Василья.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 289. P. 186.

5. [1493], березня 09. Берщти. Посольство до польського короля Яна Ольбрахта із повідомленням про шкоди, завдані московськими військами та проханням допомоги.

Поселство до короля полского маршалкомъ, паномъ Литаворомъ з Берштъ, мар(та) 9, индик[т]ъ 11

Наяснеишыи Яне Олбрахте, королю полскии.

Брат вашое м(и)л(о)сти Александръ, з Божее ласки великии княз литовскии и рускии, жомоитскии и иных, панъ нашъ нам(и)л(о)стившыи, казал ся вашои м(и)л(о)сти поклонити и приязнь братъскую поведить, а здорове и щастье, и розмноженье всего доброго вашое м(и)л(о)сти рад бы завъжды слышал, якъ брата своего старъшого намилеишого.

А далеи к вашои м(и)л(о)сти пан нашъ нам(и)л(о)стившыи всказалъ.

Што ж в(а)ша м(и)л(о)ст тыми разы к нам через нашого посла всказали на нашо жаданье и прозбу, ваша м(и)л(о)сть в наших речахъ и пригодахъ насъ не хочете отпустити, а хочете в(а)ша м(и)л(о)сть намъ быти радни и помощни. С тое доброе воли вашее м(и)л(о)сти высоко вашое м(и)л(о)сти дякуемъ, яко брату н(а)шому милому. А мы тежъ зася вашои м(и)л(о)сти въ вашои м(и)л(о)сти потребных речахъ ради хочем быти радни т помощни.

А далеи поведаемъ вашои м(и)л(о)сти.

Тыми разы неприятель нашъ княз московскии люди свои многии моцне вослал в нашо панъство и замки нам побрал, люди многии пленомъ

в свою землю повелъ, шкоды великии поделал в гарницах панства н(а)шого. Прото вашое м(и)л(о)сти просим и жадаемъ, абы твоя м(и)л(о)сть рачил в тых наших речах и пригодах быт нам раден и помоцонъ, якъ братъ нашъ милыи. А верымъ твоеи м(и)л(о)сти, иж насъ не отступите, а нам в(а)ша м(и)л(о)сть людми и пенезми поможете без мешканя. А жадаемъ вашое м(и)л(о)сти, каким бы обычаемъ воля вашое м(и)л(о)сти была к намъ помочъ, какою сумою, абы в(а)ша м(и)л(о)сть рачыли в тыхъ речахъ к намъ всказати.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 292. P. 187–188.

II. МОСКОВСЬКО–ЛИТОВСЬКА ВІЙНА (1500–1503)

6. [1500 — ?]. [?]. Посольство від великого князя литовського Олександра Ягеллончика до заволзького царя Ших Ахмата із повідомленням про злодіяння московських та перекопських військ, а також проханням допомоги та залученням до союзного війська ногайських татар.

Посольство до царя заволского Шыг Ахмата Халецкимъ

От великого князя Александра поклонъ.

Што еси, братъ нашъ, прысылалъ к намъ своихъ пословъ, кн(я)зя Объдулу а кн(я)зя Акчару, а Кулука богатыра, нашого здоровья отведывая, а свое намъ поведая. Ино мы, хвала Богу, на тотъ часъ в добром здоровю, а твое здоровье, брата нашого, слышавши, радовали се есмо.

Такежъ всказалъ еси к намъ через тыи свои послы, што жъ зъ давныхъ часовъ и досихмест вашы предки з нашыми предки в братстве и в прыязни бывали, а потом отец вашъ цар Ахмат с королемъ , отцемъ нашимъ, межы собою братство и дружбу полнили. И ты, первые дела памятаючы, хочешъ с нами быти в братстве и в прыязни против всякому нашому непрыятелю везде с нами заодинъ чоловекъ, прыятелю н(а)шому еси прыятел, а непрыятелю — непрыятел. Ино за то тобе, брату нашому, дякуемъ и хочемъ с тобою, братомъ нашымъ, у прыязни быти по тому, какъ и отец нашъ с твоим отцом на вси стороны противъ каждого непрыятеля везде были заодин, абы н(а)шы непрыятели слышечы радовали се, а непрыятели бояли се.

И поведаемъ тобе, брату нашому, нашу прыгоду, которая ж се тыми разы стала от непрыятеля нашого великого кн(я)зя московъского, с

которым жо есмо мели братъство и дружбу, и доконъчанье, и прысягу. Онъ, без каждое прычыны все тое опустившы, собравшы люди свои вси, в землю нашу пустил и многии граничныи городы и волости, и люди, и земли нашы забрал. А з другое стороны направил на насъ непрыятеля нашого Мендли Кгерея, цара перекопъского. Тот, дружачы ему, такежъ шкоды великии земли нашои поделал.

Ино тыми разы твои послы от тебе намъ говорыли, што ж ты, братъ нашъ, слышавшы тую нашу прыгоду, против н(а)шого непрыятеля на кон въсъел еси, а в ярлыку своемъ к нам писал еси, што ж у в Озове без мешканя будеш, и послом своим там находити себе велелъ еси, и з Божею помочю, со всими силами своими на того нашого непрыятеля с нами быти заодинъ умыслилъ еси.

А перво сего через свои послы всказалъ еси к намъ, поведаючы собе и нагаиских прыятельми. Прото жадаемъ тебе, какъ то брата нашого, абы еси и нагаиских на то прывелъ, штобы они с нами у прыязни были по тому, какъ и с тобою, братом нашим, и знамя прыязни своее намъ бы вчынили, абы они с одное стороны потягнули на недруга нашого московъского, а ты бы, братъ нашъ, по твоему с нами слову зъ другое стороны на него пошолъ и холопа своего сказнилъ. А мы з Божъею помочъю, со всими нашыми моцами вже въседаемъ на конь и тягнем противку тому непрыятелю нашому князю московъскому маючы тежъ помочъ люди многии братьи нашое, короля вгорского и ческого Владыслава, и короля польского Яна Олбрахта, и зетеи нашых, и иных многих прыятелеи наших. И такъ посполитою обороною с вами, братьею нашою, вземъши Бога на помоч, хочем от него земли воее боронити и крывды, и обиды своее ему мстити, сколько намъ Богъ поможет.

То бы тобе, брату нашому, было ведомо, што ж послали есмо до нагаиских толмача нашого о добротахъ, хочечы с ними в братъстве и в прыязни быти по тому, как и с тобою, братомъ нашым. И ты бы нас для то вчынил, с тым нашым толмачом своего ч(о)л(о)века к нимъ послалъ. А которых еси послов къ брату н(а)шому, королю полскому Яну Олбрахту послал, и мы к ним своего слугу, ч(о)л(о)века доброго, прыставили и там их послали. Ино, какъ оттоле они назад к нам вернуть ся, мы их безъ мешканья к тобе, брату нашому, отпустимъ и с ними толмача нашого доброго пошлем, и о всих иных делех нашых ими тобе откажем, какъ борзо, а на которую сторону с тобою, братом нашым, на нашого недруга потягнем.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 435. P. 274–275.

7. [1502. вересня, ?]. Мінськ. Посольство від великого князя литовського Олександра Ягеллончика до великого князя московського Івана III щодо таких питань: вживання московським правителем титулу «господаря всієї Руси»; примусу княгині Олени, її свити та усіх православних до прийняття католицизму; залучення татар до війни; проїзду московськими купцями та послами; повернення захоплених територій тощо.

Посольство до великого князя московъского

На переде о тытуле всея Руси. Листы мають быти осмотрены, не быти объвязану королевъскому маестату ку писанью князю московъскому паном всея Руси, бо в записах покою того не есть написано, иже бы его писати мел паномъ всея Руси. А прото мають о томъ вельми тверъдо стояти, штобы московъскии не писал ся паномъ всея Руси, а наболшы, што слушыть на королевъство. А естли инак не можеть быти, тогды ма быть прызволено, коли корол будеть у Великом Князстве Литовъскомъ, тогды нехаи бы писал ся в тытуле московъскии паном всея Руси, а естли будеть в Коруне, и онъ бы писалъ ся безъ тытулу всея Руси.

А вшако жъ тотъ княз московъскии нехаи пожываеть своего тытулу, которого хочет. А естли бы московъскии к тому, што мовил, што жъ от давныхъ часовъ писано его г(о)с(по)д(а)ремъ всея Руси, тогды мають отповедити: коли был покои, а корол на Коруну еще не был выбранъ, але толко былъ великимъ князем литовъским, а нине, коли вже естъ королем, тогды негодная речъ, штобы его писати г(о)с(по)д(а)ремъ всея Руси, коли в королевстве и под королевъствомъ есть болшая часть Руси. А прото г[оспо]д[а]ръ нашъ писалъ тебе г(о)с(по)д(а)ремъ всея Ручи, што есте были межы собою у прыязни.

А о церъкви на сеняхъ и о кнегиняхъ, и о паняхъ, и о врадникохъ всих греческого закону мають отповедити, што жъ тая речъ не была межы нами, ижъбы церъковъ мела быть збудована, и кнегини, и пани, и врадники греческого закону мели бы королевои служыти. А естли бы тая речъ тогды межы нами была, и ты бы и доконъчанья без того члонъку не взял.

А што ся тычеть о охмистра и о кнегини, и о пани, и о врадниковъ, ино в томъ розности никоторое нетъ. Кого ся увидить королевои еи м(и)л(о)сти будь греческого, будь латинъского закону, хто бы годнеи къ ее служъбе, того на своемъ дворе ховает.

Тежъ, естли московъскии рекнеть о прыпуженье королевое к рымъскому закону, тогды мають отказати, ижъ никоторымъ обычаем ее к тому не прыпужаемъ, какъ же и самъ можешъ розумети от посла ее. Але тых часовъ отецъ светыи папа прыслалъ до короля, абы прывелъ жону

свою ку послушенъству рымъского костела, и частокроть его м(и)л(о)ст отецъ светыи папежъ мелъ раду со всими кардыналы, какъ бы королевая ее м(и)л(о)сть могла быти захована у греческом законе. А в тои великои пораде и розмове отецъ светыи папежъ мелъ раду со всими кардыналы какъ бы королевая ее м(и)л(о)сть могла быти захована у греческом законе. А в тои великои пораде и розмове отецъ светыи папежъ нашол и сказалъ с каръдыналы, ижъ не естъ потреба не только самое королевое ее м(и)л(о)сти, але и всее руси знову хрестит, толь бы мели вчынить столцу апостолскому послушенъство подле Флерынъского збору, а жыти в обычаю грецкомъ, а попы грецъкии мети под послушенъством. А естли инъшыи речы будуть добре справены ку доброму коньцу, тогды бы для того не отъступали отъ покою зъраженья, але речъ будеть отъложена до стольца апостольского.

А естли што будеть мовити о малъженъство, ижъ княз каръдыналъ мел венъчати, тогды мають отповедити, ижъ княз кардыналъ полетилъ в моцъ тую речъ князю бискупу виленскому, ижъбы именемъ его м(и)л(о)сти утвердилъ малъженъство, бо самъ такъ боръзо не могъ приехати, которые ж речы и тые добре зведоми, што с княжъною прыехали з Москвы.

А естли будеть мовено, ижъ король его м(и)л(о)сть прыпужае руси к рымъскому закону и церъкви рымъскии будуеть по местомъ рускимъ, тогды мают отъповедити, иже король его м(и)л(о)сть ховаеть свои подданые, какъ были ховани за отъца его м(и)л(о)сти, короля Казимера. Хто у котором законе хочет мешъкати, тотъ нехаи в томъ мешкаеть, и церъкви, хто какие хочет, тотъ тые будуеть такъ рускии, какъ рымъскии. Ачъ кольве не дозволено было руси церъквеи будовати, але тыми разы король его м(и)л(о)ст то имъ допустилъ. Король его м(и)л(о)сть ничего не дбаеть, какъ московъскии своих подданыхъ ховаетъ ку вере, так ся тежъ видить королеви его м(и)л(о)сти, иже бы и онъ такежъ не дбал, какъ король его м(и)л(о)ст своихъ подданыхъ ховаеть.

Тежъ естли будеть мовено, иже король его м(и)л(о)сть прывелъ татар напротивку московъскому, ино мають отъповедити, иже не корол его м(и)л(о)сть въчынил с початку, але князь московскии, которыи перъвеи до перекопъского послал кн(я)зя Ромодановъского, ижъбы звоевал панъство короля его м(и)л(о)сти, и его наукою великии шкоды онъ почынилъ у панъствах короля его м(и)л(о)сти. А прото теж король его м(и)л(о)сть кого хотелъ, того звалъ на помочъ собе.

А естли будеть мовено, ижъ послове кн(я)зя московъского и тежъ купцы не бывають перепущени ехати, куды имъ надобе, ино отповедати, иже оного часу король его м(и)л(о)сть мелъ непрыязнь с турецъкимъ, и для того посол его не былъ перепущенъ, и тежъ, што купъцы, азъдечы с

послы, мыта не дають, бо верымъ и ведаемъ добре, ижъ такии мыта естъ по всимъ землямъи въ васъ тежъ, коли которыи купъцы мыта проминают, а мыта не заплатившы, тогды у тыхъ товары их забирають. А панъ нашъ, не хотечы никоторое дати причыны, которая жъ бы мела зъломати прыязнь, але хотелъ заказати, иже бы купцы не мели добровольности еханья через панъство его м(и)л(о)сти.

А естли будуть мовити о купъцох забраныхъ, тогды о[т]каз тому, што ж тая речъ была сужона у Вильни, а такъ люди его м(и)л(о)сти досветчыли, иже тые купъцы не были забраны, а отъ воды товары их згинули, а ни одному чоловеку в томъ они не дали вины.

А будеть ли мовено о крывдах, же бы вчынены Москве от Литвы, ино маеть быти отъповедено: коли большые речы будуть зъражены, тогды нехаи радъные панове, с обу сторонъ зъехавшы се на границы, справедливость вчынять.

А будеть ли московъскии умеръ, тогды прыступити къ старымъ записомъ Витовтовымъ або Казимировымъ, жебы тых земль поступили ся, которымъ забраны.

А будуть ли мовити о записы, што перед Витовътовъ были записы, которыми ж великии княз Олькгирдъ поступилъ и записалъ земли великому кн(я)зю московъскому, ино отъказати, иже тотъ княз был нять и былъ прыпужонъ на все дозволити, какъ то нятыи, и досветъчать, какъ ся имъ видело, у которых онъ был у моцы, и потом дед нинешнего князя московского добровольне поступилъ тыхъ земль, на которыи земли мають они записы.

Тежъ прыпоменути московъскому, иже бы вернулъ земли, замки, места, люди нятые и з речами забраными, и тежъ шкоды, которые ся стали тое валки, и што московъскии вчынил, за то бы досыть было вчынено пенезми або некоторою частью земли. А естли болшы не может быти, тогды бы Вязмы просили. А прыидуть ли к некоторому коньцу доброму, тогды нехаи покои будеть межы княжаты наперед, а потомъ межы землями.

А естли будуть перемиря покою, и тежъ будеть вечныи покои в обу записох, то не маеть быти отпущено, абы вжо отъ тыхъ часовъ на обе стороне беглыхъ не прыимали сы именьи и без именеи.

Естъли будеть мовено, иже король его м(и)л(о)сть пускалъ до королевое бискупа виленъского, иже бы еи радилъ и велъ ее ку закону рымъскому, ино отмовити, иже ни бискупа ани жадного инъшого король его м(и)л(о)сть на то слал або направлялъ.

А Будеть ли говорено, штобы тые княжата, которые жъ от короля отъступили, были бы князя московъского, то маеть быти боронено записми.

А будуть ли мовити, штобы покои мелъ бути держанъ от обу сторонъ, ижъбы были прысланы великии послы короля вгорского и польского, тая речъ минула смерть короля полского Воитеха, а вшако жъ Можаискии первеи езду вчынилъ в панъство короля его м(и)л(о)сти, казечы землю его м(и)л(о)сти, ино люди пана нашого, которые жъ были там положены, не вътерпевшы за свое колько могли, толко чынили.

А до остатъка не маеть быти отступено от записовъ последнихъ, а такъ, яко естъ в записох покоиныхъ, нехаи такъ будеть.

А естли бы хотелъ вернути некоторою часть, а не все, та не маеть быти прынято, але перемире нехаи будеть до трех летъ такъ, ижъбы через тотъ рокъ панове радныи зъехали се на границы, котории бы могли вчынити вечныи покои и остаточную згоду.

А о княжатахъ, которыи втекли от короля, естли бы ся хотели верънути до короля, тогды то под вечънымъ покоемъ або подъ перемиръемъ мають прыняты быти.

А естли мистръ лифлянтскии не пошлеть своихъ пословъ до Москвы, тогды мають подле наученья о покою на конецъ делати, а естли пошлеть, ино посполу мает быти покои взятъ вечныи або под часомъ.

Тежъ я, Сапега, маю зложыти от королевое посольство вкротъце к великому князю, к великои кнегини, к молодым княземъ, вкротце.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 507. P. 309–311.

8. 1503, січня 02. Вільно. Лист королеви польської та великої княгині литовської Олени до свого батька, московського князя Івана III із запевненням щодо відсутності утисків православної віри у Великому князівстві Литовському та інших питаннях.

Государю отцу моему Ивану, Божіею милостію государю всея Русіи и великому князю Володимерскму, Московскому, Новогородцкому, Псковскому, Тферскому, Югорскому, Пермскому, Болгарскому и иных.

Олена, Божьею милостію королевая Полская и великая княгини Литовская, Руская, Прусская, Жомоитская и иныхъ, дочи твоя, тобі государю и отцу своему челомъ біетъ.

Тыми разы государь и мужъ мой, король его милость и великій князь Александръ, послалъ до твоей милости своихъ великихъ пословъ съ Коруны Полское и Великого княжства Литовского о тыхъ обидныхъ ділахъ, которыи жъ ся землямъ его и многимъ городомъ и волостемъ стали отъ твоихъ людей: з Божьего допущенія, а зъ лихихъ людей

причины, кровъ христіанская многая пролилась, а и теперь еще проліется, жены и діти въ полонъ въ неволю поведены, а иныхъ и сіми часы еще ведутъ, и такъ безвинно віра христыанская гинеть и церкви Божьи пустіють, черезъ ваше государей христіанскихъ докончаніе и крестное цілованіе, и любвекровное звязаніе.

Ино, господодине и государю отче, вспомяни, что жъ есми служебница и дівка твоя, а далъ мя еси за такова жъ брата своего, каковъ самъ еси; а відаешъ ты, государь и отецъ мой, что еси ему по мні далъ и что пакъ есми ему съ собою принесла: а однакъ же государь и мужъ мой, король и великій князь Александръ, ничего того не жалуючи, взялъ мя его милость отъ тебе отца моего съ доброю волею, и держалъ мя по вся тые літа въ чести и въ жалованіи и въ той любви, которая жъ заледить на доброго мужа къ пожружью половицы своей; и ныні мя его милость держить въ той же мірі, ни въ чемъ же не отпущаючи съ первое ласки и жалованія своего, доброволенство ми даючи въ законі моемъ свою віру христіанскую обычая греческа содержати, и по церквамъ святымъ ходити, и священники, попы, діяконы, півцы на своемъ дворі міти, литургію и иную службу Божью и правило подлі уставу допустилъ передо мною свершати, какъ тутъ въ Литовской земли, по тому жъ и во всей Коруны Полской, въ Кракові и по всимъ городамъ полскимъ, везді ми, жалованіемъ его милости, велика воля служити Господу Богу подлі обычая и уставу своее греческое церкви. А то ми государь и мужъ мой ділаеть, хотячи кріпкому слову своему досыть учинити, которое жъ тобі государю и отцу моему черезъ свои послы рекъ; и не толко въ томъ, но и въ иныхъ во всихъ ділахъ съ своего докончанія и крестного цілованія не видимъ въ чемъ бы выступилъ, тобі брату своему все правилъ подлі грамоты своее докончалное; а видячи еще передъ тымъ великій плачь и докуку украинныхъ людей своихъ, а многажды о томъ до тебе брата своего своихъ пословъ посылывалъ, а и твоихъ къ тебі наказывалъ: ино не толко управки, господине, никоторое людемъ его тогды не бывало, но еще и до конца рать пущена, городы и волости безвинны побраны, а иные позжены.

Государь мой король его милость, и матка его, и братья его короли, и зяти его и сестры, и панове рада его, и вся земля его, вси надіялися, чтобы со мною зъ Москвы въ Литву пришло все доброе, вічный миръ, любовь кровная, дружба, помочь на поганство: ино нынічи, государю отче, видятъ вси, что жъ со мною все лихо вх нимъ вышло, война, рать, засіданіе и сженіе городомъ и волостемъ, крови христіанское разлитье, жоны вдовами, діти сиротами, полонъ, крикъ, плачъ, вопль. Токово жалованіе и любовъ твоя государя и отца моего ко мні! Помысль и роспомятуйся, государю отче, и умилосердись. Я, служебница и дівка твоя и подножье

твое, Господа Бога со слезами біючи ся молила, чтобы тебе Господь Богъ держалъ на многіе літа здорового, счастливого, веселого, и тепере молю, ажъ бы твоимъ здоровьем мні мирное пребыванье на нашомъ государстві, а отъ государя моего любовь, а отъ нашихъ земль подданныхъ дары и служба: ино, господине, твоимъ нежалованьемъ все то мні обернулось въ горкіе слезы, и въ біду, и въ соромоту, и въ жалость. Какъ ми очи свои указати свекрови своей? А любо которое сердце доброе имать справедливе ко мні отворити король, его милость, государь и мужъ мой? И которымъ потішеніемъ имать обослати и навидіти мене діверь мой, король угорскій и чешскій Владислаъ, и иные діверія мои? А любо зяти и сестры государя моего, князь баварскій, и князь мышенскій, и князь сашскій, и князь слунскій, и съ своими княгинями? Вси дивится ділу таковому. Чегожъ и на всемъ світі слыхомъ не слыхати, то намъ тепере дітемъ твоимъ отъ тебя государя христіанского подсолнечного діется: бы государь мой у кого и инде понялъ, тогды отъ него дружба и житье доброе и вічный покой землямъ былъ. По всему світу, господине государю, поганство радуется, а христіанскіе государи не могут здивитись и тяжко жалуетъ: отъ віка, говорять, не слыхано, который бы отецъ своимъ дітемъ біду чинилъ. Коли, государю отче, Богъ тобі не положилъ по сердцу мене дочери своей жаловати, чему мя еси изъ земли своей выпускалъ и за такого брата своего давалъ? И люди бы мене діля не гибли, и кровь христіанская не лилась? Лучши ми было подъ ногами твоими, государя моего, въ твоей милости умерети, нежели тую славу о собі чюти. Вси тое говорять: того діля, деи, далъ въ Литву дочерь свою, что тымъ безпеченіе землю высмотривъ и посілъ; а коли, деи, Богъ не погубитъ, ото всея вселенныя защитить.

Писала быхъ до тебе государя и отца моего о томъ шире, ино зъ великое бідиы своее и жалости сердечное и ума къ тому не могу придумати, толко зъ горкими и великими своими слезами и со плачемъ тобі государю и отцу моему низко челомъ бію: розпамятуйся, Бога ради, помянись на мене служебницу свою и кровь свою, оставь гнівъ безвинный и нежитье съ сыномъ и братомъ своимъ, и первую любовь и дружбу свою, которую жъ еси ему своимъ кріпкимъ словомъ в грамотахъ въ доканчалныхъ записалъ, то ему и соблюди, абы въ томъ нежитьи и нелюбви вашей болши того кровь христіанская не лилась, а поганство бы не сміялось, а змінники бы зрадцы ваши не радовались, которыхъ жи отци предкомъ нашимъ змінили там на Москві, а діти ихъ тутъ въ Литві. А иного ми не мочно къ тебі государю и отцу моему писати. Дай Богъ имъ змінникомъ тое отъ Бога, что родителю нашему отъ ихъ отцовъ было! Тые жъ промежъ васъ государей замутили, и другій Семенъ Білскій, Іюда, съ нимъ, который будучи здісе въ Литві, братью свою князя

Михайла и князя Ивана переілъ, а князя Федора на чюжу сторону прогналъ: ино государю, самъ и посмотри, годно ли таковымъ вірить, которые государемъ своимъ измінили, а братью свою порізали и тепере по шію въ крови ходять, вторые Каинове, а межи васъ государей мутятъ?

Довідаешся ты, государь и отецъ мой, чтожъ король его милость во всемъ тобі подлі грамоты своее доканчалные правилъ исъ крестного цілованія ни въ чемъ не выступилъ; а для того его милость послалъ до тебе своихъ великихъ пословъ лядских и литовских; выслушавши и поразуміешь, чтожъ онъ во всемъ справедливе тебі слово свое брату своему заховалъ; а который бы выступъ по немъ тебі государю и отцу моему виділся, онъ тебі то направитъ; а если бы выступу не было, и твоя милость, поразумівши правду государя моего, надо мною служебницею и дочерью своею измилуйся: возми по старому первую любовь и дружбу съ братомъ и съ зятемъ своимъ, съ королемъ и великимъ княземъ Александромъ, и тые шкоды, которые сталисъ ему и землямъ его, оправъ такъ,какъ бы ему брату и сыну твоему не жаль было. А въ томъ бы первая любовь ваша оновилася, а мое бы служебници и дочери твоее скорбное сердце утішилось и плачь на радость премінился; и не толко, государю отче, мні веселье учинилъ бы еси, но и церквамъ Божьимъ благостояніе и святителемъ греческаго закона мирное совокупленіе, и на обі сторны за васъ государей богомолье, и всимъ греческого и латинского закону радость, и мні великое въ вірі греческой потыерженіе. Если пакъ ты, государь и отецъ мой, надо мною служебницею и дочерью своею не змилуешся, и любовью первою и прочною дружбою съ братомъ своимъ съ государемъ не свяжешся, и діла вашего на доброй мірі и въ конци пожиточномъ всего христіанства не поставишь: тогды ужъ сама уразумію, чтожъ не ко государю моему нежитье твое, но по гріхомъ ко мні нелюбовь твоя и нікоторый гнів свой великій пустилъ еси, не хотечи мене самъ слышати въ любви государя моего, и во чести отъ братьи его, и у милости всекрови своей, и въ службі отъ поддыныхъ нашихъ Коруны Полское и Великого княжества Литовского. Вся вселенная, господине государю, ни на кого, толко на мене вопіеть, чтожъ тое кровопролитье никимъ не точится, толко моимъ въ Литву приходомъ, и будто къ тобі ко государю и отцу моему пишу, на тое тебя приводячи: коли бы, деи, она хотіла, николи бы, деи, того лиха не было; мило, деи, отцу дитя; которой, деи, на світі отецъ врагъ дітемъ своимъ? Ино, государю, и сама розумію, что такъ видячи по міру, что жъ всякій печалуется літками своими и о всемъ добромъ ихъ промышляють: толко одну мене, по моимъ гріхомъ, Богъ забылъ.

Господине отче! Слуги наши, будучи не по ихъ силі и неподобно вірити, какову казну по дочеріхъ дають, и не толко тогды что дають, но

еще и напотомъ каждого місяця всимъ навіжають и обсылають, и дають и тішать; и не одны панове, но и иные вси дітки свои тішать: толко на одну мене Господь Богъ розгнівался, что пришло твое нежалование. Я, господине государю, служебница твоя, ни въ одной тонці не слышусь, въ чемъ быхъ тебі отцу своему згрубила, или передъ тобою согрішила и изъ твоего слова выступила, все есми слово твое правила по тому, какъ ми есми государь и отецъ мой приказалъ, а и напередъ зъ Божьею помочью буду правити. И если кто инакъ повідаеть, ино, господине, своихъ пословъ, кому віришь, которыхъ къ намъ пришлешь, тымъ укажешь, оны все испытно по ряду довідаются и тобы откажутъ, чтожъ есми передъ тобою, государемъ отцемъ моимъ, ни въ чемъ не выступила, а и до смерти моее не выступлю: еслибы пакъ никто тобі отцу моему выступу моего не повідалъ, а ты бы государь и отецъ мой самъ безвинно гнівъ свой свой безъ моее проступки на мене держалъ, и со государемъ моимъ въ нежитіи черезъ свое докончаніе былъ, ино Богъ и пречистая Богородица розсудитъ межи тыми людми, кто мене тебе государю и отцу моему обмовляетъ, служебницу и дівку твою. Чтожъ безвинное ради нелюбви твоее, не мочно ми будетъ и лица своего передъ кровными государя моего явити; и того діля, со плачемъ тобі государю моему челомъ бію: змилуйся надо мною убогою дівкою своею, не оставъ челобитья моего, не дай недругомъ моимъ радоватись и біді моей и веселитись о плачи моемъ. Бо, господине государю, коли увидять твое жалованіе на мні, служебници твоей, ото всихъ буду честна и всимъ грозна; а не будеть ласки твоее, самъ, государь и отецъ мой, можешь розуміти, чтожъ вси мя отпустятъ прироженые и подданые государя моего.

И для того послала есми до тебе, государя и отца моего, челомъ біючи, канцлеря своего, намістника бряславского и жижморского, пана Ивашка Сопігу. И ты бы, государь и отецъ мой, пожаловалъ, выслухалъ его, и учинилъ на челобитье мое, и змиловался надо мною. А я, до моей смерти, богомолица и служебница твоя и подножье твое.

Писанъ у Вилни, генваря 2 день, индиктъ 6.

Служебница и дівка твоя, королевая и великая княгиня Олена, со слезами тобі государю и отцу своем низко челомъ біетъ.

Надр.: Сборник русского исторического общества. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеонского и К°, 1882. Т. 35: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. С. 368–372.

9. [1503, січня, 13–15]. Москва. Відповідь великого князя московського Івана III послу угорського короля Владислава стосовно питань пов'язаних із московсько-литовськими стосунками.

А се ответъ г(о)с(у)д(а)ра всея Руси угорского короля Владыславову послу Сегисмунту противу папины грамоты и посольства

Иоанъ, Божью м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и великии княз, велелъ тобе говорыти.

Привез еси к намъ Александрову, папину, грамоту, которую послалъ к намъ с кардыналом, с Регнусомъ, да и речы еси намъ говорылъ, што к намъ папа с кардыналомъ приказал, да две грамоты еси к намъ прывез отъ кардынала, от Регнуса. И в однои писано то жъ дело, что намъ ты от папы говорылъ, а другая — верущая грамота. И в папине грамоте пишеть, что турки поганые смело всегда на хрестиянские вещы наступають и раздирати не престають. И нине венедитскихъ добрыхъ два городы, Модонъ и Корунъ, носилствомъ взялъ, а ко внутренимъ хрестиянъскимъ местомъ, во всю Италею, нине всяко воити поучаетъца. И онъ послалъ о томъ до насъ, да и ко всимъ кьралемъ, кардынала своего Регнуса прызвати всихъ на миръ совокупления и на обороненье православъное веры.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

А ты намъ говорыл тые речы, которие к нам папа с кардыналомъ прыказал, что Александръ, папа, и до сего дня поучаетца без престани, чтобы царство хрестиянъское Константынъпольское из рукъ от поганых и от неверъных турковъ взято было. И того деля послалъ каръдынала своего до насъ и ко всимъ королемъ собрати их совокупление, и на супротивление поганыхъ турковъ, и на обороненье православное веры. И Владыславъ, корол вгоръскии и ческии, и Александръ, корол польскии и великии княз литовъскии, на то соединенье не хотять быти того деля, что промежы насъ з нашымъ зятемъ, зъ Александромъ, королемъ польскимъ и великимъ князем литовским, бран и валъка стала ся, и намъ бы нине того деля з нашым зятемъ мир взяти и за православное хрестиянхство противу поганых стати.

Г(о)с(у)д(а)ръ велелъ тобе говорыти.

Тно мы з Божъею волею, какъ паперед того за хрестиянство противу поганъства стояли, такъ и нине, и вперед, ажъ дасть Богъ, уповая на Бога, хочем за хрестиянство противу поганства стояти, как нам Бог поможет. И просим у Бога того, чтобы, дал Богъ, хрестиянъская рука высока была над поганством.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

А что межы насъ з нашымъ зятемъ, з Александром, королемъ полскимъ и великимъ княземъ литовъскимъ, брань и валка стала ся, и мы

были тому не ради, что межы нами з нашымъ зятем таково дело стало ся. А та брань и валка не отъ насъ стала ся — от нашого зятя. А будуть то Александру, папе, не ведомо, за что та ся валка межы нас стала ся, и мы то ему сказываем, чого деля та валъка межы насъ стала ся. Наперед того княз великии Александръ прысылалъ к намъ своихъ пословъ неоднова, просячы насъ, чтобы намъ с ним быти в любви и в доконъчаньи, и дочеръ бы намъ свою за него дати. А потом прыслалъ к намъ своихъ пановъ, пана Петра, воеводу троцъкого, маршалъка земъского, а пана Станислава, старосту жомоитского, и просил насъ, чтобы к ним взяли любовь и доконъчанье, и дочеръ бы мы свою за него дали.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

И мы велели своимъ бояром зъ его паны говорыти о своеи дочеры, о том, какъ нашои дочеры, будучы за нимъ, свои греческии закон держат. И панове его з нашыми бояры уговорили на том, что нашои дочеры, будучы за ним, держати свои греческии законъ во всемъ, а ему ее к рымскому закону не нудити ничим. А какъ дасть Богъ, наша дочеръ будеть у него у Вильни, и ему нашои дочеры велети поставити церковъ Божъю греческого закону в нее на сенях, и пановъ, и п(а)неи прыставити было ему к неи все греческого закону, а не рымского. И мы з Божею волею любовъ и доконъчанье с нимъ взяли, и крестъ нам княз великии Александръ целовалъ, а о дочеры нашои, о греческого закону дал намъ свою грамоту, утвержоную зъ своею печатью, такову, что нашои дочеры держати свои греческии законъ, а ему ее к рымъскому закону не нудити. И мы потому и дочер свою за него дали. И какъ наша дочеръ к нему прыехала въ Вилню, и онъ нашои дочери церкви Божъеи греческого закону у нее на сеняхъ поставити не велел, а пановъ и панеи прыставилъ к неи все рымъского закону, а не греческого. А которые нашы люди с нею прышли побыти у нее, бояры и боярыни, и онъ тых к намъ отослал, а которие нашы немногие люди у нее остали се, и он тых от нее всихъ розослалъ. А которую княжую дочер, или боярскую, греческого закону дочка наша возметь к собе, и онъ тое силою велить окърестити в латинство.

А имя нашо к намъ пишеть не по тому, какъ межы насъ в доконъчалъныхъ грамотах писано. А будучы с нами в доконъчаньи и въ крестномъ целованьи, и онъ посылалъ къ царемъ, к ордынъскимъ, а наводил ихъ на нас, да и къ иным н(а)шым недругомъ на наше лихо посылалъ, и въ земли, и въ воды н(а)шы почал уступати се. А от которых г(о)с(по)д(а)реи поидуть к нам послы через его землю, и гости, и онъ послов и гостеи не пропущалъ, а нашымъ гостемъ въ его землях сила и грабежы великии чынили ся, да и въ иныхъ у многихъ делехъ по доконъчанью и по крестъному целованью намъ не правилъ. И мы к нему

неоднова о том своих пословъ посылали, да и з его послы к нему всказывали, чтобы намъ все направил о нашои дочеры и по доконъчанью, и по крестному целованью, какъ намъ мовил. И онъ намъ и о нашеи дочеры да и по доконъчанью, и по крестъному целованю ни в чом не правилъ.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

А после того болшы того не вчал намъ правити и нечесть намъ чынити, к дочеры нашои послал отметъника греческого закону, владыку смоленского, и бискупа виленъского, и чернъцовъ бернадыновъ с тым, чтобы она отступила от греческого закону а прыступла бы к рымъскому закону.

Такожъ и ко княземъ руским и паномъ, ко всеи руси, которые деръжать греческого закону, посылалъ к ним того ж владыку смоленъского да бискупа виленского и говорылъ имъ от него, чтобы прыступили к рымскому закону. И от тое нужы, что ихъ нудять прыступити к рымскому закону, князи руские и иные люди многие не хотять отступити от греческого закона, и к нам прыехали служыти и з нашою вотъчыною. Ино за то межы насъ тые дела стали се. И мы были взяли любовъ и доконъчанье з великимъ княземъ Александром и своиство с нимъ вчынили, хотя с нимъ доброго пожытья до века.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

И зять нашъ, княз великии Александръ, после того прыслал к намъ дворенина своего Матска Кунъцевича о том, что хочеть к намъ слати своих великих пословъ и намъ бы ему дати свою грамоту опасную на его послы. И мы грамоту свою опасную ему на его послы дали. И онъ прыслалъ к намъ посла своего Станислава Нарбутовича. А братья его, короли, Владыславъ, корол вгорскии и ческии, и Олбрахтъ, корол полскии, прысылали к намъ пословъ своихъ о том, чтобы мы похотели зъ своимъ зятемъ, з великимъ княземъ Александромъ, миру и доброе згоды, а ему было к намъ послати о миру пословъ своих великихъ, пановъ радныхъ не мотъчая. А доколе будуть у насъ отъ него его послы великие, панове радные, о миру, и намъ бы прыказати своимъ украиннымъ княземъ и наместъникомъ, и волостелемъ, и всемъ своимъ украинъникомъ, чтобы дотоле великого князя Александровымъ украинамъ зачепки никоторое не чынили. А великого кн(я)зя Александровъ посолъ, да и королевъ посолъ Олбрахтовъ говорыли, что великии кн(я)зь Александръ такежъ прыкажеть всемъ своимъ украинным людемъ, доколе в насъ будуть его послы великии, панове радныи, о миру, а его украинником дотоле нашымъ украиномъ такъже зачепки никоторое не чынити. И мы и отвечали великого князя Александрову послу, да и королеву Олбрахтову послу, такъ: прышлеть к намъ зять нашъ, великии князь Александръ, своихъ пословъ

великихъ, пановъ радныхъ, о миру, и мы с нимъ миру и доброе смолви хотимъ. Да тогды жъ прыказали есмо своим украинънымъ княземъ, князю Семену Ивановичу Стародубъскому и князю Василью Шемятичу, и князю Семену Ивановичу Белскому, и инымъ своимъ княземъ, и наместникомъ, и волостелемъ, и всемъ своимъ украинникомъ, чтобы великого князя Александровымъ украинамъ зачепки никоторое не чынили. Ч1

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

И нашы украинъники великого кн(я)зя Александровым украинамъ зачепки никоторое не чынили, а великого кн(я)зя Александровы украинники нашым украинамъ после того много лиха почынили. А которых своих пословъ великих, пановъ радныхъ княз великии Александръ, якъ ся к намъ послати о миру и о доброи смолве, и онъ к намъ тыхъ своих пословъ и досихместъ не посылывал.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

А в ту пору через свое слово царa Шыг Ахмата, ордынъского, прывел на нашу отчыну да и немцовъ навел на нашу земълю, да и своихъ людеи посылалъ зъ немъцы на нашу землю, и много лиха нашымъ землямъ почынилъ черезъ свое слово.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велел тобе говорыти.

И сего лета рада его, бискупъ виленъскии Воитехъ и воеводы, и князи, и панове, вся его рада Великого Князства Литовского, прысылали к нашым бояром Воитехова бискупова чоловека Яна Выдру о томъ, чтобы мы похотели з н(а)шым зятемъ, зъ Александромъ, королемъ полскимъ и з великимъ князем литовъским, миру и доброе смолви. А коли мы з Божъею помочью того похочемъ, и мы бы и листъ свои опасныи Александру, королю полскому и великому князю литовъскому, на его послы дали на то, что его посломъ к намъ добровольно прыехати и отъехати. И мы и листъ свои опасныи ему на его послы дали, что его посломъ к намъ прыехати и отъехати добровольно. И онъ к намъ пословъ своих и досихъместъ не прысылывалъ.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

Да говорыл еси намъ от папы, что Владиславъ, корол вгорскии и ческии, и Александръ, король полскии и великии князъ литовъскии, папе сказывають, что хотять противъ насъ за свою отчыну стояти. Ино короли, те ли городы и волости, и земли зовуть своею отчыною, с которыми к намъ князи руские да и бояре, и иные люди прыехали служыти, и которые городы и волости, и земли нашы люди в розмирыцу поимали, и за то ли хотять с нами вальчыти.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

И мы надеемъ ся, что папе то гораздо зведомо, что короли Владиславъ и Александръ в отчыны Полского Королевъства да Литовъское земли

отъ своихъ предковъ, а Руская земля отъ нашых предковъ, изъ старыны наша отъчына. А коли есмо имали доконъчанье зъ своимъ зятем, з великимъ княземъ Александромъ, и мы были тогды тыи свои отчыны переступили своиства деля. А коли намъ зять нашъ, великии княз Александръ, ни в чемъ не учалъ правити, и намъ уповая Бога, о чомъ свою отъчыну оставливати и за нее не стояти. И папа бы то положыл на своемъ розуме, гораздо ли то короли чынять, что не за свою отъчыну с нами хотятъ вальчыти. И коли короли похотятъ с нами валчыти, и мы, уповая на Бога, хотим за свою отъчыну стояти, какъ намъ Богъ поможеть. У насъ Богъ помочникъ и наша правъда.

Г(о)с(у)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорыти.

А нине похочеть с нами зять нашъ Александръ, король польскии и великии князъ литовъскии, миру и доброе смолви, и мы с нимъ миру хотимъ и доброе смолви, какъ намъ будеть пригожо.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 508. P. 311–314.

10. [1503, березня 25–28]. Москва. Проєкт угоди про шестирічне перемир'я між великим князем литовським Олександром Ягеллончиком та великим князем московським Іваном III.

Короля его м(и)л(о)сти Александра перемирная грамота с кн(я)зем московским на 6 лет

Мы, Александръ, Божею м(и)л(о)стью корол полскии и великии княз литовкии, рускии, княжа пруское, жомоитскии и иныхъ.

Што посылали есмо до тебе, брата и тьстя нашого Иоана, Божъею м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ра всея Руси и великого князя володимеръск(о) и московъского, и новгородского, и псковъского, и тферского, и югоръского, и перъмск(о), и болгаръского, и иныхъ, пословъ своих, воеводу ланчыцкого, пана Петра Мышковск(о) з Мурома и маршалъка своего, наместника полоцъкого, пана Станислава Глебовича, и маршалъка жъ своего, охмиства королевое своее, наместника ковенского, пана Воитеха Яновича, подчашого Королевъства Полского, старосту межыбожского, пана Яна Бучацкого, а столника краковского, пана Петра Вроцыновъского, и писара своего, канцлера королевое своее, наместиника браславъск(о) и жыжморъского Ивашка Сапежыча, и кановника познанского, секретара Королевъства, князя Станислава Кгорытского, о миру и о доброи смолъве, и то нине межы насъ не стало ся. И послы нашы

говорили от насъ тобе, брату и тьстю нашому Иоану, Божъею м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ру всея Руси и великому кн(я)зю, чтобы ти с нами взялъ перемире на шесть летъ на то, чтобы намъ в тые перемиръние лета межы себе рати и воины не замышляли, а мне, Александру, королю и великому князю, в тыи летаслати к вамъ своих великихъ пановъ воевод, раду свою, которыми бы межы насъ добрыи конец учынил ся. И ты, братъ нашъ и тесть Иоанъ, Божю м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ръ всея Руси и великии княз, со мною, зъ Александромъ, королемъ полским и великимъ князем литовъским и рускимъ, и твои сынъ, княз великии Василеи Ивановичъ всея Руси, и вашы дети, перемиръе взяли на шесть детъ от Благовещениева дни лета седмъ тисящъ первогонадесятъ до Благовещениева дни седмъ тисящъ седмогонадесять на то, что тобе, Иоану Божъею м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ру всея Руси и великому князю, и твоему сыну, великому князю Василью Ивановичу, всея Руси, вашым детемъ нашыхъ земль, Александра, короля полского и великого князя лит(о)вского и руског(о), города Киева з волостьми, города Канева з волостьми, города Черъкасъ з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Вручъя з волостьми, волостеи Мозыра, Пчыча, Брагиня, Речыцы, Горволя, Стрешына, Чечерска, Пропоиска, Могилева; города Мстиславляз волостьми, города Крычева з волостьми, города Смоленъска и волостеи Рославля, Иванъкова, Прудовъ, Белика, Елны, Ратщына, Новоселя, Свадита, Жереспера, Поречъя, Нежодры, Руды, Мушковичъ, Ветлицы, Щучъя; города Витебъска, волостеи Бруса, Дречыхъ Лукъ, Усвята, Озерыщъ; города Полоцка и волостеи Мошниковъ, Дрысы, Освея, Нещорды, Непоротовичъ, веръбиловы Слободы, Кубка, Вязма, Клина, Ситнянъ, Лисна, Себежа, Замошенья, в тые перемиръные лета, шесть летъ не воевати и не зачепляти ничымъ.

А мне, Александру, Божею м(и)л(о)стью королю полскому и великому князю литовскому и рускому, в тыи перемирныи лета вашых земль, Московское земли и Новгорода Великого, и волостеи новгородскихъ, и Новгородское земли всее, и Пъскова, и Пъсковъское земли всее, и Тферъское земли всее, и Переславля Резанъского, и Резанъское земли всее, и Пронъвска, и Пронъское земли всее, не воевати и не зачепати ничымъ. Такежъ и тыхъ вашыхъ городовъ и волостеи, и земль, которыи за вашыми слугами, за княземъ Семеномъ Ивановичом Стародубъскимъ, и за княземъ Васильемъ Ивановичом за Шемячычомъ, и за князем Семеномъ Ивановичомъ за Белскимъ, и за Требецкими князями, и за Масалскими, и за иными вашыми слугами, за князьми и за вашыми наместники, и за волостели, и за вашыми прыказники за какими нибуди, города Чернигова з волостьми, города Стародуба з волостьми, города Путивля з волостьми, города Рыльска з волостьми, города Новгородка Сиверъского

з волостьми, города Гомъя з волостми, города Любеча з волостьми, города Почопа з волостми, города Трубецка з волостми, города Радогоща з волостьми, города Бранска з волостьми, да волостеи Карачова, Хотимля, Поповы Горы, Мъглина, Дрокова; и сел Уваровичъ, Телешевичъ, Тереничъ, Кошелева Леса, Морозовичъ, Липиничъ, Скарбовичъ, Залесья, Бабичъ, Светиловичъ, Голодна, Лапичъ, Полешанъ; и волостеи Сновъска, Хоробора, Соловъевичъ, Прикладнеи, Пацыны, Федоровъского, Осовика, Покиничъ, Сухора, Всеславля, Воронина, Жерыни; города Мценъска з волостьми, Любуцка з волостьми, города Серъпеиска з волостьми, города Масалска з волостьми, Горо(ди)ща Дмитровъца и Лычына, Недоходова, Бышковичъ, Залидова, Опакова, Мощыня, Демены, Городечны, Ужеперети, Снопота, Ковылъни, Шуи, ЛазореватГородища, Ближевичъ, Любуни, Даниловичъ, Замощъя, Тухачова, Дечны, Хоминичъ, Погостища, города Дорогобужа и волостеи Погорелое, Негомъля, Игуменовы Слободы, Мстиславъце, Лучына, Мошковы Горы, Жулина, Ощытова, Кремяное, Селечны, Водосы, Некрасовы, Радсни, Ведрошы, Рехты, Озерыща, Хомъчичъ, Василькова Холма, Бятина, Хотомичъ, Великого Поля, Лопатина, Прости, Заопъя, Вышкова, Копыли, Сверъковыхъ Лукъ и Белое з волостьми, и Верховъя, и Болшова, и Шоптова, и Монивидовы Слободки, и иныхъ волостеи, Вержавы, Буя Города и с тыми деревнями, которыи были за служалыми людми, и за Печеръским монастыромъ, и за Д(у)ховъским, и за Троецкимъ, и что были деревни тое жъ волости за Борысомъ, за окольничымъ, города Торопца и волостеи Данькова, Любуты, Дубны, Рожны, Туры, Биберевы, Старцовы, Нежелское, Велижъское, Плавецъкое, Жыжецкое, Озерское, Казарыновъское, города Острыя и волостеи Березая, Невля, Усвая, Ловца, Веснеболога, и что к тымъ городамъ и волостемъ из старыны потягло, земль и вод, и всяких угодеи, и мне, Александру, королю полскому и великому князю литовскому и рускому, в тые перемирныи лета, в шест летъ, тых вашых городовъ и волостеи, и земль всихъ не воевати и не зачепляти ничымъ. А послати мне, Александру, королю и великому князю, к вамъ пословъ своихъ великихъ, пановъ воевод, не мотчая о томъ, за что межы насъ нелюбовъ и валка стала се. А прыехати имъ к вамъ и отехати добровольно, безо всякое зачепки. А и вперед инымъ инъшыхъ пословъ, кого к вамъ пошлемъ в тую шесть летъ, добровольно прыехати и отехати безо всяких зачепокъ. А коли вы пошлете до насъ своихъ пословъ о какихъ делехъ, и вашымъ посломъ по нашым землям к намъ доброволно прыехати и отехати безо всяких зачепокъ. А вашымъ купцомъ изо всихъ вашых земль во вси мои земли прыехати со всякимъ товаром и торъговати на всякии товаръ, а прыехати имъ и отъехати доброволно, безо всякихъ зачепокъ. Такеж и в(а)шое отъчыны псковскому послу и гостю изо всее вашое

отчыны и Псковъское земли путь чыстъ во вси нашы земли, в нашу отчыну. А гостю псковъскому торговати во всих нашыхъ земляхъ без паковсти, по старои пошлине, со всякимъ гостемъ. А из моихъ земль, з моее отчыны послу и гостю у вашу отчыну, и во Пъсковъ, во въсю Псковъскую землю путь чыстъ. А гостю торговати во Пскове по старои пошлине, со всякимъ гостем. А суд Пскову, отъчыне вашои, з нашыми землями в ту шест летъ на обе стороне деръжати по старыне.

А которыи послы от иныхъ г(о)с(по)д(а)реи отколь нибудь поидуть к вамъ через мои земли, и гости с ними, или опрочъ пословъ гости поидуть к вамъ через мои земли с какимъ товаромъ нибуди, и мне товару в нихъ не отнимати, а пропущати мне к вамъ пословъ и гостеи со всякимъ товаромъ через свои земли безо всяких зачепокъ. Таежъ и вашы послы и гости, куде ни поидуть отъ васъ и к намъ через нашы земли, с какимъ товаромъ нибуди, и мне у вашых пословъ и в гостеи товару не отнимати, а пропущати мне вашыхъ пословъ и гостеи со всяким товаромъ через свои земли безъ всяких зачепокъ. А которыи послы отъ иныхъ г(о)с(по)д(а)реи отколе нибуд поидуть ко мне черезъ вашы земли, и гости с ними, или опрочъ пословъ гости поидуть ко мне через ваши земли, и вамъ в тыхъ послов и гостеи товару не отнимати, а пропущати вамъ ко мне пословъ и гостеи со всяким товаромъ черезъ свои земли безъ всяких зачепокъ. Такежъ и мои послы или гости куде ни поидуть отъ насъ и к намъ через вашы земли, с какимъ товаромъ нибуди, и вамъ в нашых пословъ и гостеи товару не отнимати, а пропущати вам ко мне нашыхъ послов и гостеи со всякимъ товаромъ через свои земли безо всяких зачепокъ.

А в тыи перемирныи шесть летъ какова учынитъца обыда межи нашыхъ князеи и людеи въ землях и въ водах, и във ыных какихъ обидныхъ делехъ, и нашы князи и наместники, и волостели украинъныи зъехавъ ся, да тымъ обидным деломъ всимъ управу вчынять на обе стороне. А в какихъ обидныхъ делехъ нашы князи и наместники, и волостели не учинят управы, и намъ о то сослати судеи, и они зъехавъ ся, да тымъ обиднымъ деломъ усим управу вчынят на обе стороне без хитрости. А татя, беглеца, холопа, робу, должника по исправе выдати, а даное, положеное, заемное, поручное отдати.

А отидуть межы насъ по симъ перемирнымъ грамотамъ врочныи лета, и розмирыца межы насъ вчынить ся, а в ту пору которыи вашыхъ земль купцы или послы прылучать ся в нашыхъ земляхъ, и намъ тых вашыхъ купцовъ и пословъ не порубати, и статковъ в них не отнимати, отъпустити намъ ихъ всихъ добровольно со всими ихъ статки. А котории нашы купцы или послы прылучатъца в ту пору у вашыхъ земляхъ, и вамъ наших купцовъ и пословъ такъже не порубати, ни имати, ни жывотовъ в

нихъ не отнимати, а отъпустити ихъ всихъ доброволно со всими ихъ жыботы.

А на том на всемъ, какъ в сеи перемирънои грамоте писано, мы, Александръ, Божъею м(и)л(о)стью, корол полскии и великии княз литовъскии, рускии, княжа пруское, жомоитскии и иных, целовалъ есми крестъ к тобе, брату своему и тстю Иоану, Божъею м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ру всея Руси и великому князю володимерскому и московъскому, и новгородскому, и псковъскому, и тферъскому, и югоръскому, и пермъскому, и болгаръскому, и иныхъ, и твоему сыну, великому князю Василью Ивановичу всея Руси, и вашымъ детемъ на то, что мне по сеи перемирнои грамоте до тыхъ врочных шести летъ тотъ мир держати крепко по тому, какъ в сеи перемирнои грамоте писано.

На сеи перемирнои грамоте мы, послы Александра, короля полского и великого князя литовъского и руского, княжати пруского и жомоитского и иныхъ, я, Петръ Мышковскии з Мирова, воевода ланъцыцкии, а я, Станислав Глебович, маршалокъ короля его м(и)л(о)сти, наместникъ полоцкии, а я, Воитех Яновичъ, маршалокъ королевъ, охмистръ королевое, наместникъ ковенъскии, а я, Ян Бучацкии, староста межыбожскии, подчашыи Королевства Полского, а я, Петръ Вроцыновъскии, столникъ краковъскии, а я, Ивашко Сапежычъ, писаръ короля его м(и)л(о)сти, канцлер королевое, наместникъ браславскии и жыжморъскии, а я, Станиславъ Горыцкии, каноникъ познанскии, секретар Королевства Польского, целовали крестъ и печати свои к сеи пепемирънои грамоте прывесили на то, што г(о)с(по)д(а)ру нашому Александру, королю полскому и великому князю литовъскому и рускому, зъ братомъ своимъ, со Иоаномъ, Божею м(и)л(о)стью г(о)с(по)д(а)ремъ всея Руси и великимъ князем, и з его сыномъ, великимъ княземъ Васильемъ Ивановичомъ всея Руси, и з ихъ детьми тотъ миръ до врочныхъ шести летъ держати крепко по тому, какъ в сеи перемирънои грамоте писано. А какъ будуть в нашого г(о)с(по)д(а)ра Александра, короля и великого кн(я)зя, Иоана, г(о)с(по)д(а)ра всея Руси и великого князя, бояре, и г(о)с(по)д(а)ру нашому Александру, королю полскому и великому князю литовъскому и рускому, крестъ целовати перед его бояры и к тои перемирънои грамоте печать свою прывесити, и тую перемирную грамоту г(о)с(по)д(а)ру нашому дати его бояромъ.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012. № 518. P. 323–326.

ІІІ. МОСКОВСЬКО–ЛИТОВСЬКА ВІЙНА (1507–1508)

11. 1507, вересня 01. Вільнюс. Відповідь польського короля та великого князя литовського Сигізмунда І Старого інфляндському магістру через його комірника Клявса (Klaus Holstever) з іформацією щодо порушення московським правителем укладеного перемир'я та відновлення бойових дій.

Зася корол его м(и)л(о)сть отъписал его коморником Клявъсом тым обычаем

Жикгимонт, Божю м(и)л(о)стю корол полскии и великии княз лит(овскии).

Велможъныи и велебъныи п(а)не приятелю нашъ милыи. На поселство нашо, которое жъ мели есмо ку вашои м(и)л(о)сти через уроженого Юря Яновича Завишича о святе Великоночъном проминулом о валце и обаполнои помощы напротивъку князя московъского, посполитого неприятеля нашого, и потом, яко есмо приехали с Коруны Полское до Великого Князства Литовъского, вашеи м(и)л(о)сти через листы наши в тои речи припоминали есмо, абы есте намъ отъказали и насъ впевнили, штобы ся налепъшого в(а)шеи м(и)л(о)сти в том видело. Ино тепер з листовъ вашее м(и)л(о)сти, которого жъ к нам подълугъ обетницы своее послали есте, достаточъне зрозумели есмо отъказ, умысль и волю вашое м(и)л(о)сти и тежъ прелатовъ вашое м(и)л(о)сти, которыми жъ о тыхъ делехъ съем мели есте, яко нам пишете, въ Алмаре.

И напервеи твоя м(и)л(о)сть припоминает перемире межи наяснеишым некгды паном Александъром, королем и великим князем литовъским, братом и предком нашим, и тежъ посполито з вашею м(и)л(о)стю с одъное стороны, а з другое стороны с князем московъским, которое жъ перемире з обеюх сторонъ присягами есть потвержоно. И припоминаете, в(а)ша м(и)л)о)сть, иже тое премире ещо не вышло и мает еще тривати до полтора года. И прото не годело бы ся и овшеики не слушает того перемиря ламати а с тым неприятелем валку почати до тых часовъ, поки тое перемире не доконает ся. И за тым три причины ваша м(и)л(о)сть выписуете, для которыхъ не можете намъ противъку тому неприятелю помощы вчинити. Напервеи, ижъ бы присяга не была зламана, абыхъмо в том Б(о)гу не были мерзяни и тежъ в неприятеля нашого важности и веры не вътратили, и для того хотя быхъмо напотом миру хотели и жедали, яко тыи, которыи жъ веру ломълют, знать быхъмо не одержали, и тежъ, абы тот же неприятел вашое м(и)л(о)сти въ насв(е)теишого отца папежа и в наяснеишого цесаря римского не объмовил. Яко ж пишете, в(а)ша

м(и)л(о)сть, иже онъ и передъ тым такъ вчинил, коли в(а)ша м(и)л(о)сть, зламавъши ему присягу, ку предреченъному Алекъсанъдру, королю, приставъши, противъку тому московъскому валку почали. А напотом другую в(а)ша м(и)л(о)сть причину приводите, для которое не можете, ваша м(и)л(о)сть, вспоможеня нам вчинити, ижъ на тот часъ жолнерства служебныхъ не маете, без которыхъ же трудъно вам видит ся такъ моцного неприятеля великие силы всперети. А третюю причину пишете, иже тот неприятел в(а)шои м(и)л(о)сти и панъствам вашим жадъное прикрости не чинить, а перемире непорушне ховает, и для тыхъ причинъ в(а)шеи м(и)л(о)сти видит ся неслушно почати валку противъ московъскому нашому неприятелю и нам не радите, и припоминаете, абыхмо потерпели до тыхъ ч(а)с(о)въ, поки ся перемире доконъчаеть, а в том абыхмо воиско и жолнерство готовали.

Отъ которое жъ отъповеди в(а)шое м(и)л(о)сти и прелатовъ в(а)шихъ не толко ся [не] отлучаем, и овъшем, приимуем и хвалим, яко жъ тую, которая вышла от важъного розмышленъя и мудърое рады, нижъли мы тому неприятелю в том перемирю ани вери есмо зламали, ани причыны дали тои валце, прото жъ ачъ колве есмо в(а)шои м(и)л(о)сти объявили первыми листы нашыми, иже тот неприятел, зламавъши перемире и не памятуючи присяги своее, яко тотъ которыи же [полон естъ] зрады нам, вжо будучим на панованю Великого Князства Литовъского, великие шкоды починил, а в том ижъ бы в(а)ша м(и)л(о)сть достаточънеи тую речъ зърозумели, умыслили есмо тым листом в(а)шеи м(и)л(о)сти шреи оповедити причину тое валки, которую жъ противъку тому неприятелю почали есмо.

Яко жъ есмо щастливе на великое княжене литовъское, на отчину и дедину нашу, возвани и подънесени, предъречоныи московъскии княз, справивши воиско, вчинил в панъстве нашом наездъки наглые, земли и волости, ку Великому Князству Литовъскому прислухаючи, почал казити и неприятелским деломъ забирати, и замковъ, городовъ нашихъ добывати. И мы в том посылали до него знаменитыи послы н(а)ши, велможъного Яна Миколаевича Радивиловича, воеводича виленъского, маршалъка нашого и старосту слонимъского, припоминаючи ему напервеи, ажъбы въспомянулъ на перемире, которое жъ ещо не вышло межи нашими и тежъ его панъствы, и тежъ ижъ бы присяги своее не ламал а нам то вернулъ, што подъ тым перемиремъ забравъши держить. Ино онъ отъпускаючи посла нашого, тыми словы отказал, иже не толко не хочу вернути того, што есми валкою добыл, але и перемиря с князем великим литовъскиъ не хочу держати, бое сми с ним перемиря николи не чинил, и хочу еще подъ ним инъшихъ болшихъ волостеи и панъствъ добывати. Которыми жъ словы отъповеди своее и тежъ вчинъки початое воины нам

веру перемиря вчиненого зламал и там же отповедь вчинил. А коли ж тая отъповедь до насъ естъ донесена, тогъды жъ ничого не мешкаючи, взявъши добрую пораду с паны радами нашими, ижъ быхъмо мели валку почати, умыслили есмо послати до в(а)шое м(и)л(о)сти, яко и тепере шлемъ, и припоминали есмо в(а)шу м(и)л(о)сть, иже абы подъле приятелства и товариства сполного ступленъя напротивъку прерeченного посполитого неприятеля нашого посполито з нами ваша м(и)л(о)сть напротивъку ему валчили. Ино коли тая речъ такъ ся мает, яко жъ есмо выписали, верим, иже ваша м(и)л(о)сть дела нашого не погубите ани будете радити, ижъ быхмо то далеи отъкладали, бо естъ великая ганьба в дому неприятеля ждати. А прото маем суполную надею в милосердью Б(о)жем, иже нам щастъливе будеть помоцонъ противъку таковому ве[ре]зменнику и кривопрысяжцы пышному. А про[то] жъ вашеи м(и)л(о)сти повтораючи напоминаем и жедаем, ижъ бы посполито яко жъ ваша м(и)л(о)сть повинни подлугъ едъности нашое напротивъку предречоного посполитого неприятеля нашого не толко верезменника, але теж отщепенъца Единое Матки Церкви Зборное отъ тыхъ часовъ валчити и с нами посполу быти, бо двема сторонам через перемире злучоном слушно естъ перемиря не держати тому, хто которои колве стороне перемире ламлеть и отповедь чинить. Яко жъ ся на том и перемире стало, бо естли бы в[а]шеи м(и)л(о)сти и панъством вашим некоторыи шкоды тотъ неприятел вчинил, а в(а)ша м(и)л(о)сть хотели бы того боронити, а насъ бы в тои речи обослали, ино мы заисто кажъдое годины без всякое вымовы в(а)шеи м(и)л(о)сти на помочъ были быхмо готови. А прото ваша м(и)л(о)сть зъ особъно мели бы есте сами отъ себе некоторого з в(а)шыхъ рыцеровъ послати к тому московъскому неприятелю нашому, являючи ему тое нашо напоминане и тежъ привпоминаючи ему, иже бы то, што побрал, поворочал. Бо коли жъ онъ напервеи противъку нам зламал свою присягу, не годило бы ся овшеики в(а)шеи м(и)л(о)сти насъ опустити, але посполито с нами, яко то с товаришом валки и перемиря, противъку ему воевати, бо з Божею помочъю жадъным обычаем нам не годит ся отъ початое валки перестати для причинъ выше писаныхъ, а наболеи, же цар перекопскии вжеисте послал нам близко ста тысячеи люду обраного ку воиску нашому на помочъ, которое жъ воиско нашо противъку тому неприятелю нашому з Менска отпустили есмо, а тако, иже вже в земли и панъство того то неприятеля далеко и широко огнем и мечем казят и пустошят, яко жъ тотъ посолъ вашее м(и)л(о)сти, которыи сесь лист несет, шреи розповедит тые речи вмыслу нашого такъ, яко ся деют. Хотели есмо вашеи м(и)л(о)сти всказати и тежъ в(а)шу м(и)л(о)сть о всихъ потребъныхъ речахъ впевнити, ижъ бы ся ваша м(и)л(о)сть такъ справовали, и нам и собе пораду давали, яко на то слушит и яко слышите,

иже тыи речи такъ ся деют, а жедаем, ижъ бы ваша м(и)л(о)сть съ своими прелаты добре ся мели.

Дано в Вилни в середу, дня св(е)т(о)го Екдея лета Божего 1507.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 27. P. 87–89.

12. [1507], жовтня 05. Троки. Посольство польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого через посла пана Яцька Ратомського до перекопського царя Менглі Ґерая щодо направлення 30-тис. свого війська для звільнення міст Путивля, Рильська, Новгородка, Стародуба, Радогоща, Трубецького та Брянська, а також інші справи.

Поселство послано п(а)ном Яцкомъ Ратомским с Троковъ до Менъдли Кгирея, ц(а)ря перекопъского, м(е)с(е)ца ок(тября) 5 ден, инъдикт 12

Жыкгимонътъ, корол и великии княз, тобе, Великое Орды великому ц(а)рю Менъдли Кгирею, брату моему, велел поклонити ся.

Присылал еси к нам, брат нашъ, Ябакги вляна и писаря Хачи Менъдея, здоровяючи насъ на нашихъ отъчиныхъ г(о)с(по)д(а)рьствахъ, с поминъки и з многими добротами. Ино за то тобе, брату нашому, велико дякуем, ижъ радуешъ ся здоровъю и щастью нашому, тое чинишъ, какъ верныи брат нашъ. Тыми жъ послы своими к нам в листе своем писал еси поведаючи о своем воиску, ижъ естъ готово, толко бы наши люди были готови. А потом своим ч[о]л[о]в[е]ком Широметем к нам писал еси, што жъ своему крепъкому царскому слову досыт чинячы, и нам знамя верного братства всказуючи на неприятеля нашого московъского с(ы)на своего Махъмет Кгиреи солтана и з ынъшими сыны своими з великим воиском послал еси. Тот твои ч(о)л(о)в(е)къ Широметь и словом нам от тебе, брата нашого, говорил, являючи, што ж в(а)ше воиско вжо рушило ся, а мы быхъмо тежъ свое послали, и с одъного неприятеля искали. Ино, брате, поведаем тобе, што жъ и н(а)шии люди были еще з весны в готове, нижъли ожидали вести от васъ, на которыи часъ в(а)шо воиско рушит ся а в которую сторону потягнетъ, абы наши люди, в тотъ же краи з другое стороны в неприятелъскую землю вшедъши, з Божею помочъю дела нашого поспол делили. Такъже и вчинили есмо, какъ ского отъ тебе, брата нашого, о том деле к нам вестъ, мы того ж часу с паны радами нашими на кон вседъши, з Вилни до Менъска поехали и там з Менъска гетмана нашого великого зъ многими паны и княжаты, з великим воиском

на того неприятеля н(а)шого московъского послали. И то являючи тобе, брату нашому, Ябикги вляна и иныхъ пословъ в(а)шихъ къ тобе есмо отъпустили и с ним посла н(а)шого Яцка Ратомского послали здровъе твое видети, а свое тобе поведая. Ино што еси всказал к нам, жедаючи нас о шубы и о акъсамиты, и о атласы, и о денги, ино то все тобе, брату нашому, послали есмо к тои твоеи радости, къ свадъбе Магъмет Кгиреи солтановы дочъки, и ты, брат нашъ, на тои радости будучи весел, насъ, милого брата своего, не запомянул и верное братство ото дня множил.

Жыкгимонт, корол и великии княз, велел тобе, брату своему, говорити.

Многокрот всказывал еси ты, брат нашъ, к нам через свои и наши послы, Мамышъ вляном, Батушом, Адиною, Широметем и нашими послы, п(а)ном Юремъ Зеновъевичомъ, Абрагимом, маршалком и писарем татарским, што жъ на своего холопа, на нашого неприятеля московъского с(ы)новъ своихъ в головахъ Магъмет Кгиреи солтана и иншыхъ солтановъ з великим воиском послал еси. И в листе своем к нам Мамышъ вляномъ писал еси, што жъ тому неприятелю нашому московъскому неприятелство маешъ вчинити. И там в [том] жо листе пишешъ, што жъ какъ тое свое воиско вернет ся, и ты ничого не мешкаючи, маешъ зася Одрагъмана, которыи жо старшии надъ дворяны твоими, з воиском послати московъского воевати. И для зимъныхъ днеи, што жъ через поле [безлюдьем] ити воиско не может для поживеня ехати, абы через н(а)ши люди тое твое воиско ехало неприятеля н[а]шого казнити и о томъ быхъмо без мешканя къ тобе, брату нашому, отъказали.

Жыкгимонт, корол и великии княз, велел тобе, брату своему, говорити.

Ино поведаем тобе, брату н(а)шому, што жъ тыми разы пришли до насъ отъ нашихъ граничъныхъ людеи таковые слухи, ижъ тое твое воиско, которое жъ еси з Магъмет Кгиреи солтаном посылал в московъского земли, и до сихъ часовъ не бывали и ни которому москвитину жадъное шкоды не вчинили. Прото жъ жедаем и просим тебе, брата нашого, естли где тое воиско твое на иного неприятеля ходили и будет вжо зася до Орды пришли, абы еси насъ деля то вчинил: обравъши тридъцать тысячъ и послал в московъского землю на наши люди мимо тыи н(а)ши замки, какъ жо и сам еси въ своем листе к нам писал, што жъ зиме полем нелзе людем поити, и они нехаи идут воиском въ его землю на наши люди, добываючи тыхъ жо нашихъ городовъ а подаючи ихъ къ нашои руце, которые городы несправедливе отецъ московъского подъ братом нашим Алекъсандром, королем, забрал, и на имя, шли бы ку Путивлю, к Рилску, к Новигородъку и Стародубу, к Радогощу, къ Требецъку, ко Брянъску, а в том бы еси своему крепъкому царскому слову и

своим ярлыком досыт вчинил. А мы, коли дастъ Богъ, с помочью твоею тые наши отъчизные замки будем къ своеи руце мети, будем тежъ ведати, какъ маем тебе, брата нашого, через наши послы впоминками навежати и детеи, и людеи твоих тешити. И верим тобе, брату нашому, што жъ тую тридцат тысячъ люду на нашо жедане там без мешъканья пошлешъ. И будет ли на то твоя, брата нашого, добрая воля тые люди там послати, жедаем тебе, абы еси нашого посла п(а)на Яцка Ратомского с тым воиском там послал, штобы онъ, тое дело видевъши, нам отказал. А што есмо до тебе, брата нашого, перво сего писали, жедаючи тебе, абы еси писаря своего Хачи Менъдея послал до московъского, а мы быхъмо с ним послали нашого посла, припоминаючи его, штобы тые городы и волости наши отъчизные нам вернул, которые отец его подъ братом нашим несправедливе побрал, ино и тыми разы жедаем тебе, брата нашого, абы еси того таки писаря своего Хачи Мендея там послал и науку ему без мешканя в том деле прислал, а любо которого иного совего посла до московъского бы еси послалъ. А мы, прыставивъ къ нему своего посла, до Москвы пошлем, нехаи бы вжо тые послы наши там ехали и дела наши справовали etc.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 30. P. 95–96.

13. [1507, жовтня]. [?]. Лист солтана Мехмеда Ґерая через свого посла Кудаша до польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого із поясненням чому зі своїм військом не напав на Московське царство.

Лист через Кудаша от Махъмета Кгиреи солътана до короля его м(и)л(о)сти писаныи

Великому королю Жикгимонъту, брату нашому, отъ Магъметъ Кгиреи солтана съ чоломбитем поклонъ. Слово то естъ.

Што жъ з вами, братом н(а)шимъ, которая присяга стала ся, ино отец нашъ на том стоит, на неприятеля вашого московъского мене был послал и говорил ми тое: до брата нашого люди поотъбери и брату н(а)шому королю поотъдаваи, а неприятелю неприязнь вкажи. И мы подъ московъского землю подошъли, ино с Нагаи нашъ ч(о)л(о)в(е)къ прибегъ и поведал нам, што жъ вы на Москву едете, а нагаицы, тое слышавъши, збирают ся, любо в дом вашъ поидуть, а любо будут васъ переимати, какъ назадъ поидете. И мы, тое слышавъши, и не втерпели есмо, и на Нагаи

есмо пошли. Такъ ся нам видело. И какъ подъ Нагаи есмо блиско подъехали, ино есми с коня летел и рознемогъ ся. А то вдевъ слуга вашъ панъ Якуб Ивашенъцовичъ. И после того, какъ с нагаицы есмо был ся и я таки немоцон был дотуля, поки до отца своего есми доехал. А кажъдое нашо дело панъ Якубъ видел и будет тобе, брату нашому, поведати. Ино тое дело минуло ся, а инъшое болшое дело перед нами есть. Коли отец нашъ, а и ты, братъ нашъ, будеш здоровъ, ино я, холопъ и братъ вашъ, здоровъ бы был, и напередъ вам служити а противъку вашого неприятеля готовъ есми ехати. А къ пану Якубу приставил отец нашъ своихъ добрыхъ слугъ Янъчуру а Якибаша, послал вашого полного зъдоровъя видети, а и я до тебе, до брата нашого, послал з легъкимъ поминъком, с тяжъким поклоном слугу своего доброго Кудаша. И ты бы, братъ нашъ, его вдячъно принял и гораздъ бы еси его пожаловал и до мене не мешкая отъпустил, и мы быхъмо, в(а)шо здоровъе слышавъши, и врядовали ся, а инъшии речи казал есми тобе, брату нашому, слузе своему Кудашу словом говорити, и вы бы ему верили.

А с перстенъною печатю до тебе есми листъ свои послал etc.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 32.2. P. 99–100.

14. [1507, листопада 26]. Гродно. Посольство польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого інфляндському магістру через маршалка та охмістра королевої її милості, намісника ковенського та більського, пана Войтеха Яновича (Войтка Клочко), а також писаря князя Адама [Якубовича] щодо порушення московським правителем перемир'я та проханням поради й допомоги.

Поселство от короля его м(и)л(о)сти до мистра ифлянтского через п(а)на Воитеха Яновича, маршалъка и охмистра королевое ее м(и)л(о)сти, наместника ковенског(о) и белского, а писара кн(я)зя Адама, з Городна, [месеца ноября 26 день, индикт 11].

Велебныи и велможъныи кн(я)же мистре. Наяснеиши и намилостивъши панъ нашъ корол и великии княз Жикгимонътъ рачил его м(и)л(о)сть росказати нам вашои велебъности и всему нашому Закону поведити, напоминаючи съступы и списы, яко недавъно тыхъ прошлихъ летъ часу панованя щастъное памяти короля и великого князя Алекъсанъдра, брата его м(и)л(о)сти намилеишого, котори ж ся сталы промежку тыхъ обаполныхъ панъствъ, то естъ земль Великого Князства Литовъ-

ского и Лифлянътскихъ, которыми жъ списы на обе стороне ухвалено и устено до часу там жо намененого, яко славнеи памяти корол и великии княз Алекъсанъдър с прелаты и с паны радами и вшиткими подъдаными своими земль и панъствъ Великого Князства Литовъского з одъное стороны, также и в(а)ша велебъность, княже мистре, с прелаты, коменъдарми, радами и вшиткими подъдаными земль Закону вашого з другое стороны, маю[т] быти сполем напротивъку тому окрутному с(ве)т(о)го Костела Римского и тыхъ земль неприятелеви московъскому, и валку весть, и панъствъ тыхъ отъ него и отъ подъданыхъ его боронити, и перемире одно панъство без другого воли и порады с тым вышеи мененым неприятелом не мело чинить ани ему держат, и пригодило л бы ся тым панъствам для наглои и навалнои потребы с ним на насъ перемире взят, теды сполем [под] одинъ часъ през послы обу сторон посланы ма оно премире на ты панъства взято было. А вшако жъ естли бы отъ оного неприятеля тое премире не было держано которои колвекъ стороне, тогъды другая сторона мяла кривъду свою оповедити яко приятелеви, от которого ж без кажъдого вмешъканя мяло вспоможене людьми и пораду отримат. Яко ж ся и тыми разы пригодило минулого лета, по зыстью с того света доброе памяти короля и великого князя Алекъсанъдра, дисеишыи великии княз московъскии натыхъместъ, без кажъдои отъ поведи людъ великии згромадивъши, пустил ку граничъным замкомъ панъствъ Великого Князства, а такъ многие местечъка, волости, другие попалил, а другие посел.

Кгжы жъ на щастъном подънесеню на тое славъное [Великое] Князство дисеишого пана нашого, наимилостивъшого короля и великого князя Жикгимонта, яко такърокъ тые новины з гъраницъ доходили, его королевъскии маестат без кажъдого вмешканя рачил напередъ през листы, а потом през послы свои в[а]шу велебъностьи вшиткихъ прелатовъ и радъ Закону в(а)шого подле списовъ обослат, оповедаючи кривъду неприятелскую и в тимъ ч(а)су перемиря отъ оного отщепенца его м(и)л(о)сти подъданым, и жедаючи порады и помоцы отъ в(а)шое м(и)л(о)сти, яко отъ приятеля и суседа, и тудежъ без кажъдого вмешъканья панъ нашъ его м(и)л(о)сть своими знаменитыми послы и неприятеля премирем впомянул, абы до намененыхъ летъ подле права отъцова и своего панъствам его м(и)л(о)сти заховал. А вшако жъ московъскии князь отъ своего неверного звычая никаке не могъ ся навротит и не тыле, ижъ оныхъ земль и водъ не хотел подъданым его м(и)л(о)сти поступит, але надъто и знаменитшие шкоды починил, которого жъ неверность цесар перекопъскии вбачивъши, з ласки Б(о)га Вшехъмоцного, з неприятеля на тот часъ поставил ся нам приятелом и немалую был помоч нам того лета напротивъку оному неприятелю вчинил бы, по нещастью переказа им отъ

ихъ неприятелеи было ся пригодила, снат бы его таковою помоцъю панъ нашъ нам(и)л(о)ст(и)вши навеки собе и подъданым с ним южъ конецъ добрыи вчинил etc.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 33.1. P. 101–103.

IV. МОСКОВСЬКО–ЛИТОВСЬКА ВІЙНА (1512–1522)

15. [1512, липня 08. Мельник]. Лист польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого до царя Менглі Ґерая через свого писаря Михайла Васильовича [Свинюського] із повідомленням про домовленість щодо спільного наступну на московські землі.

Тот ярлыкъ послан до царя писаромъ Михаиломъ Василевичомъ з Мельника, м(е)с(е)ца июл(я) 8 ден, индикт 1.

Великое Орды великом цару Меньдли Кгирею, брату нашому милому.

От Жикгимонъта, короля и великог(о) князя, поклонъ.

Писали к намъ панове рада наша Великого Кн(я)зьства Литовского, поведаючы, што ж ты, брат нашъ, тыхъ часовъ прислалъ к нимъ ч(о)л(о)в(е)ка своего на имя Уразлыя з листомъ своимъ и зь словомъ своимъ. Тотъ листъ вашъ, брата нашого, панове рада наша, ничого не омешъкаючи, к намъ прислали, а мы въглянувши на тотъ листъ вашъ, волъного царя, порозумели есмо, иж ты, милыи брать нашъ, бачечи, што ж мы на своемъ слове стоим и тобе верное братьство полнимъ, и жаданъю твоему досыт чинимъ, вступивши в раду зъ сыномъ своимъ Магъмет Кгиреи сольтаномъ и с ынъшими детми, и со всими сольтаны и влаы, и со князьма, и з мурзами, и присягу тверъдую межи себе вчинивши, зостали есте на тои мере, хотячи слово свое царское попольнити и обетници своее досыт вчинити. Сына своего, того ж Магъметь Кгиреи сольтана, зъ его детьми, Богатыръ Кгиреи сольтаномъ, Кгалъды Кгиреи сольтаномъ, Кемелешъ Кгиреи сольтаном, Аликъ сольтаномъ, пожаловалъ ихъ, велелъ имъ на конь всести, а с ними пятьдесять тисячъ воиска своего хотячи пустити в помочъ намъ на неприятеля нашог(о) московског(о). И пишешъ в томъ же листе своемъ, што ж тое воиско ваше давно поготову, нежли ожидали есте от насъ вести. Ино поведаемъ тобе, брату нашому милому, што ж ся тому велико дивуемъ, для которое причины тые гонъцы наши такъ долъго повмешъкали а тыхъ листов от насъ о

добратахъ посланыхъ тобе, брату нашому, не донесли. А вед же оказуючи тобе нашо верное братьство и не хотячи тебе, брата нашого, без вести деръжати, и тепер послали есмо, здоровя вашого навежаючи, а свое поведаючи, писяра нашог(о) Михаила Василевича, напоминаючы и жадаючы, абы еси подле своего крепъкого ц(а)рьского слова на того неприятеля н(а)шого московског(о) помочъ вчинилъ. Вжо тыми разы без каждого умешканья сыну своему Магъметъ Кгиреи солтану велелъ на конъ всести со всими его детъми и солтаны, и вланы, и кн(е)зи, и мурзами тыми, которых еси в листе своемъ и паномъ радамъ нашим выписаль, с тою пятдесят тисячеи и воискомъ. А штобы еси, брать нашъ, ведалъ, што ж мы вжо ку отчизне нашои к Великому Кн(я)зъству Литовъскому приехали и шлемъ з другое стороны воиско нашо на того ж неприятеля нашого хотячы з Б(о)га, Створителя неба и земли, помочъю тому неприятелю московскому отпор чинити и кривды и обиды нашое мъстити. А тому писару нашому Михаилу Васильевичу приказали есмо, абы он с тымъ воискомъ, Магъметъ К[г]иреи сольтаномъ в Московскую землю ехалъ, а тую приязнь твою, которую жь еси намъ от многа леть словомъ обецовал, вчинкомъ пополненую виделъ.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 134. P. 270–271.

16. [1512, липня 08. Мельник]. Лист польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого до солтана Мехмеда Ґерая стосовно виступу із 50-тис. військом проти московського ворога та запевненням у підтримці наступу військом Великого князівства Литовського.

От Жыкгимоньта, короля и великого кн(я)зя.

Брату нашому Магъметъ Кгиреи сольтану поклонь.

О здоровьи твоемъ, брата нашог(о), слышавши радовали ся есмо. Даемъ ведати тобе, брату нашому, што ж мы вжо, деланаши великие потребные в панстве нашомъ в Лядьскои земли зделавши, прыехали есмо ку очизне нашои Великому Кн(я)зьству Литовскому. И в тот час, какъ вжо есмо были на границах Литовскихъ, панове рада наши прислали к намъ листь Менъдли Кгирея, царя, отца твоего, в котромъ же листе пишеть царъ, поведаючы, што ж хотячы свое крепъкое ц(а)рьское слово пополнити, которое жъ намъ от давныхъ часовъ прирекль, обецуючы приятелю нашому приятелемъ быти, а неприятелю неприятелемъ, и

везьде с нами быти на всяког(о) нашог(о) недруга заодин, тебе, брата нашого, нарядивши з воискомъ, с пятьдесять тисячми людеи послалъ московского землю воевати, хотячи неприятелю нашому крывды и обиды нашое мстити, нижли ожидалъ от насъ вести. Ино мы тому ся велико дивовали, што ж тые гонцы наши, которыхъ жо есмо з весны и лета того частокротъ до брата н(а)шог(о) посылали, для которое причины так дольго вымешькивали, однак же, не хотячы Менъдли Кгирея, царя вольного, и тебе, брата нашог(о) без вести мети, послали есмо здоровя вашог(о) навежаючи, а свое поведаючи, писара нашог(о) Михаила Василевича с упоминъкомъ, жадаючы ц(а)ря и тебе, брата нашог(о), абы вжо ты, брат наш, на того неприятеля нашого зь сынми своими и с уланы, кн(я)зи и мурзами, и со всимъ тымъ воискомъ, пятдесят тисячми на конъ всил и на того неприятеля нашого московског(о) потягнулъ и землю ег(о) воевал. А мы се зде з другое стороны на того жъ неприятеля н(а)шог(о) воиско свое обернули и велели землю его огнемъ и саблею казити, и кривды, и обиды своее з Божеею помочю мсти[и]. А и словомъ велели есмо от нас тебе, брата нашог(о), о томъ просити тому ж писарю н(а)шому Михаилу Василевичу. И ты бы, братъ нашъ, для нас то вьчинил и в томъ ему вериль.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 135. P. 271–272.

17. [1513], червня 2. Мельник. Відписка польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого київському воєводі Юрію Радзівілу із вдячністю про здійснений похід разом із князем Адрагманом в Україну з метою звільнення міст Чернігова, Новгород-Сіверського, Радогоща, Стародуба, Брянська.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомоитский и иных. Воеводе киевскому, подчашому нашому, державци мерецкому и мозырскому, пану Юрью Миколаевичу.

Поведаем твоеи милости, иж з ласки Божее поспол с королевою нашою ей милостью на тот час есмо в добром здоровьи.

Што твоя милость пишеш(ь) до нас, иж твоя милость поспол с князем Адрагманом ходил сам своею парсоною в землю того неприятеля нашого Московско[го] ...до Чернигова, там ся кошем положили а ... [п]устили под Новгородок Северский и под Радогощь, ... иж под Стародуб и под Брянеск, ... люди наши, ходячи с татары, земли непри[ятеля] ... [вел]икую

вчинили и з вели[ким?] ...ули и вжо твоя милость со всими людми ...ое в целости вышол. При … [ши]роко твоя милость в листе своем о том до ... [пише]шь.

Мы всему тому з листа твое[го] ... [з]розумели и за то твоей милости, яко то пану а раде нашой, дякуем, иж твоя милость, не лютуючи горла свое[го] и накладу, там будучи на украине, нам знаменитую послугу чинишь, а дела нашого и земского з великою пилностью стережешь, а своим властным скарбом ку посполитой речи не жаловал давати, — штож мы хочем твоей милости наметати ласкою нашою панскою и чти повышеньем, як то раде нашой высокой, а в датку том не хочем твоей милости опустити и скарбу нашого хочем то тобе заступити. И вперед жадаем твоей милости, ажбы твоя милость, там будучи, нам служил и нашого доброго смотрел, и замок нашь в добром осмотреньи и в восторожности мел; и што ся з земли того неприятеля нашого доведавши, и теж от царя и от царевичов с Орды, о том бы твоя милость частокроть нам ведомо давал.

А што твоя милость прислал к нам и к паном радам нашим листы от царя и от царевичов, и от послов наших, писаныи до твоей милости, и теж выпис з листа неприятеля нашого Московского, писаный до Магмет-Кирей-солтана, мы и с тых листов порозуменье взяли. И поведаем твоей милости, штож есмо приехали до отчизны нашое великого князьства Литовского и, как ся с паны радами знемши, будем о том мыслити и радити, как быхмо, возма Бога на помоч, тому несправедливому нашому неприятелю отпор мели чинити и панства отчизны нашое боронити, и царя и царевичов в их обетницах обсылати и припоминати, и ку доброму концу дело нашо с ними приводити, как же с писанья твоего и с тых листов панове рада наша порозумевши и отписали к нам.

Што и дотычет царевича Магмет-кирей-солтана и князей-вланов, которыи мают с ним нам ку помочи быти на неприятеля нашого великого князя Московского, — и виделося их милости, ажбыхмо Магмет-Кирей-солтана и инших царевичов, и князей, и вланов, которыи с ним там на поли будуть, обослали их каким упоминочком черес посла нашого. Ино поведаем тобе, штож мы вжо тыми разы, без мешканья, до Магмет-Кирей-солтана и до инших царевичов, и до князей и вланов, которыи с ним там на поле вышли, шлем су впоминки писаря нашого Михаила Васил(ь)евича, и вси тыи упоминки мают шацовати тысячу золотых; нижли тых упоминков на тот час при нас не было. И мы вжо росказали подскарбему нашому пану Авраму, абы вжо без мешканья тыи упоминки, чим паборзей справивши, там послал. Прото ж, штобы твоя милость того часу, ничого не мешкаючи, как скоро услышиш(ь) тых царевичов на поли, послал до них которого толмача нашого, даючи им о том ведати, иж мы

до них шлем посла нашого — здоровье их видети и некоторыи речи им от нас мовити: нехай бы им о том было ведомо, и, поки писарь наш с тыми упоминки до них приедет, абы они (того Боже не дай) до тых часов не обернулися с тыми своими людми воевати панства нашого. А особно есмо, водле писанья твоей милости, до князя Абдрахмана послали писарем же нашим Михаилом Васил(ь)евичом въпоминки, дякуючи ему с тое послуги, которую тыми разы нам вчинил, при вашой милости будучи.

Писан у Мел(ь)нику июня 2 день, индикт 1.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 23–25.

18. [1522, лютий–квітень 03]. Гродно. Посольство польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого до великого князя московського Василія III із послом Станіславом Довгирдовичем щодо укладення перемир'я чи миру між обома країнами.

Поселъство до великого князя московского з Городна паномъ Станиславомъ Довъкгирдовичомъ з валного сеиму.

Г(о)с(по)д(а)ръ король и великии кн(я)зь его м(и)л(о)сть Жикгимонтътъ велелъ тобе говорити.

Што есмо первеи сего посылали к тобе пословъ наших великихъ, воеводу подъляшского, маршалъка нашого, державъцу ожского и переломъского и радуньского, пана Януша Станиславовича Костевича, а подскарбего земъского, маршалка и писаря нашого, державцу каменецъкого, пана Богуша Боговитиновича — на писанье боярина твоего воеводы ерославъског(о) Григоря Фелоровича до пана Миколая Миколаевича, воеводы виленьского, кн[е]жати, пановъ радъ нашихъ, будучи в надеи, ижъ бы ты з нами мир и упокои вчинилъ, и ты черес тыхъ нашихъ пословъ не рекучи миру вечного, але и перемиря, какъ бы на обе стороне было пригожо, вчинити не хотелъ.

Г(о)с(по)д(а)ръ нашъ король велел тобе говорити.

Мы с тыхъ пословъ нашихъ порозумели, коли ж твое бояре, которыи бы на то высажены, ку слушнои змове приступити з нами не хотели, какъ бы было пригоже на обе стороне. А они, не хотечи видеть межи нами кровопролитья хрестияньского с обу сторонъ, а хотечи видети межи нас, г(о)с(по)д(а)реи хрестиянъских, мир и упокои и добру змолъву, приговорили с твоими бояры, и възложили то на инъшихъ пословъ, ижъ

быхъмо к тобе послали пословъ нашихъ великихъ, пановъ радныхъ, которыи бы могли межи нас мир або перемере еднати и рокъ. Послы наши не живали быть в тебе, посломъ нашим великимъ, паномъ радам, на Масленыи запусты минулого году, какъ же ты в листе своемъ к намъ о том широко писалъ.

Г(о)с(по)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорити.

Мы перед тымъ рокомъ послали до тебе дворанина нашого з грамотою нашою, и в грамоте нашои до тебе есмо писали, естли бы еси з нами хотелъ мир вечныи, какъ бы было пригожо на обе стороны вчинити, або перемиря безъ выпущанья пленъныхъ, мы водле приговору пословъ нашихъ третих пословъ нашихъ великихъ, пановъ радныхъ, не отмовляли есмо тобе послати.

Г(о)с(по)д(а)ръ нашъ велел тобе говорити.

Коли з нами через наши обои послы миру вечного и перемиръя вчинити не хотелъ, а хочешъ, абыхмо к тобе пословъ нашихъ великихъ, панов радных, послали по приговору и записовъ твоих бояр з нашими послы, ино намъ ся не видело, абыхъмо не на певную вмову пословъ нашихъ великихъ, панов радныхъ, послали. А такъ естли бы еси хотелъ напередъ с нами мир вечныи, какъ бы пригожо бы на обе стороне вчинити, або перемиря без выпусканья пленъных, и ты бы через того посла нашого о томъ намъ ведати далъ. Мы на первую речъ подле приговоренья послов нашихъ великихъ, пановъ радныхъ, к тобе послати хочемъ на твои опасные грамоты.

Г(о)с(по)д(а)ръ нашъ велелъ тобе говорити.

Пакъ ли жъ бы еси того вчинити не хотелъ, а через того нашого посла о томъ певное ведомости намъ дати не хотелъ, и ты бы к намъ пословъ своихъ великихъ послалъ, которыи бы могли межи нами мир вечныи або перемере еднать. А то будеть напередъ Богу любо и ровно на обе стороне. А коли ся перемире межи нами станеть, тогды в тыхъ перемирныи годы будуть межи нами на обе стороне послы ходити и мир вечныи еднати, также и о пленъныхъ умова будеть, как бы имъ на обе стороне свобода мела быти.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 221. P. 408–409.

19. [1522, лютий–квітень 03]. [?]. Посольство великого князя московського Василія III до польського короля та великого князя литовського Сигізмунда I Старого щодо отриманої пропозиції перемир'я чи миру між обома країнами.

Великии г(о)с(у)д(а)ръ, Божю м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и великии кн(я)зь, тобе, Жикгимонту, королю, велелъ поклонити ся.

Великии г(о)с(у)д(а)ръ Василеи, Божю м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и великии кн(я)зь, велелъ тобе говорити.

Присылалъ еси к намъ дворанина своего Станислава Довкгирдова и говорилъ намъ о тобе дворанинъ твои Станиславъ, что еси напередъ того прысылалъ к намъ своихъ пословъ, воеводу подляшског(о), пана Януша Костевича да подъскарбего и маршалъка своего, и писаря, пана Богуша Б(о)говитиновича, о том, чтобы намъ с тобою мир вечныи или перемире учинити. Ино будьто мы тогды с тобою миру и перемиря не похотели, какъ бы на обе стороны пригоже межи нас миру и перемирю быти.

Великии г(о)с(у)д(а)ръ, Божею м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и велики кн(я)зь, велелъ тобе говорити.

И мы тогды с твоими послы, съ Янушомъ и Богушом, велели говорити своимъ бояромъ, какъ пригоже межи нас миру и перемирю быти. И твои послы, Янушъ и Богушъ, з нашими бояры говорили о миру и о перемире не по пригожу, какъ пригоже меж нас с тобою миру и перемирю быти. И тогды межъ нас с тобою мир и перемире того дела не стала ся. И уговорили тогды твои послы с нашими бояры на том, что у нас о тоба быти твоимъ посломъ великим, паномъ раднымъ, которые могут меж нас мир и перемире делати, а быты и у нас тымъ твоим посломъ великимъ, паномъ раднымъ на сърокъ на Масленое заговеино летъ 7000 двадцать девятого, и твои послы великии, паны радные, по твоихъ пословъ приговоре на тот срокъ не бывали.

Великии г(о)с(у)д(а)ръ Василеи, Божю м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и великии кн(я)зь, велелъ тобе говорити.

И ты и ныне по приговору и по записем своихъ пословъ, Януша а Богуша, какъ приговорили с нашими бояры, хочешъ к намъ слати своихъ пословъ о миру, чтобы меж нас мир вечныи или перемире стало ся, а намъ бы с тобою такъже миру и перемиря похотети.

Великии г(о)с(у)д(а)ръ Василеи, Божею м(и)л(о)стью г(о)с(у)д(а)ръ всея Руси и великии кн(я)зь, велелъ тобе говорити.

И ты бы и ныне по приговору и по записемъ своихъ пословъ, Януша а Богуша, прислалъ к нам своихъ пословъ великихъ пановъ радныхъ, которыи могъ[ли] меж нас о миру и о перемире делати. И мы ныне с тобою миру и перемиря хотимъ, какъ будеть пригоже, а пле[н]нымъ бы свобода на обе стороны, чтобы больши того меж нас кровъ хрестиянская не лила ся.

Надр.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2011. № 222. P. 409–410.

V. МОСКОВСЬКО–ЛИТОВСЬКА ВІЙНА (1534–1537)

20. 1534, червня 20. Рудніки. Лист польського короля Сигізмунда I Старого литовському гетьману Юрію Радзівілу із повідомлення про міжусобну боротьбу в Криму.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Пану виленскому, гетману навышшому великого князства, старосте городенскому, маршалку нашому дворному, державцы лидскому и белицкому, пану Юрью Миколаевичу Радивиловича.

Поведаем твоей милости, иж есмо з ласки Божее поспол с королевою нашою ее милостью, и с сыном нашим, молодым королем и великим князем Жикгимонтом, и с королевною их милостью здорови.

Даем теж твоей милости ведати о новинах ордынских, иж тых часов прислал до нас служебника своего староста черкаский и каневский, державца пропойский и чичерский, пан Остафей Дашкович и черес него к нам усказывал, поведаючи, штож теперешнего часу великий замяток ув Орде Перекопской есть: бо, деи, царь перекопский Сан-Кирей с Ослам-солтаном валку мел, как же, деи, Сан-Кирей Ослам-солтана на голову поразил и многих мурз и вланов, которыи с Осламом были, погубил. А иншии, деи, мурзы и вланове старшии, видечи над Осламом поражку великую, не могли при Осламе быти и к Сан-Кирею царю пристали. А некоторыи люди посполитыи при Осламе зостали. И тепере, деи, Сан-Кирей царь з людми у Киркели мешкаеть, а Ослам-солтан с тыми людми посполитыми у Перекопе лежить, нижли деи царь ничого вчинити ему не можеть.

И послал, деи, Сан-Кирей до царя турьского, жедаючи его о помоч(ь) и хотячи з Осламом на конец реч(ь) свою переводити. А што ся дотычеть посла нашого пана Оникея Горностая, которого есмо там до Орды от нас у посел(ь)стве послали, тот, деи, посол наш, для теперешнего замятку их, у Кафе мешкаеть, выстерегаючися, абы никоторое трудности и шкоды в тот час не принял. А што ся дотычеть речи нашое с царем перекопским, ино як Сан-Кирей царь, так и Ослам-солтан нам ся обецали добрыми приятел(ь)ми быти, и панствам нашим прияти и добра хотети, и на всякого неприятеля нашого з нами заодно стояти. А Ослам-солтан тых

часов шлеть к нам толъмача нашого, который там ув Орде с паном Оникеем был, Кулзымана, прилучивши к нему своих послов.

И твоя бы милость о том положеньи ордынском рачил ведати. И кды таковый замяток тых часов межи ними самими ся стал, тогды за ласкою Божскою войска наши от тое Орды никоторое переказы приймовати не могуть. А так, штобы твоя милость, яко гетман наш, рачил в том ся справовати, як ся налепей твоей милости будет видети, жебы было з нашим господарьским и земским добрым и пожиточным. А ведже скоро тот толмач наш Кулзыман с послы Осламовыми у нас будеть, и о чом он черес них к нам ускажеть, або у ярлыкох своих будеть писати, мы того ж часу о том о всем черес лист наш твоей милости ведати дадим, с которого ж твоя милость в тых всих речах достаточне будеш справлен.

Писан у Рудникох под летъ Бож(его) нарож(енья) 1534, м(еся)ца июн(я) 20 день, индикт 7.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 79–81.

21. 1534, червня 27. Вільно. Грамота польського короля Сигізмунда I литовському гетьману Юрію Радзивілу про звільнення по хворобі від військової служби князя Федора Михайловича Чорторийського та про перебування йому в Луцьку і посланні за на службу себе сина, князя Івана Федоровича Чорторийського.

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стью корол полский великий кн(я)зь ли(то)вский руский пруский жомоитский мазовєцкий и иныхъ

Пану виленскому, гетману н(а)шому навышшому, старосте городенскому, маршалку н(а)шому дворному, державцы лидскому и белицкому, пану Юрю Миколаевичу Радивиловича.

Присылал к намъ староста луцкий, кн(я)зь Федор Михайлович Чорторыйский о томъ, што ж которую форобу з Божего допущеня мел он на очи перво сего будучи при нас на соймі. Ино, дей, тая фороба еще его неоминула и болшей ку шкоде здоровя его привела, абыхмо єму ласку нашу вчинили и с тое службы н(а)шое его самого парсуною вызволили, ино кгдыж он тою форобою от Б(о)га есть навежен а звлаще на очи и естли бы мел еще ехати на тую службу н(а)шу, было бы то ку болшой шкоде здоровю его. А так мы для тое форобы его самого парсуною съ службы н(а)шое теперешнее вызволили и казали ему мешкати на замку

н(а)шомъ Луцком, а на тую службу нашу на своє містце мает он послати с(ы)на своего кн(я)зя Ивана так слушне и рядне, яко бы сам мел ехати с тым почтом слуг своихъ, которыи повинен з ыміней своих водле реистров земских ставити. И твоя бы м(и)л(о)сть о том відал и того с(ы)на его со всими слугами его на той службе н(а)шой при собі мелъ.

П(и)сан у Вилни под летъ Бож(его) нарож(енья) 1534, м(е)с(я)ца июня 27 ден. Индикт 7.

Горностай подскарбий зем(ский).

Надр.: Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 75–77; Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 82–83.

22. 1534, червня 31. Рудніки. Лист польського короля Сигізмунда I Старого литовському гетьману Юрію Радзівілу із відповіддю на прохання про надсилання до війська підскарбія із казною, а також стосовно проєкту нового військового статуту.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Пану виленскому, гетману нашому навышшому, старосте городенскому, маршалку дворному, державцы лидскому и белицкому, пану Юрью Миколаевичу Радивиловича.

Поведаем твоей милости, иж есмо з ласки Божее поспол с королевою нашою ее милостью, и з сыном нашим молодым королем и великим князем Жикгимонтом, и с королевною их милостью у добром здоровьи. Што твоя милость пишеш(ь) до нас, абыхмо подскарбего с пенязми и с сукны до твоее милости у войско послали, жебы он на той службе земской с скарбом при твоей милости мешкал. Ино што ся дотычеть посланья подскарбего, поведаем твоей милости, иж перед тым николи того не бывало, и никды есмо того не чинивали, же быхмо коли подскарбего у войско с скарбом слати мели. А так, коли есмо перед тым того не делывали и подскарбего у войска с скарбом не посылали, и тепере теж нам ся того чинити не видить.

Затым што твоя милость писал до нас, яко есмо росказали лист нашъ о уставу твоей милости дати, которым бы обычаем княжата, панята,

рыцеръство, подданыи наши, будучи у войсце, мели ся справовати и яко бы теж твоя милость винных а выступных карати мел; ино бы тот лист уставный не потому был справен, яко бы была его потреба. А так што ся ткнетъ листу, мы его справити поручили пану воеводе его милости виленскому, яко канцлерю, и мнимамы, иж пан воевода так оный лист справити казал, яко ся годило и як теж обычай того есть.

Писан у Рудникох под летъ Бож(его) нарож(енья) 1534, м(еся)ца июн(я) 31, индикт 7.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 84–85.

23. 1534, липня 09. Вільно. Лист-відповідь польського короля Сигізмунда I Старого литовському гетьману Юрію Радзівілу щодо його донесення про: повільний збір війська у Мінську; не прибуття панів-ради; оплати козаків, яких привів Заморенко до Бобруйська; прохання державці річицького, князя Олександра Вишневецького стосовно надсилання підкріплення до українських замків.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Пану виленскому, гетману нашому навышшому, старосте городенскому, маршалку нашому дворному, державцы лидскому и белицкому, пану Юрью Миколаевичу Радивиловича.

Поведаем твоей милости, иж есмо з ласки Божее посполъ с королевою нашою, и сыном нашим, королем молодым, и с королевною их милостью в добром здоровьи. Што твоя милость пишеш(ь) к нам о спешности своей, яко ся твоя милость к тому року на святого Петра день там до Менска поспешил, нижли пишеш твоя милость, иж еще подданыи наши не вси ся на тую службу нашу зъехали. Ино мы за тую спешность твоей милости дякуем, а што ся дотычетъ омешканья подданых наших, не треба их в том виноватити, бо перво сего рок был зложен зъеханью на тую службу нашу семая субота; как же на первый рок многии ся подданыи наши там были зъехали, а потом тот рок отложен на день святого Петра. А так могутъ ли за тым омешкати, однакож вже на тых часех могутъ вси, слышачи твою милость гетмана нашого там, ся поспешити. А што твоя милость пишеш, ижбы многии подданыи наши за вызволеньем листов наших не мели там на службе нашой быти, ино мы того не бачим, ажбыхмо многих подданых

наших с тое службы нашое вызволяли. Нижли кого будем вызволили и листы наши им подавали за слушными причинами, а инших для послуги нашое, на то была воля наша господарьская: твоя бы милость противку того не был, а таковых в реистра свои гетманскии казал вписывати и тыи листы наши вызволеныи у ведомости мети.

А што пишеш твоя милость о панех радах наших: о пану воеводе виленском а о воеводе троцком, которым есмо росказали мешкати здесе при нас для справ наших господарьских и земских, — ажбыхмо на он час, кды ваша милость при насъ были, на том положили, жебы мели панове рада наши там в Менску быти и справы наши военныи справовати, а тепер бы твоя милость сам-один, без панов рад, справовати того не смел; абыхмо и тот час казали их милости там до Менска ехати и тыи справы наши справовати. Ино што ся дотычетъ справы военное, мысмы тыи вси справы положили на твоей милости гетмане нашом, как же и тепер о той справе военной, яко ся там маеш твоя милость справовати, намовивши есмо с паны радами нашими, дали в том твоей милости науку через лист наш и досытъ на том мамы и на твоей милости гетмане нашом. А вперед естли будет потреба которое науки нашое, твоя милость можеш до нас писати, а мы на кождый час хочем твоей милости науку нашу отписывати. А того ся нам не видит, ажбы мели тыи панове рада наши там до Менска ехати: твоя бы милость о том ведал.

Также што твоя милость пишеш о Заморянка, иж он козаков немало собрал и лежитъ у Бобруйску, ожидаючи ласки и датку нашого, абыхмо на тыи казаки послали, и который он лист до твоей милости писал, твоя милость тот лист его до нас прислал. Ино што ся дотычетъ датку нашого на тыи казаки, то есть реч неслушная, иж быхмо мели на них которое жалованье и даток наш давати, яко бы на драби, кгды они еще жадное послуги нам не вчинили; напотом естли они которую послугу нам вчинят, тогды мы кажем их которым жалованьем и датком нашим осмотрети.

Теж што твоя милость пишеш о ротмистров, которыи в нас пенязи на кони брали, иж сами они там до Менска приехали, нижли товаришов их, которыи в них пенязи брали, многихъ нет, а за тым ся омешканье справе нашой господарьской и пописыванью их деет: абыхмо дали твоей милости в том науку, што маеш с тым чинити. Ино ведже тыи ротмистры кождый маетъ в себе именье, а ведаетъ с них кождый, кому будетъ пенязи давал; твоя бы милость рачил таковых казат(ь) писати, хто бы почту своего сполна не поставил, и тыи реистра к нам прислал: мы вже будем ведати, што маем с тым вчинити.

Притом што прислал твоя милость до нас лист, писаный до себе от князя Александра Вишневецкого, державцы речицкого, в котором пишет, абы твоя милость людей к нему для посиленья того замку нашого послал:

абыхмо в том твоей милости дали науку, маеш ли людей там послати, або ни. Ино князь Александро и до нас о том писал, а так мы того не бачимо, ажбы которая потреба людей прибылых там на тот час вказывала, кды твоя милость, гетман наш, з войском нашим до тых замков наших украиных сам приближишь и на он час будеш твоя милость розумети, где на который замки людей наших маеш розослати.

Писан у Вилни под летъ Бож(его) нарож(енья) 1534, м(еся)ца июля 9 день, индикт 7.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 88–90.

24. 1534, вересня 24. Вільно. Лист-відповідь польського короля Сигізмунда I Старого литовському гетьману Юрію Радзивілу із вимогою розташувати у прикордонних українських регіонах три тисячі вершників.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий, иных.

Пану виленскому, гетману наш(о)му навышшому, старосте городенскому, маршалку дворному, державцы лидскому и белицкому, пану Юр(ь)ю Миколаевичу Радивилу.

Зрозумели есмо с писанья листу твоей милости, што твоя милость до нас писал, оповедаючи о войску подданых наших, которыи в землю неприятеля наш(о)го Московского ходили, а наболей пеняжные люди, иж працу и шкоду великую и таковую трудность приняли, же теж многии от коней и статков своих, которыи мели ку службе нашой, отышли, о чом же широко твоя милость в листе своем до нас выписал. Ино ач-колвек там над тыми поддаными нашими в конех таковая шкода ся стала, однакож и сам твоя милость можеш(ь) то добре бачити, иж того потреба вказует, а звлаща кгды ся твоя милость с поля рушиш(ь) з войском, абы замки наши украиныи людми посилены были. А естли бы люди на замки наши украиные не были отправены, и тыи замки и панство нашо мело так отворено быти, того Боже вхавай, абы люди неприятельскии, вшедши, также у панстве нашом не пленили, яко и наши в их земли. А так, как есмо первей сего до твоей милости казали писати, так и теперъ то певне хочем мети, абы твоя милость конечне тот почот людей — три тисячи с пеняжных и земских — на тыи замки отправил. Естли ж бы пеняжных людей двух тисячей не могло быти для впаду коней их, и твоя бы милость

тако с пеняжных, яко и с почтов земских, князей и панов, и панят, и пань, и вдов, их людей, и дворян наших, а наболей с тых, которыи от твоей милости з ыншими людми, войском нашим, в землю неприятельскую не ходили, — кони што лепшии, которыи бы к тому годныи были, обобрал и наименовал и водле первого росказанья и науки нашое сполна три тисячи людей конных на тыи замки наши украиныи розложил и послал, и там им казал мешкати до того року, яко есмо первей сего твоей милости в листех наших науку дали. И отправивши тыи люди на тыи замки наши украиныи, сам бы твоя милость з войском ся рушил и люди роспустил и во всем поступовал по тому, как есмо твоей милости науку нашу дали.

Писан у Вилни под летъ Бож(е)го нарож(енья) 1534, м(еся)ца сен(тября) 24 день, индикт 8.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 125–127.

25. [1535, травень?]. Уривок із повідомлення щодо інформації про військові приготування у Московському князівстві.

...о чом жо и ко мне его милость, поведаючи, писал, иж тых часов посылал его милость в землю неприятельскую служебников своих и козаков тамошних для добыванья языков. И его милость пишет, иж служебники его милости и козаки от Торопца в трех милях были, и под Луки подходили, и в Смоленщине были. И которых полоняников, людей простых сельских, поимавши, привели, — тые люди поведают, штож всим людем на войну казано быти готовым, и што часу листы приносят, штобы ся без мешканья готовали. И которые люди по оной стороне Москвы и околь Москвы живут, тым деи всим казано пойти к берегу напротивку татар, а новгородским и псковским и иншим всим людем казано замков украиных от войска господар(я) наш(о)го стерече. И яко пан воевода его милость в листе своем повести их описывати рачит, много ся ку тому стягает, яко и тые вязни поведили.

Твоя милость, господин и брат мой милый, рачи о том оведати. И што бы ся вперед з украин у ваш(ой) милости поновило, твоее милости господина и брата моего милого прошу, абы твоя милость рачил ми о тых новинах ведати давати, а без вести не рачи мя ваша милость держати. А то твоя милость рачи вчинити для прозбы моее, яко то господин и брат мой милый.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 136–137.

26. 1535, червня 05. Вільно. Лист польського короля Сигізмунда I Старого київському воєводі та свіслоцькому державці Андрію Немировичу із розпорядженням направити людей із Свіслоцької волості під Гомель для будівництва замку після звільнення міста військом Великого князівства Литовського.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий киязь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Воеводе киевскому, гетману нашему дворному, державцы свислоцкому нану Андрею Якубовичу Немировича, а не будет его милости самого в Свислочи, ино наместнику его свислоцкому.

Што есмо тых часов отпустили от нас гетмана нашого великого папа Юрья Миколаевича Радивила, весполок с твоею милостью, пане воеводо, и со всими войски нашими, и з делы в землю неприятеля нашого Московского, на Северу, и казали есмо, Бога вземши на помоч, замков наших отчизных северских добывати. И если б Бог милый да помог напервей замку Гом(ь)я достати або огнем его спалити, твоя бы милость, пане воеводо, а в небытности его самого в Свислочи - ты, наместнику, ажбы еси того часу, как гетман нашь великий пан Юрьи его милость листом обошлет, ты бы обрал с тое волости Свислоцкое тридцать ч(е)ловеков добрых с топоры, который бы мели тот замок Гомей зарубити, и там их послал, жебы люди московский не впередили, а зася того замку Гом(ь)я не заробили, и поки теж войски наши оттол(ь) з земли не выйдут. И жадного бы еси дня тыми людми не омешкал, конечно, а иначей бы еси того не вчинил.

Писан у Вилни под лет Бож(его) нарож(енья) 1535, м(еся)ца июня 5 день, индикт 8.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 144–145.

27. 1535, червня 28. Лист польського короля Сигізмунда I Старого старцю та усім жителям Свіслоцької волості із наказом надіслати людей до Річиці для будівництва мосту через Дніпро.

Жикгимонт, Бож(е)ю милостью король польский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Старцу и всим мужом волости нашое Свислоцкое. Тыми разы писал до нас пан виленский, гетман нашъ навышший Великого князьства Литовского, староста городенский, маршалок нашь дворный, державца лидский и белицкий, пан Юрей Миколаевич Радивиловича, абыхмо послали сколко-десятъ ч(е)ловеков к роботе мостовой, которыи бы мели в Речицы мост через Днепр вробити, куды бы мело войско нашо тых часов пройти. А протож приказуем вам, ажбы есте того часу, ничого не мешкая, скоро сесь нашь лист до вас принесен будет, с тое волости нашое Свислоцкое выправили и послали пят(ь)десят ч(е)ловеков с топоры и велели им с Свислоча просте ку Речицы з великою поспешностью ити. А мы для того послали там дворянина наш(о)го... и росказали есмо ему оную пятьдесят ч(е)ловека с топоры с тое волости Свислоцкое моцно выгнати и к Речицы з ними ся поспешити, и там оный мост через Днепр яко тыми людми, так и иншими робити по тому, як роскажеть и дасть науку пан гетман его милость великий. И вы бы вжо жадного сплошенства в том не мели, и штобы конечно тая вся пятьдесят ч(е)ловеков з оное волости к той роботе мостовой, чим нарыхлей, к Речицы была прислана. А инако бы есте того не вчинили.

Писан у Вилни под лет Бож(его) нарож(енья) 1535, м(еся)ца июня 28 день, индикт 8.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 149–150.

28. [1536], червня 03. Клевань. Лист старости луцького, князя Федора Чорторийського панам раді із поясненням щодо запізненням війська Волинської землі на визначений термін в Новогрудок.

Освеценому княжати, наилебнейшому во Кристусе, князю Павлу, з Божее ласки бискупу виленскому, княжати Голшанскому; велеможным паном а паном — господе, а добродеем моим великим, до мене особно ласкавым: пану Олбрахту Мартиновичу Кгаштолту, воеводе виленскому,

канслерю Великого князства Литовского, старосте бельскому и мозырскому; пану Юрью Миколаевичу Радивилу, пану виленскому, гетману навышшому Великого князства Литовского, старосте городенскому, маршалку дворному господаря короля его милости, державци лидскому и белицкому; пану Яну Миколаевичу Радивилу, старосте жемоитскому и ковенскому, подчашому господаря короля его милости, державци василишскому; пану Станиславу Олбрахтовичу Кгаштолту, воеводе новгородскому.

Притом, милостивые панове, присылали до мене князи и панове земли Волынское о том: который лист ваша милость писали до их милости, абы они ехали на службу господарьскую, а рок и местце рачили ваша милость в листе вашей милости ознаймити, абы были у вашей милости на день святого Спаса в Новегородку; гдеж оный лист вашей милости здесе к ним принесен перед тым роком якобы за тыйдень, якож они на тот рок зложеный там, на том местцу, у вашей милости быти не могут за так велми короткий рок и за то просили мене, абых о том ку вашей милости, паном-радам господарьским, писал.

А так я вашей милости чолом бъю, абы ваша милость не рачили им зазле мети, иж не могли на тот рок зложеный у вашей милости к Новугородку быти; якож они завжды не омешкивали послуг господарьских, нижли тых часов за такими причинами там ся поспешити не могли; ку тому теж в которых инших справах своих писали и послали до вашей милости, чолом бьючи. А так я вашей милости велико прошу и чолом бью, абы ваша милость рачили над ними змилованье свое вчинити в той речи, о которую они чолом бъют вашей милости, и ласку свою панскую к ним оказати. А то бы ваша милость рачили вчинити для прозбы и чоломбитья моего. Затым чолом бью, абы ваша милость не рачили мене з ласки вашее милости панское опущати.

Писан в Клевани августа 3 день.

Федор Михайлович Чорторыский ваш(ей) милости низко чолом бъет.

Надр.: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том шестой: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Составитель М. Кром. Москва–Варшава: «Древнехранилище», 2002. С. 184–185.

Andrii Blanutsa
Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
andriiblanutsa@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0849-8056

Dmytro Vashchuk
Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)
dmvashchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0377-1233

Віталій Щербак
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
(Україна, Київ)
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8025-5684

ГЕНЕЗА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Український народ є однією з історично сформованих на європейських теренах спільнот, якому впродовж багатьох поколінь доводилося утверджувати право бути господарем на своїй землі. Героїчні звитяги пронизують вікову історію етносу і стали прикметною рисою не лише його минувшини, а й сучасності. Тому закономірно, що еволюція визвольного руху в Україні, насамперед національно-визвольного впродовж XIX–XX ст., є однією з провідних тем вітчизняної історіографії. Дослідники зверталися не лише до висвітлення яскравих його проявів, але й пропонували періодизацію того чи іншого етапу. Відзначалися причини, рушійні сили, масштаби, конструктивні моменти, що втілювалися у меті і завданнях боротьби. Водночас поза увагою залишалося питання генези визвольних змагань як знакового українського суспільно-політичного явища.

Час, коли соціокультурні реалії сприяли появі визвольного руху в Україні, вперше охарактеризував М. Грушевський, хоча спеціально даний термін не вживав. Висвітлюючи боротьбу козаків за свої права і привілеї, вчений називав її «козацькими претенсіями», «козацьким своєвільством», «козацькими домаганнями»[1]. Заразом він вказував на прояви козацької самосвідомості в процесі «культурно-національного руху», невід'ємною частиною якого було відстоювання православ'я[2]. Проблема визвольного руху в ранньомодерну епоху, трактованого як елемент «класової боротьби в період феодалізму», знайшла відбиток у працях радянських істо-

---

[1] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 7. Київ, 1995. С. 274, 338; Т. 8. Київ, 1995. С. 28, 123.

[2] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ, 1919. 248 с.

риків[3]. Пояснення його витоків обмежувалося реакцією селян, міщан та козаків на посилення соціального визиску, а також іноземним «польсько-шляхетським гнітом». Лише в роки незалежності генезу цього суспільно-політичного явища почали розглядати у тісному зв'язку із поширенням ренесансно-гуманістичного світогляду та реформаційної ідеології в Україні. У сформульованій письменниками-полемістами концепції «руського народу» окреслювалася тяглість вітчизняної історії від княжої доби і необхідність оборони «святої старовини» та захисту «грецької віри» руського етносу. Ці тези містяться у дослідженні П. Саса на тлі характеристики зародження націотворення в Україні[4].

Вивчення генези будь-якого історичного явища передбачає з'ясування джерел та механізмів творення основних його елементів із чітким дотриманням термінології та означенням послідовності якісних змін. Це ж прямо стосується і визвольного руху в Україні, виникнення якого зумовлювалося об'єктивними причинами. На етапі культурно-освітнього піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст., так званого Першого українського відродження, відбувалося зростання етнічної свідомості українців, що співпало з виходом на історичну арену нового соціального прошарку — козацтва, який ініціював розвиток визвольного руху. Аналізу взаємодії цих двох чинників у розвитку українського суспільства ранньомодерного періоду присвячена дана розвідка. Її мета — з'ясувати причини виникнення в Україні нового суспільно-політичного явища. Основним завданням розвідки є означення перших проявів визвольного руху його знакових імпульсів, зафіксованих у тогочасних джерелах.

Логіка студіювання питання потребує короткого огляду становища тогочасної України. Слід відзначити, що два десятиліття по Люблінській унії 1569 р. не змінили, по суті, статусу руських воєводств у складі нової держави — Речі Посполитої. Згідно із сеймовою ухвалою, на Поділлі, Волині та Подніпров'ї продовжувало діяти литовське законодавство, адміністративні посади займала місцева знать[5]. Новою віхою в урядовій політиці стало прийняття варшавським сеймом 1590 р. спеціальної конституції. «Простори пустуючих земель на прикордонні за Білою Церквою,

---

[3] *Гуслистий К. Г.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. Вип. 3. Київ, 1941. 188 с.; *Михайлина П. В*. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ, 1975. 260 с.; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.

[4] *Сас П. М*. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. 701 с.

[5] Volumina Constitutionum. T. II: (1550–1609). Vol. 1: (1550–1585). Warszawa, 2005. S. 221–222.

— зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому»[6].

Прагнучи здобути земельні володіння, поряд з магнатами тисячі дрібних шляхтичів як руського так і польського походження із Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема, слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості пануванню кулачного права або ж фізичної сили. Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася посиленням соціального визиску через поступове запровадження фільваркового господарства. Часто власники виділених їм урядом земель утворювали нові поселення за рахунок селян, захоплених у сусідів шляхом збройних наїздів. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. В результаті грабіжницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтностей та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження на право володіння ними.

Посилення соціального визиску спостерігалося і в українських містах та містечках, переважна більшість яких перебувала у приватній власності магнатів. Лише у Київському воєводстві в першій половині XVII ст. з 205 таких поселень 150 належали Острозьким, Вишневецьким, Тишкевичам, Конецпольським та іншим можновладцям. Негативним явищем було зосередження керівних позицій в економічно розвинутих містах у руках іноземців — поляків, греків, вірмен, євреїв[7]. Крім сплати податків і виконання різноманітних повинностей, на міщан покладалися шарварки, сторожування, утримання на лежах коронного війська тощо.

До визисків соціального характеру додавалися дискримінації за етнічним принципом, що особливо яскраво проявлялося в містах. Українці не допускалися до міського самоврядування, обмежувалися у правах заняття ремеслом та торгівлею, місцем проживання. Так, львівські ремісники у своїй заяві (1599) підкреслювали: «Ми не є пришельцями, але в землі нашій рідній руській живемо»[8]. А місцеві братчики в проєкті відозви до

---

[6] Volumina legume. Petersburg, 1859. T. 2. S. 318.

[7] *Михайлина П. В*. Назв. праця. С. 39.

[8] Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Збірник документів. Львів, 1961. С. 61; *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського

короля, поданій на сейм (1609), заявляли: «Пригнічені ми, народ руський, від народу польського ярмом гіршим від єгипетської неволі»[9]. Тож дедалі виразніше окреслюється розуміння русинами / українцями себе окремішною етнічною спільнотою.

Традиції толерантного ставлення до іновірців у Речі Посполитій були перервані Берестейською унією 1596 р. Провідну роль в цьому процесі відігравали навіть не служителі культу, а урядовці, в тому числі й вихований єзуїтами король Сигізмунд III Ваза (1586–1632). Така політика викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних шляхтичів на сеймах і сеймиках, активізація діяльності братств, жорсткого протистояння спробам поширення впливу уніатської церкви. У скарзі від імені київського уніатського митрополита Іпатія Потія восени 1599 р., внесеній до оршанських гродських книг, йшлося про спробу королівського урядника Яна Кошиця ввести владику у володіння деякими маєтностями, що належали Києво-Печерському монастирю. Ченці цієї обителі чинили збройний опір, спираючись при цьому на підтримку козаків, що змусило Кошиця та його супутників відступити[10]. Спілка козаків з представниками православного духовенства яскраво проявилася і в універсалі запорозького гетьмана Гаврила Крутневича Київському Микільсько-Пустинському монастирю від 22 травня 1603 р.: «…ні в чому кривди і шкоди Церкви Божої не чинили під ласкою і строгістю військовою»[11]. Впродовж наступних років «боротьба за православну віру», з якою асоціювала себе переважна більшість українців, набувала дедалі ширших масштабів.

Водночас, всупереч колоніальній політиці Речі Посполитої щодо українських теренів, завдяки поширенню ренесансно-гуманістичного світогляду та реформаційної ідеології наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. в Україні спостерігалося культурно-освітнє піднесення. Головним його здобутком стало переосмислення історичних реалій формування українського суспільства та світоглядних засад етносу. У творах письменників-полемістів Герасима і Мелетія Смотрицьких, Христофора Філалета, Лаврентія Зизанія, Захарії Копистенського, Йова Борецького та ін. було сформульовано концепцію «руського народу». В ній окреслювалася

народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 83.

[9] *Крыловский А*. Львовское ставропигиальное братство. Киев, 1898. С. 43.

[10] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 3–5.

[11] Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 138.

тяглість руської історії від княжої доби, спільність мови та культури етносу[12]. У відстоюванні цих позицій надійними соратниками мислителів ранньомодерної епохи, якими були переважно православні церковні ієрархи, стали козаки. Їх військові звитяги зумовили героїзацію запорозького лицарства, яке почало витворювати моральну опору для учасників руху за конфесійну свободу руського народу.

У «Протестації» митрополита київського і галицького Йова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: «…вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддались намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послуху належного їх не одводимо, ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають. До того ж те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть»[13]. Така оцінка козацтва зумовлювалася його реальним впливом на суспільно-політичне життя в Україні з початком боротьби за станові права наприкінці XVI ст.

Козацький ідеал вільної людини, яка користувалася імунітетними правами, дедалі глибше проникав у свідомість українського суспільства. Тому вже протягом 1591–1593 рр. на територіях, які контролювалися козацьким військом під час повстань, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалось самоврядування на зразок запорозького[14]. Відчуваючи реальну загрозу, місцева адміністрація зверталася до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до

---

[12] *Щербак В. О.* Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця, 2019. С. 36.

[13] *Борецький І.* Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Київ, 1988. С. 313–327.

[14] *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI — середина XVII ст. Київ, 2006. С. 226.

коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, попустошив.., до грунту хотів вивернути все коронне прикордоння і нас всіх вирізати»[15]. Тут же Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Тривога шляхти відчувалася і в зверненнях до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині змушували міщан підпорядковуватися їх адміністрації. Як наслідок шляхетських реляцій, стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, говорилося: «Людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні українські загони; кожен зі свого боку нехай обороняться від них по своїх садибах і маєтностях»[16].

Скарги шляхти до властей мали місце і в наступні роки. Із Брацлавщини повідомлялося, що козаки скасовували місцеву адміністрацію, обкладали шляхетські маєтності контрибуцією і встановлювали власний присуд. М. Грушевський припускав можливість навіть погроз з боку козацьких ватажків на адресу польсько-шляхетського режиму в Україні[17]. Відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища ставить цю тезу під сумнів. Так само, як і наявність продуманих і корегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню. Офіційні листи Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи сповнені лояльністю до короля і шляхетського уряду. Пояснити такий епістолярний стиль козацьких ватажків можна існуючими традиціями, хоча не останню роль відігравало і прагнення залишатися на державній службі, яка гарантувала права та привілеї[18]. Їх відстоювання і було головною причиною початку збройної боротьби. Тобто встановлення козацького самоврядування на волостях, включно з судочинством, під час повстань можна розглядати як елементи визвольного руху, адже ці кроки були спрямовані проти існуючих порядків держави Речі Посполитої, в якій українці не були представлені в політичній площині нарівні з поляками та литовцями. Безумовно, що у

---

[15] Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. S. 27.

[16] Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 346.

[17] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 7. С. 306.

[18] *Щербак В. О.* Українське козацтво… С. 227.

згаданий період передчасно було б говорити про наявність сформованих завдань або чіткої програми визвольного руху. Разом з тим окремі козацькі прагнення і домагання свідчили про генезу цього суспільного явища, наявність його імпульсів.

Розгортання визвольної боротьби в Україні на початку XVII ст. зумовлювалося участю українського козацтва у війні Речі Посполитої проти Московської держави. Десятки тисяч людей вилучалися із «звичайної послушності» і вливалися до козацьких загонів. За свідченням литовського гетьмана Карла Ходкевича, восени 1611 р. на королівській службі перебувало до 30 тис. козаків. Зростання козацьких кадрів час від часу ставило польський уряд у складну ситуацію, оскільки коштів для їх оплати хронічно не вистачало. Королівські комісари змушені були поблажливо ставитися до скарг та петицій шляхти про «козацьке панування в Україні». Відповідно козацьке право і козацький присуд невпинно поширювалися серед населення, насамперед на Подніпров'ї і Лівобережжі. Вони знаходили опертя в «козацьких заслугах», претензіях за неоплату служби і т. ін. При цьому козаки нерідко вдавалися до розорення панських маєтків та грабежів під приводом збирання стації[19].

На прохання окремих магнатів, чиї маєтки найбільш постраждали від козаків, вальний сейм прийняв постанову «Про українську козацьку сваволю» (1611). В ній зазначалося: «З огляду на те, що українська сваволя бере дуже гору під виглядом служби нашої і чинить великі і нестерпні шкоди та кривди шляхетському стану в його маєтностях і наших королівських, слід проводити набір на державну службу козаків лише у виняткових випадках, а "приповідні листи" на вербування надавати лише місцевим шляхтичам, чиї маєтки могли б послужити порукою за шкоди, завдані козаками»[20]. Однак через зростаючу потребу у війську до нього набирали поряд з козаками представників інших соціальних верств, у тому числі й з люмпенського прошарку та авантюристів. Усі вони після перебування на службі держави або окремого магната не бажали повертатися і не поверталися до свого попереднього становища.

Постанови вального сейму і погрози окремих магнатів силою припинити «козацьке свавілля» виявилися малоефективними. Тому вже навесні 1614 р. король прийняв рішення послати в Україну кварцяне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Під час переговорів з козаками, очолюваними старшим реєстру Петром Сагайдачним,

---

[19] Жерела до історії України-Руси / зібрав і видав І. Крип'якевич. Львів, 1908. Т. 8. С. 125.

[20] Volumina legume. Petersburg, 1859. T. 3. S. 16.

поблизу Житомира королівські комісари пред'явили ультиматум, згідно з яким реєстровці повинні були постійно перебувати на Запорожжі для охорони кордону, а їх сім'ї проживати в королівщинах або в приватних маєтностях з дозволу володарів. Разом з коронним військом реєстровці мали запобігати формуванню непідпорядкованих владі козацьких загонів та їх експедиціям до сусідніх держав[21]. Щоб заохотити реєстрових козаків, королівські комісари пообіцяли поклопотатися про збільшення платні за службу.

Полагодження взаємин властей з реєстровцями шляхом Житомирської комісії аж ніяк не означало затухання визвольного руху в Україні, учасниками якого стали покозачені селяни та міщани. У королівській інструкції сеймикам від 10 січня 1616 р. зазначалося: «Його королівська милість, спираючись на повідомлення окремих панів сенаторів, добре обізнаних із українськими заворушеннями, нагадує вашим милостям про велику небезпеку, що висить над державою у зв'язку з козацькою своволею. Кількість свавільників по різних місцях сягає до 14 тисяч, і їх відвага, згубна для держави, готова на будь-яке зло. Нічого тут не зарадили ні комісії, ні запропоновані на сеймах способи їх приборкання. Над усим бере верх це тяжке свавілля, що штовхає нас до ворожнечі з сусідніми державами, до втягнення у війну. Як із цим бути далі, як розігнати такі ватаги, як їх потім втихомирити — й. к. м. зволить передати це на розсуд вашим милостям»[22].

На варшавському сеймі восени того ж року пропонувалося запровадити смертну кару щодо всіх, хто самовільно оголосить себе козаком. Реалізацією цього закону мали зайнятися спеціальні урядники — інстигатори. Однак у джерелах не збереглося ніяких відомостей про негайне запровадження таких посад. Тим часом збройні виступи тих, хто оголошував себе козаками, тривали. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський закликав урядників вжити рішучих заходів для їх придушення, насамперед, у «придніпровських містах».

Серйозним поштовхом до активізації визвольного руху стала участь козацтва у відновленні православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. За підтримки гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного восени 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та пятьох ієрархів у сан єпископів[23]. А наступного року козацтво відіграло

---

[21] Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 145.

[22] Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. … С. 352.

[23] *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1906. С. 43–44.

провідну роль у розгромі турецького війська під Хотином. Після битви до Варшави відправилося посольство запорожців з петицією, в якій йшлося про збільшення чисельності реєстрового війська та «заспокоєння віри нашої старожитної грецької»[24]. У відповіді короля, зафіксованій в інструкції послам до козаків, запевнялося, що розглянути питання про чисельність Війська Запорозького планується на черговому сеймі. При цьому монарх відзначив відсутність в його універсалах закликів до примусу прийняття православними уніатства чи обмежень когось у правах через релігію, оскільки він за старими звичаями і надалі практикував надання жалуваних грамот на землю шляхтичам «грецької віри». Разом з тим Сигізмунд III відмовлявся визнати висвячених патріархом Феофаном нових православних владик, посилаючись на неканонічність цього акту і відсутність його особистої згоди, та пропонував для досягнення компромісу скликати спеціальне зібрання як світських так і духовних осіб, поклавши в основу його рішення постанови попередніх сеймів, «щоб жодна з сторін не чинила безправ'я та кривд»[25].

Закономірно, що в наступні роки напруга між українським козацтвом та королівським урядом лише зростала. Аналогічні настрої проявилися і в середовищі православної шляхти. Так, у тексті «Суплікації», імовірно, авторства волинського шляхтича Лаврентія Древинського, поданої на сейм 1623 р. від імені усіх православних мешканців Речі Посполитої, «руський народ» поставав як конфесійний народ, тобто спільнота вірних «руської» церкви східного обряду, якому чиняться кривди («видерті нам права, видерті свободи і вольності»)[26]. Підпис під текстом «Суплікації» також містив указівку на те, яка саме Русь скаржиться на свої кривди: «Обиватели коронні і Великого князівства Литовського Русь релігії грецької старожитної послушенства східного». Вони покликались на привілей інкорпорації Київського, Волинського і Брацлавського воєводств 1569 р.[27] Згодом суперечності переростали у форму повстань Війська Запорозького, верхівку якого складала руська шляхта. Восени 1625 р. такий виступ під проводом гетьмана Марка Жмайла викликав велике занепокоєння властей. У королівському універсалі містився заклик до сенаторів та урядовців руських воєводств, щоб вони спільно «з паном гетьманом, застосували всілякі засоби для придушення цього свавілля»[28].

---

[24] Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 252.

[25] Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст. … С. 217.

[26] Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego. Kijów, 1912. S. 100.

[27] Ibid. S. 197.

[28] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. Т. 1. Москва, 1954. С. 64.

Похід коронного війська на Подніпров'я завершився збройним протистоянням поблизу Крилова. Згідно з Куруківським договором, козацький реєстр збільшувався з 3 до 6 тисяч, з яких одна тисяча мала постійно перебувати на Запорожжі (в залозі), щоб не допускати туди втікачів з панських маєтків. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, а також відмовитись від морських походів і стосунків з володарями іноземних держав[29].

Виконання козацтвом умов договору фактично означало ізоляцію тих, хто перебував на королівській службі, від інших соціальних верств, у тому числі й людей, які давно вважали себе козаками. Створення шести реєстрових полків за територіальним принципом — Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Черкаського, Переяславського — мало на меті надати їм поліційні функції як на Січі, так і на волостях перед зростаючим народним рухом. Козаки, які залишилися поза реєстром, з цього часу почали зорганізовуватись у власні структури, обирати старшину і ватажка. Саме нереєстрове козацтво стало в майбутньому найбільш боєздатною і організованою силою визвольного руху[30].

Першим потужним проявом цієї сили стало повстання під проводом Тараса Федоровича (1630). З реляції коронного гетьмана Станіслава Конецпольського на варшавському сеймі дізнаємося, що повстанці повидавали «універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком і хто хоче ним бути: обіцяли їм всілякі вольності давні»[31]. В цих лаконічних положеннях універсалу чітко простежується глибина усвідомлення козацькими ватажками завдань і перспектив боротьби. У зв'язку із значним покозаченням селян і міщан вимога здобуття «козацьких вольностей» означала, по суті, для них законодавче оформлення правового статусу козацтва. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: знищення католицизму й уніатства, які асоціювалися з «чужими» чинниками для українського життя.

З початку травня протягом трьох тижнів тривали бої під Переяславом без відчутної переваги однієї з сторін. Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо у скрутне становище. Очевидно, саме тому ініціатором переговорів виступив коронний гетьман. Проте його пропозиції викликали неоднозначну реакцію в стані повстанців. Окремі козацькі ватажки, в тому числі й Тарас Федорович, не бажали йти на

---

[29] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 285–291.

[30] *Щербак В. О.* Українське козацтво… С. 235.

[31] Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 239.

угоду з противником, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорожжя. Подальші переговори від імені повстанців повів Антон Бут. Він прийняв в основному пропозиції коронного гетьмана, що й було зафіксовано в Переяславській угоді від 8 червня 1630 р.[32] Фактично вона була спрямована проти інтересів основної маси учасників — нереєстрових козаків та селян, які мали повертатися в панські маєтки.

Питання про ситуацію в Україні розглядалося варшавським сеймом 1631 р. У звіті королівських комісарів про наслідки повстання, очолюваного Тарасом Федоровичем, містилася характеристика його рушійних сил: «Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопи без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти»[33]. Отже, у Варшаві розуміли небезпеку об'єднання зусиль селян, міщан та козаків, прагнення одержати козацький «титул», «порад», які йшли від козацьких ватажків і зачіпали інтереси польських властей в Україні.

Кількісне зростання козацтва і успіхи у протидії магнатам та урядовцям призводили до поступового усвідомлення власних сил. Яскравим прикладом цього може послугувати рішення Корсунської ради (жовтень 1632), на якій було декларовано: «…їм від селянської віри не відступати; будуть на них ляхи наступати, вони білоруси і черкаси, будуть за свою віру стояти по Дніпру»[34]. Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме: Лівобережній Україні. По суті, йшлося про наміри утворення власної козацької республіки.

Водночас в питанні урівняння козацьких лицарських прав із шляхетськими на перші позиції висувається вимога надання права обирати короля Речі Посполитої і клопотання Війська Запорозького на конвокаційний сейм 1632 р. В інструкції послам зазначалося: «Всім їх милостям жителям Корони Польської і Великого князівства Литовського відомо, скільки бід, тривоги і утисків витерпів наш руський народ... Тому доручаємо нашим послам просити панів сенаторів і окружних депутатів, щоб вони при обранні нового короля звернули увагу на наші вимогиі постановили, щоб наш руський народ не терпів більше таких утисків»[35].

---

[32] Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст. … С. 325–328.

[33] Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 142, арк. 281.

[34] Воссоединение Украины с Россией… Т. 1. С. 29.

[35] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 340–341.

Ще більш виразно аналогічні тенденції проявилися в ході козацького повстання в Україні 1637–1638 рр. У листі Станіслава Конецпольського до короля Владислава IV (1632–1648) від 14 серпня 1637 р. йшлося про масове поширення по містах і містечках Подніпров'я універсалів запорозького гетьмана Павлюка і його найближчих соратників. В них містилися заклики вступати до козацького війська, а також погрози урядовцям розправою у випадках переслідування козаків, навіть не вписаних до реєстру. Характерним був універсал Карпа Скидана від 24 жовтня 1637 р., адресований «всьому поспільству» українському. В ньому, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалися в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно»[36]. Спеціальне звернення адресувалося до реєстрового війська, в якому містився заклик до спільної боротьби «проти цих душманів і ворогів нашої віри»[37]. В інших аналогічних закликах Скидан іменував себе «полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною»[38]. Фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності до Війська Запорозького не лише як до мілітарної сили, а й певного автономного територіального об'єкту, іменованого Україною. Очевидно, під Україною в даному разі розумілося Подніпров'я. Проте сам факт вживання даного терміну свідчить про значний поступ козацької самосвідомості.

Наступного року козацький гетьман Яків Острянин в універсалі від 10 березня 1638 р. досить чітко поставив завдання повстанцям визволити «при помощи Божой народ наш православний от ярма, порабощения и мучительства тиранского»[39]. Його універсали доходили навіть до віддалених міст і сіл Поділля, Волині та Покуття. Католицький ксьондз Шимон Окольський зазначав у своєму щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом «Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав»[40].

---

[36] Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem… przez ojca Szymona Okolskiego. Kraków, 1858. S. 26.

[37] Ibid. S. 27.

[38] Dyaryusz transakcyi wojennej... S. 26; Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст. … С. 421.

[39] *Самійло Величко*. Літопис. Київ, 2020. С. 65.

[40] Dyaryusz transakcyi wojennej... S. 90.

Потужний потенціал козацтва як авангарду визвольного руху повною мірою розкрився впродовж 1648–1657 рр. Воно очолило боротьбу проти іноземного володарювання і відіграло в ній організуючу роль. Разом з тим козацькі очільники стали генераторами державотворчого процесу в Україні.

Отже, культурно-освітнє піднесення, яке супроводжувалося зростанням етнічної свідомості українців, та утвердження козацтва як впливової суспільної сили наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. спричинили зародження визвольного руху в Україні. Його завдання кристалізувалися в середовищі тогочасної інтелігенції, насамперед православних духовних ієрархів і козацької еліти. Практичні імпульси проявлялися в протидії насадженню католицизму і уніатства та відстоюванні козацтвом станових прав й привілеїв. Такі кроки були спрямовані проти існуючих порядків держави Речі Посполитої, в якій українці не були представлені в політичному просторі нарівні з поляками та литовцями, що було унормовано Люблінською унією. Водночас зміст закликів козацьких провідників об'єктивно репрезентував інтереси широких соціальних верств населення. У горнилі низки повстань козацтво перебрало на себе роль провідника визвольного руху в Україні, який логічно переріс у нову якість у середині XVII ст.

Vitalii Shcherbak
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of History of Ukraine
Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University
(Ukraine, Kyiv)
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8025-5684

Андрій Гурбик
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
agurbyk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4977-0180

ВТОРГНЕННЯ АРМІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1651 р. В УКРАЇНУ: ОБОРОНА ПІВНІЧНИХ РУБЕЖІВ ГЕТЬМАНАТУ, БОЇ НА ПІВНОЧІ ТА БИТВА ЗА КИЇВ

Досить актуальним для вітчизняних історичних досліджень залишається не лише з'ясування суті й перебігу соціальної боротьби на білоруських теренах Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) у контексті розвитку Української національної революції середини XVII ст., але й детальне відтворення цілісної картини воєнного протистояння Українського Гетьманату та Вільна, що загалом потребує подальшого вивчення як на концептуальному, так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Богдана Хмельницького та процес творення Української держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове покозачення білорусько-українського населення півдня ВКЛ (переважно селянства, міщан та частково православної шляхти). Український Гетьманат постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі чималі військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни. В ході українських визвольних змагань Білорусь все більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

З такого контексту надважливими для історичної долі України виявилися події літа 1651 р., коли внаслідок важкої Берестецької битви 18–30 червня[*] та захоплення 25 липня військами ВКЛ під командуванням

---

[*] Датування подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 діб.

польного гетьмана литовського Януша Радзивілла[*] Києва в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу із заходу величезної польської армії постало питання про саме виживання Української держави. Але якщо Берестецькій битві приділялась значна увага, то бої на українсько-білоруському порубіжжі та оборона Києва, які відбувалися практично синхронно з берестецькими подіями, були змальовані не так повно. Тому сьогодні на часі систематизація усіх джерельних відомостей по темі дослідження, адже останні часто виявлялися розпорошеними по різних архівосховищах, у різнорідних документальних виданнях та монографічних дослідженнях. Досить важливим джерелом для вивчення дипломатичних взаємовідносин та воєнного протистояння Українського Гетьманату й ВКЛ на першому етапі Української національної революції є так званий табірний / канцелярський щоденник польного литовського гетьмана Януша Радзивілла, який тоді відігравав провідну роль у командуванні литовським військом. Основні події щоденника охоплюють майже трирічний історичний період (від червня 1649 й до лютого 1652 року) і є безцінним джерелом з даної тематики, зокрема, в аспектах форсування підрозділами Януша Радзивілла Дніпра і Сожа, Другої Лоєвської битви та просування військ ВКЛ на півночі України у напрямі Любеча, Чернігова й Києва влітку 1651 р. Дослідження цього унікального джерела розпочалося ще в 70-х роках XX ст., коли польський професор Т. Василевський віднайшов його у варшавському Архіві головному актів давніх (далі — АГАД). Подальша дослідницька робота над цією пам'яткою була продовжена такими авторитетними вченими, як Ф. Сисин, Г. Віснер, М. Нагельський, В. Степанков, Ю. Мицик[1], і триває надалі.

---

[*] Януш Радзивілл (1612–1655) — військовий і державний діяч ВКЛ, князь, був воєводою віленським (1653–1655), а також литовським гетьманом польним (1646–1653) та великим гетьманом литовським (1653–1655).

[1] *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne. Lublin, 2003. S. 305–316; *Ibidem.* Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // Miscellanea Historico-Archivistica. № 13. 2002. S. 35–50; *Мицик Ю. А.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалєм 1649 р. // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів, 2000. С. 176–189; *Його ж.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // Український історичний журнал (далі — Укр. іст. журн.). 2001. № 1. С. 134–147; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. 2000. № 3. С. 3–26; *Його ж.* Із табірного щоденника князя Януша Радзивілла // Укр. іст. журн. 2007. № 4. С. 183–198; *Його ж.* Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Гісторыя Лоеускай зямли. Факты. Каментарыі. Гомель, 2006. С. 30–34;

Оборона північних рубежів Українського Гетьманату та бої на півночі України. На кінець зими — початок весни 1651 р. склалося досить загрозливе становище на північних кордонах України. У цей час литовський воєначальник Семен Павша* сповіщав у ставку литовського гетьмана про передислокацію з Чернігова в район Любеча трьох українських полків Чернігівського, Миргородського, Ніжинського під командою Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка. Тоді ж, запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Януша Радзивілла, гетьман України Богдан Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам активізувати свої дії, підготувати укріплення та організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність тоді проявляли полковники Мартин Небаба та Стефан Подобайло. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу із радзивіллівськими вивідниками. Зокрема, на півночі Чернігівщини козацькими контррозвідниками було заарештовано городнянського війта Криштофа Хваща, якого згодом стратили як шпигуна.

За свідченням козака Г. Задяца, на початку травня 1651 р. основні сили київського полковника Антона Ждановича зосереджувалися у місті Києві, де, за даними джерел, «зостався гарнізоном чималий полк з Антоном»[2]. Однак вже на середину травня, як сповіщали козаки, «двом полкам — київському, яким командує полковник Антон Жданович, і чернігівському, яким командує Гладкий, було наказано йти до Чорнобиля»[3]. Загалом у травні 1651 р. розташування українських козацьких військ було

Його ж. Битва під Лоєвом 1649 р. // Гісторыя Лоеускай зямли. Факты. Каментарыі. Гомель, 2006. С. 34–43.

* Павша Семен Ян (?–1655) — походив із мозирської православної шляхти. Був воєначальником ВКЛ, командував хоругвою (150 вершників), брав участь у Першій Лоєвській битві 1649 р. У 1651 р. отримав звання ротмістра. В подальшому командував полком, який захищав від українських військ мозирську ділянку кордону ВКЛ, обороняв бабичську переправу на Прип'яті. У червні 1651 р. на чолі 8 хоругв (в тому числі 3 драгунських) перейшов кордон і розпочав наступ на Україну. Отримавши на Овруччині кілька перемог, наприкінці літа об'єднався із загонами стольника ВКЛ Вінцента Госевського та брав участь у поході на Київ. Активний учасник бойових дій на території ВКЛ впродовж 1653–1655 рр. За деякими відомостями, загинув на Берестейщині у сутичках із козацькими загонами Івана Виговського в жовтні 1655 р. (Див.: Polski słownik biograficzny. T. 25. Z. 106. Wrocław etc., 1980; *Radziwiłł B.* Autobiografia / wyd. T. Wasilewski. Warszawa, 1979. S. 121–144).

[2] Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Київ, 1965. № 156. С. 406; *Мицик Ю.* Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 2. Київ, 2004. С. 120–136.

[3] Документи об освободительной войне украинского народа… № 165. С. 423.

таким: А. Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чорнобиля, загони С. Подобайла — під Лоєвом (сьогодні селище міського типу Гомельської обл. Білорусі) на Дніпрі, війська М. Небаби — на річці Сож[4]. Підрозділи Ф. Гаркуші вели кровопролитні бої на Овруччині із вишколеними шляхетськими загонами Семена Павші. Як сповіщав про сутички з козаками у своєму листі до Януша Радзивілла згаданий полковник, «прийшли до того неприятеля в край Овруцький, якого було повно по різних містах та містечках, в там тих краях скупчених заставши, насамперед в містечку Народичах»[5]. Обороняли Народичі козацькі загони під керівництвом Наталчича та Сасименка. У ході жорстокої битви, в якій полягло чимало українських захисників, частина уцілілих козаків разом із своїми отаманами «в містечку і в церкві закрилися». Як далі писав у своєму листі з литовського обозу воєначальник Павша, «мусили їх шаблею і вогнем знищити, а інші в луки між ріками відійшли»[6].

Захопивши Народичі, підрозділи Семена Павші рушили до Норинська, який самовіддано захищали загони козацьких воєначальників Лащівця та Сагайдачного. Тут, як писав з литовського обозу сучасник тих подій, «теж козацтво кілька хоругв перед містом щастя свого з нами пробували, але їм пан Бог не допоміг; відібрали з допомогою шабель дві хоругви і бубни у них і сотники, які на залозі в Норинську були, із нами вступили в сутичку, там же при тих хоругвах полягли, а інші в Горині потонули»[7]. Як бачимо, супротивники відмітили мужність сотників Сагайдачного і Лащівця, які як і захисники Народич, теж вирішили за краще стояти до кінця й гідно загинути на полі бою, ніж потрапити в ганебний полон.

У ході важких оборонних боїв «полк Гаркуші, який йшов із Овруча», відступив на з'єднання з «київським полковником Антоном [Ждановичем]» під Чорнобиль. Щоправда, на полковника Филона Гаркушу знову напав польсько-литовський корпус, який козаків «немало поклав, а більше всього під містечком Любанем за три милі від Чорнобиля»[8]. Слідом за відступаючими козацькими загонами зважилася на евакуацію й потягнулася місцева українська людність. Люди, побоюючись грабунків та насильств, забирали худобу, грузили свої статки на вози та човни й

---

[4] Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 52, 54; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. Т. 3. Москва, 1953. № 19. С. 58.

[5] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. Kraków, 1840. S. 314.

[6] Ibid.

[7] Ibid.

[8] Документы об освободительной войне украинского народа... № 167.

рухались в напрямку Чорнобиля та Києва. Наприкінці травня поблизу Чорнобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича вже зібралося чимало людності й близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишались пустки, оскільки відступаючі навіть спалювали свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим «Корогут село велике, в якому було подим'я [дворогосподарств] більше 400»[9]. Згодом, як доносила литовська розвідка, «Антон [Жданович] з Гаркушею розділили худобу, 8000, яку з краю Овруцького до обозу їм приведено, частину її немалу до Києва відіслано, а меншу половину при собі зоставили»[10].

В умовах локальних сутичок розпочинати широкомасштабний наступ вглиб козацької України (з генеральним напрямком на Київ) Януш Радзивілл весною 1651 р. все ж не наважувався. Не могли переконати литовського полководця піти на це ані листи великого коронного гетьмана Миколая Потоцького, який намагався синхронізувати виступ військ Великого князівства Литовського і розпочатий вже наступ польської коронної армії, ані поради «гарячих» голів із оточення самого Радзивілла. І справа тут полягала не в можливому поважному особистому ставленні литовського гетьмана до козацького керманича Богдана Хмельницького чи бажанні зберегти нейтралітет, що постійно демонструвалося у переговорах з гетьманом України. Януш Радзивілл досить добре розумів усю складність та серйозність подібного кроку. І як досвідчений полководець знав, що без широкої підготовки до походу на Київ він може закінчитися провалом. Тож грунтовно готувався до нього, враховуючи всі фактори. А в квітні на перешкоді активних військових дій виникли навіть природні умови, зокрема, небачена здавна в цих поліських краях повінь. Як сповіщалося у листі від 16 квітня 1651 р. до Хієроніма Піноцего, «військо литовське, як тільки вода спаде, якої тут від давньої пам'яті такої великої не бувало, має волю за Дніпро [в Україну] вирушити»[11].

Досить актуальним було й питання оснащеності литовського війська боєприпасами та фуражем, та й не усім солдатам ще виплачено кошти за попередні воєнні дії, оскільки шляхта ВКЛ без ентузіазму збирала гроші для армії Януша Радзивілла. А щоб не припиняти підготовку до походу, військо заохотили обіцянкою виплатити гроші в травні в Мінську[12]. Тож

---

[9] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 314.

[10] Ibid.

[11] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnèj Polski. T. 2. Kraków, 1845. S. 108–109.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996. С. 224.

до цього часу литовський гетьман не зміг би ніякою силою відвести армію від вказаного міста на значну відстань.

Істотним чинником, який впливав на плани Януша Радзивілла, були військові сутички з українськими підрозділами на українсько-білоруському порубіжжі та рейди козацьких загонів вглиб ВКЛ, що збільшувало активність боротьби білоруських селян в тилу литовського гетьмана. Тож, не забезпечивши собі надійного тилу та належно не вивчивши розстановку військових сил на півночі України, Я. Радзивіллу годі було й думати про успішний похід вглиб українських земель.

Лише на початку літа 1651 р. Януш Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершив підготовку до походу. Але перед гетьманом ВКЛ залишалася ще одна дилема: який із двох можливих стратегічних напрямків наступу обрати. Один міг пролягати на Річицю і далі через Дніпро, а інший на Мозир і далі через Прип'ять. Як слушно зазначав ще історик Е. Котлубай, цей останній був безпечніший, оскільки штурмувати Дніпро було важче, до того ж тут із значними силами стояв чернігівський полковник Мартин Небаба. З іншого боку, якби литовський полководець скерував війська на Мозир, то оголив би весь свій лівий фланг і відкрив козацьким військам дорогу вглиб ВКЛ[13]. Тому, вірно оцінивши ситуацію, він прийняв єдино правильне стратегічне рішення — наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й сковував війська чернігівського полковника Небаби на порубіжжі та, при сприятливих обставинах, спробував би розгромити останні в кількох битвах на півночі України.

Вже 4 червня 1651 р. Януш Радзивілл відкрито заявив українським послам, що розпочне супроти Українського Гетьманату військові дії, оскільки ВКЛ та Польща складають єдину Річ Посполиту, тож не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою[14]. Як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на східнобілоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Останні, очевидно, були частиною стратегічного плану Богдана Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави. Як відомо, наприкінці травня 1651 р. Мартин Небаба спрямував великий 7-тисячний корпус козаків воєначальника Забіли на територію ВКЛ під місто Гомель, штурм якого розпочався 26 травня

---

[13] *Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. Wilno, Witebsk, 1859. S. 167.

[14] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 131; *Смирнов Я. И.* Князь Януш Радзивилл и его Киевский поход 1651 г. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. Екатеринослав, 1908. С. 262–263.

1651 р., а підрозділи Шохова (4000 козаків і 500 татар) направив через Брянщину до Рославля та Кричева. Проте, незважаючи на значну підтримку білоруського населення, ці походи не дали бажаних наслідків. Військові підрозділи Шохова, попри активність, не змогли здобути Кричева і в кровопролитних боях зазнали чималих втрат[15]. Невдало діяв і козацький корпус Забіли під Гомелем, який козакам теж не поталанило здобути[16].

Труднощі українських козаків на білоруських теренах значною мірою обумовлювались доброю організованістю та активною оборонною тактикою військ Януша Радзивілла. Зокрема, довідавшись, що Гомель обложений українськими козаками, литовський гетьман відправив туди на підмогу великий підрозділ Францкевича (1500 добре озброєних вояків), який і вирішив долю битви під Гомелем на користь ВКЛ[17]. Ось як про бойові дії в червні 1651 р. сповіщав сам Януш Радзивілл з бобруйського обозу у листі до великого гетьмана литовського Януша Кишки: «…в п'ятницю прийшли до Річиці, допомогу Гомелеві зараз відправляємо, а людям [литовським військовим залогам] у Бабичах і в Хойниках знищити полк козацький, який від Бабич у чотирьох милях став, наказуємо»[18]. Як бачимо, крім захисту білоруських міст, литовський гетьман проводив і наступальні дії проти українських полків, що захищали чорнобильський напрямок. Стратегічно важливою тут була переправа через річку Прип'ять у Бабичах, яку утримувала литовська застава під командуванням Семена Павші.

Проте вирватись за Прип'ять на оперативний простір цим підрозділам військ Януша Радзивілла не було можливості, оскільки з українського боку стояли значні сили полковників Антона Ждановича та Филона Гаркуші, які впритул до переправи наблизили велику залогу. Тому радзивіллівцям необхідно було відтіснити вказану козацьку залогу від переправи. І це добре розумів сам польний гетьман литовський Януш Радзивілл. У листі до короля (червень 1651 р.) він писав: «Маючи відомість, що Антон [Жданович] полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабич, щоб прогнати наших людей з цієї переправи — єдиної, що її можемо мати на Прип'яті, я вирішив удати, ніби то ми хочемо заходити йому у тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки

---

[15] Документы об освободительной войне украинского народа… С. 582–583; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Минск, 1994. С. 207.

[16] Документы об освободительной войне украинского народа... С. 457–458, 518–520.

[17] *Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. S. 167.

[18] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). Archiwum Radziwiłłow (далі — AR). Dz. IV. T. 16. Kop. 188. S. 276.

зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойників, разом з деякими близькими хоругвами, сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і, рушившись, спробувати щастя. Припускаю, що неприятель, покладаючись на свої сили і окопи буде почувати себе безпечним з сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно поспішить за ним і вони його зможуть за Божою поміччю щасливо атакувати на переправі. Коли вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля де стоїть немала їх [козаків] залога і щораз збільшується. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на сполучення з військом Вашої Королівської Милості, і на очах Вашої Королівської Милості, сповнити свій обов'язок»[19]. Проте одразу приступити до реалізації цієї військової операції не вдалося через необхідність боронитись від козацьких рейдів вглиб ВКЛ. Через деякий час, як згодом писав Семен Павша, хоча «мені Антон [Жданович] і Гаркуша на шляху, яким до них йшов, на переправах з військом у кількості 4000 мені шлях заступили були. Але я іншим трактом пішов і через ріку Словечну зі всією компанією переправився нікого з товариства [шляхти] не втратив, крім тих, які позаду волоклися при возах. Та засідка [козацька] на них напала і хлопів і челяді убито мені більше десятка, а інші болотом над Словечною рятувалися»[20].

У цей час до обозу Януша Радзивілла приходили й жителі досить віддалених земель ВКЛ, налякані появою у їхніх регіонах українських козаків. Їм для захисту литовський гетьман надав кількатисячний загін литовського стражника* Григорія Мирського. Цікаво, що описані події в ставці литовського польного гетьмана Радзивілла, яка наприкінці червня 1651 р. перебувала вже поблизу Речиці, відбувалися на очах козацького посольства, що прибуло ще 3 червня і було затримане в литовському обозі. На дивний збіг в часі «мирного» посольства і агресивних козацьких рейдів під Гомель і Рославль вже звертав свого часу увагу М. Грушевський[21]. Означені обставини свідчили про певні прорахунки української сторони в дипломатичних стосунках із гетьманом ВКЛ та неузгодженість дій поковників на півночі України. Тому-то українські посли (Подобайло, Передримирський, Кланевський) не відразу були прийняті Янушем Радзивіллом, та й повної довіри до них вже не було. Навпаки, у литовського командування виникла підозра, що метою приїзду козацьких посланців

---

[19] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 225.

[20] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 315.

* Стражник — посада верховного урядника у ВКЛ, до повноважень якого входив контроль за передовою сторожею, караулом та охороною головної ставки військового командування (заснована у 1635 р.).

[21] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 228.

було затягування часу та розвідування позицій і сил литовського гетьмана. Тому останній, завершуючи приготування до боїв, вирішив якнайдовше затримати посланців, щоб інформація про основні сили ВКЛ надійшла до українського керівництва якнайпізніше. Та ще й використав козацьке посольство для дезінформації захисників Лоєвської переправи. Відпускаючи українських послів, Януш Радзивілл дав зрозуміти останнім, що відправляє з свого обозу досить великий підрозділ (3000 вояків)[22] під командуванням великого литовського стражника Григорія Мирського аж під містечко Рославль. Пересвідчившись, що корпус Мирського дійсно зібрався і вирушив у похід, козацькі посланці й передали цю інформацію сторожовій залозі на Лоєвську заставу. Це згодом зіграло погану службу її захисникам, оскільки останні випустили з уваги згаданий 3-тисячний загін та й загалом послабили пильність, бо не допускали можливості переходу в наступ значно зменшених основних сил Януша Радзивілла, тим паче, що остаточно не згасла й надія української сторони на нейтральність гетьмана ВКЛ.

Друга Лоєвська битва. У червні 1651 р. ретельно спланований Янушем Радзивіллом план ведення бойових дій супроти українських підрозділів на півночі України вступив у практичну фазу реалізації. Виряджаючи 21 червня корпус стражника Мирського нібито на Смоленщину, литовський гетьман насправді ж «наказав йому через Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю (українській залозі на Дніпрі. — *Авт.*) заходити»[23]. А сам він зі всім військом рушив з-під Речиці берегом Дніпра вниз до Лоєва, спускаючи «частину піхоти й великих гармат на байдаках водою»[24]. Відомо, що із початком Української національної революції XVII ст. Любецька околиця разом із найзначнішими містами Любечем та Лоєвом потрапила у сферу впливу українського козацтва, де замість староств було створено Любецьку та Лоєвську сотні. Однак подальша доля цих адміністративних утворень Українського Гетьманату склалася по-різному — Лоєв (внаслідок воєнного протистояння та двох Лоєвських битв 1649 і 1651 років) зрештою перейшов до Речицького повіту Мінського воєводства ВКЛ, а більшість Любецької

---

[22] Історик Едвард Котлубай свого часу писав про 2500 вояків (*Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. S. 168).

[23] Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі — BCzart.). № 145. S. 213. (Документи фондів цього архіву використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві: мікрофільм № 6698).

[24] BCzart. № 145. S. 213.

околиці було розподілено між сотнями Чернігівського козацького полку[25].

Тим часом у заздалегіть погоджений з литовським стражником Григорієм Мирським день 26 червня 1651 р. Януш Радзивілл «домовленої години рівно з світанком на березі Дніпра навпроти козацьких шанців з військом став і знак подав трьома пострілами з гармат пану стражнику (Мирському. — *Авт.*)», який з військом за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р. Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу[26]. Так розпочалася Друга Лоєвська битва[27]. Українські підрозділи, які на світанку 26 червня побачили на протилежному правому березі Дніпра готове до переправи велике Радзивіллове військо, негайно вийшли з табору й зайняли укріплені шанці над водою, щоб дати відсіч при можливій атаці неприятеля. Але в цей самий час, почувши три умовні гарматні постріли, як сніг на голову, з тилу вдарив по козаках загін Мирського. Після короткої й лютої січі він захопив укріплений козацький табір, «а згодом і самі шанці опанував»[28]. Як писав французький дипломат і хроніст П'єр Шевальє, «козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір було зламано і їх розгромлено»[29]. Значна частина козаків загинула, п'ятеро поранених вирвалися з оточення й поспішили попередити полковника Мартина Небабу, а решта відступила вниз Дніпра, до Любеча[30].

Друга Лоєвська битва входила у свою вирішальну стадію. Януш Радзивілл розумів, що велика армія полковника Мартина Небаби стоїть неподалік під Ріпками в п'яти милях звідси і що в будь-який час вона

---

[25] *Кондратьєв І. В., Кривошея В. В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. С. 9–12; *Мицик Ю.* З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис. 1998. № 6. С. 16–26; *Кондратьєв І.* Лоєвське староство у 1585 — середині XVII ст. // Пятыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні. Гомель, 2005. С. 195–204; *Кондратьєв І. В.* Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоєвського старостств у XVI — першій половині XVII ст. // «Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзеянне і ўзаемааўплывы»: зборнік навуковых артыкулаў. Гомель, 2010. С. 29–36.

[26] BCzart. № 145. S. 213.

[27] Бойові дії у районі Лоєва розпочалися 26 червня (за старим), або 6 липня (за новим стилем), але аж ніяк не «у середині липня 1651 р.», як про це пише І. С. Стороженко. (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ, 1996. С. 267).

[28] BCzart. № 145. S. 213–124; AGAD. AR. Dz. IV. T. 16. Kop. 16. S. 277.

[29] *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ, 1993. С. 166–167.

[30] BCzart. № 145. S. 214.

може вдарити на загін Мирського. Тому останньому наказано було зайняти оборону, а сам литовський гетьман «зараз з військом пішим переправився і коней якнайшвидше наказав переправляти»[31]. Декілька наступних годин мали остаточно вирішити долю битви. І дійсно, «заледве деякі хоругви вершників» Януша Радзивілла встигли переправитися, як буквально «через годину зараз з Небабою полковником чернігівським, з Литвиченком ніжинським і Шумейком надзвичайно швидко» підійшло п'ятнадцятитисячне козацьке військо[32].

Адже, як тільки полковник Мартин Небаба дізнався від захисників Лоєвської переправи, «же ляхи (військо ВКЛ. — *Авт.*) прийшли на те місце де їх залога була, але небагато ляхів»[33], то одразу вирішив розбити загін Мирського ще до того часу як переправиться через Дніпро з основними силами сам польний гетьман Януш Радзивілл. Тому-то чернігівський полковник, швидко зібравши всі наявні в його таборі сили, спішно повів військо з-під Ріпок[34] на Лоєв, куди прибув «в полудень» того ж дня (26 червня 1651 р.). Але, як і в Першій Лоєвській битві (літо 1649 р.), поспішність козацьких полководців не привела до бажаних результатів. Спрямувавши наступ на загони Мирського, Небаба випустив з поля зору основні сили Януша Радзивілла, очевидно, припускаючи, що останні ще на протилежному березі Дніпра. Але такі припущення замість розсудливості й конкретних розвідувальних дій дорого обійшлися чернігівському полковнику.

Не був несподіваним цей блискавичний наступ основних сил українських козаків і для Мирського, який вже був «готовий» до оборони. З початком бою Януш Радзивілл, який вже встиг переправити на лівий берег Дніпра (за чверть милі від табору Мирського) піхоту та 3 хоругви кінноти, вдарив з флангу на військо Небаби, що загалом і вирішило хід битви. Як сповіщав з литовського табору сучасник, «зразу хоругви їздні (литовська кавалерія. — *Авт.*) взялися до справи на неприятеля рішуче насіли і так змішали, що ті відступити мусили»[35]. Отже, як і в Першій Лоєвській битві, вирішальним фактором перемоги армії ВКЛ став удар у тил та фланг українського війська. Тільки в битві 1649 р. цей удар завдав допоміжний двохтисячний підрозділ, що за щасливої (для литовської сторони) нагоди саме повертався із розвідувального рейду, а в 1651 р.

---

[31] Ibid.

[32] Ibid.

[33] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 317.

[34] М. Грушевський неточно зазначав, що М. Небаба «рушив з Чернігова» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 322).

[35] BCzart. № 145. S. 209, 210, 211, 215, 241.

таким фактично засадним полком виявилися основні сили самого литовського гетьмана Януша Радзивілла. Загалом це свідчило про повну дезорієнтацію українського командування, яке зопалу взялося усіма силами громити фактично допоміжний литовський корпус стражника Мирського та упустило з поля зору основні литовські хоругви. Звичайно, не обійшлося тут і без везіння, яке знову допомогло армії Радзивілла. Адже затримка хоча б на одну–дві години із переправою війська ВКЛ могла призвести не лише до повного розгрому загонів Мирського, а й тих незначних підрозділів самого Януша Радзивілла, які лише почали переправлятися через Дніпро. А ще більша затримка на 4–5 годин могла б взагалі поставити під сумнів можливість для військ ВКЛ форсувати козацький лівий берег Дніпра та продовжити наступ в Україні. Але у Другій Лоєвській битві все склалося саме на користь Радзивіллівської армії. І цьому значною мірою посприяли й значне везіння, і добра підготовка до наступу на Україну, й рішучість литовського командування, й витривалість / стійкість тих підрозділів, які першими вступили в бій із значними силами українського війська. Про причини подальшої поразки козаків в Літописі Самовидця сповіщалося так: «…старшій козацькій Небаба, полковник черніговській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»[36]. Як бачимо, непідготовленість нашвидкуруч зібраного війська та «неуважність» козацького полководця виявилися вирішальними, про що зазначав у своєму Літописі й Самовидець[37].

В цілому ж тактичне розташування українських військ напередодні Другої Лоєвської битви 1651 р. було вдалим. Вочевидь, козацькі воєначальники врахували досвід програної й досить важкої Першої Лоєвської битви літа 1649 р. На Дніпрі поблизу Лоєва перебувала незначна застава (близько 300 осіб), а основні сили розташовувалися «задля пространности» (тобто для можливості маневру) в двох таборах поблизу Ріпок. Але в умовах карколомного розгортання подій козацькі воєначальники не змогли адекватно оцінити ситуацію і замість того, щоб згуртувати війська й організувати оборону на другому рубежі в районі Ріпок, боячись розголосу, що не втримали ввірених їм північних кордонів України, вирішили швидко будь-якою ціною виправити ситуацію. Однак стрімкий наступ українських військ за тих обставин міг бути успішним лише тоді, коли б Мартин Небаба невеликим козацьким підрозділом заблокував

---

[36] Літопис Самовидця. К., 1971. С. 61.
[37] Там само. С. 61.

пошарпаний попереднім боєм із береговою українською залогою литовський корпус стражника Мирського, а основну свою силу спрямував би на те місце, де саме переправлялися хоругви Януша Радзивілла (трохи нижче за течією Дніпра). Останні тоді б не мали змоги розгортатися в бойові порядки та одразу вступати в бій, а при вдалому збігу обставин рішучим натиском були б зім'яті, скинуті в Дніпро і добиті у воді, що в подальшому б поставило і корпус Мирського в тупикову ситуацію — або здаватися, або тримати нетривалу облогу, або ж рятуватися втечею вплав на правий литовський берег Дніпра. Уникнути значних втрат при кожному із вказаних сценаріїв війську Мирського не вдалося б. Отже, реальність альтернативи не лише вдалого, а й переможного ведення / завершення Другої Лоєвської битви робить цю повторну поразку козацьких військ під Лоєвом чи не найдраматичнішою в історії Національної революції XVII ст.

Перш за все досить дошкульними виявилися людські втрати українського війська: «…вбитими кілька тисяч полягло, між іншими й сам Небаба полковник чернігівський, як його називали козаки "Батько"; в'язнів багато забрано, між якими небіж Небаби; писарів військових, сотників й інших козаків, як Чернігівського полку так і Ніжинського, бубни і 14 хоругв»[38]. А французький дипломат і хроніст П'єр Шевальє в своїй «Історії війни козаків проти Польщі» занотував: «…загинули три головні козацькі полковники, в тому числі й Небаба, козацьке військо було розбите, три тисячі козаків убито, багато взято в полон»[39]. Мужність українських козаків, козацької старшини і самого Мартина Небаби, які безстрашно провели цю криваву битву, дістала високу оцінку у Я. Радзивілла, який у листі до дружини (26 червня 1651 р.) порівнював козацького полковника із відомим козацьким полководцем, наказним гетьманом Михайлом Кричевським, що поліг у Першій Лоєвській битві 1649 р.: «Небаба хоробро наступав на нас, але, подібно до Кречевського він і сам загинув, і втратив усе своє військо»[40].

Полковник Мартин Небаба, немовби підтверджуючи своє козацьке прізвище, дійсно по-чоловічому мужньо бився до останньої краплі крові. В одному з листів з литовського обозу (27 червня 1651 р.) так описувалися останні хвилини життя чернігівського полковника, який, втративши коня, «почав був пішо відходити, коли товариш [шляхтич] з хоругви пана старости мозирського почав насідати. Там же [Небаба] довго

---

[38] BCzart. № 145. S. 215; AGAD. AR. Dz. IV. T. 16. Kop. 188. S. 277.

[39] *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. Київ, 1993. С. 166–168.

[40] Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. Т. IV. 1882. С. 333.

боронився від того товариша і врешті між собою зійшлися, лише той товариш зійшов з коня, якого інший відвів. На той час [Небабу] посікали удвох і коли його в праву руку поранили, лівою боронився, аж його на місці забито»[41]. На вбитому полковнику був «жупан атласний зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзиками й таким же шнурком, шабля в оправі, перстень на пальці і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в якому було 7000 золотих — то йому князь [Я. Радзивілл] дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»[42].

Отже, полковник Мартин Небаба, як і його попередник — наказний гетьман Михайло Кричевський, зазнавши важких поразок, не те що не бажали здаватися в полон литовському гетьману Янушу Радзивіллу (хоча мали таку можливість), але воліли померти від ран в бою, усвідомлюючи свою власну відповідальність за ті великі людські втрати й відкритий через це шлях наступу армії ВКЛ в Україну. Вражене мужністю українських воєначальників, литовське командування звеліло належно поховати усіх полеглих козаків та за українським звичаєм на їх честь насипати високі кургани. Припускаємо, що, попри здобуті коштовні трофеї (які переможці взяли у переможених), литовська сторона все ж дала змогу похоронити загиблих із військовими почестями, з деякими обладунками та зброєю. Згодом в історичних джерелах згадувалося про понад півтора десятка високих могил загиблим у 1649 р. козакам Михайла Кричевського та про кілька курганів на честь полеглих воїнів Мартина Небаби. Зокрема, вважається, що виявлені краєзнавцями два кургани (які згодом було знесено колгоспниками десь у 1960-х роках) неподалік села Малинівка / Духівщина, що поблизу Любеча, мали відношення саме до описуваних подій Другої Лоєвської та інших битв літа 1651 р.[43]

Наступного після битви дня, 27 червня 1651 р. Я. Радзивілл наказав «гармати й піхоти більшу частину з возами всіма залишити» в обозі, а сам з кіннотою рушив під Ріпки «на ті табори Небаби і Литвичонка, які були обкопані і розташовувались неподалік один від одного»[44]. Підступивши впритул, польний гетьман ВКЛ «рушив пана підстолія литовського [Кшиштофа Потоцького*], придавши йому пана Курпського і пана

---

[41] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 318.

[42] Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. С. 322.

[43] *Коваленко О.* Мартин Небаба // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Київ, 1998. Кн. 1 С. 240; *Степанков В.* Михайло (Станіслав) Кричевський // Там само. С. 177–192.

[44] BCzart. № 14. S. 215.

* Кшиштоф Потоцький був великим литовським підстолієм у 1646–1653 рр.

Воронича й дві татарські хоругви», але козаків не застали в таборах, щоправда, «живності багато там знайшли»[45]. До рук Радзивілла, як і в Першій Лоєвській битві, потрапив також чималий козацький обоз, який відстав від основних бойових порядків: «вози з борошном, не відаючи про поразку своїх ішли до війська козацького, при яких було 200 козаків піших з самопалами, яких оточивши всіх живцем взяли. Полонені оповіли, що їх було у полку Небаби 20 000, але послав 3 000 під Кричев, а 2 000 послав для живності, сам при собі мав 15 000»[46].

Поразка в Другій Лоєвській битві мала трагічні наслідки для Української козацької держави. Це не могло не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. З іншого боку, втрата найбільш боєздатних сил Чернігівщини та обозу з боєприпасами й фуражем робила край практично беззахисним перед армією Януша Радзивілла та відкривала стратегічний напрям як на Київ, так і на Чернігів та інші міста Сіверщини.

Наступ армії ВКЛ на Чернігів. Певною мірою деморалізовані козацькі загони північного регіону України деякий час ще не наважувалися приймати відкритий бій з великою армією литовського гетьмана й відступали до Києва та Чернігова. Як писали з литовського обозу, «прийшла була відомість, що козаки не хочуть нашим досаджати з Любеча втекли і місто пусткою зоставили»[47]. Тому сам Януш Радзивілл, збираючись до Чернігова, «направив пана Підбереського з капітаном ... щоб місто [Любеч] опанували, що й сталося; бо козаків ще там застали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили і в ліси пішли; бубни і чотири хоругви [козацькі] відбили»[48]. За відсутності відповідних українських джерел такі бравурні (часто однобічні й перебільшені) реляції з литовського обозу загалом адекватно змальовують загальний настрій на півночі України, хоча історики й фахівці з воєнного мистецтва постійно зазначають, що переможці часто значно перебільшують параметри своїх успіхів та применшують досягнення своїх переможених супротивників. А тому до нас не завжди доходять відомості про ті героїчні епізоди та локальні успіхи козацьких підрозділів, які відступаючи, все ж стримували на своїх плечах окрилену Лоєвською звитягою армію ВКЛ.

Того ж таки 27 червня 1651 р., «відпочивши кілька годин [Я. Радзивілл] рушив до Чернігова бажаючи, в тому їх страху перебуваючих,

---

[45] BCzart. № 14. S. 215.
[46] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 318.
[47] BCzart. № 145. S. 216.
[48] Ibid.

ввійти, або на певну принаймні виманить битву»[49]. За п'ять миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не страчено і дітей їх, а що в місті є ще кілька тисяч парубків, які також до Небаби збиратися почали, то мали були видати їх князю його милості», — сповіщалось у листі з литовського обозу в цей день[50]. Щоправда, козаки, які обрали «на місце Небаби чернігівським полковником Подобайла [Пободайла]», на відміну від міської верхівки зайняли більш рішучу позицію і вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши останнє. Тому коли Януш Радзивілл 29 червня 1651 р. «в неділю ранесенько став під містом з кількома хоругвами» і побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали і за ними огорожа міська нова (бо в той час війни постійно сипали й будували), і ті й ті обоє людьми осаджені»[51], зрозумів, що «не без великої шкоди» доведеться «проводити своїх людей до штурму». А тому відмовився від цього наміру, намагаючись маневрами коло міста виманити захисників Чернігова у відкрите поле. Проте навчені гірким досвідом попередника Мартина Небаби козаки не піддалися на ці тактичні хитрощі литовського гетьмана[52]. Як влучно писав М. Грушевський, «так виправляв новий чернігівський полковник Стефан Пободайло помилки свого "неуважного" попередника».

Така затяжна ситуація одразу поставила перед Янушем Радзивіллом дилему: чи йти далі на Київ, залишивши в тилу великий чернігівський гарнізон, чи все ж осадити й штурмом взяти Чернігів, для чого необхідно було переправити під місто великий обоз з артилерією. Остаточно не вирішивши для себе цю дилему, гетьман ВКЛ, як пише Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши [не здобувши], назад повернув на Любеч»[53]. Туди ж наказав «возам і озброєнню з обозом приходить». Водночас він в обхід Чернігова «боком кілька хоругв татарських і вісімнадцять значків челяді лозної, придавши по товаришу [шляхтичу], від Десни пустив на Слабин*, аби лівим крилом все, що трапиться загорнули і хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали»[54].

---

[49] Ibid.

[50] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 318.

[50] BCzart. № 145. S. 217.

[51] Ibid.

[52] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 323.

[53] Літопис Самовидця. С. 61.

* Слабин — поселення в 25 км південніше від Чернігова, вниз за течією Десни (М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси» (Т. 9. Ч. 1. С. 326) називав його «Слабунь»).

[54] BCzart. № 145. S. 217.

Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем, де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території Сіверщини були полишені людьми, тому завойовники «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», — як тоді писали в листах з литовського обозу[55].

Вже через тиждень після перемоги у Другій Лоєвській битві Януш Радзивілл, який певний час перебував з обозом під Любечем, почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Для успішного наступу на Київ литовської армії її чималу частину слід було залишити для облоги Чернігова, а також поставити залоги в Любечі, Лоєві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. У своєму листі з-під Любеча до полоцького воєводи (від 3 липня 1651 р.) польний литовський гетьман сповіщав, що мусить дробити своє військо, бо обіцяного «посполитого рушення до сих пір не видно за винятком Новогрудського воєводства». Тому Януш Радзивілл прохав великого гетьмана литовського Януша Кишку, аби той «гарячими [невідкладними] універсалами» спішно проводив мобілізацію й збирав з воєводств ВКЛ посполите рушення та направляв до Річиці й далі «на границю [з Україною] для цілої ойчизни [Речі Посполитої] заспокоєння». Сам же литовський гетьман зачищав захоплену ним територію України від козацьких підрозділів та проводив розвідку місцевості, «чекаючи на язика доброго і на шпигів відправлених». А вже 8 липня 1651 р. Януш Радзивілл «виправив чату добру за Чернігів до Седнева[*] ... пана підстолего литовського, пана оберштер лейтенанта Ганскопфа, пана майора Нольда, пана старосту радунського і кілька інших хоругв»[56].

---

[55] Ibid.

[*] Седнів — поселення за 35 км на північний схід від Чернігова.

[56] BCzart. № 145. S. 217–218; AGAD. AR. Dz. IV. T. 16. Kop. 188. S. 277; *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648–1655 // Rocznik Białostocki. T. 13. Białystok, 1976. S. 53–107; *Wasilewski T.* Kiszka Janusz h. Dąbrowa (ok. 1586–1654) // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław; Warszawa; Krakow, 1966–1967. T. XII/4. S. 508–510; *Matwijow M.* Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia LXXV. 1990. S. 33–42; *Nagielski M.* Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejow Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. T. 1. Toruń, 2002. S. 308–335; *Matwijow M.* Proba mediacji Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 // Wrocławskie Studia Wschodnie. № 5. 2001. S. 9–34; *Бобятинський К.* Участь литовських військ у воєнних діях проти козаків у 1651 році // Берестечко 1651 в історії Польщі і України. Луцьк; Прушкув, 2013. С. 165–189.

У десятих числах липня, розуміючи, що така затяжна перерва в наступі не на його користь, Януш Радзивілл приймає рішення розпочати потужну («з гарматами») облогу Чернігова. Тим паче, що чернігівцям нізвідки було чекати швидкої підмоги, адже литовські підрозділи зачистили усю навколишню територію в радіусі кількох десятків кілометрів навколо міста (від Седнева до Слабина). Але все змінила ситуація, що склалася на овруцько-чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ.

Тим часом полковники Филон Гаркуша і Антон Жданович, які до цього успішно тримали оборону супроти сильних підрозділів Семена Павші на р. Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Мартина Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати у напрямку Києва, оскільки необхідно було не лише зміцнити військами давню столицю, але й не дати основним силам Я. Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полкам. Ведучи жорстокі бої з військами присланого Янушом Радзивіллом під Чорнобиль великого стольника литовського Вінцента Госевського* (під команду якого передавався і полк у Бабичах), «Гаркуша із своїм полком... з місця рушив і пішов до Києва»[57]. Згодом, як сповіщали з литовського обозу, відійшов з-під Чорнобиля і Антон Жданович з полком, «за чим чорнобильці ворота нашим відкрили і решту козаків Смальському, який був туди посланий, видали; той же задню сторожу там ще зоставивши, сторожу козацьку знищив, кілька сотень вбив і значних в'язнів узяв»[58].

Спільними силами полковники Антон Жданович і Филон Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера, «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Хоча Госевський пізніше в своїй реляції зверхньо писав, що «козацькі полковники, урятувавши себе і недобитків, втекли до Києва», все ж інші джерела твердять, що полки Ждановича і Гаркуші мужньо вели бої на ірпінській переправі. Зокрема, про бої, які розпочалися під Димером 7 липня 1651 р., так сповіщав московський посол Г. Богданов: «Киевкий полковник Онтон [Жданович]

---

* Вінцент Корвін Госевський / Гонсевський (1620–1662) (польскою: Wincenty Korwin Gosiewski) — відомий воєначальник та державний діяч Речі Посполитої. Починаючи з 1641 р., був великим стольником литовським, в 1651 р. отримав посади великого литовського підскарбія й писаря, а також звання генерала литовської артилерії в армії ВКЛ. Згодом дослужився до посади польного гетьмана литовського (1654–1662), змінивши легендарного Януша Радзивілла.

[57] BCzart. № 145. S. 217–218.

[58] Ibid. S. 218.

с козаками, не допуская польских людей [військо ВКЛ] до Киева, встретил за 15 верст и польські люди с казаками учинил бой, и бились во весь день. И козаки польских людей побили и до Киева их не допустили... и с ляхами бой у него [Ждановича] был неодинова [не один раз] и до Киева польских воинских людей не допускал»[59]. Дане свідчення цілком заперечує захоплюючі оповіді сучасників з литовського табору, які занадто прикрашали свої перемоги та применшували ратні справи козаків. Тому тут слід поставити під сумнів висновки тих дослідників, які писали про пасивність А. Ждановича й інших козацьких воєначальників в оборонних боях на Півночі України. Навпаки, думається, слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити й не відкриваючи дороги на Київ.

Після боїв під Димером козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, відступили до Києва[60]. І це теж був вірний крок, оскільки лівобережжям до міста уже підтягувалися добре озброєні хоругви самого Януша Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро і, відрізавши полки Гаркуші й Ждановича, оточити і знищити їх. Це було б справжньою катастрофою, оскільки практично останній великий корпус українського війська припинив би своє існування, й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна до Чигирина. Тому полковники Жданович і Гаркуша вірно визначили своє головне стратегічне завдання — зберегти армію ціною територіальних поступок і знекровлення ворога в оборонних боях. Необхідно було виграти час.

У першій половні липня все вирішували тижні, а то й дні. Тим часом Богдан Хмельницький, який тоді перебував у Паволочі, куди до нього прийшли вісті про поразку під Берестечком та розгром Мартина Небаби під Лоєвом, вже розсилав універсали по Україні із закликами підніматись на боротьбу із загарбниками[61]. Хоча надати військову допомогу захисникам Києва в цей час гетьман України не міг, але, очевидно, він все ж побував у місті десь між 8 і 11 липня, опікуючись його обороноздатністю, та нібито навіть провів старшинську раду. За іншими відомостями, Богдан Хмельницький міг їздити до Києва на богомілля, адже останні поразки українських військ робили ситуацію критичною. А з іншого боку,

---

[59] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. Т. 3. Москва, 1953. С. 115.

[60] Там же.

[61] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 277; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка… С. 134–135.

слід було також узгодити позиції із київськими церковними ієрархами перед підходом армії Януша Радзивілла до міста.

В той же час Радзивілл відмінив призначений на 10 липня великий штурм Чернігова, в якому «замкнулося недобитків Ченігівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто з усієї Сіверщини більше як 40 000 козаків»[62], залишив коло міста залогу та, «полишивши застави в Любечі й Лоєві рушився зі всім військом до Києва»[63]. Це рішення було прийняте 15 липня 1651 р., а сам похід розпочався вже наступного дня. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках водою по Дніпру. Основне ж військо з кіннотою чисельністю близько 10 000 вояків рушило суходолом й, подолавши за тиждень чимало річок і рік («одного дня п'ять мостів собі побудували, другого дня сім разів переправлялися вплав»), 22 липня «в 3 милях від Києва» об'єдналося із загонами Вінцента Госевського, які першими підійшли до Вишгорода. 23 липня до міста вступили й основні сили армії Януша Радзивілла. Вишгород було розорено, а церкви пограбовано. Існує легендарний переказ про те, як під час безчинств один із радзивіллівських вояків проколов списом ікону Божої Матері, й та почала кровоточити. А потім нібито уві сні Янушу Радзивіллу явилась сама Богородиця й застерегла литовського гетьмана: якщо він не покарає винуватця, то не зможе залишити місто. Через що Радзивілл навіть наказав стратити святотатця й лише тоді продовжив рух на Київ[64].

Облога та захоплення Києва військами ВКЛ. Про успіхи армії ВКЛ дещо із запізненням, але регулярно дізнавалися в польських військових обозах, які після Берестецької битви, знемагаючи від голоду й негоди, просувалися в розорених околицях Кременця та Любартова. Поляки із певною заздрістю сповіщали: «Литві йде добре. Князь Радзивілл вирубав Чорнобиль, пішов під Остер і Ніжин. Пан Гонсевський, литовський стольник, ставши під Димером, двох полковників розгромив, і Київ прислав до нього з поклоном»[65]. На початку серпня 1651 р. на тлі бравурних звітів з

---

[62] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 325.

[63] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 1230, оп. 1, спр. 33, арк. 126–127; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик. Київ, 2013. № 160. С. 246–247.

[64] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 325;*Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 2009. С. 353–354. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка... С. 135–136.

[65] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2. № 170. С. 254–256; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР), ф. 5, спр. 2286, арк. 180.

литовських обозів коронні війська сприймали своє становище як кару Небесну, і їх вже навіть не радувала нещодавня Берестецька звитяга. «З допущення Божого — жалілися вони — через страшний і неописаний голод, через постійні дощі... ледве в день по чверті милі проходячи кіннотою, нужденні, хворі, голодні. Піхота вже більше половини впала (хворою), решта наче якісь висхлі мумії йдуть... Недавно двоє з товариства ганебно померло в багнюці, і три рейтари, впавши з коней, повмирали, а це від сильного голоду і холодної сльоти і постійно ніде зігрітися і укритися від негоди... Господь Бог нас або швидше за наші гріхи покарав, або теж допустив цю ганебність, тож не нахваляймося Берестецькою перемогою»[66].

Загалом же відомості про успішний прорив армії ВКЛ до Києва були серед топових новин у тогочасних реляціях шляхти Речі Посполитої. Зокрема, писалося: «З Щебрешина 5 серпня [1651 р.]. Король його мость вирушив зі Львова здоровий з милості Божої і проводить цю подорож на коні. В Люблін хоче прибути в понеділок і там відпочивши один день повертається до Варшави. Пан краківський (краківський каштелян Миколай Потоцький, гетьман великий коронний. — *Авт.*) дає знати, що вже увійшов в Україну. Також і литовське військо вже підійшло до Києва. Про козаків відомості, що вони фортифікуються в Кодаці, а татари у полях пасуть коней»[67].

У самому Києві тим часом тривога, яка з'явилася в містян після звісток про поразку війська Мартина Небаби у Другій Лоєвській битві, із відступом підрозділів Антона Ждановича й Філона Гаркуші з-під містечка Димера переросла у відверте сум'яття. Вже в десятих числах липня, як писав очевидець тих подій, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали і між ними в Києві на вулицях і на перевозах була велика тіснота»[68].

Київське духовенство, в умовах стрімкого наступу ворожої армії та спішної евакуації багатьох мешканців, загалом зайняло нерішучу позицію у питанні оборони міста. Зрештою, ієрархи церкви — київський митрополит та києво-печерський архімандрит — не лише не благословили козацькі загони на захист міста, а навпаки, писали до київського полковника Антона Ждановича, «сильно прохаючи», аби той в місті не воював із

---

[66] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2. № 170. С. 254–256; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. 2286, арк. 180.

[67] *Grabowski A.* Starożytnośći historyczne polskie. T. 1. C. 338–339; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2. № 171. С. 256.

[68] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 327.

наступаючими підрозділами Януша Радзивілла[69]. Адже церковним ієрархам стало «достеменно відомо, що Радзивілл посилає супроти полковника і його полку козаків велике військо, якому наказав знищити на заставі полковника київського і його козаків, а потім наступати на Київ і там церкви Божі та доми розорити до остатку, і киян, яких застануть у місті, усіх порубати»[70]. Відповідно церковні владики радили Ждановичу; «оскільки йому супроти такого великого війська не встояти, тому… не слід більше проти поляків (війська ВКЛ. — *Авт.*) за Київ воювати, а слід відійти від Києва деінде»[71].

Зі свого боку митрополит обіцяв надіслати до Януша Радзивілла своїх посланців, щоб той як головнокомандувач і польний гетьман литовський наказав своєму війську в Києві «церков божих не руйнувати та православних християн не нищити через те, що вони — духовного і світського чину всі люди у підданстві й волі його королівської величності бути хочуть»[72]. Водночас церковні ієрархи навіть готові були відхреститися від української адміністрації (чи в умовах небезпеки зробити вигляд, що не підтримують козацьких полковників) і переконати Януша Радзивілла, нібито козаки перебувають у Києві всупереч їхній волі: «а що козаки стоять супроти короля і війну ведуть, і Києвом володіють, то чиниться не з їхньої ієрархів [церкви] волі»[73]. Вже 14 липня 1651 р. київськими ієрархами до литовського табору було надіслано велемовного листа «Світлійшим, ясновельможним, вельможним, урожоним їх милості панам регіментарям його королівської милості війська Великого Князівства Литовського і всьому лицарському колу», в якому вони, «найнижчий посилаючи уклін, слізно просили» помилувати місто і людей. Під цим листом свої підписи поставили: «Йосиф Тризна* архімандрит києво-

---

[69] AGAD. AR. Dz. II. № 1254; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). Т. III: (1638–1657). Санкт-Петербург, 1861. С. 472–473.

[70] Там же. С. 472.

[71] Там же.

[72] Там же.

[73] Там же.

* Тризна Йосиф (? –1655) виходець з української православної шляхти, був тісно пов'язаний з Києвом, де здобув належну освіту (Лаврська школа, Київський колегіум). Згодом обрав шлях чернечого служіння і в 1647 р., після кончини Петра Могили, став архімандритом Києво-Печерської лаври. З початком Української революції загалом підтримував повсталі супроти річпосполитських можновладців козацькі загони та був делегований на вальний сейм (1649 р.), щоб вимагати ратифікації Зборівського договору 1649 р. Відмовлявся визнавати рішення Переяславської ради 1654 р. та церковну залежність Києва від Москви.

печерський, Сильвестр Косів митрополит київський і галицький, бурмистри, радці міста Києва»[74].

В умовах непорозуміння з міською верхівкою та церковними ієрархами Антон Жданович «з козаками із застави зійшов і став у двох милях вище Києва»[75], про що негайно повідомив гетьману Богдану Хмельницькому в Корсунь. Водночас козацьке командування дізналося про те, що київський митрополит послав запрошення до Януша Радзивілла увійти в місто: «відомо йому полковнику стало, що митрополит посланця до Радзивілла посилав із великим проханням, щоб він Радзивілл для охорони військові підрозділи до Києва направив, та про те, що всі вони у королівській волі бути бажають»[76]. Очевидно, що митрополит перевищив свої повноваження, розписавшись за усіх киян, адже ті, щойно почувши про наближення литовських підрозділів та не бажаючи залишатися під владою завойовників, одразу ж у паніці й при чималому стовпотворінні почали покидати свій стольний град: «А коли у козаків із поляками (узагальнена назва військ Речі Посполитої, точніше тут було б "військом ВКЛ". — *Авт*.) бої були, то київські міщани животи [статки] свої із Києва вивозили й самі повтікали за Дніпро, і Київ залишили порожнім. А коли київські міщани із Києва втікали й статки свої вивозили, то в ту пору великого переполоху один одного топтали і поміж ними у Києві на вулицях і на перевозах тіснота була велика»[77].

Дізнавшись про київські події, Богдан Хмельницький написав гнівного листа Антону Ждановичу, звинувачуючи в тому, «що той Київ залишив без його гетьманського наказу і за це він може бути покараний військовою карою, через те, що він все це вчинив не добре, що сам стольний град і церкви Божі і святі мощі, звідки православна віра зачалася й просіяла як сонце, видав у лядські єретичні руки на осквернення»[78]. Цим самим український володар відновив свою юрисдикцію над містом, нагадавши своїм полковникам про те, кому вони підпорядковані й перед ким несуть відповідальність у структурі державного управління, особливо у військовий час. Він видав наказ, «щоб полковник негайно повернувся на покинуті напередодні позиції і до Києва військо ВКЛ не допускав»[79]. Також Богдан Хмельницький планував перекинути під місто ще кілька козацьких полків: «І у той же час гетьман повелів для підмоги й

---

[74] AGAD. AR. Dz. II. № 1254.
[75] Акты ЮЗР. Т. III. С. 472–473.
[76] Там же. С. 472.
[77] Там же. С. 473.
[78] Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 114; Акты ЮЗР. Т. III. С. 472.
[79] Акты ЮЗР. Т. III. С. 472.

оборони Києва йти ще двом козацьким полкам — Уманському й Білоцерківському»[80].

Водночас він шанобливо, але твердо вказав на перевищення своєї компетенції київським митрополитом: «Також гетьман писав до митрополита, щоб він у Києві жив без великого страху і молив Бога, щоб православна християнська віра від єретичних рук була вільною, а до його козацьких полковників і до козаків про те, щоб ті за Київ не стояли, більше не смів писати»[81]. Тобто Богдан Хмельницький вимушений був нагадати митрополиту, що козаки віддають своє життя не лише за Український Гетьманат, але й за православні християнські святині, а церковні ієрархи, замість сприяння, перешкоджають війську відстоювати Київ та запрошують до міста завойовників і «єретиків». При цьому український гетьман наголосив, що свій стольний град та свою віру від іновірців слід захищати навіть в умовах великої небезпеки для життя самих церковних ієрархів, а не спасатися ганебною покорою на милість завойовникам: «І хоча Господь Бог милість свою, за їхні численні гріхи, від них православних християн відніме й видасть їх в єретичні руки, то йому митрополиту смерті боятися не гоже, хоча й за православну християнську віру доведеться постраждати, адже за це він від Господа Бога вінцем буде винагороджений»[82].

Отримавши таку відповідь від гетьмана, Антон Жданович і Филон Гаркуша зрозуміли, що, попри обіцяну допомогу, захищати місто найближчим часом все ж доведеться своїми, значно ослабленими в оборонних боях силами. Тим часом Януш Радзивілл з усім військом підступив до Києва і 24 липня 1651 р. з великим загоном в одну тисячу вершників виїхав на розвідку місцевості.

У цей день почалися перші сутички з козаками, які чинили опір та робили сміливі вилазки проти литовських загонів[83]. Побачивши, що місто захищається, польний гетьман Радзивілл почав готувати серйозний штурм, плануючи організувати наступ з трьох боків. Частина війська ВКЛ була направлена з найзручнішого боку до собору Святої Софії, підрозділи ротмістра Шварцкопфа (цьому литовському військовому званню у полках іноземного строю відповідало звання майора) і Полубінського (загалом 15 хоругв, в кожній з яких нараховувалося по півтори сотні вершників) —

---

[80] Там же. С. 472, 473.

[81] Там же. С. 472.

[82] Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 114–115; Акты ЮЗР. Т. III. С. 472–473.

[83] М. Грушевський чомусь писав, що «наступ на Київ призначався на 4 січня» (Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 329), що є очевидною технічною похибкою.

старою вишгородською дорогою, а піхотинці під командою капітана Пшипковського мали байдаками підпливти по Дніпру під місто до Подолу й наступати берегом. Водночас Горецькому було наказано підготувати литовську артилерію й на світанку наступного дня подати сигнал до штурму[84].

Филон Гаркуша і Антон Жданович, які постійно стримували й відбивали атаки військ Януша Радзивілла, не дочекавшись підмоги та запобігаючи можливому оточенню в місті, увечері того ж дня остаточно полишили Київ. Як оповідав у своєму літописі Самовидець, «з козаками и міщане киевскіе уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к инним містам»[85]. Тому драгуни полковника Корфа, вислані на розвідку, вже не застали в Києві його захисників, крім кількох десятків міщан, які забарилися з від'їздом.

25 липня 1651 р. Януш Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва. Як писалося в тогочасній реляції, «зустрічали його митрополит і архімандрит печерський з усім духовним чином.... Князь заїхав до Святої Софії і митрополит з усім собором служив молебень»[86]. Вже на початку серпня високопосадовці Речі Посполитої гордовито сповіщали про описані події. Так, в одному з повідомлень (вочевидь, написаному Анджеєм Мясківським) з табору під Махнівкою зазначалося: «Вже після запечатання моїх листів прийшов лист від київського митрополита, в якому він просить про помилування, і лист від князя Радзівіла, литовського гетьмана, котрий вже знаходиться у Києві»[87]. Так закінчився перший етап битви за Київ.

Дослідники по-різному оцінювали роль козацьких полковників Ждановича і Гаркуші в обороні Києва. Одні, піддавшись впливу тенденційних реляцій з литовського та польського обозів, змальовували пасивність козацьких воєначальників в оборонних боях, твердили, що основною причиною бездіяльності полковників була позиція верхівки духовенства. І все ж думається, що захисники Києва зробили в тих умовах все від них залежне і скільки могли захищали місто. Про це прямо писав москов-

---

[84] *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. Wilno, Witebsk, 1859. S. 170–171.

[85] Літопис Самовидця. С. 61.

[86] Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 9, арк. 460–462; спр. 19, арк. 49; Документы об освободительной войне украинского народа… № 225. С. 580–581; Історія Києва: В 2 т. Т. 1. Київ, 1959. С. 336.

[87] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2. № 173. С. 257–258; *Мицик Ю.* «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячений 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ, 2004. С. 71–72; ЦДІАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 111.

ський посол Григорій Богданов: «У ту пору польські люди [війська ВКЛ] пішли було на Київ і київський полковник Онтон [Жданович] із козаками, не пропускаючи польських людей до Києва, зустрів за п'ятнадцять верст, і польські люди з козаками вступили у бій, і билися впродовж цілого дня, і козаки польських людей побили, і до Києва їх не допустили»[88]. Проте сил для тривалої оборони міста від великої й добре вишколеної армії ВКЛ у київського полковника було дійсно недостатньо.

Саме місто, на відміну, наприклад, від укріпленого Чернігова, теж було мало придатним для оборонних боїв — як сповіщав згадуваний Г. Богданов, описуючи ці події, «в Києві ні города ні укріплених фортифікацій ніяких немає, і в осаді захищатися супроти озброєного війська ніде»[89]. Та й чекати відчутної підмоги від основних сил українського війська через бої під Берестечком теж не було підстав. Хоча Богдан Хмельницький і розпорядився направити підмогу Ждановичу, виконати вчасно це розпорядження не вдалося, оскільки мобілізація козацького війська лише починалася. Загалом Антон Жданович добре розумів, що відповідати за відступ з Києва йому доведеться особисто перед гетьманом України і «прикритися» при цьому лише настійливими проханнями митрополита та угодовською позицією міської верхівки не вдасться. Для цього київський полковник мусив мати значно вагоміші аргументи. І вони були, думається, приблизно такі: краще впустити ворога в опустілий Київ і примусити оборонятися в мало придатному для цього місті, перерізавши всі комунікації, а при нагоді штурмом оволодіти Києвом, аніж втратити військо в нерівній великій битві і відкрити шлях армії ВКЛ не лише на Київ, а й вглиб козацької України, де Богдан Хмельницький вже проводив мобілізацію нової армії. Дана аргументація, певно, була задовільною для гетьмана і генеральної старшини, оскільки Антона Ждановича не лише не покарали, але й не відсторонили від командування об'єднаними козацькими підрозділами в подальших боях за Київ.

Війська Януша Радзивілла після перших днів спокійного перебування в давньому стольному граді невдовзі вдалися до грабунків, насильств, плюндрування церков та монастирів[90]. Ось як писав про пограбування Києва автор Чернігівського літопису[*]: «А Радивил з Литвою пришол до

---

[88] Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 115; Акты ЮЗР. Т. III. С. 473.

[89] Акты ЮЗР. Т. III. С. 473; Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 115.

[90] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853. T. 1. S. 125; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 339; Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 114, 130.

[*] Повна автентична назва літопису: «Що ся в руских и полских странах діяло и якого от Рождества Христова року от создарения мира 7001, от Рождества (Христова) 1493».

Киева и где могл чути в кого скарбы, то побрал їх. А в Киеві на той час был митрополитом Силвестр Косов и много подавал Радивилу скарбу. И в монастыру Печерском брал [Радзивілл], що сам хотіл»[91].

За свідченням киян, військами ВКЛ в місті було спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василія, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та одну кам'яну (Пресвятої Богородиці). Решту культових споруд Києва було спустошено, знято і завантажено на річкові байдаки церковні дзвони, пограбовано цінні речі (ризи, чаші, хрести, ікони)[92]. Водночас значних збитків Києву завдали пожежі, що непоодиноко спалахували під час перебування армії ВКЛ у місті, особливо 6–7 серпня 1651 р.[93]. Як сповіщалося, загалом тоді «згоріло будинків більше як 2000 і кілька церков... книги гродські і земські всі пропали... дзвони погинули». А магістрат Києва так підсумовував перебування литовських військ у місті: «Під той час вигорів увесь город з невеликими виїмками... всякі справи вікопомні і окраси міські разом з церковними речами погоріли»[94].

В науковій літературі по-різному визначали винуватців цих київських пожеж. Думається, перш за все доклалися до цього війська Януша Радзивілла, які, шукаючи свавільників та багатства (в тому числі й забрані козаками з розгромлених раніше польських обозів), й самі вдавалися до чималих грабежів, а потім замітали сліди своїх безчинств вогнем[95]. Щоправда, є деякі підстави, думати й про те, що козацькі війська теж були ініціаторами підпалів. Це, до речі, не суперечило й загальній тактиці козацької боротьби. Адже, як відомо, на шляху свого відступу до Києва козаки неодноразово залишали спалені села (як чорнобильське село Корогут та міст через Ірпінь поблизу Дніпра). М. Костомаров навіть наводив приклад, коли один киянин сам запалив свій будинок[96]. Дослідник,

---

[91] Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / Под ред. А. Лазаревского // Киевская старина. 1890. № 4. С. 70–80; № 5. С. 81–96; № 6. С. 97–110; Окрема відбитка: Київ, 1890. 45 с.; Чернігівський літопис / Підг. до друку, передм. і ком. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 1996. № 4 (10). С. 105–106; *Замлинський В. О., Іваненко А. М.* «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Архіви України. 1989. № 5. С. 56–74; Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским. Київ, 1856. Вып 1; *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура. Київ, 1989. Вип. 23. С. 213–231.

[92] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. T. 1. S. 125; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polski. T. 1. S. 339; Воссоединение Украины с Россией… Т. 3. С. 114, 130.

[93] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 339.

[94] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 332–333.

[95] Там само.

[96] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. Кн. 4. Т. 9. Санкт-Петербург, 1904. С. 454.

пояснював це нібито існуючою домовленістю козаків з городянами про спільну боротьбу із загарбниками. Проте чи було це частиною плану боротьби козацьких полковників, чи лише свідченням відчаю киян в умовах насильств та грабунків військ Януша Радзивілла, достеменно невідомо. Щоправда, козаки і міщани вповні могли ініціювати пожежі, щоб «викурити» завойовників з Києва*. Тим паче, що останні, налякані розмірами пожеж, неодноразово гасили вогонь на київських згарищах. Так, 6 серпня «костел Св. Яцка було піхотою [литовською] оборонено», а 7 серпня: «костел отців Домініканів цілим зостався, бо пломінь в куполі загасив один [литовський] вояк»[97].

Як би там не було, але перебувати військам ВКЛ у значною мірою спаленому й закуреному місті було з кожним днем все важче. Запасів фуражу та їжі залишалося все менше, а відправлені на пошуки припасів обози челяді в київських пригородах все частіше потрапляли в руки козацьких загонів, які все щільніше оточували місто. Козацькі літописці досить ємно підсумували похід армії Януша Радзивілла на Київ та спалення міста: «Розбивши Небабу під Лоєвом, а потім і Гаркушу, увійшов за Антоном** [Жановичем] у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і міщани, посідавши на байдаки і добро своє забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі»[98].

---

* Аналогічна активна позиція київських міщан проявилася також у вересні 1658 р. під час так званої «Щекавицької війни», коли козацькі полки Д. Виговського та П. Яненка вели бойові дії супроти московської залоги (яка мала свій укріплений городок в Києві) воєводи В. Шереметєва. Автор Чернігівського літопису у спеціальному розділі «Война в Киеві скавищина [щекавицька]» так описав хід бойових дій: «Того ж літа Данило Виговский подступил под город московский киевский от монастыря Печерскіго з войском козацким, а Яненко, полковник киевский, з другого боку с козаками стоячи на Шкавицы (Щекавиці. — *Авт*.) добывали города московского… А потым, гды дня едного Данило Виговский был весел, москва, вышедши з города, обоз Данилков розбили и козаков много згинуло. А Данило Виговский сам ледво утекл. Тогды ж и Киев прежде добываня своего, москалі город Киев спалили ввес. И тая война названа есть скавичщина» (Чернігівский літопис / Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 1996. № 4 (10). С. 110).

[97] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. S. 339–340.

** В тогочасних історичних джерелах київського полковника та наказного гетьмана Війська Запорозького неодноразово називали без згадки прізвища, лише за іменем — Антон, що свідчило про широку відомість цього генерального старшини як в Україні, так і за її межами.

[98] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Київ, 1992. С. 81.

Загалом захоплення Києва військами ВКЛ, як справедливо відзначали дослідники, «стало найкритичнішим моментом на даному етапі»[99]. Проте, наголосимо, що здача Києва насправді завдала більше втрат морального плану і аж ніяк не означала реального програшу війни. В умовах, коли навколо міста діяли чималі козацькі підрозділи авторитетних воєначальників Антона Ждановича, Филона Гаркуші та інших полковників, подальше просування військ Януша Радзивілла вглиб козацької України унеможливлювалося. А це в той час було найголовнішим.

Битва за Київ та звільнення міста. В критичних умовах наступу чималої польської армії, захоплення військом ВКЛ Києва, здирств та розбоїв загарбників значного піднесення набув й народний спротив. Саме партизанська війна на шляху просування польської армії та блокування Радзивіллових підрозділів у Києві дали можливість українському гетьману Богдану Хмельницькому в короткий час зібрати велику армію. На початку серпня 1651 р. гетьман вже мав під своєю командою близько 15000 козаків з гарматами, не рахуючи полків поблизу Києва, Вінниці, Білої Церкви, Чернігова[100]. Тоді ж Богдан Хмельницький веде активні бойові дії проти коронного гетьмана Миколая Потоцького поблизу Фастова, що згодом зупинило просування польської армії на з'єднання з київською залогою військ Януша Радзивілла. Для комплексного наступу та звільнення Києва до міста підтягувалися все нові козацькі сили. На підсилення полків Ждановича і Гаркуші прибули також 3000 козаків корсунського полковника Лук'яна Мозирі, одного з героїв нещодавньої Берестецької битви, та татарські підрозділи чисельністю 2000 вояків[101].

Проте не обійшлося й без непорозумінь. Не дочекавшись ще «2000 піших, що прийти мали через Дніпро і 5000 кінноти», щоб разом «всі злучившись, і з переду, і з тилу, і від води, і від лісу», на обоз литовський вдарити, корсунські козаки передчасно вступили в бій із загоном під командою майора німецьких найманців Нольда, що були у війську Януша Радзивілла. Ось як про це сповіщали з литовського обозу 7 серпня: «того ж дня відправлений був на варту пан Нольд, який ставши коло Золотих Воріт київських, побачив на пагорбі козаків із Корсуня від Хмельницького посланих, які з татарами коло млина близько 40 чоловік челяді вбили і вози наші [литовські] пограбували. Зараз тоді на тривогу вдарено»[102].

---

[99] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 343.

[100] Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 9, арк. 464; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 287.

[101] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 340.

[102] Ibid.

Корсунці, яких було близько 3000 козаків, та декілька сотень татар здійснили напад на литовський загін, що змушений був відступити до основного Радзивіллівського обозу.

І тут Лук'ян Мозира припустився тактичної помилки. Замість того, щоб, взявши «язиків» та трофеї, повернутись через річку Либідь до основного козацького табору, він, окрилений успіхом, почав переслідувати підрозділ Нольда аж до основного литовського табору. Тобто передчасно почав атакувати основні сили Януша Радзивілла, за що дорого поплатився. Проти корсунців Радзивілл одразу вислав драгунів та декілька хоругв кінноти під командою О. Полубінського. Як згодом писав про це до згадуваного «пана краківського» — великого коронного гетьмана Миколая Потоцького у листі литовський гетьман, козаки «з яким поривом так близько були підійшли так і назад відступили поспіхом»[103]. Проте до найближчої переправи через Либідь було дві милі, і тому козаки лише підступили до неї, але переправитися не встигли. Як писали з литовського обозу 7 серпня 1651 р., «тільки татари за переправу втекли», а «козаки спішившись, на собі наших трохи тримали» й «чималу частину наших постріляли й частину позабивали»[104].

Бій біля мосту через Либідь тривав цілий день і «аж над вечір, коли підійшли [радзивіллівські] драгуни і коли по них [по козаках] раз і другий з мушкетів дали залп» та ще «хоругву одну [литовську] в диму тому переправили через міст», відступ козацьких загонів перетворився на безладну втечу. Януш Радзивілл згодом писав: «… більше як на дві милі їх гнали густо трупи кладучи, тих які на болото пішли драгуни і челядь спішена далі кінчили», і «під тисячу неприятелів убивши, під сто живцем припровадили [в полон]»[105]. Щоправда, не слід забувати, що ті, хто писав подібні реляції, зазвичай помітно перебільшували власні успіхи та втрати супротивної сторони. Наприклад, пізніше, 12 серпня 1651 р., у листі до польського короля вже сповіщалося, що після цієї битви у полон взято лише «30 добрих козаків та 4 татар», а також із деяким бахвальством відмічено, що «і нога їхня [козаків] була б не втекла коли б ніч кінця битві не поклала»[106]. Слід зауважити і ту обставину, що такої невдачі українським підрозділам вдалося б уникнути, якби поміж полковниками були більш узгоджені дії, а татарська кіннота на повну потугу підтримала відступ козаків на переправі. Але цього не сталося. Як згодом писали з литовського обозу, у тій битві біля переправи взяло участь всього

---

[103] Ibid. S. 347.
[104] Ibid. S. 340, 348.
[105] Ibid.
[106] Ibid. S. 340, 343, 347.

150 татарських вершників. Решта ж (близько 2000) стояла «у селі одному в кількох милях звідти і виглядали, чим кінчиться бій», а «побачивши, що наші (литовські підрозділи. — *Авт*.) міст взяли заледве раз і другий стріли свої випустили і зразу втекли, однак, полон (захоплених напередодні литовських вояків. — *Авт*.) забравши з собою»[107].

Загалом неузгодженість дій козацьких військ, кмітливість литовських воєначальників та пасивність татарських підрозділів провалили кілька спроб по звільненню Києва на початку серпня 1651 р. Тим часом тривога в київському таборі Януша Радзивілла наростала. Прислані Богданом Хмельницьким під Київ багатотисячні загони козаків переконливо засвідчували, що сили українського гетьмана реально збільшились вже на першу половину серпня. А отже запевнення взятих у полон під час штурму Києва 7 серпня козаків, що Хмельницький все зробить, аби не допустити, щоб «військо литовське до з'єднання з коронним прийти мало»[108], мали під собою реальну основу.

Витрачені під час останнього козацького штурму боєприпаси та фураж радзивіллівцям поповнювати ставало все важче, оскільки практично всі комунікації контролювалися козацькими загонами. Як писав з Києва 24 серпня Л. Білобжовський, «козаки... нам кожен день челядь під Києвом ловлять»[109]. В той же час до табору Януша Радзивілла надходили тривожні відомості про значне загальне зростання українського війська під командуванням Богдана Хмельницького. Зокрема сповіщалось, що наприкінці серпня «все сильніший неприятель і вже має близько 60000 козаків, орди [союзних кримських підрозділів] 15000, а щогодини з Криму ще чекають 30000»[110]. Тож з кожним днем у вояків польного литовського гетьмана залишалося все менше шансів взагалі вирватися з оточеного зусібіч козаками Києва.

Тривожила литовського гетьмана й інформація про активізацію козацтва на півночі України. Зокрема, зібрані в Чернігові під командою полковника Стефана Подобайла значні сили[111] повели сміливий наступ на литовські залоги в Любечі, Кричеві й інших містах та розпочали руйнівні рейди вглиб ВКЛ. Як сповіщав з містечка Мозира шляхтич Силіч, «до сих пір любецьке військо, якого є 4000 з паном Матіашем Францкевичем старостою мозирським, в оточенні зостається» від козаків, «в Брагиню

---

[107] Ibid. S. 340–342.
[108] Ibid. S. 348.
[109] Ibid. S. 349.
[110] Ibid. S. 348.
[111] *Мицик Ю.* Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. Київ, 2004. С. 120–136.

козаків повно, в Загалю міст спалили і самих їх повно всюди»[112]. Тож допоки шлях відступу для армії Януша Радзивілла не був остаточно перерізаний козацькими полками, литовський гетьман вирішує переправити частину свого війська на північ, в межі ВКЛ, намагаючись вивезти річковими байдаками по Дніпру награбовані в Києві трофеї. Але й це не завжди вдавалося. Зокрема, в Літописі Граб'янки недвозначно занотовано: «Пограбував Радзивил Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване»[113].

Водночас Януш Радзивілл веде інтенсивні переговори з Миколаєм Потоцьким*, хоругви якого 16 серпня 1651 р. увійшли у Фастів, пропонуючи тому коронними підрозділами зайняти Київ, тим самим замістивши у місті литовські війська. Реально оцінивши все зростаючі козацькі сили, коронний гетьман відкинув цю пропозицію, як і пропозицію Радзивілла наступати на військо самого Богдана Хмельницького в Білій Церкві та на полки Ждановича й Гаркуші в Трипіллі. І хоча польська й литовська сторони розуміли «що йому [Радзивіллу] від Дніпра й від байдаків своїх відступати не годиться», вони все ж вимушено зійшлися на думці, що єдино можливим шляхом продовження війни в даних умовах є об'єднання коронних і литовських військових сил[114]. З метою реалізації наміченого плану Януш Радзивілл настійливо прохає великого гетьмана коронного Миколая Потоцького, щоб той на полки Богдана Хмельницького «якнайшвидше наступав і розірвання сил [козацьких] чинив», а також ар'єргард свого війська «на Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова виправив та й про нього, як і про себе якнайшвидше дав відомість»[115].

Узгодивши всі деталі, 23 серпня Януш Радзивілл на чолі 2-тисячного загону залишає Київ і вирушає в напрямку Василькова на зустріч із коронною армією, зоставивши в Києві свої основні сили й обоз. Однією з причин швидкого відходу литовського гетьмана на з'єднання з Миколаєм

---

[112] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 340–348.

[113] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. С. 81.

[*] Миколай Потоцький (1594–1651) — військово-політичний діяч Речі Посполитої, великий гетьман коронний (1646–1651 рр.). Активно боровся з козацькими рухами в Україні в 1630-х роках та на початку Української революції 1648–1676 рр.

[114] ЦДІАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 322, арк. 3; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР), ф. ІІ, спр. 13699, арк. 20; *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. S. 173–174; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 346, 348.

[115] НБУВ. ІР, ф. ІІ, спр. 13699, арк. 20; ЦДІАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 322, арк. 3; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 346, 348; *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. S. 173–174.

Потоцьким була також його участь у мирних переговорах з козацькими посланцями. На досягнення порозуміння з останніми армія ВКЛ покладала значні надії. Зокрема, у листі шляхтича Лукаша Білобжеського (останній служив у хоругві литовського стольника) з Києва від 23 серпня сповіщалося: «з козаками до укладення угоди без малого не дійшли, яка є досить вірогідною, тому пан краківський з військом на них не напирає, прислав листа до пана гетьмана запрошуючи на трактати з козаками, якож пан гетьман з 2000 йде до коронного війська, а тут все своє військо в Києві залишає»[116]. А інший литовський шляхтич Збігнєв Морстин у своєму листі з Києва (23 серпня 1651 р.) прямо писав про нагальну потребу для польсько-литовської сторони такої мирної угоди: «якщо договору, до якого все йде, укладено не буде, то самі собі дамо сильно по лобі»[117].

Вже 25 серпня, як писали в діаруші з польського обозу, поблизу Василькова «пан краківський з осібною своєю кавалкадою натрапив у полі на князя Януша Радзивілла з його великим обозом військовим»[118], а вже дещо згодом великий гетьман коронний Миколай Потоцький та польний гетьман коронний Мартин Калиновський* влаштували блискучий прийом польному гетьману литовському. Щоправда, надвечір того ж дня «пан гетьман (Мартин Калиновський. — *Авт.*) з 4 полками кінноти і 1000 піхоти виявив табір козаків (за 3 милі від Василькова. — *Авт.*), що прямували в бік Дніпра»[119]. Тому вранці наступного дня він усіма своїми підрозділами «штурмувати почав [козацький табір] і за 3 години здобув його. Полягло тоді козаків щонайменше 3000»[120]. Не забуваймо, щоправда, що чисельність втрат у таких помпезних реляціях завше була значно перевищеною. А Мартин Калиновський вже в ранзі великого гетьмана коронного отримав козацьку відплату менше ніж за рік, коли його військо було вщент розбите козацькою армією в знаменитій Батозькій битві (23 травня 1652 р.), а сам він загинув.

Повернемось до більш детального розгляду питання, що це був за козацький табір, на який напав Калиновський 26 серпня 1651 р.? Дослідники, йдучи за Едвардом Котлубаєм, припускають, що це йшов до

---

[116] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 348.

[117] Ibid. S. 349.

[118] Ibid. S. 293.

* Мартин Калиновський (бл. 1605–23.05.1652) — військово-політичний діяч Речі Посполитої, активно воював проти козацьких полків на початковому етапі Української національної революції середини XVII ст. Після смерті Миколая Потоцького (1651 р.) став великим гетьманом коронним. Загинув у блискуче проведеній українським гетьманом Богданом Хмельницьким битві під Батогом 23 травня (2 червня нов. ст.) 1652 р.

[119] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 293.

[120] Ibid. S. 293

Києва із 5000 козаків Василь Золотаренко[121]. Однак є й інші відомості. Зокрема, в листі віленського стольника з-під Василькова писалося, що в таборі було не 5000, а «7000 виборних козаків з доброю зброєю і трьома гарматами»[122]. Тому очолювати, думається, цей корпус, що базувався поблизу Трипілля, як відзначав ще історик М. Грушевський, вповні міг київський полковник Антон Жданович[123].

Описана вище поразка не лише провалила другу комбіновану спробу звільнення Києва від військ ВКЛ, а й поставила під удар корпус Гаркуші, який мав одночасно наступати на місто від Дніпра. Зокрема полонені під час бою козаки оповіли полякам, що «намір їх був злучитися з тими, що вже готові човни мали і хотіли на байдаки литовські під Києвом ударити, а потім військо литовське осадити»[124]. Тому жмудський староста, який тоді перебував у війську Калиновського, до київського обозу «на той час дав зразу знати до своїх, аби були обережні від тих, що водою [річкою Дніпром] мали наступати на Київ»[125]. І дійсно, 27 серпня, не відаючи про нещодавню поразку козацьких полків, флотилія Гаркуші «яко домовленість мали, із гори Десною рікою спустившись, долом від Микільського монастиря наступила на Київ і на байдаки литовські... потужно стріляючи з ними литовці»[126].

Після від'їзду з Києва Януша Радзивілла ще протягом кількох днів залишений в місті литовський воєначальник Коморовський (вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант) з трудом відбивав активні козацькі атаки[127]. А вже перед остаточним відступом литовського війська з Києва «козаки почали були з островів дніпровських» нападати і ще «три байдаки литовські урвали», хоча й самі втратили «дев'ять своїх човнів з людьми».

1 вересня 1651 р., як сповіщали респонденти з польського обозу, «пан Сокіл [ротмістр] повернувся від війська литовського з Києва, яке вирушило вже звідти, бо Богдана Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої довкола Києва. Ці ж двоє ([гетьманських гінців-козаків. — *Авт.*) далі до Лоєва й Любеча поїхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облягання тих там полків литов-

---

[121] *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. S. 175; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. С. 352.

[122] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. S. 349.

[123] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Кн. 1. С. 318.

[124] *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 293.

[125] Ibid. S. 350.

[126] Ibid.

[127] Ibid. S. 294.

ських відступили»[128]. Литовські залоги ще деякий час утримували здобуті поселення на півночі України, зокрема, Любеч перебував у їхніх руках до 1652 р. Скориставшись оголошеним перемир'ям, війська ВКЛ поспішили з Києва на з'єднання з коронною армією. Це сталося 3 вересня[*] під Германівкою, де «салютували гарматами тричі від обидвох військ, з великою радістю», як сповіщав сучасник тих подій з польського обозу[129].

Так завершився похід армії Януша Радзивілла в Україну та на Київ влітку 1651 р. Проводячи історичні паралелі, М. Грушевський влучно зауважив щодо цього: «Коронні регіментарі мусили рятувати литовських тріумфаторів, що так необачно загналися слизькою стежкою Болеславів[**]…»[130]. Після затяжних переговорів та перманентних боїв українських військ з польсько-литовською армією, в умовах, коли звільнити українські землі у Богдана Хмельницького не було достатніх можливостей, а знекровлені річпосполитські війська теж не могли суттєво просунутися вперед та остаточно розгромити козацьку армію, 18 (28 за нов. ст.) вересня між Українським Гетьманатом та представниками польського короля було підписано важкий для української сторони Білоцерківський договір. Його умовами практично зводилася нанівець автономія та звужувалася до розмірів Київського воєводства територія Української держави, а чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 000 осіб. Таким драматичним виявився підсумок військово-політичного протистояння сторін впродовж чи не найважчого для України 1651 р.

Узагальнюючи викладений матеріал, відзначимо, що після важкої поразки, отриманої в червні того року від коронних військ під Берестечком, оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, протистояння

---

[128] Ibid. S. 295–296.

[*] Датування тут, як і вище, вказане за старим стилем, що відповідає 13 вересня — за новим. І. Стороженко помилявся називаючи дату «13 серпня 1651 р.» (*Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ, 1996. С. 268).

[129] НБУВ. ІР, ф. ІІ, спр. 13699, арк. 16–17; ЦДІАУК, ф. 1230, оп. 1, спр. 36, арк. 9; *Grabowski A.* Starozytności historyczne polskie. T. 1. S. 297.

[**] Маються на увазі походи на Київ Болеслава І Хороброго (967-1025) — польського князя (з 1025 р. польського короля), військо якого у 1018 р. захопило місто задля підтримки свого зятя Святополка Ярополчича у боротьбі за київський княжий стіл проти Ярослава Мудрого, однак, засівши в Києві, Болеслав І не поспішав передавати місто Святополку, а його дружинники чинили свавілля й тому були вигнані киянами, а також похід 1069 р. польського князя (з 1076 р. — короля) Болеслава ІІ Сміливого (1039–1081) задля допомоги князю Ізяславу Ярославичу у відновленні правління останнього в Києві, коли місто й околиці зазнали свавільства, що викликало шалений опір місцевої людності, і змусивши невдовзі Болеслава ІІ полишити стольний град.

[130] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 334.

під Лоєвом та подальша битва за Київ з одночасним піднесенням масової партизанської війни фактично врятували від знищення Українську державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня здати недостатньо укріплений Київ, завойовники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників зберегли спроможність надійно прикрити південний напрям, а подальші активні військові операції не лише скували Радзивіллівську армію в місті, але незабаром змусили її до відступу.

Вигранийчас дозволив Богдану Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне — добитись збереження державної незалежності України, вибореної у вирі революційної боротьби в середині XVII ст. Прикметно, що, попри напруженість та навіть певну критичність ситуації, в гетьманській ставці не лише не склали руки й повним ходом провадили нову мобілізацію військ, але й оптимістично дивилися в майбутнє, будуючи подальші грандіозні плани спротиву Річчі Посполитій, а також розмірковували над тим, як применшити негативний вплив поразок 1651 р. на вже майбутні сміливі геополітичні проєкти Чигирина. Про один з таких інформував, зокрема, московський посол Г. Богданов, який прибув у тодішню ставку Богдана Хмельницького, місто Корсунь. Мова йшла про відправлені саме в цей час українські посольства до Трансильванії з тим, щоб схилити тамтешнього правителя князя Дєрдя II Ракоці до спільного з українською стороною воєнного походу на землі Речі Посполитої. Тому гетьман України обгрунтовано тривожився, щоб трансильванська сторона взагалі не дізналася (або принаймні зробила це якнайпізніше) про останні поразки українських підрозділів під Берестечком та розорення Північної України й Києва армією ВКЛ під командуванням Януша Радзивілла.

Зреалізувати ж сміливий зовнішньополітичний проєкт Богдану Хмельницькому вдалося лише через п’ять років — наприкінці 1656-го — в першій половині 1657-го.

Andrii Hurbyk
Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
agurbyk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4977-0180

Віктор Горобець
доктор історичних наук, професор,
завідувач сектора соціальної історії,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
victor_gor@ukr.net)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

НОРМИ ТА ДЕВІАЦІЇ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНАТУ: АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАКТИКИ ПОЛКОВОГО УПРАВЛІННЯ

Полковник Війська Запорозького, з огляду на інституційний владний функціонал, був одним з найбільш важливих після гетьмана носіїв владної взаємодії Гетьманату. Він виступав одночасно очільником і військової, і адміністративної структури полку, стояв на чолі козацького судочинства, опікувався полковими фінансами, був розпорядником земельного фонду, забезпечував виконання тяглим населенням загальнодержавних повинностей й суспільно значимих робіт тощо. У межах полку полковник виступав і суб'єктом владної ініціативи, і виконавцем указів та доручень гетьмана, генеральних і старшинських рад. Очільник полку був покликаний забезпечувати соціальне дисциплінування козацького та некозацького населення, здійснюючи загальний нагляд за дотриманням правопорядку, переймаючись облаштуванням «правильних» взаємин поміж козацькою владою та товариством і поспільством через делеговані йому прерогативи «непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти», «добром миловати, а злом карати»[1], «легкомислное самоволство и противность… брать до туремного вязеня», «по расмотрению вини, нещадно публично карать»[2] тощо. Водночас із добропорядними козаками і старшинами полковник був зобов'язаний поводитись «догідливо», пильнувати доброго правління й не допускати стосовно них якихось «ускладнень»[3]. Надзвичайно важливими у контексті формування

---

[1] Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. С. 470–471.

[2] Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 12. Киев, 1898. С. 108–109.

[3] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 734.

політичного і соціального престижу та відповідно визначення місця полковників у владній взаємодії та ієрархії Гетьманату були повноваження останніх у царині розпоряджання земельними ресурсами ввірених їхній владі адміністративних одиниць. Їм також належала й функція полагодження поземельних й інших майнових суперечок у сотнях. Доволі важливою була роль полковника в призначеннях на уряди сотників і полкової старшини у вверену йому полку. Навіть в умовах другої половини XVII ст., коли виборність старшинських посад у Війську Запорозькому дотримувалась більш-менш регулярно, за полковниками зберігалась прерогатива організації виборного процесу та затвердження результатів голосування. А це значною мірою дозволяло активно впливати на прикінцеві результати виборів. Доволі значною була роль полковників і в організації фінансової справи у межах полку. Зокрема, вони керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Полковники могли закріплювати своїми універсалами права і привілеї окремих соціальних груп, брати під свою протекцію як представників козацького товариства, так і поспільства.

При цьому в гетьманських універсалах про призначення на полковий уряд прерогативи полковника попервах визначались доволі загально: «Тому пану… полковникови нашому… позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати»[4]. Або ж: «иж он, поменънный панъ полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маетъ, на тое власть совершенъную оному даемъ»[5]. Зважаючи на широту і важливість владних повноважень очільників полків, до претендентів на посідання полковницьких урядів ставились високі вимоги. Насамперед йшлося про бездоганну лицарську репутацію — «знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»[6], до якої, по мірі одержавлення Війська Запорозького та розширення адміністративних прерогатив очільника полку, додалися також і «старанность и в статечніх поступках досконалость»[7].

---

[4] Документи Богдана Хмельницького… С. 470–471.

[5] Там само.

[6] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича… С. 734.

[7] Цит. за: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004.

С. 191.

Водночас до «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів з інших полків — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иных полковъ въ полковники не выбиратъ». Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, й на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кроме православныхъ христіянъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»[8]. Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»[9].

Під 1719 р. джерела фіксують згадку про укладання представником гетьманського уряду Івана Скоропадського генеральним бунчужним Яковом Лизогубом якихось «трактатів» зі стародубським полковником Лук'яном Жоравкою, якими детально визначалася кількість посполитих, котрих полковник мав право притягувати до виконання «роботизн» на своєму господарстві; розміри збираних на його користь грошових зборів; порядок здійснення полковником судочинства тощо. Очільнику полку заборонялось записувати в козацький компут як людей посполитих, тяглих, так і міщан. Не дозволялось також збирати на свою користь «жодного ярмаркового» — як з полчан, так і людей прибулих до Стародуба. У царині судочинства постановлялось, аби Жоравко жодних справ «по домам» не судив, а винятково здійснював судочинство в будівлі ратуші. Запорукою ж дотримання очільником полку взятих на себе зобов'язань мала стати «зарука тысячи червоных на особу гетмана»[10]. Кількома роками пізніше, восени 1722, гетьманський уряд Павла Полуботка, передаючи «полковничество наказне» в Полтавському полку сотнику Якову Черняку «до далшого указу», у відповідному універсалі окреслив і певні службові функції номінанта, і кодекс його поведінки: новопоставлений полковник зі старшиною мав поводитись «обходително», а «всякого добре справуючогося и усложност полченина пилновати, а проступных по самой слушности, без жадных пристрастных аффектов»[11].

---

[8] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 119.

[9] Там само.

[10] *Лазаревский А*. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. Киев, 1889. С. 39, 42, 43.

[11] Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008. С. 185.

Утім, аналіз практик, що мали місце в політичному житті Гетьманату другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст., вказує, що політичні реалії насправді суттєво відрізнялись від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Наскільки дієвими, а точніше сказати — недієвими були заходи гетьманського уряду, а згодом і російської влади, у справі впровадження писемних інструкцій як засобу обмеження свавілля очільників полків, можна скласти уявлення хоч би з того факту, що новопризначений і зведений на уряд полковник Галаган, щойно приїхавши з Глухова до Прилук, звернувся до Скоропадського за дозволом змістити з урядів другого полкового осавула та полкового писаря, хоч це було заборонено пунктами полковницького наказу. На своє виправдання полковник писав: «хотя я не противлюсь вашей воле, но ничего добраго от этих урядников себе не ожидаю»[12]. Коли ж Скоропадський не пристав на прохання Галагана, той перемістив неугодного йому полкового писаря на уряд полкового судді, натомість призначивши на полкове писарство свою довірену особу, а решту також неугодних йому полкових старшин — попросту де-факто відсторонив від «правления определенных дел»[13].

Ще менше стримували себе полковники в справах, що стосувались відсторонення чи призначення на уряди нижчого, не полкового рівня. Скажімо, у вересні 1731 р. під час походу на так звану Українську лінію між гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою та грунським городовим отаманом Тишком Яковлєвим виник конфлікт, наслідком якого стало позбавлення Яковлєва уряду та призначення на його місце значкового товариша Сила Лисенка. При цьому полковник наказав, «даби атамане селские и курение и всей Сотне Грунской товариство з войсковихъ и гражданских делах надлежаще и без спреки отдавали послушенство»[14], що, втім, грунське товариство розцінило як порушення їхніх старожитніх прав: «За полковничества де Гадяцкого Григорія Грабянки онъ Сила Лисенко ухищренно и весма подступно, без воли и согласія нашего в 1731-м году в отменностъ Малороссійскихъ Прав и волностей, по единой власты полковничей Атаманомъ Городовимъ Грунскимъ насланъ», й оскаржило. І це при тому, що, як випливає з поданої грунськими козаками скарги, Грабянка таки певною мірою дотримався формальних

---

[12] Цит. за: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Т. 3: Прилуцкий полк. Киев, 1902. С. 37.

[13] Там же. С. 37–38.

[14] *Петренко І., Сірий О., Боєчко В.* Про вибори городового отамана в Грунській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського // Сіверянський літопис. 2024. № 3. С. 8–9.

ознак вільної елекції та скликав на раду ту частину товариства, яка брала участь у поході.

Так само і стародубський полковник Жоравка, попри значну суму «заруки», відразу ж після укладення трактату почав його системно порушувати, чинячи полчанам, в тому числі найбільш заслуженим козакам, різноманітні насилля. Такі дії з його боку спричинили подачу гетьману вже в 1719 р. нової колективної чолобитної стародубського товариства з приводу зловживань полковника владою, а наслідком цього став безпрецедентний на той час випадок — передача Скоропадським справи Лук'яна Жоравки в Генеральний військовий суд, котрий таки зобов'язав полковника сплатити визначену в трактаті «заруку» та на майбутнє визначені інструкцією умови «ненарушно содержати, если при уряді заставатиметь»[15]. Наскільки такі жорсткі дії гетьманського уряду виявились ефективними в плані упередження майбутніх службових зловживань, можемо лише здогадуватись, оскільки смерть полковника Жоравки влітку того ж таки 1719 р. поставила крапку в цій непривабній історії.

А ось стародубський полковник Ілля Пашков, попри суворість наданого йому імператором наказу щодо недопущення під загрозою смерті жодних «грабительств» і «тягостей», як можемо здогадатись із поданого на нього стародубцями чолобиття, таки насправді чинив самоуправство в суді, і заохочував хабарництво, й організував незаконний збір на свою користь з кожного «пароконного воза по 20, а с единоконного по 16 коп.» грошового стягнення[16]. Службові зловживання полковника потверджував і стародубський полковий обозний Афанасій Єсимонтовський, котрий 20 березня 1728 р. повідомляв у Генеральну військову канцелярію про незаконний збір на користь Пашкова податків з купців[17]. Тож, зважаючи на всі ці прояви самоуправства, полчани і висловлювали побажання, «чтоб в Стародубе ему не быть»[18]. Врешті й гетьман Апостол, реагуючи на ці сигнали, а імовірно, маючи й особисту неприязнь до російського офіцера на важливому старшинському уряді в Гетьманаті, вже на початку березня 1729 р. домігся від імперської влади його усунення з посади та доручив до обрання нового полковника «полковоє правленіє содержать»

---

[15] *Лазаревский А*. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. С. 40, 45.

[16] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 29, д. 1788, л. 110–144.

[17] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 2850, арк. 3.

[18] РГАДА, ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 29, д. 1788, л. 144.

згаданому перед цим полковому обозному Афанасію Єсимонтовському та судді Миколі Ханенку[19].

З аналізу персонального складу полковницької корпорації стає зрозумілим, що з часом втратив свою силу припис щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків. Зокрема, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик, Михайло Борухович й Андрій Маркович.

Наскільки випадковими могли бути стратегії службового звеличення цих кандидатів, видно хоч би з історії Павла Герцика. Як записав у записці, поданій на Пилипа Орлика у лютому 1708 р., генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, майбутній полтавський полковник Павло Семенович Герцик доводився сином іудею з Умані, котрий прийшов до Полтави в переддень повстання Богдана Хмельницького, скуповуючи «лисиці, тхори, вощани и иншіе подліе речи, яко убогій, и застало его там дело войны Хмельницкой, где, яко всюди, жидов быто, но он, еще никому досады не учинивши, зложися крещеныем… и назван в святом крещеныи Семеном». Перед тим, як уперше прибрати до своїх рук в 1675 р. полковницький пернач[20], Павло Герцик «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками; а же природы был цекавой, а матка его сподобилась бытии женою Пана Петра Забелы, за Брюховецкого судьи генерального и за Самойловича обозного генерального». Причому сталося це, якщо вірити словам Кочубея, цілком випадково: «Пан Петро Забіла, судья генеральний за Брюховецкаго, вдівцем будучи, уже по смерти Семеновой Герциковой, пріехал до Полтавы, хотячи Искрину за себе взяти (мабуть, матір ще одного майбутнього полтавського полковника Івана Іскри, як вона овдовіла по смерті чоловіка — Івана Іскри, «не в подлой то был знатности», а сина гетьмана Якова Остряниці. — *Авт*.) и стал господою в Герцички. А кгды Искриха замуж пойти не захотіла, постановивши себи до смерти вдовою быти, тога Забела взял за себе Герцичку». І вже за допомоги несподівано звеличеної матері («тогды от тоее матки вспоможен будучи»), «не з заслуги якое военное, але з лукавой омамы, зостал полковником полтавским», щоправда, шлях цієї самої «омамы» проліг через схиляння на свій бік полтавського товариства, байдуже, що через доволі специфічні форми

---

[19] *Пришляк В*. Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. // Український Гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. Т. 1. Київ, 2018. С. 181.

[20] *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. S. 517.

впливу: «подолстившися и подмогоричившися козакам полтавским»[21]. Цікаво, що Павло Герцик, ставши полковником полтавським, ніколи не підписувався прізвищем батька, а лише як «Павло Семенович»[22].

Ще більше на полкових урядах значиться іноземців (хоч по відношенню до них — якщо вони були хрещені в православну віру — правових заборон не існувало) — Райча Дмитрашко, Войца Сербин, Петро Толстой, Михайло Кокошкін, Ілля Пашков, Олександр Дуров, Михайло і Гаврило Милорадовичі, Антон і Василь Танські, Василь Капніст та інші. Не кажучи вже про вельми поширену при призначенні на полковництво практику «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, що в таких випадках у ролі сторони, яка закликала, виступало не товариство того чи іншого полку, де існувала ця старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд чи царська влада.

Тож нікого вже не дивувало, що, скажімо, полковником у Переяславському полку в другій половині XVII ст. були вже згадані раніше «волох» Райча Дмитрашко[23], котрий, прийшовши на українські терени з Придунав'я на чолі півтисячі «товариства хоругвей волоских», перш ніж прийняв у 1667 р. полковий уряд на Лівобережжі, служив під командою правобережного — брацлавського — полковника Василя Дрозда (Дрозденка), а на Лівобережжя перебрався лише наприкінці 1665 р. Так само і попередня служба його наступника на полковництві Леонтія Полуботка протікала хоч і на Лівобережжі, але в Чернігівському полку. Вписується в такий стан речей і обрання на полковництво в той же самий Переяславський полк Івана Лисенка, котрий перед тим очолював Стародубський полк. А Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. полковий уряд в Київському полку, встиг побувати на полковництві в Чигиринському (1677–1678) та Стародубському (1678–1681) полках[24]. Так само з Правобережжям була пов'язана й служба призначеного у грудні 1688 р. гетьманом Іваном Мазепою полковником до Переяслава Якима Головченка, котрий перед цим посідав посади черкаського полковника і генерального осавула в уряді правобережного

---

[21] Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д. Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2. Москва, 1859. С. 146–147.

[22] *Лазаревський А*. Полтавщина в XVII веке // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Ч. 1. Киев, 1892. С. 371.

[23] Насправді ж рід Дмитрашків походив із трансильванських сербів (*Сокирко О.* Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 411).

[24] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 192 (прим. 7).

гетьмана Петра Дорошенка[25]. А вже у першій чверті XVIII ст. сотник Глухівської сотні Ніжинського полку вихрест Андрій Маркович переміщується на полковництво до Лубенського полку.

Черговими прикладами нехтування букви закону щодо обов'язкової належності кандидата на певний полковий уряд до певного регіонального козацького співтовариства є випадки з нащадками гетьманських родин. Так, як пам'ятаємо, сини гетьмана Самойловича — Семен, Яків і Григорій — очолювали Стародубський і Чернігівський полки, а гетьмана Апостола — Павло і Петро — відповідно Миргородський і Лубенський. Подібних випадків в адмініструванні Української держави з часом стає так багато, що їх уже не можна класифікувати як винятки із загального правила, радше — як звичну практику, що успішно ігнорувала давно застарілий припис.

Проте козацька старшина, принаймні південних полків Гетьманату, все ж доволі дражливо ставилась до цієї тенденції. Так, генеральний суддя Іван Чарниш тримав злобу на гадяцького полковника Михайла Милорадовича не лише за те, що він був призначений на уряд, що належав перед тим Чарнишу, але й через те, що той був іноземець. Принаймні саме так стверджував у поданій на ім'я царя Петра I чолобитній ковалівський сотник Гадяцького полку Афанасій Кіцеш (до слова, зять Чарнишу по вдові його брата)[26].

Негативні конотації вчуваються і у тексті звернення полкової старшини Прилуцького полку до гетьмана Скоропадського з приводу можливого призначення до них царською владою на полковництво Гната Галагана в 1714 р. Згідно з пізнішим свідченням полкового осавула Панкевича, старшина, щойно довідавшись про цю новину та «видя, что тот полковник *не их полку родимец* (виділено нами. — *Авт*.) и никаких там своих грунтов не имеет, просили гетмана и стольника Протасьева, чтоб он обид и налогов им, полчанам, не чинил»[27].

Що цікаво — реагуючи на такі настрої товариства, колишній полковник гадяцький, а наразі генеральний суддя Іван Чарниш, плекаючи надії повернутися на полковий уряд, щоправда, цього разу в Стародубський полк, в 1718 р. «сторговал за 200 талеров» у колишнього сердюцького сотника Миколи хутір на теренах цього полку. Чи саме такі

---

[25] *Корнієнко М., Кривошея В.* Персональний склад старшини Правобережних полків (1648–1676 рр.). Київ, 2000. С. 38; *Павленко С*. Оточення гетьмана Мазепи... С. 27.

[26] *Модзалевский В*. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. 1904. № 3. С. 3.

[27] Цит. за: *Лазаревский А*. Описание старой Малороссии. Т. 3: Прилуцкий полк. С. 36.

мотиви були в цьому майновому придбанні Чарниша — за браком джерел сказати важко. Але принаймні тамтешній полковник Жоравко, у котрого, до слова, на той час були вельми складні стосунки з гетьманським урядом Скоропадського, «відчитав» ситуацію саме так. І, як скаржився наказному гетьману Павлу Полуботку вказаний сердюк, за той продаж полковник Миколу «непомалу ганил» і навіть «за таковой торг в вязеню держал», закидаючи, що через його дії «судія почал кустится в полку стародубовском, з намеренім на полковництво»[28].

Доволі переконливим свідченням негативного ставлення в суспільстві до практик призначення полковником не місцевого старшини, не «їх полку родимця» можуть бути формулювання, включені до колективної скарги, яку подала на ім'я російського міністра при гетьманському уряді Данила Апостола — стольника Федора Наумова лубенська полкова старшина на свого полковника Андрія Марковича (щоправда, на той час в останнього за указом Верховної таємної ради полковницький пернач було відібрано та ініційовано кампанію «освидетельствования о поступках его в бытность его при том полку»[29]). У поданій лубенською старшиною скарзі серед іншого наголошувалось на тому, що з тих пір, «как открыт был Лубенскій полк», на полковництво завжди обирались «вольными голосами» люди «достойные», причому «из своих полчан». За результатами такої селекції лубенцям «никогда не бувало от них народу отягощенія». І лише в теперішні часи, коли «промоторством гетмана Скоропадского» «в чин лубенського полковничества» було зведено колишнього їхнього очільника Андрія Марковича — гетьманського шурина, але для полку людини «чужої», «тогда не только нынешних времен никем неслыханныя, но и за державы лядской и за жидовскаго тогдашняго арендаторства едва ли творились таковыя тяготи, налоги и обиды, какіе чинились от него, Марковича, в полку всему народу, которій от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился»[30].

Як бачимо з тексту скарги, увага зверталась і на легітимність — з огляду на побутування традиції — обрання на полковництво «своїх» людей «достойних», від яких не спостережено ніяких надуживань, та неправильність «промоторства» гетьмана в справі полковницької елекції, особливо якщо мова йде про «чужу людину», від якої полчанам чиняться ось такі нестерпні обтяження податками, «роботизнами» й образами.

---

[28] *Лазаревский А*. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. С. 47.

[29] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 2. Киев, 1895. С. 17.

[30] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. XI. Киев, 1896. С. 344; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. 1884. № 1. С. 57.

Що характерно, саме в контексті розгортання справи Андрія Марковича в практичних діях старшини спостерігаємо повернення до вимоги кінця 50-х років XVII ст. щодо заборони вихрестам посідати високі старшинські посади в Гетьманаті. Уперше про це згадується влітку 1723 р., тобто через 64 роки після першої появи цієї норми в Переяславських статтях 1659 р. Тоді в таборі на р. Коломак, куди за наказом імператора Петра I «головний командир» фельдмаршал князь М.М. Голіцин вивів козацькі полки з України, аби уникнути хитань серед козацтва у зв'язку з викликом до Петербурга наказного гетьмана Павла Полуботка та генеральних старшин Івана Чарниша і Василя Савича[31], козацька старшина зібралась у наметі миргородського полковника Данила Апостола для формулювання прохань до російської влади щодо «нужд общенародных». І в ході обговорення пакету найнагальніших питань, які потрібно було вирішити центральній владі (ініційована Апостолом акція вилилась в укладення так званих «Коломацьких чолобитних» 1723 р.[32]), старшина серед іншого розмірковувала і про «каких то жидах новокрещенных, явившихся в Малороссии»[33].

З контексту повідомлення випливає, що під останніми старшина якраз і мала на увазі вже згаданого вище лубенського полковника Андрія Марковича та його сина Якова Марковича, котрого батько вже неодноразово залишав наказним полковником Лубенського полку, незважаючи на те, що останній не мав ніякого досвіду адміністрування й, попри свій молодий вік, вельми пихато і брутально поводив себе у стосунках з місцевою лубенською старшиною (зокрема, старшина закидала молодшому з Марковичів, що він несправедливо декого із сотників саджав закованими в залізо на гармату)[34]. Прибувши за кілька днів по тому до Охтирки, де знаходилась штаб-квартира князя Михайла Михайловича Голіцина, генеральні старшини Василь Жураківський і Яків Лизогуб представили йому свої претензії щодо самоуправних дій лубенського полковника та його сина Якова, «который заведывает полком как бы отцовским имением». І навіть отримали від головнокомандувача російськими військами в Україні сигнал щодо визнання російською владою законності їхніх вимог. Зокрема, князь Голіцин звернув увагу на те, як би протиприродно виглядало, якби охтирський слобідський полковник, вирушаючи за межі полку, доручав полкові справи своєму сину, минаючи при цьому

---

[31] Ширше про мотиви акції див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998. С. 147–148.

[32] Там само. С. 151–154.

[33] Журнал енеральной канцелярии // Русский архив. 1880. № 1. С. 191.

[34] Там же.

охтирську полкову старшину. Утім, якихось практичних наслідків ця справа не мала. Й коли кількома днями після розмови Жураківського і Лизогуба з князем Голіцином до Охтирки прибув Яків Маркович, російський фельдмаршал запросив його до себе на обід, де той наодинці поговорив з високим царським сановником «о своей нужде», а по завершенні обіду князь «милостиво его отпустил»[35], залишивши на посаді наказного полковника лубенського, попри всю ту протиприродність ситуації, на яку він особисто звертав увагу буквально перед тим[36].

Загалом на полковництві в Лубнах Андрій Маркович залишався аж до 1727 р. Так само, власне, до цього часу для Лубенського полку звичною практикою залишалось і призначення за його відсутності в полку наказним полковником його сина Якова. Докорінних змін ситуація зазнає лише в середині 1727 р., коли «світлішому князю» Олександру Меншикову пощастило добитися опали для свого непримиренного супротивника — графа Петра Толстого. Не вдовольнившись засланням останнього, Меншиков вдається до репресій по відношенню до його родичів і свояків. На теренах Гетьманату це проявляється в тому, що в травні того року уряд ніжинського полковника було відібрано в сина опального вельможі — графа Петра Петровича Толстого, котрий до того ж доводився зятем екс-гетьманші Анастасії Маркович-Скоропадській. Через родинну близькість з нею, а також, вочевидь, через неприязнь до родини Марковичів миргородського полковника Данила Апостола (як пам'ятаємо, саме тоді призначеного новим гетьманом лівобережної України[37]), по волі Меншикова, втіленій у постанові Верховної таємної ради від 24 червня 1727 р., полковничий пернач було забрано і в Андрія Марковича. Реалізація ж постанови була покладена на Федора Наумова, призначеного тоді ж міністром при новому гетьманському уряді[38].

Історія з відстороненням Андрія Марковича від полковницького уряду знову активізувала проблему посідання євреями старшинських посад у Гетьманаті, причому на найвищому — імперському рівні. Коли князю Меншикову було представлено для попереднього ознайомлення таємну інструкцію міністрові при гетьманському уряді Федору Наумову,

---

[35] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 1. Киев, 1893. С. 40–41.

[36] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 57–58; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи. С. 57.

[37] Обставини цього дійства див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини… С. 276–295.

[38] РГАДА, ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 29, спр. 1780, арк. 92–96; Сборник Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1888. Т. 63. С. 270, 779 та ін.; *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 58–59.

як тому діяти в Україні, «свійтлійший» навпроти пункту щодо обрання в сотники і в інші чини «добрых людей» наказав дописати «кроме жидов», пояснивши при цьому, що «шурин Скоропадского — из жидов и много от него в полку его тяготи, так лучше его отставить». Саме в такій редакції 22 липня 1727 р. документ був офіційно схвалений членами Верховної таємної ради[39]. Утім, уже в серпні князь Меншиков потрапляє в опалу, і його було не лише віддалено від верховної влади в державі, а й вислано зі столиць та центральних районів Росії, в глушину. Що цікаво, загалом на долі Гетьманату опала Меншикова не позначилась кардинальним чином — курс на ліквідацію Малоросійської колегії та відновлення інституту гетьманства було продовжено. А ось Марковичам в умовах падіння їхнього чи не головного недоброзичливця на владному Олімпі Російської імперії таки вдалося суттєво пом'якшити репресії імператорської і гетьманської влади проти себе.

Щоправда, заданий князем Меншиковим з подачі Данила Апостола курс певний час розгортався за звичною інерцією. Так, указ Верховної таємної ради передбачав не лише позбавлення Андрія Марковича полковницького пернача, але й, як уже згадувалось побіжно раніше, ініціювання судового розслідування його службових зловживань: «отлучить от полка полковника Лубенского Андрея Марковича и освидетельствовать о поступках его в бытность его при том полку и о тягостях тому полку от него бывших»[40]. Реалізуючи наказ центральної влади, міністр Наумов поширив Гетьманатом свій наказ, «дабы всяк на Марковича жалобы за обидь, им указаннія, заносил, не посягая и не закрывая»[41]. Підбадьорена відставкою полковника Марковича, чи не першою проти нього почала свідчити лубенська полкова старшина, а слідом за нею скарги почали подавати сотники, окремі державці та цілі громади[42].

Невідомо, чим для Марковича могли б обернутися наслідки судового розслідування його службових зловживань і злочинів, якби не спочатку раптове падіння князя Меншикова, а по тому не досягнуті ним, разом з його, безперечно, непересічним сином Яковом, автором широко знаних «Дневных записок», успіхи в пошуку покровителів в оточені імператора та серед російських можновладців у Гетьманаті. Спочатку колишній лубенський полковник якимось чином переконав Федора Наумова, аби той у листопаді 1727 р. видав розпорядження, згідно з яким скарги на

---

[39] РГАДА, ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 29, спр. 1780, арк. 97–102.

[40] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 2. С. 17.

[41] Там же.

[42] Див.: *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 59–62; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи. С. 59–60.

протиправні дії Марковича приймалися лише від мешканців Лубенщини, «а с других полков не принимать»[43]. А по тому батько і син Марковичі, понад рік микаючись московськими дворами впливових царських вельмож, «поднося червонцы» в листах, у березні 1729 р. таки добились від Іноземної колегії постанови, що припиняла судове переслідування колишнього лубенського полковника — «О тягостях полчанам, чинишихся в работах и взятках, буде оно было, а по сказках старшинським прежде запретительного указа, того ради сіе оставляется»[44]. За цілою низкою звинувачень було ухвалено збирати додаткові докази, і лише за справою про самочинне заволодіння частиною міста Ромни — Засуллям – Маркович поніс відчутну втрату. Роменську окраїну ухвалили в нього відібрати та повернути до «відомства роменской городовий старшини»[45], щоправда, з часом і це рішення вдалося скасувати[46]. Що цікаво, саме того року, щоправда, вже в середині грудня, у листуванні Данила Апостола з Генеральним військовим судом обговорювались шляхи реалізації указу імператора про висилку «жидов з Малой Россіи», котрих у Глухові на той час було у великій кількості[47].

Загалом же Андрій Маркович, пройшовши через принизливу процедуру досудового слідства, втратив уряд лубенського полковника, але незабаром зійшов на щойно конституйований уряд генерального підскарбія[48]. Зважаючи на скоєне ним за тринадцять років майже безконтрольного врядування в Лубенському полку, таке поблажливе ставлення до нього Феміди викликало неабияке роздратування полчан. Особливо активним у вияві своєї негативної реакції на вирішення справи колишнього лубенського полковника був лубенський полковий обозний Мартос, котрий, за словами О. Лазаревського, натерпівся від Марковича чи не найбільше, а також сам гетьман Данило Апостол. Гетьманатом навіть поширились чутки, що регіментар має намір підняти Лубенський полк та перестріти Марковича дорогою з Москви в Україну і, «не допуская до

---

[43] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 1. С. 17.

[44] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 59–62; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 1. С. 295.

[45] Там же.

[46] Дневник Якова Марковича. Т. 4. Киев; Львов, 1913. С. 45.

[47] Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Rękopisy, Rkps 270, s. 81.

[48] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. Чернигов, 1902. С. 133.

Глухова, уходить»[49]. Похвалки на здоров'я і життя новопоставленого генерального підскарбія чинив і лубенський полковий обозний, котрий, згідно інформації, якою володів Яків Маркович, спільно зі значковими товаришами Лубенського полку «согласился… яким либо образом убить родителя»[50]. Утім, жодних наслідків ці погрози не мали.

Аби завершити розмову про невдоволення полчан Лубенського полку призначенням до них полковником Андрія Марковича, варто звернути увагу на те, що лубенська полкова старшина, активно виступаючи в 1727 р. проти «промоторством гетмана Скоропадского», внаслідок чого був «произведен в чин лубенського полковничества чужой человек, шурин гетмана», за кілька років вкотре зустрілась і з виявом «промоторства гетмана», щоправда, цього разу Данила Апостола, і з фактом призначення на полковий уряд «чужого чоловіка», але цього разу вже не гетьманського шурина, а гетьманича — Петра Апостола, що представляв миргородський старшинський клан, але в силу обставин ще з молодих літ був «взят ко двору императорскому и находился при князе Меншикове»[51], тривалий час виконуючи службу у Москві та Петербурзі, а не у Війську Запорозькому.

Утім, справедливості заради варто також відзначити й те, що, за спостереженнями О. Лазаревського, Петро Апостол, перебуваючи на уряді в Лубнах, жодними насильствами над полчанами чи якимись серйозними службовими зловживаннями своє ім'я не зганьбив. Активний спротив полчан у його випадку могли викликати лише способи посідання ним полковничого уряду в 1728 р., а також його ефемерне урядування впродовж 1728–1730-х років. Зокрема, згідно з інформацією Якова Марковича, про призначення гетьманича на полковий уряд до Лубен було оголошено під час обіду імператора Петра II в гетьмана Апостола, що відбувся 7 квітня 1728 р. в Москві. Ось тоді государ і «пожаловал» Петра Апостола полковницьким чином, «к чему заговаривал некоторій камер-юнкер Алепли, бившій в кухмистрах при покойном господару волоском»[52]. А відбув полковник з Москви до Лубен, аби врешті-решт особисто приступити до виконання своїх функціональних обов'язків, лише влітку

---

[49] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 63; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи. С. 63.

[50] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 1. С. 303.

[51] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 63.

[52] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Т. 2. С. 209, 221.

1730 р., після коронації імператриці Анни Іоанівни, котра й видала йому дозвіл на від'їзд зі столиці на батьківщину[53].

Як уже згадувалось раніше, в гетьманування Данила Апостола загалом було актуалізовано питання призначення на старшинство, зокрема, на полкові уряди, іноземців. Так, 3 жовтня 1727 р. гадяцька полкова старшина супліковала на свого полковника серба Гаврила Милорадовича, котрий «нам нижей именованним полчанам гадяцьким чинит нужди и озлобление». Як причину цих «нужд» старшина називала те, що Милорадович є «іназемец», порядків їхніх не знає, а до того ж, лише нещодавно прибувши в Україну і не маючи за собою ґрунтів, намагається якомога швидше наздогнати в матеріальному плані старих, заслужених у війську полковників («хотячи с другими застарелими полковниками сравнятся в скорости обогатития»), насильно відбираючи землі в козаків і старшин, примушуючи козаків до виконання різних роботизн на свою користь, що є протиправним і раніше не чинилось. Через такі насильства «іноземця», стверджували автори супліки, козаки, «спродавши ґрунти в розні порозходилися полки, а з полку (Гадяцького) против прежнего не кому за тое будет службы войсковой отбувать». Тож старшина і товариство просили гетьмана «позволити нам подлуг обявлених Пресвітлим Его Імператорским Величеством указом волностей, волними голосами з межи своіх полчан кого на тот уряд полковничества достойних вибрати, а от его Милорадовича, яко порядков малороссійских незнаючого и служби весьма ежели случится войсковой поход немогущого, милостиво освободить, каби до последней чрез таковых его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»[54].

Супліку Гадяцького полку підписали суддя Мартин Штишевський, осавул Яків Потребич-Гречаний, другий суддя Григорій Грабянка, бунчуковий товариш Захарій Рощаковський, обидва полкових сотники Іван Піратинській і Василь Селецькій, а також сотники зіньковський, ковалевський, лютенський, опошнянський, комишанський, веприцький, рашавський, наказной куземський, кілька значкових товаришів.

Цікаво, що за деякий час, бажаючи надати супліці ще більшої суспільної ваги, до неї долучився цілий ряд впливових духовних і світських осіб Гадяччини. Супліканти повторювали прохання обрати на місце Милорадовича «способного и служить годного з межи гадяцьких полчан

---

[53] *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. С. 65.

[54] ЦДІАУК, ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, т. 1, спр. 541: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду, арк. 22–22 зв.

полковником определить по вашой всех нас духовних и мирських желанію, а ему Милорадовичу яко неспосібному, порядков малороссійских незнаючому и служити всем … не могущего отказать»[55]. Цього разу під проханням підписи поставили «Ясногорского Гадяцького монастиря ігумен Порфирий Константинович, Святопреображенского пустиноскетского монастиря ігумен Прокопій Бочковский, Алексей Яковлевич протопоп гадяцькій и опошнянский, Іванн Тимофеевич протопоп зінковский и намісник котелевский, намесник гадяцький с братией», а також знову полкові сотники — опошнянський, веприцький, ковалевський, наказной куземський. Додались підписи прапорщика полкового, ще один сотника зіньківського, городових отаманів Куземинки й отамана Лютенки, полкового дозорці, двох полкових завідовців і магістратського писаря[56].

Реагуючи на це прохання, гетьман викликав до Глухова Гаврила Милорадовича для «ответа» та спорядив до Гадяча своїх слідчих — миргородських полкових суддю та писаря — «для учинения розиску о починених чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидах»[57]. І вже після того, як було добуто необхідні докази вини полковника, гетьман наважився звернутися з проханням до імператора, наголошуючи на тому, що Милорадович «и хочай в том чину полковничества был еще немного, еднак полчане тамошние подали мне немало челобитен жалуючися на его полковника Милорадовича, что он им чинит обиды и налоги, привлекает козаков на свои приватные служби и работи, бранием разных з людей взятков, нещадными побоями и протчіми своими поступками и непорядками»[58].

Заразом Апостол просив і про відсторонення від уряду ніжинського полковника — російського офіцера Івана Хрущова, призначеного, до слова, вже за його гетьманування, 13 жовтня 1727 р.[59] Мотивував же гетьман своє клопотання, покликаючись на донесення з Ніжинського полку («як з полку мне доносять»), як нездатністю номінанта до ефективного адміністрування, так і вчиненими ним з перших днів свого перебування на уряді численними службовими зловживаннями та поборами: «Також и нежинский новопоставлений полковник Іван Хрущов не толко

---

[55] Там само, спр. 541а: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду. 1719–1730, арк. 4.

[56] Там само, арк. 4–5.

[57] Там само, спр. 541: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду, арк. 25 зв.

[58] Там само, арк. 45.

[59] *Пришляк В*. Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. С. 184.

до правленія полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен, но скоро прииехал в полк затеял здират з людей всякіе неуказаные стацийние побори и бральоніе, еще приказал во всем полку по сотнях собрат приблудние коні, чого прежде неводилося… Всего ради всепокорнейше прошу показать полков Гадяцкого и Нежинского казакам и посполству од таких означених полковников Милорадовича и Хрущова непорядочних и обидлывих поступков свою оборону и определение»[60]. Ще більш рясним є перелік службових зловживань ніжинського полковника в справах, порушених Апостолом проти Хрущова в Генеральній військовій канцелярії, в яких йшлося і про ув'язнення полковником без суду і слідства ніжинських купців-греків, і переведення останніх на виплату чиншу, неповернення взятого ним у борг у міщан містечка Салтикова Дівиця грошей, а в обивателів Дівицької сотні — борошна, неправомірний визиск з мірошника податку — половини «розмірового» з його «дідизного» млина, тощо[61].

Цікаво, що на відміну від гадяцької полкової старшини, котра апелювала до таких дражливих для імперської влади аргументів, як «Гавріил Милорадович іназемец» і нині «Всемилостівейшим Монаршим Пресвітлого Его Імператорского Величества Указом обявлено такое милосердіе, что прежніе права и волности привернени малороссійскому народу застали», натякаючи тим самим на порушення «малоросійських прав» при призначенні серба на полковництво до Гадяча[62], Данило Апостол обходив ці не вповні політкоректні питання і наголос робив на зловживаннях старшин.

Реагуючи на клопотання гетьманського уряду, імператор Петро II, «мїлосердуя о тѣх нашїх подданых, о козаках и посполїтом народѣ», 16 липня 1728 р. викликав Гаврила Милорадовича до Москви для розслідування його зловживань[63], а 29 липня 1729 р. видав указ, яким відсторонив від обов'язків гадяцького полковника: «Милорадовича от того полку отставить и на место его определить полковником из полчан по

---

[60] ЦДІАУК, ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, т. 1, спр. 541: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду, арк. 45.

[61] *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. С. 186–187.

[62] ЦДІАУК, ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, т. 1, спр. 541: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду, арк. 22.

[63] Там само, оп. 1, справа 48б: Указ Петра II про заборону старшині чинити утиски і привласнювати майно козаків і посполитих та про відправку до м. Москва гадяцького полковника Милорадовича для розслідування його зловживань, арк. 1.

общему всех духовних и мирських хотению». Цікаво, що в указі не лише йшлося як про доведений факт, а й вказувалося на те, що серб «и сам в том полку полковником быть не желает»[64]. А ось в Івана Хрущова бажання покинути полковництво не виникло й він надалі залишався на уряді, ігноруючи численні закиди щодо його невідповідності посаді, які лунали з вуст Апостола на адресу «ласкавого приятеля, пана полковника ніжинського».

Одночасно з кампанією, спрямованою проти Милорадовича й Хрущова, гетьман ініціював переобрання й полковника переяславського — «волоха»* Василя Танського. Однак лише наприкінці життя Апостолу таки вдалося здобути тактичну перемогу й ініціювати судовий розгляд справи свого опонента в імперському слідстві, чому немалою мірою йому допоміг сприятливий збіг обставин.

Ініційовані гетьманом Апостолом особисто чи через його агентів справи проти полковників Андрія Марковича, Гаврила Милорадовича, Івана Хрущова та Василя Танського стали першою та водночас останньою хвилею в боротьбі гетьманського уряду з насильствами представників полковницької корпорації Гетьманату. Як бачимо, для декого з полковників наслідки такої ініціативи гетьмана були доволі плачевними. Дехто ж з них зумів відкупитись і всерйоз не постраждав від цих ініціатив. Для полковницької ж корпорації загалом ця активність гетьмана стала певним застереженням — якщо не в сенсі усвідомлення недопустимості зловживань владою, то принаймні нераціональності протиставлення своєї влади владі гетьманського проводу. І в наступні десятиліття, аж до ліквідації автономії Гетьманату, подібного роду розслідувань не спостерігаємо.

Звичайно, варто визнати, що відсутність згадок про серйозні масові службові зловживання полковників могла бути пов'язаною й зі змінами в структурі влади загалом. Адже після смерті Данила Апостола гетьманська форма володарювання де-факто ліквідовується, а російська влада, яка заповнює утворену внаслідок цього порожнечу, звикла діяти в іншому, аніж це було характерним для «класичного» Гетьманату, владному полі. Процеси централізації й абсолютизації влади, що були домінуючими для розвитку владних відносин Російської імперії, істотно звужували можливості для посилення владних центрів місцевого рівня на шкоду всевладдю центральних органів влади.

---

[64] Там само, оп. 3, т. 1, спр. 541а: Справа про усунення полковника Гадяцького полку Гаврила Милорадовича за зловживання від уряду. 1719–1730, арк. 16–17.

* Самі ж Танські виводили свій родовід з молдавського боярства

Viktor Horobets
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor, Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)
victor_gor@ukr.net)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

В'ячеслав Станіславський
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
vvslavaua@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4688-5978

ПОДІЛЛЯ І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1702–1704 рр.: КІЛЬКА СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕБІГУ ТА ЗВ'ЯЗКІВ З МІЖНАРОДНОЮ ПОЛІТИКОЮ*

Повстання в Правобережній Україні проти влади Речі Посполитої, яке розпочалося влітку 1702 р., восени поширилося на терени Київського, Брацлавського, Подільського та на південь Волинського воєводств. Семен Палій з наближеними до нього іншими очільниками виступу прагнули відновити Українську державу часів Богдана Хмельницького[1]. Відомою є заява Самуся у розмові з королівським посланцем (за даними М. Костомарова, з представником коронного гетьмана Ієроніма Августина Любомирського) про його плани звільнення українських земель від польської влади: «… тоді будемо королю і Речі Посполитій зичливими та вірними, коли побачимо, що й ноги польської тут на Україні від Дніпра до Дністра і уверх по саму Случ не буде»[2]. На початку серпня 1702 р. Семен Палій писав гетьману Івану Мазепі про напади селян на шляхту та її маєтності

---

* Публікацію здійснено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу імені Юліуша Мєрошевського (Publikacja powstała w ramach programu stypendialnego Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego.

[1] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 200.

[2] *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. С. 140. У дослідженні М. Костомарова даний вислів подано так: «Ми тоді будемо зичливі королю і Речі Посполитій, коли у нас в усій Україні від Дніпра до Дністра і уверх до ріки Случі не буде ноги лядської» (*Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 224).

від Подністров'я і Ягорлика до Дніпра та про звернення шляхти до нього по захист[3].

У перші місяці повстанці зайняли Богуслав, Корсунь, Лисянку. У жовтні–листопаді 1702 р. вони заволоділи Вінницею, Немировом, Бердичевом, Баром. Особливим здобутком було взяття Білої Церкви, облога якої тривала з 2 вересня до 10 листопада. Після взяття Бара, під час боїв за Меджибіж, козаки говорили про подальший похід на Кам'янець-Подільський. Відомо про козацькі напади наприкінці листопада — на початку грудня на Дунаївці, Зіньків та Сатанів[4]. Як висловився Микола Костомаров, «міста за містами, села за селами вибивались з-під панування власників і скоро повстання доходило вже до Кам'янця»[5].

Про події на українських теренах у 1702 р. зберіглася цікава інформація, яка потрапила до російського представника в Туреччині і є свідченням уваги на північних рубежах Османської імперії до перебігу повстання, а особливо до ситуації навколо Кам'янця-Подільського. Отже, 14 січня 1703 р. єрусалимський патріарх Досифей II передав послу Петру Толстому відомості, які отримав від мультянського (валашського) господаря Костянтина Бринковяну. Резидент господаря, який перебував при Юсуф-паші, сповіщав, що дізнався від татар-липків з Бендер про великі збитки, завдані полякам С. Палієм, про захоплення полковником Поділля з околицями Кам'янця, за винятком самого міста: «і нібито взяв всю подільську Україну і місце кам'яно подільське, лише Кам'яно Поділець залишився». Згідно з цією ж інформацією, понесені втрати змусили поляків звертатися через свого посла по допомогу до кримського хана, але хан відмовив, пославшись на відсутність такої можливості. Також татари-липки розповіли, що їх відправляли під Кам'янець-Подільський, аби захопити «язика», проте безуспішно[6].

Питання татарської допомоги, як видається, потребує більш уважного розкриття. Воно не лише витало на рівні новин чи чуток, але також, що з'ясовано дослідниками, виглядало можливим для реалізації, оскільки

---

[3] *Сергієнко Г. Я.* Назв. праця. С. 135–136.

[4] *Антонович В.* Последние времена козачества на правой стороне Днепра. По актам с 1679 по 1716 год. Киев, 1868. С. 121–126, 132–134; *Костомаров Н.* Указ. соч. С. 222–226; *Сергієнко Г. Я.* Назв. праця. С. 136, 142, 144–145, 147, 149; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. S. 156, 160–162; *Wagner M.* Walki polsko-kozackie na prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1702–1704 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. XL. Białystok, 2003. S. 138, 140–145.

[5] *Костомаров Н.* Указ. соч. С. 223.

[6] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 24–24 об., 26. (Документ публікується у додатку до статті).

відомо про налаштованість щодо звернення про підтримку з боку ханату низки впливових осіб з верхівки Речі Посполитої. Збереглися свідчення, що в листопаді-грудні 1702 р. новини зі Львова та Кракова повідомляли про очікування допомоги від Буджацької Орди[7]. Є інформація про звернення до татар від Київського воєводства[8]. Та найбільше важили заходи представників політичної влади держави.

У середині листопада 1702 р. великий коронний гетьман І. Любомирський в листі до ради сенату, яка збиралася в Торуні за ініціативою Августа II, оголошував про направлення на боротьбу з повсталими українцями польного коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського. Втім, побоюючись, що польських сил не вистачить, він пропонував негайно закликати на поміч татар, з тим, щоб хан виставив військо вже тієї зими. При цьому, не очікуючи рішення Торунської ради, того ж місяця І. Любомирський скликав у Львові нараду із кількох сенаторів, серед яких був генерал коронної артилерії, краківський воєвода і одночасно кам'янецький староста Марцин Контський. Серед пунктів, прийнятих на цій нараді та спрямованих до короля в Торунь, йшлося й про надання повноважень І. Любомирському на ведення через посольство переговорів з кримським ханом про збройну допомогу проти козаків відповідно з трактатом, укладеним з ним в листопаді 1700 р. Якраз у той час в Буджаці перебувало кілька десятків тисяч татар, готових до виправи на користь тієї сторони, яка би була готова їм заплатити. Ухвали, які були прийняті у Львові, в тому числі й пункт про допомогу татар, знайшли підтримку в примаса Міхала Стефана Радзейовського. В грудні 1702 р. примас відправив до хана власноручного листа щодо направлення на допомогу Речі Посполитій кількох тисяч добірної орди[9].

Натомість Торунська рада, яка відбулася наприкінці листопада — в першій половині грудня 1702 р., рішуче відкинула можливість будь-яких домовленостей з повсталими українцями та з татарами, вимагаючи від гетьмана, аби він вирішив питання тими силами, які вже були в його

---

[7] Perdenia J. Op. cit. S. 158.

[8] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). Ч. 3: Акты о козаках (1679–1716), Т. II. Киев, 1868. С. 462.

[9] *Piwarski K.* Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny. Kraków 1929. S. 94–96; *Perdenia J.* Op. cit. S. 170–172; *Affek M.* Adam Mikołaj Sieniawski wobec polityki Augusta II w latach 1701–1705 // Przegląd Historyczny. T. LXXX. Warszawa, 1989. Zesz. 3. S. 444–445; *Porazinski J.* Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710). Toruń, 1999. S. 21; *Salamon P.* Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). Zarys biograficzny. Kraków, 2013. S. 211–212.

розпорядженні. Відмова від допомоги татар була аргументована тим, що це порушить договір з Туреччиною та посприяє відновленню нападів з боку Кримського ханату. Тим самим були перекреслені й сподівання І. Любомирського та прикордонних магнатів на те, що вдасться змусити короля відмовитися від плану продовження війни зі Швецією разом з царем. Що ж до позиції хана Селім-Гірея I, який тоді, вже вчетверте, обійняв свою посаду, то він особисто був не проти надати допомогу Речі Посполитій, але подібна воєнна акція унеможливлювалася через політичні проблеми всередині Криму[10].

Тут варто згадати про ознаки зв'язку конфлікту на українських теренах з, так би мовити, великою європейською політикою, що дозволяє краще уявити місце Кам'янця і Поділля в її контексті. Спочатку доцільно взяти до уваги існування в Речі Посполитій угруповання, яке прагнуло війни з Росією, а також те, що цим питанням займалися шведська й французька дипломатії. Так, відомо, що, великий коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський та французький посол шукали шляхи до утворення антиросійської коаліції, яку мала очолити Швеція, що француз інтенсивно листувався з цілою низкою високопосадовців Речі Посполитої, і в тих планах певні розрахунки покладалися й на І. Мазепу[11]. Масштабності додає заява австрійського віце-канцлера Домініка Андреаса фон Кауніца ліфляндському дворянину на царській службі Йоганну Рейнгольду фон Паткулю восени 1702 р., що шведська дипломатія та її таємні польські прибічники планують спровокувати збройний конфлікт з Москвою не тільки Криму, а й Туреччини[12]. Вочевидь, тут пасує пам'ятати про описані вище спроби представників Речі Посполитої закликати на допомогу татар.

Далі йтиметься про зв'язок цих дипломатичних намагань із повстанням у Правобережній Україні. Десь на схилку осені 1702 р. царський посланець в Польщі Григорій Долгорукий писав Івану Мазепі щодо поширення чуток Карлом XII за порадами його прибічників у Речі Посполитій про наказ Петра I українському гетьману переправитися через Дніпро та зі значними силами — 20-тисячним військом — допомагати

---

[10] *Антонович В.* Указ. соч. С. 144; *Perdenia J.* Op. cit. S. 172; *Porazinski J.* Op. cit. S. 19, 21.

[11] *Perdenia J.* Op. cit. S. 146–147.

[12] *Королюк В. Д.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну (Восстановление русско-саксонского союза 1702–1703 гг.) // Ученые записки Института славяноведения. Т. VII. Москва, 1953. С. 230.

Самусю, і про те, що заколоти в Україні виникли з дозволу царя[13]. Про перехід І. Мазепи на правий берег зі вказаним числом сил розголошував також І. Любомирський[14]. Використання опозиційними Августу II силами повстання на Правобережжі в агітації проти Москви також змусило Г. Долгорукого припустити, що до розгортання цього руху в Україні причетні агенти Людовіка XIV, зокрема, дю Геро, що керівники повстання пов'язані зі шведами та їх польськими прибічниками. Схожі думки щодо діяльності шведів та польської опозиції Августу II існували й при його королівському дворі. А жемайтійський староста Григорій Огінский писав росіянам: «В нинішній війні свейській французька, свейська та інших наших самих же деяких панів польських, які є неприятелями королю польському, факція велике відвернення війську коронному і панам воістину великим, котрі на Поділлі і на Волині маєтності свої мають, учинила, збунтувавши і давши гроші двом козакам, Самусю і Палію, на котрих і частина війська коронного, і де не тільки коронні, але й литовські, Радивіли, Вишневецькі повинні суть сили домовні туди звертати, побоюючись, щоб маєтності їх не забрали і не попалили козаки»[15].

Зазначена вище нарада у Львові, що збиралася за ініціативою І. Любомирського, за визначенням Яцека Сташевського, була спробою групи магнатів, незадоволених політикою короля, знайти шлях до порозуміння Речі Посполитої зі шведським монархом. А потужно тиснув на І. Любомирського в цьому питанні шведський полководець, граф і довіренна особа Карла XII Магнус Стенбок[16]. Дієвим засобом такого тиску М. Стенбока на коронного гетьмана стало розташування в його маєтностях шведських частин, які ті володіння спустошували[17].

Вочевидь, боротьба зазначених політичних сил була на руку козацьким ватажкам. Український історик Володимир Антонович залишив таку оцінку тодішньої ситуації одним із найвідоміших правобережних козацьких очільників: «Палій, своєю чергою, вважав безладдя, яке виникло у Речі Посполитій, найкращою хвилиною для виконання своїх планів; тепер, легше ніж будь-коли, можна було здійснити думку про вигнання

---

[13] *Załuski A. Ch.* Epistolarum historico-familiarum. T. 3. Brunsbergae, 1711. P. 374–375; Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 495–496; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжа. Львів, 1938. С. 45; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. Москва, 2007. С. 155.

[14] *Załuski A. Ch*. Op. cit. P. 337; *Андрусяк М*. Назв. праця. С. 45.

[15] *Королюк В. Д*. Указ. соч. С. 234–235.

[16] *Staszewski J.* O miejsce w Europie: stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1973. S. 376.

[17] *Piwarski K*. Op. cit. S. 94.

шляхти з Волині, Поділля, Брацлавщини, про відновлення на цих теренах козацтва та про відторгнення їх від Речі Посполитої»[18].

Польські науковці звертали увагу також на те, що для власників значних маєтностей в Україні питання збереження тієї власності від повсталих українців мало більше значення, аніж протистояння з Карлом XII. Так, Казимир Піварський з цього приводу зазначав: «Варто до того ж пам'ятати, що придушення козацького бунту лежало значно більше на серці польських панів, маєтності котрих йшли з димом на Україні, аніж боротьба зі шведами»[19]. А Ян Віммер, описуючи реакцію заможних родин Речі Посполитої на повстання, писав: «Командири коронних військ, як Любомирські, Сенявський, Потоцькі та інші, володіли значними маєтками на тих теренах і для їх порятунку направили тепер проти повстанців всі сили, якими розпоряджалися, з глибини країни, не рахуючись з загрозою від шведської армії, що марширувала з-під Кракова»[20].

Повертаючись до перебігу збройної боротьби, треба зазначити, що вже в останні місяці 1702 — на початку 1703 рр. проти повсталих скеровуються сили Речі Посполитої, які значно їх переважали рівнем підготовки та організації. Повстанські ж загони діяли здебільшого розрізнено — кожен на свій розсуд, а крім того, значна кількість селян розійшлась на зиму по домівках[21]. За оцінкою Юзефа Гєровського, коронні війська в результаті кількамісячних боїв до березня 1703 р. «стримали подальші успіхи козаків, але, незважаючи на жорстокості (як таврування полонених обрізанням вух), не змогли придушити рух ані повернути усіх утрачених фортець»[22]. Зокрема, в руках повстанців залишалася Білоцерківська твердиня.

В листі Івана Мазепи до керівника російської дипломатії Федора Головіна від 16 березня 1703 р. йшлося про жорстокості, до яких вдавалися польські війська стосовно повсталого українського населення: «Поляки на Подністров'ї і Побужжі вчинили, що одних шибеницею, інших киданням на гаки, а інших вбиванням на кіл стратили, помщаючись за свої збитки та кровопролиття»[23].

---

[18] *Антонович В.* Указ. соч. С. 110.

[19] *Piwarski K*. Op. cit. S. 92.

[20] *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. Warszawa, 1956. S. 233–234.

[21] *Антонович В*. Указ. соч. С. 145–147; *Wimmer J.* Op. cit. S. 234–235; *Perdenia J.* Op. cit. S. 188–189. Детальніше про організацію й чисельність військ Речі Посполитої, спрямованих проти повсталих на Правобережжі українців див.: *Wagner M.* Op. cit. S. 146–148.

[22] *Gierowski J. A*. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Kraków, 2001. S. 253.

[23] *Сергієнко Г. Я.* Назв. праця. С. 163. Подібну за змістом цитату з повідомлення І. Мазепи до Москви в березні 1703 р. можна прочитати у книжці М. Костомарова:

Загалом на Поділлі та південно-східній Волині основні осередки повстання були ліквідовані до березня 1703 р., але Київщина перебувала під контролем повсталих[24]. Вже в квітні того року коронне військо почало відходити з українських теренів, де залишило залоги в замках, для участі у війні зі шведами[25]. Цей відхід спричинив нові виступи в Брацлавському та Подільському воєводствах[26].

Більш уважно придивляючись до стану справ на Поділлі, варто пам'ятати, що саме тут, в слабко ще заселених Брацлавському та Подільському воєводствах розпочалися перші селянські рухи[27]. І що Поділля стало одним з високоактивних регіонів повстання: «Довго шляхті та євреям у Поділлі не було ніяких засобів порятунку, крім втечі», — зазначав М. Костомаров[28]. Образно охарактеризував стан справ В. Антонович: «Відчуваючи своє безсилля, шляхта кинулася тікати на Волинь чи вглиб Польщі, за нею бігли і євреї: втікачі розносили перебільшені звістки про козацькі сили і збуджували панічний страх; за їхніми словами, відновилися часи Хмельницького; вони розповідали, що в Поділля увірвалися три загони, кожний не менше 30000 осіб…»[29].

Зрозуміло, що представників влади Речі Посполитої в такій ситуації перш за все переслідувала думка про стан справ у найважливішому осередку регіону. Є дані, що ще в 1700 р. верхівка цієї держави звертала увагу на безпеку Кам'янця-Подільського в зв'язку з потенційною загрозою від С. Палія — на засіданні ради сенату було вирішено зміцнити місто, а також Окопи святої Трійці[30].

Чимало спроб організувати свій захист зробила й подільська шляхта. Так, в червні 1702 р. на сеймику Подільського воєводства шляхтичі прийняли рішення зобов'язати представників місцевої влади у селах під загрозою покарання на смерть заарештовувати учасників повстання і всіх, кого підозрювали в підтримці повсталих, та відправляти їх до Кам'янця; тоді ж шляхта зверталася по допомогу військами проти повстанців до

«Поляки не тільки над козаками, але і над усім руським народом, який знаходиться у них під владою, вчиняють по-тирански. Це показали недавні справи їх в Подністров'ї та в Побужжі, де вони, помщаючись за колишній заколот народний, багатьох стратили, інших вішали, других кидали на цвяхи чи садили на кіл» (*Костомаров Н.* Указ. соч. С. 236–237).

[24] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. С. 202.

[25] *Wimmer J.* Op. cit. S. 239.

[26] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. С. 203.

[27] *Perdenia J.* Op. cit. S. 141.

[28] *Костомаров Н.* Указ. соч. С. 230.

[29] *Антонович В.* Указ. соч. С. 138.

[30] *Perdenia J.* Op. cit. S. 122–123.

великого коронного гетьмана; в липні на сеймику було вирішено, що ще того місяця під містом мало зібратися посполите рушення[31]. Завершилася ця ініціатива реєстром «всього лицарства Подільського воєводства»[32]. З закликами про ополчення шляхти під Кам'янцем та Летичевом в середині вересня 1702 р. виступав і подільський підкоморій Ян Марцин Богуш[33].

20 вересня 1702 р. подільська шляхта, яка на той час створила конфедерацію, ухвалила інструкцію для своїх посланців до А. Сенявського. У ній зазначалося, що воєводство «знову знаходиться у великій небезпеці» через дії «зухвалого селянства», яке підкоряє собі міста і села, починаючи від Богуслава, та дедалі більше зміцнюється. Передавалися чутки, що повсталі, досягнувши Меджибожа, хвалилися, що дійдуть і до Кам'янця, «з усією їх силою та зброєю», де вже в околицях почали повставати селяни. Шляхта визнавала свою безпорадність перед повстанцями: «…і цій небезпеці наші сили не можуть протистояти і не можуть стримувати це зло», а тому посланці мали клопотатися про допоміжні війська, про розпорядження щодо налагодження взаємодії між командирами військових загонів, які знаходилися в Кам'янці, та організацію розвідувальних заходів. Додавалися й прохання про звернення до молдовського господаря Костянтина Дуки та українського гетьмана Івана Мазепи щодо стримання напливу охочих до повсталих, а також клопотання щодо забезпечення платнею міської залоги з огляду на те, що це могло вплинути на її поведінку у випадку небезпеки[34]. Рішення про військовий збір шляхти під Кам'янцем, про заходи для розправи з повсталими приймалися й у листопаді 1702 р.[35] Натомість православні шляхтичі подекуди повсталих підтримували[36].

В самому Кам'янці з підозрою ставилися до українського населення, звучали навіть заклики до розправи над українськими міщанами. У вересні 1702 р. в місті розглядалася судова справа з обвинувачення українця Теодора Бродакевича в підбурюванні ним членів боднарського цеху — він нібито говорив, що чув від когось з поляків про необхідність вирізати

---

[31] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 423–427, 428–430.

[32] Там же. Ч. 8, Т. II: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. Киев, 1894. С. 151–159.

[33] Там же. Ч. 3, Т. II. С. 451–452.

[34] Там же. С. 457–459; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: документы и материалы в трех томах. Т. III: 1673–1711. Москва, 1970. С. 167–172.

[35] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 468–469, 478–481.

[36] *Антонович В*. Указ. соч. С. 119–120; *Сергієнко Г. Я*. Назв. праця. С. 155–156.

українців до приходу козаків, а до цього ще й ніби мовив, що треба діяти на випередження — вирізати ксьондзів і поляків[37]. Такі настрої, звісно, спричинювали певну напругу, однак далі таких чи інших розмов справи не йшли.

З початку жовтня 1702 р. до Львова надходила інформація про неспокійні настрої кам'янецьких селян. А в новині зі Львова від 14 листопада говорилося про те, що селяни за Львовом і на Поділлі, чуючи про успіхи козаків, погрожували полякам, що будуть «бродити у їхній крові», натомість поляки сподівалися на 45 тис. татар, яких просило про допомогу Волинське воєводство і про яких говорили, що вони вже перейшли Дністер. Слушним видається припущення Ренати Круль-Мазур, що розголошення шляхтою інформації про заклики татарського війська на допомогу було розраховане на заспокоєння селян[38]. Саме ворожим налаштуванням селянства в околицях Львова пояснював розголошення вістей про виклик татар через Волинь до Руського воєводства також польський історик Ян Перденя[39].

Відомо й про інші заходи в Кам'янці-Подільському, метою яких була стабілізація політичної ситуації в регіоні. Першим прикладом є використання військових із самого міста для посилення навколишніх поселень — восени 1702 р. в Дунаєвецькому ключі перебувало 100 піхотинців з Кам'янця з регіменту каштеляна, що було зроблено в широкому контексті заходів Речі Посполитої, спрямованих на протистояння з повсталими українцями[40]. Другим прикладом є відправка депутата від польського магістрата Кам'янця-Подільського на сейм в грудні 1702 р. із завданням клопотатися про те, аби українці підпорядковувалися польському праву, що було викликане недовірою до них[41]. Третім прикладом є невдала спроба віднайти додаткові грошові ресурси. Зібрання подільської шляхти в грудні 1702 р., незважаючи на існування пільгового терміну для міста, ухвалило обкласти мешканців Кам'янця трьома податками, що, однак, викликало рішучі супротив і відмову міщан виконувати цю постанову з посиланням на рішення варшавського вального сейму 1699 р.[42] Йшлося

---

[37] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 455–456.

[38] *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków, 2008. S. 97.

[39] *Perdenia J.* Op. cit. S. 161.

[40] Ibid. S. 176.

[41] Архив ЮЗР. Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). Т. I. Киев, 1869. С. 203–205; Perdenia J. Op. cit. S. 166.

[42] Архив ЮЗР. Ч. 5, Т. I. С. 205–206; *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV — XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного,

про кілька видів податків задля здобуття засобів на підготовку до боротьби з повстанцями[43]. Відомо, що тоді ж міщани брали участь в охороні Кам'янця[44]. Четвертим прикладом є намагання різко скоротити тривалість слобід. Нагадаю, що задля пришвидшення заселення спустошених війнами земель на Поділлі вже з 1699 р. з'являються слободи, мешканці яких звільнялися на визначений час від виконання певних повинностей на користь власників цих поселень. Однак вже в липні 1702 р. сеймик в Кам'янці-Подільському у своїй постанові відзначив, що піддані після тривалого проживання в одних слободах переходили в інші, чим дуже шкодили своїм панам — вводили їх у збитки і чвари. Шляхта мала підстави вбачати в довгій тривалості слобід одну з причин непокірної поведінки підданих, а тому вирішила обмежити привілейований період трьома роками. А вже в березні наступного року, коли найбільші осередки повстання у Подільському воєводстві було ліквідовано, тривалість слобід скоротили до одного року, на сеймику ж в грудні 1704 р. слободи взагалі скасували. Ухвали ці, однак, як свідчать приклади з документів, часто не виконувалися[45].

Важлива й непересічна сторінка з історії народних рухів під час повстання у Правобережній Україні пов'язана з діяльністю загону під керівництвом Федора Шпака. На Поділлі він з'являвся ще в листопаді 1702 р., причому прагнув відігравати роль арбітра між шляхтою та її підданими[46]. А на початку 1703 р., маючи на увазі загін Ф. Шпака, певний кореспондент у своєму донесенні зі Львова писав про новини з Сатанова і Меджибожа щодо появи там повстанців чисельністю аж до трьох тисяч осіб[47]. Вже незабаром цей загін опинився поблизу Кам'янця-Подільського, а його ватажок звернувся своїм листом до коменданта Яна Кошкеля. Як виглядає, обережність переважила над бажанням відкритого збройного протистояння в обох сторін. Лист Ф. Шпака до коменданта виглядав як намагання керівника загону пояснити свої дії, а водночас засвідчував прагнення до певного порозуміння. Ватажок повсталих називав себе полковником Війська Запорозького, заявляв, що діє за наказом короля, та висловлював заступництво за підданих, яких їхні «дідичні пани»

етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 113, 272.

[43] *Perdenia J.* Op. cit. S. 166.

[44] Архив ЮЗР. Ч. 5, Т. I. С. 200–202.

[45] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 430–431; 571; Ч. 2, Т. III: Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 гг. Киев, 1910. С. 145; *Крикун М.* Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2011. С. 419–422.

[46] *Król-Mazur R.* Op. cit. S. 100.

[47] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 520.

вважали бунтівниками[48]. Звісно, що представники міської влади аж ніяк не могли повірити зазначеній ідентифікації Ф. Шпака, а сприймали його загін як ворожу силу й готувалися до можливих сутичок. Однак зрештою комендант не наважився на військову операцію проти загону Ф. Шпака, бо мав замало сил, а також не був впевнений у поведінці українських мешканців міста, особливо в той час, коли виведе своїх людей на бій[49].

Є дані, які свідчать про певні протиріччя: повстанці з загону Ф. Шпака погрожували підпалити сіно та заблокувати підвіз дерева до міста[50]. Загалом же, попри переказане звинувачення цих повстанців інформатором зі Львова у повсюдних спустошеннях, а також у принагідних убивствах поляків і євреїв, він же зауважував цілком спокійну їх поведінку в околицях Кам'янця-Подільського: «Біля Кам'янця були за три милі: не чинили так шкоди, тільки їли, пили та коней годували»[51]. З погіршенням ситуації через наступ військ Речі Посполитої сили, очолювані Ф. Шпаком, відійшли за Дністер. Багато інших повстанців також пішло на молдовські терени, чимало приєдналося до С. Палія[52].

У лютому 1703 р. подільська шляхта зверталася до великого коронного гетьмана І. Любомирського через побоювання нових спалахів повстання з проханням про розташування в Кам'янці двох хоругв, котрі відсилалися до Бродів[53]. А десь у березні 1703 р. висланий з Кам'янця військовий загін розбив повстале угруповання козаків і селян (близько 300 осіб), яке, повернувшись з Молдови, мало постійне місце перебування на дністровському острівці біля Могилева, звідки й чинило вилазки. На тому острові повстанцями були зведені й певні табірні укріплення, які нападники зрівняли з землею[54]. Інформація про ці події, яка викладена в дослідженнях Яна Пердені та Ренати Круль-Мазур, дещо різниться від даних Марека Вагнера, який зазначив, що на острові отаборилися козаки С. Палія та селяни, які того ж місяця прибули з Фастова під Вінницю, де знищили відділ піхоти королівської гвардії та зайняли навколишні села, але вирішили відійти на південь, почувши про наближення коронних сил[55]. Загалом низка перемог над повстанцями, особливо

---

[48] Там же. С. 521–522.

[49] *Dr. Antoni J. (Rolle A. J.).* Na szpakowym szlaku. Opowiadanie z początku XVIII stulecia // Opowiadania. Ser. 4. T. 1. Warszawa, 1884. S. 111–112; *Król-Mazur R.* Op. cit. S. 100–101.

[50] *Król-Mazur R.* Op. cit. S. 100.

[51] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 520.

[52] *Антонович В.* Указ. соч. С. 148; *Perdenia J.* Op. cit. S. 185.

[53] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 536–538.

[54] *Perdenia J.* Op. cit. S. 206; *Król-Mazur R.* Op. cit. S. 104.

[55] *Wagner M.* Op. cit. S. 156.

значних, як під Вербкою та Ладижином в лютому 1703 р.[56], призвели до ліквідації козацького устрою на подільських землях[57].

Та навіть і в цих обставинах в травні 1703 р. серед кам'янецьких міщан фіксувалися проукраїнські настрої, причому в тих, які мали стосунок до міської влади — трьох православних членів ради. В протесті міського регента з цього приводу йшлося про невдоволення ліквідацією окремої української юрисдикції райців Івана Опученька, Федора Филиповича й Василя Фостика. Ці радці, як оповідає документ, «зневажають і зневажали» привілеї та конституції, даровані місту королями, за якими вони приєднані до однієї юрисдикції, а коли були обрані райцями, добровільно відлучилися, чим виразили невдячність республіці, а блага від невдячних треба забирати. Крім того, вони влаштовували «зрадницькі наради» по домах без відома представників польської влади. Особливо зауважувалось, що це чиниться в прикордонному місті, а тому треба пильнувати, аби в Кам'янці не сталася «якась зрада», особливо під час тодішніх бунтів та сум'ять[58].

Після розгрому повсталих українців в низці населених пунктів — Кам'янці-Подільському, Львові, Лабуні, Немирові, Барі, Ляхівцях, Полонному, Стрию, а також у Володимирському біскупстві — було залишено війська задля перестороги від нового повстання. За данними компуту війська Речі Посполитої, на червень 1703 р. в Кам'янці, а певно, і в околицях мали знаходитися піхотні частини польного коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського, генерала Міхала Брандта, великого литовського канцлера Кароля Станіслава Радзивілла, генерала Ернеста Раппе, ельблонгського каштеляна Яна Хризостома Чапського, кам'янецького каштеляна Никодима Жабоклицького. Загалом ці сили налічували близько 1300 осіб. Водночас Кам'янець покинув загін особистої охорони короля. Крім того, війська розташовувалися на польсько-турецькому кордоні[59].

Намагання ж подільської шляхти домогтися від молдовського господаря Костянтина Дуки видачі Ф. Шпака закінчилися невдачею[60]. А проте в червні 1703 р. козаки Ф. Шпака знову діяли на Поділлі[61], в серпні і у

---

[56] Ibid. S. 149–153, 159.

[57] *Чухліб Т.* Козаки і монархи: міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ, 2009. С. 437.

[58] Архив ЮЗР. Ч. 5, Т. I. С. 209; *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868. С. 177.

[59] *Wimmer J.* Op. cit. S. 240; Perdenia J. Op. cit. S. 196–197.

[60] *Dr. Antoni J. (Rolle A. J.).* Op. cit. S. 113–114; *Wagner M.* Op. cit. S. 156.

[61] *Wagner M.* Op. cit. S. 156.

вересні того року Ф. Шпак з'являвся в околицях Дністра, про що надходили новини з Кам'янця[62].

В наступному 1704 р. вступ допоміжних Августу II військ на терени, якими володіла Річ Посполита, зокрема, й перехід І. Мазепи на Правобережжя, спровокував значне піднесення селянського руху на Поділлі та Брацлавщині. С. Палій того року зайняв Немирів. Ф. Шпак тепер називав себе полковником Війська Запорозького та зазначав у своїх листах, що прибув на Поділля за наказом лівобережного гетьмана. Були очільники повстанців, які представляли себе царськими полковниками. В околицях Кам'янця перебував загін під проводом Ворони[63].

Небезпека змусила шляхту до прийняття низки рішень, які знайшли відображення в постанові сеймика Подільського воєводства в середині липня та в інструкції послам від цього ж воєводства до короля на початку серпня 1704 р. В постанові йшлося про загальне ополчення у воєводстві, прохання до короля щодо допомоги військами чи його звернення по сприяння до І. Мазепи, збільшення залоги в Кам'янці. Називалася цифра повстанців загону Ф. Шпака, який налічував, можливо, до 600 осіб; зазначалася різниця в реагуванні Ф. Шпака на універсали від російської та річпосполитської сторін — від князя Голіцина прийняв «з поцілунком», а від короля відкинув[64]. Інструкція ж спонукала до вирішення двох нагальних питань: направлення до Кам'янця-Подільського краківського воєводи і міського старости, надання допомоги на чолі з польним гетьманом для охорони кордонів воєводства[65].

Щодо відкликання Ф. Шпака, то інформація про те, як він виконував розпорядження І. Мазепи, різниться. За одними даними, український гетьман відкликав Ф. Шпака з полком з Поділля й прийняв його під своє командування, чим сприяв припиненню там повстання[66]. За другими даними, Ф. Шпак розпустив своїх людей та перейшов до лівобережного гетьмана вже без них[67]. З приводу ж розбіжностей в самоідентифікації Ф. Шпаком своєї політичної приналежності польський дослідник Юзеф Аполінарій Роллє висловився так: «…титулувався то полковником запорозьким, то полковником його царської величності, то врешті полков-

---

[62] *Król-Mazur R.* Op. cit. S. 104.

[63] *Костомаров Н.* Указ. соч. С. 254 (тут же зазначено, що Ф. Шпак походив з Умані); *Сергієнко Г. Я.* Назв. праця. С. 181–182; *Perdenia J.* Op. cit. S. 213, 214.

[64] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 635–639.

[65] Там же. С. 640–641.

[66] *Антонович В.* Указ. соч. С. 176.

[67] *Dr. Antoni J. (Rolle A. J.).* Op. cit. S. 120.

ником його королівської величності, як йому в даний момент було зручніше»[68].

Новина зі Львова від 29 вересня 1704 р. говорила про тривалу відсутність свіжої інформації з Кам'янця, небезпечні дороги та селянські напади в лісах[69]. Є дані про дії селянських та козацьких загонів у Подільському воєводстві і в 1705 р.[70] Того року шляхта воєводства клопоталася перед І. Мазепою щодо стримування від розбійницьких дій полковників Самуся, Іскри та Шпака, як і тих козаків, котрі покидали свої військові частини, щодо повного вирішення проблеми з опришками ("zniesienia imienia opryszkow z kraiow naszych")[71].

Підсумовуючи, зауважу спостереження, які видаються важливими з огляду на порушену тематику: по-перше, Поділля було одним з найважливіших регіонів повстанського руху; по-друге, існують ознаки впливу на розгортання повстання опозиційних Августу II політичних сил, а також Швеції та Франції; по-третє, ініціатива окремих представників верхівки Речі Посполитої щодо татарської допомоги проти повстання на Правобережжі, яка могла суттєво змінити політичну ситуацію в регіоні, не знайшла підтримки керівництва держави та зустрілася з відмовою з боку Кримського ханату; по-четверте, незважаючи на подекуди значні успіхі постанців, Кам'янець-Подільський, вочевидь, через свій оборонний потенціал не став ціллю їхніх нападів, а відтак залишався міцним осередком влади Речі Посполитої; по-п'яте, захисні ініціативи місцевої шляхти були малорезультативними, а рішучі поразки повсталим українцям спричинили надіслані значні сили держави, частина з яких і надалі залишалася в певних опорних пунктах, як і в Кам'янці, задля запобігання можливим новим виступам; по-шосте, крім окремих епізодів, які свідчать про співчуття повсталим, ситуація в Кам'янці-Подільському залишалася стабільною, що, певно, визначалося й значною зміною структури населення, яка відбулася після відновлення польської влади в 1699 р.

---

[68] Ibid. S. 110.

[69] РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1704. Д. 3. Л. 541 об. Згадана новина, разом з комплексом інших новин, була надіслана І. Мазепою з табору з-під Любара до П. Толстого в Константинополь 1 жовтня 1704 р.

[70] Архив ЮЗР. Ч. 3, Т. II. С. 666–669; Ч. 2, Т. III. С. 147–148.

[71] Там же. Ч. 3, Т. II. С. 684–686.

Додаток

Відомості, надіслані від представника мультянського господаря, який перебував при сераскері Юсуф-паші, до Костянтина Бринковяну

Про захоплення полковником Семеном Палієм Поділля, звернення поляків по допомогу до Криму і розвідку татар-липків під Кам'янцем-Подільським

Кінець 1702–початок 1703 р., без місця

Генваря в 14-де[72] прислал к послу письмо иерусалимской патриарх. […]

А в ведомостных письмах, которые писал к мультянскому господарю, боярин ево которой живет у бабинского сераскера Юсуп паши, а мультянской господарь, те ведомости прислал к патриарху иерусалимскому пишет. […]

В той же день приехал и Дурмуси ага из Силистры з двемя знаменами, одно с конницею, а другое с пехотою, конницы было 56 человек, в пехоте было 120, учинил и тот встречю, в тот же день еще пришли с Бендеря и с Белого города 13 знамен я заставил спросить липканов тех чтоб они спросили липканов бендерских, чтобы им сказали какия ведомости, и они им сказали, что Палей чинит много зла и и раззорение поляком, и бутто взял всю подольску Украину и место камено подольское, только Камено Подолец остался и что поляки послали посла в Крым к хану просить помощи, и хан им сказал не можем топерва пущай терпят, и липканы им сказали, что посылали их для языка под Каменицу и они не видали их, сказывают что побежали.

РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 24–24 об., 26.

Viacheslav Stanislavskyi
Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
vvslavaua@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4688-5978

[72] 1703 р.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Станіслав Келембет
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
НАН України
(Україна, Київ),
stas.kelembet@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2174-627X

СТАРШІ СИНИ ФЕДОРА ОЛЬҐЕРДОВИЧА, КНЯЗЯ КОБРИНСЬКО-РАТЕНСЬКОГО: МІЖ ЛИТВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКВОЮ

Кілька років тому була опублікована стаття С. Полехова, присвячена маловідомому литовсько-руському князеві Жедивиду, активна діяльність якого припадала на кінець XIV ст.[1] Автор переконливо з'ясував деякі питання, пов'язані з особою Жедивида, однак так і не дав конкретної відповіді на головне — про походження цього загадкового князя. Тим часом, на нашу думку, дане питання не є таким уже «безнадійним», як це в підсумку констатував московський дослідник.

Спочатку необхідно переказати основні тези статті С. Полехова (крім її останнього підрозділу, що не має прямого відношення до нашої теми). Отже, головним і цілком надійним джерелом про Жедивида є надзвичайно коротка грамота, обсягом всього у два з половиною рядки, де четверо литовсько-руських князів поручилися «оу великого корололя (Владислава-Ягайла. — *Авт.*) по Жедивуду, кня*з(*я) Ходорове с(ы)ну». Документ зберігся в оригіналі (його автентичний кириличний текст був опублікований лише 2011 р.), що в даному випадку має особливе значення. По-перше, палеографія та граматика грамоти виключають якісь інакші варіанти прочитань або тлумачень (гіпотези Я. Тенґовського, Т. Василевського), крім того, що Жедивид був сином князя Федора. Власне, саме так розумів зміст документа ще в середині XVI ст. Ян Замойський, укладач інвентаря краківського Коронного архіву, зареєструвавши акт як поруку *«pro Seduiodo Theodori Ducis filio».* Зіставивши цю реґесту з інформацією *Хроніки Биховця* (про неї див. нижче), Ю. Пузина визнав Жедивида сином Федора Коріатовича, князя подільського. По-

---

[1] *Polechow S.* Poręczenie za kniazia Żedywida a wydarzenia lat 1392–1393 w Wielkim Księstwie Litewskim // Zapiski Historyczne. T. 85, z. 3. 2020. S. 71–104.

друге, як з'ясував О. Груша шляхом порівняльного аналізу почерків «руських» документів кінця XIV — початку XV ст., поручна грамота за Жедивида належала перу Малохея, писаря короля Владислава-Яґайла. Однак ще 9 серпня 1392 р. Малохей написав одну з грамот Федора Коріатовича. Звідси С. Полехов робить висновок, що Малохей перейшов на службу до Владислава-Яґайла від Федора Коріатовича, причому це сталося між серпнем 1392 і вереснем 1393 р. (коли писар працював уже при королівському дворі). Відповідно, порука за Жедивида не могла з'явитися раніше за відзначений період[2].

Terminus ante quem укладення документа С. Полехов визначає, виходячи з біографічних даних про чотирьох поручителів за Жедивида. Перший із них, князь Ольґимонт (Гольшанський), востаннє згадується на межі 1389–1390 рр. Однак помер він, мабуть, не пізніше 1394 р. (на початку 1395 р. його син Іван був призначений воєводою київським), і досить вірогідно — не пізніше жовтня 1393 р. (коли Іван Ольґимонтович отримав подарунок за особистим розпорядженням Владислава-Яґайла). Останній із поручителів — Ян Бутавдович («Буконтович»), онук Кейстута Ґедиміновича, згадується як краківський кустош з 1389 й до смерті в 1402 р. Приймаючи ж до уваги ще деякі міркування, найбільш вірогідною датою поруки за Жедивида С. Полехов визнає літо–осінь 1393 р.[3]

Крім згаданого акту, решта інформації про князя Жедивида обмежується трьома епізодами з так званої *Хроніки Биховця,* написаної у 1520-х роках в оточенні головного литовського вельможі — Ольбрахта Ґаштовта (Gasztołda), воєводи віленського і канцлера Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). 1) У переліку синів великого князя Ольґерда, народжених від його другого шлюбу з княжною Вітебською, названий «Другии князь Иван Жадєвидъ, которыи мел Подолскою землю»[4]*;* «druhi kniaź Iwan Żedewid, kotory meł Podolskuiu zemlu»[5]. 2) Перед Грюнвальдською битвою 1410 р. «старшим гетьманом» литовського війська нібито був той же князь Іван Жедевид, брат Яґайла і Вітовта, а «дворним гетьманом» — пан Ян Ґаштолт; однак перший напередодні битви

---

[2] Ibid. S. 72–77.

[3] Ibid. S. 77–80.

[4] *Міхальчук Г.* Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносіны з «Хронікай Быхаўца» // Беларускі Гістарычны Зборнік = Białoruskie Zeszyty Historyczne. Т. 45. Беласток, 2016. С. 212 (публікація Вавельського списку, відкритого 2011 р., який представляє собою фрагмент *Хроніки Биховця*, переписаний руською кирилицею в другій половині XVI ст.).

[5] Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 32. Москва, 1975. С. 141 (*Хроніка Биховця,* опублікована Т. Нарбутом за рукописом XVIII ст., де первісний кириличний текст транслітеровано польською латиницею).

потрапив у «вовчу яму» й загинув, після чого загальне командування отримав Ґаштолт[6]. 3) На початку литовського правління Швитриґайла він арештував короля Яґайла, вимагаючи повернути до ВКЛ Подільську землю; на це Яґайло нібито відповів: «Brate miły, ja Podolskoie zemli w tobe ne otnimaju, ale jest bratanka nasza, otczyczka toiey zemli Podolskie, kniahinia Zoffija Żedywidowna, kniazia Mitka Zubrewickoho żena, kotoraia ż mne u w opeku sia polecała, iako stryiewi swojemu y obrony, yno aczkolwek ja ieie derżu, a wet że pożytki wsi ona na sebe beret'»[7].

Як справедливо констатує С. Полехов, у сучасній науці переконливо доведено, що автори кількох історіографічних творів, написаних в оточенні Ольбрахта Ґаштовта, «досить вільно конструювали минуле, керуючись актуальними політичними мотивами в рамках зростаючого розвитку генеалогічної свідомості литовського можновладства». До числа таких «конструкцій», які вочевидь суперечать інформації достовірних джерел, відносяться й повідомлення *Хроніки Биховця* про князя Жедивида. Цілком ясно, що він не міг бути ані сином Ольґерда, ані правителем Подільської землі. Однак Жедивид реально існував, і його дочкою, мабуть, дійсно була Софія — дружина князя Дмитра (Митька) Семеновича Друцького-Зубревицького. В такому випадку через цей шлюб Жедивид був предком «по кужелі» (прапрадідом) не кого іншого, як того ж Ольбрахта Ґаштовта: «Цей епізод міг виразно нагадувати читачам про споріднення Жедивида з Ґаштолдами. Але в основному про Жедивида пам'ятали вже настільки слабко, що його особа могла бути використана в кількох місцях *Хроніки* для поточних політичних цілей, у цьому випадку — для підвищення престижу роду Ґаштолдів, оскільки таким чином вони ставали не нащадками якогось маловідомого князя, а єдинокровного брата Яґайла».

Опис у *Хроніці Биховця* Грюнвальдської битви, зокрема, імена литовських і польських воєначальників, також не відповідають історичним реаліям. Однак «воєводу віленського і канцлера Великого Князівства Литовського цікавила не докладна реконструкція епізоду подій 110-річної давнини, а віднайдення у них гідного місця для своїх предків. Цьому мала слугувати розповідь *Хроніки Биховця*. Згідно з нею, на початку знаменитої битви литовським військом командував один предок воєводи віленського, знаменитішого походження (уявний син Ольґерда), але по кужелі. Натомість коли поламав ноги, заступив його інший — уже по мечу [чоловічій лінії]».

---

[6] Там же. Т. 32. С. 150–151.

[7] Там же. С. 153.

Цілковитою вигадкою є і твердження, нібито Софія Жедивидівна була «отчичкою тої землі Подільської», котра знаходилась під опікою Яґайла. Навіть якщо визнати Жедивида сином Федора Коріатовича (версія Ю. Пузини), то наділення його дочки «прибутками з Поділля було б мало правдоподібне, оскільки необачливо нагадувало б про претензії Коріатовичів на цей регіон, хоча [ті] в контактах з Польщею офіційно відмовились від них ще в 1403 р.». Мотив же вигадки у *Хроніці Биховця*, на думку С. Полехова, був таким: «Ольбрахт Мартинович Ґаштолд, гарячий прихильник самостійності та інтегральності литовської держави й одночасно вірний слуга династії Яґеллонів, хотів у якийсь спосіб виправдати відрив Західного Поділля від Литви, що здійснив Яґайло — дід Жиґимонта Старого, правлячого в час створення *Хроніки* […] У цьому випадку вдалося знайти виправдання для дій короля — ним виявилась турбота про дочку князя Жедивида, смертельно пораненого у знаменитій битві з хрестоносцями».

В підсумку дослідник констатує: «Можемо таким чином сміливо зробити з того висновок, що на початку XVI ст. про Жедивида пам'ятали "тільки те, що існував" […] Це дозволило використати образ князя Жедивида для піднесення престижу роду Ґаштолдів на сторінках літописних творів, що постали в оточенні одного з останніх його представників»[8].

У поручній грамоті за Жедивида чітко вказано, що його батьком був якийсь князь Федір. Як теоретичних «претендентів», С. Полехов розглядає Федора Коріатовича, Федора Ольґердовича, Федора Любартовича, Федора, брата Ґедиміна, а також Федора Даниловча Острозького і якогось Федора Мірклі (одного з поручителів за Гридька Костянтиновича в 1387–1390 рр.). Однак коло пошуків звужується, коли врахувати, що Жедивид — це типове литовське двоскладове ім'я, властиве ще для язичницької Литви. «Через те видається мало правдоподібним, щоб князь, який уже прийняв православне хрещення, надав своєму синові поганське ім'я, під котрим пізніше той був знаний у публічному житті. Через те при визначенні батька Жедивида варто звернути увагу на князів з іменем Федір, явно походження литовського, котрі могли ще мати також поганське ім'я, хоча б теоретично».

Федір Ольґердович належав до числа синів Ольґерда, народжених від його першого шлюбу з княжною Вітебською. «Всі сини Ольґерда від цього шлюбу, подібно як їхні діти, згадуються тільки під іменами християнськими […] Через те також є дуже мало правдоподібним, аби надав

---

[8] *Polechow S.* Poręczenie za kniazia Żedywida… S. 80–84.

він своєму синові ім'я литовське, навіть разом з християнським»[9]. Саме ця теза С. Полехова й видається нам помилковою, про що мова піде далі.

Коріат Ґедимінович, князь Новгородка-Литовського, ще в середині XIV ст. охрестився у православ'я з іменем Михайла. Всі його сини (загалом їх відомо вісім) також носили виключно християнські імена. Крім того, з родини Федора Коріатовича, яка разом з ним виїхала до Угорщини 1394 р., джерела згадують лише брата Василя, дружину Ольгу і дочок Анну та Марію. Федір Любартович на момент поруки за Жедивида був ще доволі молодим, народившись у 1360-х роках (і ніяк не раніше 1350 р.). Мало вірогідно, щоб у 1393 р. він міг мати повнолітнього сина. Та головне, його батько Любарт задовго до народження Федора був охрещений у православ'я з іменем Дмитра (не пізніше 1340 р.)[10].

У підсумку С. Полехов робить висновок, що з усіх відомих литовсько-руських князів, які носили ім'я Федір, батьком Жедивида могли бути лише двоє. 1) Федір, брат Ґедиміна, згаданий як такий у «нотатках митрополита Феогноста»; часто (але не завжди) його ототожнюють з літописним князем Федором Київським, згаданим під 1331 р. «У кожному разі той Федір, подібно як його брати, народився як поганин. Охреститися мав пізніше — в зв'язку з одруженням або зайняттям київського стола». 2) Федор Мірклі — маловідомий князь, який «уже наприкінці XIV ст. носив християнське ім'я, але на литовське походження вказує його друге ім'я або прізвисько, переказане писарем у формі „Миркли", котра походить від литовського *mirklys (mirklis)* — „той, хто часто, нервово моргає")». Не виключено також, що в Литві XIV ст. міг жити й ще якийсь князь на ім'я Федір, не згаданий у відомих нам джерелах[11].

* * *

До числа теоретичних «претендентів на роль» батька Жедивида можна було б додати також Федора Євлашковича — члена ради Дмитра-Корибута Ольґердовича, який поручився за нього перед Владиславом-Ягайлом у 1388 р. Щоправда, в тексті самого документа Федір Євлашкович князем не названий[12]. Однак наприкінці XIV ст. представники не дуже знатних князівських родів навіть в офіційних актах свій титул іноді

---

[9] Ibid. S. 84–86.

[10] Ibid. S. 86–87.

[11] Ibid. S. 87–88.

[12] *Розов В.* Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. С. 38, № 20 (за оригіналом).

пропускали[13]. Федір Євлашкович явно був братом *князя* Івана Євлашковича, який загинув у битві на Ворсклі 1399 р. Їхнє походження точно невідоме[14], але навряд чи таке могло бути литовським. Адже ім'я Євлашко, яке носив батько Федора та Івана — це зменшувальна форма християнсько-православного імені Євлах, Євлампій. Тобто Федора Євлашковича, як і Федора Даниловича Острозького, з числа можливих батьків литовського князя Жедивида також слід виключити.

Досить сумнівною видається й «кандидатура» Федора, брата Ґедиміна. Так звані «нотатки митрополита Феогноста», які коректніше називати «уривками Бенешевича», являють собою різнопредметні, зроблені різними почерками записки грецькою мовою. Та головне, їхні публікатори-перекладачі іноді дозволяли собі малопереконливі інтерпретації окремих слів. Як зазначала О. Русина, «в згадці про "Федора, брата

---

[13] Див. кілька прикладів: *Келембет С.* Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI століть. Вид. 2-ге. Кременчук, 2021. С. 80.

[14] О. Одноroженко атрибутує Федору Євлашковичу «Хворощі» одну з трьох печаток, які збереглися при грамоті 1388 р. Автор стверджує, що всього до документу було привішено дванадцять печаток, із яких збереглися перша, четверта і восьма. Очевидно, мова йде про четверту печатку, оскільки в тексті грамоти саме четвертим поручителем названий «Фєдоръ Євлашкович. Хвороща и с братомъ Иваном.» (*Одноroженко О.* Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель доби середньовіччя (друга половина XIV — XV ст.) // Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 16–17, рис. 20). Якщо прізвисько «Хвороща» дійсно відноситься до Федора Євлашковича, то його брат Іван — це не хто інший, як князь Іван Євлашкович, убитий на Ворсклі 1399 р. Фотознімок (низької якості) цієї ж печатки опублікував Ф. Пєкосіньський, але без указівки її порядкового номеру та атрибуції (*Piekosiński F.* O źródłach heraldyki ruskiej. Kraków, 1899. S. 19, fig. 13). Прорисовку печатного знаку Пєкосіньський зробив дещо інакше, ніж Одноroженко, явно бажаючи наблизити його до польського гербу «Syrokomla» (*Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. Kraków, 1899. S. 296–297, fig. 502, por. s. 23, 155–156). С. Кутжеба і В. Семкович відзначали, що всього при документі 1388 р. було десять печаток, із яких збереглися перша, третя й шоста; печатка, що нас цікавить, тут вказана як третя (Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków, 1932. S. 17, № 20). Справа в тому, що прорисовка Одноroженка (див. нижче рис. зліва) майже ідентична зі знаком на печатці князя Івана Городецького — другого поручителя за Жедивида Федоровича, який у середині XVI ст. зарисував Ян Замойський із підписом: «друга [печатка] хрест з аркою» (див. нижче рис. справа, опубліковано: *Polechow S.* Poręczenie za kniazia Żedywida… S. 73, przyp. 8). Якщо атрибуція Одноroженка вірна, то виходить, що Федір Хвороща та Іван Євлашковичі вживали той же печатний знак, що й Іван Городецький. Тоді йшлося б про молодших представників роду князів Городецьких (старший, князь Давид Дмитрович, у грамоті 1388 р. виступає найпершим поручителем за Корибута). Точне з'ясування даного питання потребує спеціальної архівної перевірки.

Гедиміна" кон'єктура "Κεντημήνος" — "Гедимін" є гіпотетичною, а відсутність князівського титулу при обох цих іменах (як і відсутність подібної інформації у джерелах) виразно промовляє проти такої ідентифікації»; «Втім, навіть визнання факту існування Федора — Гедимінового брата саме по собі не може бути підставою для його ототожнення з князем Федором Київським»[15]. Крім того, якби Жедивид Федорович був племінником Ґедиміна, тобто двоюрідним братом Ольґерда і Кейстута, досить дивним виглядало б мовчання про нього у джерелах другої половини XIV ст. (крім однієї поручної грамоти).

Разом з тим, С. Полехов занадто категорично виключив із числа можливих «претендентів» Федора Ольґердовича. Дійсно, п'ять синів Ольґерда від першого шлюбу в достовірних джерелах фігурують лише з християнськими іменами. Однак це зовсім не означає, що вони отримали такі уже при народженні. Найпоказовіший приклад старшого, Андрія: у 1342 р. Ольґерд, прибувши до Пскова, «приведе с собою сына своего Андрѣя, тако бо бяше имя ему молитвеное, а еще бѣ *не крещенъ*». І лише коли псковичі не змогли вмовити охреститися самого Ольґерда, він «окрести сына своего Андрѣя во святѣи Троицы в соборнои церкви и посадиша его на княжении псковичи»[16]. «Молитовне» ім'я надавалось людині незадовго до її хрещення. Згідно з руськими требниками XV–XVII ст., вікові особи, котрі виявили бажання охреститися, проходили спеціальний обряд, під час якого священник «виголошує молитву "в ней же и имя ему нарицаетъ" […] Після цього акту той, хто навертається, уже стає оголошеним (катехуменом. — *Авт.)* на протязі 40 днів» до прийняття хрещення[17]. Звідси ясно, що рішення про хрещення Андрія Ольґердовича, коли він отримав своє «молитовне» ім'я, було прийняте десь за кілька тижнів до прибуття Ольґерда у Псков — напевне, у зв'язку з планом литовського князя посадити сина на псковському столі. Інакше кажучи, до 1342 р. Андрій явно носив якесь інше, литовське ім'я, згодом забуте[18].

---

[15] *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. С. 47–48, 49–50. Про довільність тлумачень видавцями «уривків Бенешевича» див. ще: *Келембет С.* Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Т. XV. Київ, 2019. С. 143–144, прим. 12.

[16] Псковские летописи. Вып. 1. Москва; Ленинград, 1941. С. 18, 19; Вып. 2. Москва, 1955. С. 24, 25, 95, 96. Тут ці події помилково віднесені до 6849 р.; з *Новгородського І літопису* випливає, що насправді вони мали місце в 6850 березневому, тобто 1342 р. (*Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 297, 345, прим. 22).

[17] *Алмазов А.* История чинопоследований крещения и миропомазания. Казань, 1884. С. 118–119, 144.

[18] З цього приводу можна зазначити, що в *Хроніці Биховця* серед синів Ольґерда від першого шлюбу фігурує «Ви*н*кго*н*т Андреи», «Wingolt Andrey», нібито князь Труб-

Наступний приклад — руські імена Володимира-Василя Ольґердовича, князя київського[19]. Безперечно, вони «відсилають» до найзнаменитішого давнього київського правителя — Володимира-Василя Святославича, хрестителя Русі (а також його тезки, Володимира-Василя Всеволодовича Мономаха). Вкрай маловірогідно, щоб Ольґерд назвав сина такими символічними, яскраво вираженими «київськими» іменами (відразу двома!) раніше, ніж з'явилась чітка перспектива його княжіння в Києві. При цьому в наш час можна вважати доведеним, що Київ увійшов до складу ВКЛ приблизно одночасно з Брянськом, між 1357 і 1360 рр.[20] Володимир Ольґердович, який посів київський стіл, був тоді уже цілком повнолітнім, скоріше за все, народившись у 1330-х роках (кількома роками пізніше брата Андрія, оголошеного князем псковським у 1342 р.). Приймаючи, що Володимир і Василь — це первісні імена литовського

чевський (*Міхальчук Г.* Новы спіс… С. 212; ПСРЛ. Т. 32. С. 141). Але досить важко уявити, щоб автор 1520-х років пам'ятав «дитяче» ім'я Андрія Ольґердовича (до 1342 р.), забувши про його пізніше довге (кілька десятиліть) княжіння в Полоцьку. Тим більше, що цей автор знав і про Андрія Полоцького, але помилково назвав його сином Кейстута! Скоріше за все, в повідомленні *Хроніки Биховця* про «Вінкгонта-Андрія Трубчевського» дивним чином «переплелася» пам'ять про трьох синів Ольґерда: Вігунта-Олександра (князя Керновського, † 1392), Андрія та Дмитра Старшого, який у 1370-х роках реально княжив у Трубчевську.

[19] Друге, хрестильне ім'я Володимира Ольґердовича відоме з напису, вирізаного на срібних «обоймицах» гірсько-кришталевого хреста, який у 1910 р. зберігався «в скарбниці Ечміадзина» (Ечміадзинський кафедральний собор — головний храм Вірменської Апостольської Церкви). Очевидно, цей хрест був дарунком Києво-Печерському монастирю, звідки забраний татарами (під час погрому 1482 р.?). Я. Смірнов припускав, що «цей хрест був викуплений у татар якоюсь вірменською родиною, яка пожертвувала його невідомій нам церкві 40 мучеників у 1484 році (про що є на оправі відповідна замітка на вірменській мові)». Згідно з руським написом, хрест був подарований «князємь вєликимь кієвьскымь Володимєромь Олгєрдовичє[м] нарєч*(є)*номъ въ с[вя]томь крщѣ[ни]і Василиємь» (*Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период. Одесса, 1912. С. 37–38, прим. 4, приблизний прорис напису).

[20] *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 71–79; *Її ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. С. 41–55. Тут авторка, розвиваючи стару тезу В. Антоновича та М. Грушевського, переконливо доводить вигадку так званої «Гедимінової легенди» — оповідання «широкої редакції» литовсько-руських літописів про військові походи Ґедиміна на Русь, в результаті яких він нібито приєднав до ВКЛ Волинську та Київську землі. Це оповідання з'явилося в *Другому літописному зведенні ВКЛ*, зокрема його початковій «легендарній частині» (до смерті Ґедиміна включно), написаній лише в 1510-х роках. Вся «легендарна частина» насправді являє собою літературно-публіцистичну вигадку, що не має нічого спільного з реальною історією. Уточнення деяких моментів, у тому числі про нереальність існування князя Станіслава Київського, нібито розбитого й вигнаного Ґедиміном, див. у нашій праці: *Келембет С.* Любарт-Дмитро Гедимінович… С. 144–149.

княжича, очевидно, довелося б визнати, що він від народження «призначався» для Києва. Однак навіть у такому майже фантастичному випадку залишається питання: чому майбутнім князем київським був «найменований» один із синів Ольґерда? Адже останній у 1330-х роках ще не мав перспектив на верховну владу в Литві, будучи лише третім сином Ґедиміна (після Монтивида й Наримонта), який врешті заповів віленський престол четвертому, Євнутію. Тому навряд чи можна сумніватися, що Володимир-Василь Ольґердович був охрещений уже в дорослому віці, безпосередньо перед зайняттям київського стола, в зв'язку з чим і отримав символічні «давньокиївські» імена.

Нарешті, приблизно тоді ж (трохи раніше) мав охреститися й ще один син Ольґерда — Дмитро Старший, якого литовський володар, мабуть, уже 1357–1358 рр. посадив на княжіння в Брянську[21]. Отже, молодший брат трьох згаданих Ольґердовичів, Федір, цілком міг прийняти хрещення навіть у 1360-х, якщо не 1370-х роках.

У джерелах Федір Ольґердович вперше згадується лише після смерті батька, літом 1377 р. 29 вересня Людовик Анжуйський, король Угорщини та Польщі, писав із Буди до Франческо де Каррара, правителя італійської Падуї, про свої успіхи під час походу на литовських князів. Між іншим, Людовик повідомляв, що *Codor*, первородний син (*primogienitus*) великого князя литовського *Olgordi*, який за законом і звичаєм повинен був успадкувати владу (*dominio*) Ольґерда, який недавно помер, «себе разом з двома синами нашій піддав величності (*se una cum duobus filiis nostre subiecit maiestati*)». Ольґердович володіє багатьма сильними замками, а Людовик «для його перебування у Польщі (*pro sui rexidencia in Polonia*)» надав князю деякі міста й села (*certas contulimus civitates et villas*), «куди своїх дружин і дітей могли б перевезти на проживання (*ad quas suos contorales et pueros duceret moraturos*)»[22]. Не підлягає сумніву, що *Codor* —

---

[21] Див. про це: *Келембет С.* Великий князь Роман Михайлович II — останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 6–10.

[22] Копія листа Людовика збереглася в складі однієї з редакцій так званої *Cronaca Carrarese* (лат. *Chronica Patavina*), в автографі Бартоломео Гатарі початку XV ст., під заголовком: "*Copia d'una letera del re d'Ungaria"* (Rerum Italicarum scriptores. Raccolta degli storici Italian dal cinquecento al millecinquecento. Ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta ampliata e correta con la direzione di G. Carducci e V. Fiorini. T. XVII. Parte I: Galeazzo e Bartolomeo Gatari. Cronaca Carrarese. Confrontata con la redazione di Andrea Gatari [AA. 1318–1407]. A cura di A. Medin e G. Tolomei. Città di Castello, [1909-]. Vol. 1. P. 145-146; з російським перекладом: *Лицкевич О. В.* «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. Санкт-Петербург, 2019. С. 747–749). О. Халецький навіть схилявся до думки, що в листі Людовика переказаний його мирний договір з литовськими князями (*Halecki O.* Przyczynki

це злегка викривлена форма імені Федора Ольґердовича (інші варіанти просто неможливі)[23]. Скоріше за все, він був лише п'ятим сином Ольґерда, але все-таки належав до числа його дітей від першого шлюбу[24], які були практично на покоління старше, ніж юний великий князь Яґайло. А перед королем Людовиком, який навряд чи орієнтувався у родинних відносинах Ольґердовичів, Федір цілком «міг перебільшено хвалитися, нібито був найстаршим, особливо за відсутності інших братів»[25].

Для нас важливо те, що станом на 1377 р. у Федора Ольґердовича було двоє *повнолітніх* синів (гадано, від першого шлюбу), які разом з батьком визнали владу короля Людовика й уже тоді, вірогідно, мали власні сім'ї (пор. згадку «дружин та дітей» у множині). В кожному випадку, до прийняття *Литовського статуту* 1529 р. у ВКЛ діяв старий звичай, згідно з яким повноліття наставало у віці 15 років[26]. А отже, два

---

genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny. 1935. № 7–8. S. 102–103).

[23] У *Лівонській хроніці* Германа з Вартберга також повідомляється, що під час облоги Белза 1377 р. Людовику добровільно піддались «*Koddere, filius Algarden, mortui regis Letwinorum, ac Lubertus* (Любарт)*, frater eiusdem regis*»; при цьому «король повернув їм кілька замків *in Russia*» (Scriptores rerum Prussicarum. Bd. 2. Leipzig, 1863. S. 115). У німецькому та російському перекладах тут слова «син (*filius*)» і «брат (*frater*)» поміняні місцями, але лише через помилкову думку перекладача / видавця Е. Штрельке, нібито *Koddere* тотожний з Коріатом Ґедиміновичем (Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т. II. Рига, 1879. С. 132, прим. 92, пор. с. 83, 86).

[24] У всіх варіантах переліку Ольґердовичів, який подано в руських літописах під 6885 (1377) р., Федір показаний молодшим із п'яти синів Ольґерда від першого шлюбу, після Володимира. Цей перелік явно містився уже в «Зведенні 1408 р.», складеному в оточенні недавно померлого (1406 р.) митрополита Кипріана. Воно відбилось у *Троїцькому літописі* (згорів 1812 р., був доведений до 1408 р.), а його тверська редакція — у *Рогозькому літописці* (доведений до 1412 р.) і *Симеонівському літописі* (*Лурье Я. С.* Летопись Троицкая // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2. Ч. 2. Ленинград, 1989. С. 66). Див.: *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. Москва–Ленинград, 1950. С. 402 (за *Симеонівським літописом*); ПСРЛ. Т. 15. Вып. 1. Петроград, 1922. Стб. 117 (*Рогозький літописець*). Дійсно, важко уявити, щоб Федір Ольґердович, який до 1377 р. володів лише незначним Кобринським уділом, був старшим братом Андрія, Дмитра й Володимира, які сиділи в таких значних земельних центрах ВКЛ, як відповідно Полоцьк, Брянськ та Київ. Крім того, старшинство Володимира Київського перед Федором Ратенським, аналогічно з літописним переліком, підтверджується оригінальним документом 1394 р. (Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. S. 32. № 35).

[25] *Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. S. 106.

[26] Наприклад, князь Костянтин Острозький «водъле старыхъ правъ давного звычаю, лета зуполъные с(ы)ну своему кн(я)зю Василью назначил и описал; кгды он петинадцати лет доростет(ь), в том час лета зуполъные маеть мети»; «до теперешнего Статуту, новыхъ правъ, водле старого права и обычаю листомъ своимъ петнадцать летъ зуполный узрост сыну своему, князю Василью описал», тобто це мало місце до прийняття

старших сини Федора Ольґердовича народились ніяк не пізніше 1362 р., скоріше за все в 1350-х роках. У цей час князь цілком міг бути ще не охрещеним, а його діти — відповідно отримати при народженні литовські імена.

Старшим сином Федора Ольґердовича довгий час вважався Роман. Уже 10 жовтня 1388 р. Роман Федорович, виступаючи поручителем у Луцьку, був князем кобринським: на його печатці, де зображено литовську Погонь (династичну емблему Ґедиміновичів), довкола читається латинський напис «+ *s. romani…domini…de cobrin…*»[27]. Сам же Федір Ольґердович тоді сидів у містечку Ратен (тепер Ратне Волинської обл.), оскільки в документі від 11 серпня 1387 р. він згаданий як «*Fedario de Rathin*», перед Федором Любартовичем Володимирським — «*Fedario de Ladomi[ri]a*»[28]. Очевидно, Ратенське князівство, виділене зі складу Володимирської землі на Волині, й було тими містами та селами «в Польщі», які Ольґердович отримав від короля Людовика в 1377 р. Згідно з умовами польсько-литовського договору 1366 р., ця територія переходила від Любарта Ґедиміновича до короля Казимира III: «A Wołodimier korolewi dostał sie s temi wołostmi: Horodel, Luboml, Turinsk, *Raten*, Koszer, Włuczim». У тому ж документі Кобрин, що залишився в складі ВКЛ, визнавався особистим володінням великого князя Ольґерда: «Kobrin, kniazia wielikoho horod»[29].

Судячи з усього, саме Кобрин був столицею Федора Ольґердовича в 1377 р., коли він визнав себе васалом короля Людовика. Потім же Федір перебрався до отриманого «*in Polonia*» Ратна, залишивши в Кобрині сина. Цілком можливо, Ольґердович володів Кобринським князівством уже 1366 р. Слід враховувати, що останнє було виділене зі складу Берес-

---

Литовського статуту 1529 р. (Lietuvos Metrika (1540–1543). [Knyga Nr. 231]. 12-oji Teismų bylų knyga. Vilnius, 2007. P. 60).

[27] *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. 1930. R. VII, z. 3–4. S. 710/27, tabl. VIII, 53; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. С. 138, 284, рис. 476. Всього були видані дві присяжні грамоти, з яких одна збереглася лише в списку XVIII ст. Остання була опублікована з датою 12 жовтня 1387 р., як показав С. Полехов — помилковою (*Polechow S.* Poręczenie za kniazia Żedywida… S. 90–91; деякі уточнення: *Келембет С.* Князі Несвізькі та Збаразькі… Вид. 2-ге. С. 106–109).

[28] Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Collectus opera A. Prochaska / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. VI. Cracoviae, 1882. P. 13. № XXXV.

[29] *Лицкевич О. В.* «Летописец великих князей литовских»… С. 736–737 (публікація за двома копіями XVIII ст., зробленими для Нарушевича та, вірогідно, Чацького; руський текст оригіналу тут транслітеровано польською латиницею, майже однаково в обох списках, але, здається, дещо точніше в другому).

тейської землі (а не Володимирської, як Ратенське князівство), основна частина якої з Підляшшям належала князю-*язичнику* — Кейстуту Ґедиміновичу[30]. В Дорогичині Кейстут посадив сина, також язичника Бутавта, який у 1365 р. втік до Пруссії, де прийняв католицизм під іменем Генріха[31]. За цією аналогією можна зробити висновок: навіть якщо Федір Ольґердович сидів у «берестейському» Кобрині ще в 1350-х роках (коли народились його старші сини), православне хрещення не було би для цього обов'язковою умовою. Втім, у даний період молодший син Ольґерда від першого шлюбу, ще не охрещений, цілком міг проживати й у Литві, при своєму батькові-язичнику.

* * *

Більше того, збереглися прямі вказівки на те, що один зі старших синів Федора Ольґердовича носив литовське ім'я. 23 серпня 1382 р., коли хан Токтамиш почав облогу Москви, там «тогда затворилъся князь Остѣи, *внукъ Олгѣрдовъ*, съ множествомъ народа […] Царь же стоя у города 3 дни, а на 4 день оболга Остѣя лживыми рѣчми и миромъ лживымъ, и вызва его изъ града и уби его предъ враты града». Того ж дня, 26 серпня, Москва була захоплена, пограбована й спалена татарами[32].

Походження загадкового князя Остея, внука Ольґерда, з'ясувалося лише в 1995 р. — після публікації *Ростовського соборного синодика*. Ця пам'ятка, хоч і збереглася в пізньому списку 1636–1643 рр., часто містить цілком унікальну інформацію за XIII–XV ст. Тут у параграфі «Иже избіеных нужною смертію от нахожденія безбожнаго Тактамышя во градѣ Москвѣ» першою з двох осіб, названих поіменно, проголошується вічна пам'ять «кн(я)зю Александру Феодоровичю». Звідси уже публікатор синодика, С. Конєв, зробив справедливий висновок: «Онуком Ольґерда з по батькові Федорович міг бути лише син Федора Ольґердовича […] Таким чином у генеалогію Ґедиміновичів можна додати князя Олександра

---

[30] Там же. С. 737.

[31] Інакше неможливо пояснити, чому син Бутавта-Генриха Ян, обравши церковну кар'єру, навіть у 1401–1402 рр. офіційно титулувався «сяючий володар і шановний пан Іоанн князь Дрогичинський (*dux Drogicinensis*), кустош і канонік Краківський і Сандомирський»; «покійний Іоанн [син] Генріха князя з Дрогичина (*quondam Johannes Henrici ducis de Drogiczin*)» (*Fijałek J.* Wnuk Kiejstuta Jan książę drohiczyński, kustosz i kanonik krakowski i sandomierski, drugi rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego // Kwartalnik Historyczny. 1914, R. XXVIII. S. 181, 183, 186–189).

[32] ПСРЛ. Т. 15. Вып. 1. Стб. 144–145; в пізніших зведеннях Остей названий конкретно литовським князем (ПСРЛ. Т. 6. Вып. 1. Москва, 2000. С. 474, і т. д.).

Федоровича Остея, внука Ольґердового»[33]. Цілком аналогічне поминання князя Олександра Федоровича міститься у *Вологодському синодику*, який був укладений між 1533 і 1536 рр. на основі того ж ростовського протографу[34], а також у компілятивному *Синодику Троїце-Сергієвої лаври* початку XVII ст.[35] Ім'я Олександра повідомляє і *Синодик Московського Успенського собору*, але там по батькові князя не вказано, на відміну від його двоюрідного брата: «Князю Александру, и князю Михаилу Андреевичу, убіеннымъ отъ безбожныхъ татаръ»[36]. Михайло, син Андрія Ольґердовича Полоцького, який також знаходився на московській службі, загинув дещо пізніше за Олександра-Остея — під час походу на Рязань 1385 р.[37]. Оскільки в синодику по батькові Михайла вказано в однині, це виключає варіант, що він був рідним братом Олександра[38].

Ім'я Остей (однокорінне з більш відомим Остик), наскільки можемо судити, належало до числа старолитовських. Зокрема, в *Переписі війська ВКЛ* 1528 р. серед бояр Вількомирського повіту згаданий «А*н*дре*и* Осте*и*ковичъ», а серед бояр волковиських — «Ровбъ Осте*и*ковичъ» і «Словута Осте*и*ковичъ»[39]. Тим самим з'ясовується, що один зі старших синів Федора Ольґердовича, вочевидь народжений до 1362 р. (адже 1382 р. йому була доручена оборона самої Москви!), мав два імені,

---

[33] *Конев С. В.* Синодикология. Часть II: Ростовский соборный синодик // Historical genealogy — Историческая генеалогия. 1995. № 6. С. 95, 97, 103.

[34] Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Погод. 1596 (цифрова копія рукопису: https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=68B3EA32-2811-4843-A321-8F081DCA34FF). Л. 168. Як видно з кінцевої статті «На многолѣтство» (л. 170 об.), *Вологодський синодик* був укладений на початку правління великого князя Івана Васильовича (майбутнього Грозного), тобто після смерті Василя III (4.12.1533), ще за життя його брата, князя Юрія Івановича (арештований 11.12.1533, помер у в'язниці 3.08.1536).

[35] Российская государственная библиотека. Отдел рукописей, ф. 304/I, № 740 (цифрова копія рукопису: https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-740/), л. 135 об.

[36] Синодик // Древняя российская вивлиофика. Изданная Н. Новиковым. Ч. VI. Москва, 1788. С. 452.

[37] ПСРЛ. Т. 15. Вып. 1. Стб. 150, і т. д.

[38] Версію про те, нібито князь Остей був сином Андрія Ольґердовича, пропонував О. Пресняков (1918 р.), пізніше до такого варіанту схилялись В. Кучкін і Ян Тенґовський. На думку ж А. Горського, батьком Остея був Дмитро Ольґердович, який на московській службі володів Переславлем (Заліським), де під час подій 1382 р., на шляху з Москви до Костроми, зупинявся великий князь Дмитро Іванович (*Горский А.* Москва и Орда. Москва, 2016. С. 99-100, 234, прим. 599). Обидва ці припущення спростовуються прямим свідченням вищезгаданих синодиків.

[39] Перапіс войска Вялікаго княства Літоўскаго 1528 года / Метрыка Вялікаго княства Літоўскога. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. Мінск, 2003. С. 75, 98.

литовське Остей і християнське Олександр[40]. Причому він був *єдиним* із більш ніж двадцяти відомих онуків Ольґерда, який носив литовське ім'я.

Звідси сам собою напрошується висновок: такий же двоіменний Іван-Жедивид, такий же син князя Федора — це рідний брат Олександра-Остея Федоровича, син Федора Ольґердовича від гаданого першого шлюбу. Вірогідно, вони й були тими двома синами Федора, які влітку 1377 р. разом з батьком присягнули королю Людовику. Потім же Олександр-Остей за прикладом своїх дядьків, Андрія та Дмитра Ольґердовичів, подався на службу до Москви, можливо, разом з братом Іваном-Жедивидом. Остей загинув у 1382 р., а Жедивид міг затриматися в Москві ще на десятиліття. Це пояснювало б, чому він не згадується у литовсько-руських джерелах 1380-х — початку 1390-х років, а князем кобринським у 1388 р. був його молодший (?) брат Роман. Не виключено, що саме з поверненням із Москви й пов'язаний поручний запис, виданий за Жедивида Федоровича королю Владиславу-Яґайлу 1393 р.

Запропонований варіант походження Івана-Жедивида пояснює ще одну «дивину», відзначену С. Полеховим: порука за нього була видана «перед польським королем замість когось із князів, які здійснювали владу над Литвою наприкінці XIV ст., — Скириґайлом чи Вітовтом»[41]. Адже гаданий батько Жедивида, Федір Ольґердович, був *прямим* васалом Владислава-Яґайла і Польського королівства. Показово, що в серії присяжних грамот 1386–1389 рр., виданих основними литовськими князями Ґедиміновичами на вірність Польщі, акт Федора Ольґердовича (або згадка про такий) відсутній[42]. Звичайно для цього існували серйозні підстави: Андрій Ольґердович не визнавав владу Яґайла, а Коріатовичі, судячи з усього, взагалі були васалами Угорського королівства. Отже, як можна думати, Федір не розривав своєї присяги Польщі, даної ще 1377 р., і поновлювати таку після коронації Яґайла (1386 р.) не мало особливого

---

[40] Пояснити слово «Остей» із давньоруської мови вкрай складно. Хоча в Москві цей антропонім носив ще один аристократ, молодший сучасник князя Остея: 1385 р. Олег Рязанський, захопивши Коломну, «намѣстника изнима Александра Андреевича, нарицаемыи Остѣя» (ПСРЛ. Т. 15. Вып. 1. Стб. 150). Йдеться про представника боярського роду Акінфових, який згадується в 1385–1416 рр. «Остѣй» у даному випадку було прізвиськом, котрі мали майже всі сини боярина Андрія Івановича Акінфова: Федір Свибло (шепелявий), Іван Хромой (кульгавий), Олександр Остей, Іван Бутурля, Андрій Слизень, Федір Корова й Іван Зелений (*Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. Москва, 1969. С. 39–40, 54–55). Можна припустити, що Олександр Андрійович через якісь обставини «запозичив» прізвисько від князя Олександра-Остея — свого християнського тезки, соратника за службою в Москві до 1382 р.

[41] *Polechow S.* Poręczenie za kniazia Żedywida… S. 72.

[42] Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. S. 6–25. № 7–28.

смислу. 18 лютого 1394 р. Федір вдруге і востаннє згадується з титулом князя ратенського — як *«Fedorius Rathnensis»*[43]. Після його смерті Ратен і Любомль були володіннями польського короля, хоча на цю територію претендувало й ВКЛ[44]. Не раніше літа *1396 р.* Федір Ольґердович, у додачу або заміну за Ратенське «князівство», отримав Жидачівську волость / повіт у коронній Русі (у двох жидачівських грамотах він називав себе «*королев* брат»; звідси ясно, що ці акти були видані після 1386 р.)[45].

Крім того, звернемо увагу на ще один момент. Присяжна грамота 1393 р. була видана «по Жедивуду, кня*з(*я) Ходорове с(ы)ну». Тут форма імені «Ходор» дуже нагадує «*Codor*», як називав Ольґердового сина король Людовик у листі 1377 р., мабуть, зі власних слів князя. Тож видається досить вірогідним, що цю специфічну форму, з початковим складом «Хо-» замість «Фе-», вживав саме Федір Ольґердович; принаймні, у його однойменних князів-сучасників таке написання імені, здається, ніде не зафіксовано.

І нарешті, висновок про те, що Іван-Жедивид Федорович був сином Федора Ольґердовича, суттєво «реабілітує» вказівку *Хроніки Биховця*, де цього князя названо сином Ольґерда від першого шлюбу. Адже за нашою версією виходить, що автор 1520-х років припустився лише «половинчастої» помилки, оскільки Іван-Жедивид дійсно походив від Ольґерда та його першої дружини, в реальності будучи їхнім онуком. Аналогічно укладач *Хроніки Биховця* помилився і трохи нижче, де шостим сином Ольґерда від першого шлюбу названий «Са*н*кгу*ш*ко Федо*р*, уде*л* его Любомль», «Fedor Sanguszko, udeł ieho Luboml»[46]. Тут Федір Ольґердович прямо «об'єднаний» зі своїм наймолодшим сином Санґушком (братом Івана-Жедивида), який у середині XV ст. дійсно володів Ратном і Любомлем[47].

---

[43] Ibid. S. 32. № 35.

[44] *Келембет С.* Федір Ольгердович, князь Кобринський, Ратенський та Жидачевський // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Т. IV. Київ; Кам`янець-Подільський, 2017. С. 154–155.

[45] Там само. С. 155–160. Тут зведені документальні свідчення про те, що в 1387–1394 рр. Жидачів з округою знаходився під прямою владою короля Владислава-Ягайла (с. 155–156). Цей період слід продовжити, як мінімум, до 8 травня 1396 р. — дати оригінальної грамоти, котру видав «па*н* Гнѣвъшь, староста Галицкиі, Трєбовєльскиі, *Зудєчєвски*» (*Молдован А. М.* Пять новонайденных украинских грамот конца XIV — начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. Москва, 2000. С. 269–270; дату слід скоригувати з 7 на 8 травня).

[46] *Міхальчук Г.* Новы спіс… С. 212 (Вавельський список XVI ст.); ПСРЛ. Т. 32. С. 141.

[47] *Келембет С.* Федір Ольгердович… С. 152–153, 163–164.

Сином Олександра-Остея Федоровича († 1382), який повернувся до ВКЛ, слід визнати «Кн(з): Д(а)в(и)да Остѣйковича», записаного серед осіб другої половини XIV ст. у давньому *Пом'янику князів Чернігівських* (включеному до складу *Пом'яника Введенської церкви Києво-Печерської лаври*)[48]. Звідси логічно припустити, що князь Давид Остейкович міг отримати якесь дрібне володіння у Чернігово-Сіверській землі, або принаймні мав до неї якесь відношення.

Іван-Жедивид Федорович (Ольґердович), згідно зі свідченням *Хроніки Биховця*, залишив дочку Софію, яка вийшла заміж за «kniazia Mitka Zubrewickoho». Це були цілком реальні історичні особи: князь Дмитро (Митько) Семенович Секира Друцький-Зубревицький та його дружина, княгиня Софія. Остання була живою ще в 1486 р. Її дочка, княгиня Марина Гольшанська-Трабська, сама називала своїм онуком Ольбрахта Мартиновича Ґаштовта[49] — замовника *Хроніки Биховця.*

Stanislav Kelembet
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent, Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
stas.kelembet@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2174-627X

---

[48] Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упоряд. та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. Спецвипуск 7. Київ, 2007. С. 18. Цей розділ *Введенсько-Печерського пом'яника* 1654 р., судячи з усього, є копією з князівського пом'яника Чернігівського Єлецького монастиря, протограф якого був укладений у 1490-х роках (*Келембет С.* Пом'янники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 25–27, 29; ця стаття вже суттєво застаріла).

[49] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 57–58.

Олена Русина
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
erusina@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4769-652X

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ КНИЖНИКІВ XVII ст.

Навряд чи є перебільшеним твердження, що двохсотрічна литовська доба практично випала з історичної пам'яті українства — і сталося це далеко не вчора. Значною мірою до цього спричинився занепад місцевого літописання у постмонгольські часи, що його причини й досі не з'ясовано. Навіть з урахуванням руйнації Києва і традиційних засад місцевого життя, масштабної політичної кризи й переїзду митрополита на північний схід Русі залишається незрозумілим, чому, скажімо, у Печерській обителі було втрачено інтерес до анналістики. У Галицько-Волинському літописі виклад подій доведено до кінця XIII ст. — а далі, за образним висловом М. Грушевського, надовго западає «кіммерійська пітьма»[1]. Тож нині історики змушені покладатись лише на уривчасті дані, які різними манівцями потрапляли до літописання інших руських земель (скажімо, унікальні відомості про київського князя Федора з 1331 р. дійшли до нас лише тому, що він здійснив зухвалий напад на щойно висвяченого митрополитом Феогностом новгородського архієпископа Василія).

До кризи історичного письменства додався процес, який можна було б окреслити у сучасних категоріях як «вивіз культурних цінностей». Практика, започаткована митрополитом Максимом, котрий на зламі XIII–XIV ст. переїхав до Володимира-на-Клязьмі «со всем своим житьем», знайшла продовження у діяльності його наступників, які, словами Вітовтового окружного послання (1415 р.), «всю честь церковную Киевское митропольи инде относили». Немає сумніву, що значну частку цієї «чести», з огляду на високу цінність рукописів, становили книжкові багатства.

---

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 108. Див. міркування О. Пріцака стосовно причин цього явища: Грабович Г. Пам'яті Омеляна Пріцака // Критика. 2006. № 12. С. 20.

Ця тенденція збереглась навіть після фактичної ліквідації загальноруської митрополії: у заключній редакції Кормчої книги Вассіана Патрикеєва (20-і роки XVI ст.) міститься посилання на «Правила» єпископа Євфимія, «что вывез их изо Бряньска с собою» у 1464 р., коли відмовився визнавати духовний авторитет проунійного митрополита Григорія Болгарина й емігрував до Москви. З собою він, вочевидь, прихопив і частину архіву Чернігово-Брянської єпархії, позаяк у 1495 р. литовські посли вимагали, аби було повернуто грамоти, «что свез с собою владыка Еуфимей»[2]. Цікаво, що на вивіз рукописів прямо вказано у «Патериконі» Сильвестра Косова (1635 р.), де, зокрема, йдеться про «руські аннали та хроніки, завезені руськими князями до Москви»[3].

Внаслідок інтенсивного розпорошення книжкового фонду склалася парадоксальна ситуація: у XVI ст. «київський літописець» мав у своїй бібліотеці канцлер Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ) Альбрехт Гаштольд[4], — тоді як у Печерському монастирі бракувало не лише давньоруських літописів, а й «Житія» отця-засновника Антонія. На його пошуки у 1561 р. вирушив до Москви уродженець Кам'янця-Подільського ієродиякон Ісая — емісар віленських просвітницьких кіл, які планували друкувати книги, адресовані «народу рускому литовскому да и рускому московскому». Цей задум так і не втілився у життя: приїхавши до Росії «на малое время и на малый час», Ісая зрештою так и не повернувся на батьківщину; однак є підстави вважати, що його сподівання відшукати в Москві, опріч інших книжок, потрібне йому «Житіє» не були марними: в укладеному близько 1611 р. описі царської бібліотеки фігурувала «книга в полдесть Житие Антония Печерскаго»[5].

Своєю чергою у 1661 р. видавці Києво-Печерського Патерика пояснювали у своїй передмові, що «Житіє» Антонія «чрез похищение ратное

---

[2] Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 35. Санкт-Петербург, 1892. С. 134; *Казакова Н. А.* Вассиан Патрикеев и его сочинения. Москва; Ленинград, 1960. С. 183; *Кукушкина М. В.* Книга в России в XVI веке. Санкт-Петербург, 1999. С. 64.

[3] *Сінкевич Н.* «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ, 2013. С. 233.

[4] *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra. T. 41. Vilnius, 2003. P. 13, 20. Зауважимо, що століттям раніше якийсь «киевский летописец», разом із іншими «летописцами русскыми» («володимерским и иными»), був використаний задля обґрунтування законності висвячення на митрополита Григорія Цамблака, яке відбулось у 1415 р. у Новогрудку (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. I. Санкт-Петербург, 1846. № 25. С. 36).

[5] Библиотека Ивана Грозного: Реконструкция и библиографическое описание. Ленинград, 1982. С. 37.

от нас удалися»[6]. Топос втрачених книжкових багатств зустрічається також у «Хроніці» Феодосія Софоновича («Киев долго з монастрми опустелыми стоял, тогды ї писма погинули»[7]), а також в «Описі України» Гійома Левассера де Боплана, котрий 17 років прослужив у коронному війську в Україні, залишивши її напередодні Національно-визвольної війни. Коли допитливий француз захотів «дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей», то, «розпитавши кількох найучеиіших з-поміж них», почув лише «давній переказ», згідно з яким Чорне море «покривало колись усі ці рівнини» (й саме тому «всі руїни старовинних замків і древніх міст [...] розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної — на рівнинному місці»)[8], згадку про цілковите знищення Києва (за винятком Софійського та Михайлівського соборів) «близько 900 років тому» (!), а також нарікання на «великі й тривалі війни, які спустошували землю з краю до краю», спричинивши загибель бібліотек[9].

Згодом уявлення про ці втрати трансформувались у присутній в «Історії русів» образ знищеної пожежею «наидревнейшей библиотеки, собранной и умноженной великим князем киевским Ярославом Владимировичем», в якій «содержались великие тысячи книг рукописных и разных драгоценных манускриптов, писаных на разных языках»[10]. Брак докладних відомостей про минувшину пояснювали також відсутністю у попередні часи сумлінних історіографів, які мусили зберегти для майбутнього пам'ять про діяння предків. Зокрема, в «Патериконі» наголошувалось, що руські сармати «шаблею володіли і світ переходили, а пера

---

[6] *Кубарев А*. О Патерике Печерском // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. Год второй. Москва, 1847. № 9. I. Исследования. С. 18.

[7] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 260.

[8] Напевно, йдеться про усну традицію, зафіксовану в XIX ст. на Поліссі Ю. Крашевським — уявлення про те, що в давнину Чорне море сягало Пінська й відступило (залишивши по собі болота) тільки тоді, коли якийсь потужний київський князь розкопав гори (див.: *Kraszewski J.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa, 1985. S. 107). Цей переказ перегукується з аналогічною традицією, зафіксованою Трусевичем — тільки у нього «все море спливло на низ», коли «св. Андрій прийшов до Києва і застромив хрест на горі, де тепер стоїть Андріївська церква»; частина води, однак, залишилася під нею — і саме тому «в Андріївській церкві нема дзвонів: при першім ударі вода залила б не тільки Київ, а й усю Полтавську, Київську і Чернігівську губернію» (цит. за: *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 4. Кн. 2. Київ, 1994. С. 205).

[9] *Боплан Г. Л.* Опис України. Київ; Кембридж (Масс.), 1990. С. 33–34.

[10] История русов или Малой России: Сочинение Георгия Кониского. Москва, 1846. С. 4, 225–226.

не мали»[11]. Своєю чергою, Самійло Величко ремствував на «ледачих давніх писарів», котрі не утруднювали себе описом «славних і великих справ вождів своїх»[12]. Складно сказати, чи можна вважати цей топос оригінальним — адже на теренах сусідньої Польщі він був locus communis ще ренесансного історіописання[13]. У цьому зв'язку доречно згадати про «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582 р.), який був щиро переконаний, що слава литовців могла б затьмарити звитягу греків і римлян: мовляв, якби в давнину серед литвинів (включно з жемайтами й русинами) були добрі поети, здатні гідно увічнити діяння героїв, то тепер вони б знали про своїх Ахіллів і Гекторів, Греції було б соромно за її «гетьманів», а Юлію Цезарю — за власні подвиги[14].

Загалом, Мацей Стрийковський займає особливе місце в історії українського історичного письменства. Він створив першу друковану історію ВКЛ — «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі». Цей потужний гранд-наратив увібрав у себе, опріч усього іншого, оригінальні пам'ятки з теренів ВКЛ — так звані білорусько-литовські літописи. З огляду на перебування українських земель у складі Речі Посполитої місцеві книжники першої половини XVII ст. вважали Стрийковського «своїм» — як, до речі, і інших польських історіографів. Згадки про них подеколи можуть спантеличити нашого сучасника. Скажімо, у так званому «Збірнику Іллі Кощаківського» (копіарії творів історичного змісту, створеному наприкінці XVII ст. у київському Межигірському монастирі[15]) можна зустріти посилання на «кройникарей наших старых, як Длугош и Меховита [М. Мєховський]»[16]. Ще більше вражають маргіналії «Палінодії» Захарії Копистенського (1617–1624 рр.), де фігурують «росскии летописци: Миховита, Стриковский, Кромер», а під «хройниками

---

[11] *Сінкевич Н.* «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. С. 233.

[12] *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России. Т. 1. Киев, 1848. С. 4.

[13] *Ulewicz T.* Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950. S. 146–147.

[14] *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Cz. 1. Warszawa, 1846. S. XXV.

[15] Див. щодо нього: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев, 1888. С. XII–XXI, XXVII–XXVIII; *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978. С. 35–39, 60–63. Докладніше про упорядника збірки: *Мицько І.* Єрм. Ілля (Кощаковський) // Мицько І. Статті... Львів, 2000. С. 19–21 (зауважуємо тільки, що інформація автора про наявність у складі «Збірника Кощаківського» апокрифічного листування між Сигізмундом III і Османом II є помилковою).

[16] Львівська наукова бібліотека НАНУ ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ), ВР, ф. Оссол., № 2168, с. 7.

словенскими» розуміються праці Гваньїні та Стрийковського[17]. Між іншим, «Хроніку» останнього цінували не тільки у середовищі книжників — скажімо, її нарівні з сеймовими конституціями використовували під час проведення розмежування між Московщиною та Річчю Посполитою за умовами Полянівського миру (1634 р.)[18].

Звісно, впливи Стрийковського на історичну свідомість мешканців України не були всеохопними. Скажімо, у 1654 р. київські міщани звертались до царя Олексія Михайловича, аби відновити свої права на маєтності, що їм «даны были от великих князей российских тому ныне лет с 200»[19] — тобто у середині XV ст., коли у Києві уже майже століття порядкували князі Гедимінової династії. Останнім ніби не залишалося місця в історичній пам'яті — так що навіть ректор Києво-Могилянського колегіуму Йоаникій Галятовський у своєму «Ключі розуміння» (1659 р.) стверджував, що «по Батию великии князе московскии в Чернегове пановали»[20]. Коли ж Кирило Транквіліон-Ставровецький, присвятивши своє «Євангеліє Учительне» (1619 р.) нащадку Гедиміна князю Юрію Чорторийському, згадав у передмові про військову звитягу його славного предка й князювання в Чернігові Костянтина Ольгердовича, то наразився на критику з боку колишнього києво-печерськогоченця Афанасія Китайчича — ігумена у Переяславлі-Заліському. Той уважав, що, «князя Черторыскаго ласкаючи», Кирило «написал неправду, понеже при великом князе Владимире и при его княжении в Киеве все было царство мирно и нераздельно»[21] — ніби не усвідомлюючи, що часи Володимира

---

[17] Русская историческая библиотека. Т. 4. Санкт-Петербург, 1878. Стб. 771, 1102–1103. Зауважимо також рукопис XVII ст., де під заголовком «История […] написанная преподобным отцем нашим Нестором, летописцем святопечерским, в року 1073-м» подана вибірка з творів Баронія, Кромера, М. Бєльського та ін., доведена до 1597 р. (*Петров Н. И*. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. Москва, 1904. С. 105. № 314).

[18] Межові судді покликалися на опис подій 1107 р., «как был бой князем киевским и черниговским с половцы, и те-де земли, что называют путивльскими, были к Чернигову и к Киеву» (Российский государственный архив древних актов, ф. 79, оп. 1 (1636 р.), д. 6, л. 120, 121). Порівн.: *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Cz. 1. S. 181.

[19] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. Стб. 625.

[20] *Галятовський І*. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 353.

[21] *Опарина Т. А*. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии. Новосибирск, 1998. С. 164, 372.

Святославича й добу Гедиміна (якими б примарними не були його завоювання на Русі) відділяють цілих три століття[22].

До цих прикладів «історичної амнезії» можна додати той факт, що історична думка XVII ст. не лише фіксувала, а й активно «переробляла» минуле, екстраполюючи у давнину власні проблеми. Скажімо, у тому-таки «Збірнику Іллі Кощаківського» митрополит Ісидор, котрий уклав у 1439 р. Флорентійську унію, таврується як «геретик, римского костела поборник», котрий «утек з Москвы и с Киева до Риму и з Риму зас пришол до Киева, и так кияне его за баламутню у Днепре утопили»[23].

Про вбивство Ісидора в Києві йдеться і в «Історії про листрикійський […] синод» Клірика Острозького[24], а також в анонімній «Пересторозі», де саму унію охарактеризовано як «незгодную згоду»[25]; отже, на зламі XVI–XVII ст. долю митрополита було переосмислено у відповідності до тогочасних «традицій» — згадаймо хоча б погрози Мелетію Смотрицькому та його однодумцям, запідозреним у схильності до унії («не один з вас Славути нап'ється»), або вбивство у 1618 р. намісника митрополита-уніата Антонія Грековича, якого козаки, за свідченням тогo-таки «Збірника Кощаківського», «поймавши [...] против Выдубицкого [монастыря] под люд [тут: лід] подсадили воды пити»[26].

---

[22] До речі, у зв'язку зі здійсненим Володимиром хрещенням Русі цікавою є заувага автора «Апокрисису» про те, що відтоді польські королі визнавали «волность набоженства» православних (Русская историческая библиотека. Т. 7. Санкт-Петербург, 1882. Стб. 1804), — хоча, як відомо, аж до XIV ст. не йшлося про політичний контроль Польщі над українськими землями.

[23] ЛНБ, ВР, ф. Оссол, № 2168, с. 123. Зауважимо, що тут-таки (с. 85–86) міститься й ближча до істини версія подій, згідно з якою, опинившись у Москві, Ісидор був пограбований та ув'язнений, «але утек, здорове свое в целости заховуючи».

[24] Русская историческая библиотека. Т. 19. Санкт-Петербург, 1903. Стб. 469.

[25] *Дзюба О. М.* Невідомий уривок з «Перестороги» // Український археографічний щорічник. Вип. 3/4. Київ, 1999. С. 441.

[26] ЛНБ, ВР, ф. Оссол, № 2168, с. 117; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. С. 85. Відкритим залишається питання, чи є ця версія подій «автономною», чи на її появу вплинуло польське письменство XVI ст., в якому долю Ісидора було так само перекручено. Зокрема, в «Трактаті про дві Сарматії» згаданого вище краківського професора Матвія Мєховського (1517 р.) йдеться про те, що «Ісидор, колишній київський митрополит, найвченіший грек із блискучою освітою, за часів папи Євгенія IV прибув [...] на Флорентійський собор і, домігшись унії з Римською церквою, повернувся на Русь; але коли він почав там проповідувати підкорення Риму, московити позбавили його сану й скарали на смерть» (*Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. Москва; Ленинград, 1936. С. 97). Видавці «Трактату» не змогли з'ясувати джерело цієї інформації (Там же. С. 245); в іншого краків'янина — Яна Сакрана, автора памфлету «Роз'яснення помилок руського обряду» (1500 р.) — маємо тільки згадку про ув'язнення Ісидора киянами (див.: *Moncak I.* Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. Rome, 1987.

Насправді ж Ісидор мирно спочив у 1462 р. в Італії, а в його візиті до Києва на шляху із Флоренції до Москви не було драматичних колізій: у лютому 1441 р. київський князь Олелько Володимирович офіційно підтвердив «господину и отцу своему Сидору, митрополиту киевьскому [и] всея Руси, что издавна прислушала митрополии»[27], і ще наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора (як і ім'я католика Вітовта) фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, відновленому після того, як попередній у 1482 р. «изгорел пленением киевьскым безбожнаго царя Менкирея и с погаными агаряны»[28].

Натомість в Густинському літописі (1620-і роки) стверджується, що кияни «изгнаша» Ісидора, щойно він «пришед во одежде кардиналской в Киев»[29]. Характерно, що ця звістка, уперше розтиражована Бантишем-Каменським[30], й дотепер відтворюється у розмаїтих публікаціях[31]. Утім, немає чому дивуватись, якщо дану пам'ятку використовують навіть тоді, коли йдеться про давньоруські часи — тож дослідників не зупиняє те, що це «досить пізня компіляція з претензіями на вченість»[32].

Р. 244). Звістка Мєховського, завдяки популярності його «Трактату», потрапила до найрізноманітніших праць — навіть до щоденника Мартіна Груневега, котрий, перебуваючи в Києві восени 1584 р., занотував, що «святий мученик Ісидор був тут архієпископом» (*Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 124), та «Універсальних реляцій» Джованні Ботеро (див.: *Мицик Ю. А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Вип. 8. Київ, 1982. С. 33).

[27] Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. Москва, 1976. С. 179–181.

[28] *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1892. Кн. 6. Отд. 3. С. 4, 6. Якісно іншим було ставлення до Вітовта на північному сході Русі — скажімо, у Волоколамському патерику міститься доволі цікавий образ страждань у пеклі цього «человека, велика суща в здешней славе, латыньския веры суща» (Древнерусские патерики. Москва, 1999. С. 97).

[29] Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 40. Санкт-Петербург, 2003. С. 135.

[30] *Бантыш-Каменский Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии. Вильна, 1866. С. 12–13.

[31] Див., зокрема: *Авдеенко В. А.* Киевские князья монгольской и литовской поры. Харьков, 2019. С. 105.

[32] *Левченко М. В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Византийский временник. Т. 7. Москва, 1953. С. 213. Упорядник Густинського літопису мав схильність до синхронізації звісток різних джерел та їх коригування: скажімо, у тексті «Сказання про князів володимирських» він виправив Костянтина Мономаха на Олексія Комніна, а в сюжеті про битву на Ворсклі (1399 р.) ідентифікував Івана Борисовича Київського як Івана Ольгимонтовича Гольшанського (Густынская летопись. С. 74–75, 131). Див. також про «полеміку Густинського літопису з Іпатіївським»: *Подопригора В. В.*

Було навіть висловлено думку, що у складі Густинського літопису збереглися фрагменти київського літописання часів князя Володимира Ольгердовича (бл. 1363–1393 рр.)[33]. Поява цієї гіпотези пов'язана зі спробами пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а відтак, і Київської Русі як реального політичного організму посиланням на дані Густинського літопису, де Олександра Ярославича (Невського) та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московским и киевским» та «литовским и киевским» князями[34]. Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви викликає вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калити[35].

Утім, саме її В. Стависький вивів від гіпотетичного зводу Володимира Ольгердовича. Його не збентежили ані характер цієї згадки, ані те, що в літописному тексті її синхронізовано з успішним походом Гедиміна на Київ. На думку дослідника, «навесні-влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва. [...] Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно з захопленням Києва Гедиміном "киевское княжение" отримав

Густынская летопись XVII в. о борьбе за галицкое княжение в конце XII — первой трети XIII в. // Исторический курьер. 2019. № 2 (4). С. 1–10.

[33] *Ставиский В. И.* «Киевское княжение» в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1988. С. 99. Див. також: *Wasilewski T.* Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda // Kultura średniowieczna i staropolska. Warszawa, 1991. S. 680; *Rowell S. C.* Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. Cambridge, 1994. P. 107. Усі три дослідники вважають одним із джерел Густинського літопису втрачені натепер наративи XIV ст. Подібні уявлення суперечать усталеним поглядам на цей літопис та віддзеркалюють тренд до сумнівної реконструкції стародавніх джерел на підставі пам'яток XVII ст. (див. щодо цього: *Сас П.* Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія: (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії другої половини XVI — першої третини XVII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ). Т. 225. Львів, 1993. С. 204–231; *Толочко О.* Ще раз про «Літопис Аскольда»: (Дещо про міфи української текстології) // ЗНТШ. Т. 240. Львів, 2000. С. 690–701).

[34] Густынская летопись. С. 123, 124. Зауважимо, що Р.В. Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання у Любецькому синодику «великого князя Александра Киевского» (Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 24, 36) — хоча, вірогідніше, тут йшлося про сина Володимира Ольгердовича Олександра (Олелька), котрий займав київський стіл упродовж 1440–1455 рр.

[35] Густынская летопись. С. 128.

московський князь, відомий своєю проординською політикою, — Іван Калита. [...] Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р. [...] Стаття про отримання Іваном Калитою "киевского княжения" сягає "Літописця" 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки у "Літописці" під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на авторитет котрого спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загальноруської митрополії під керівництвом Московського княжіння»[36].

Утім, нескладно переконатися, що наявне в Густинському літописі датування Гедимінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його упорядник користувався «Описом Європейської Сарматії» О. Гваньїні, у цій частині залежним від ранніх праць М. Стрийковського[37]. Пізніше, у своїй «Хроніці», той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р. — що, однак, аж ніяк не додало йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер[38]**.** Звідси — брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст.; це, до речі, й змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею «неповного» завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В. Стависький[39].

---

[36] *Ставиский В. И.* «Киевское княжение» в политике Золотой Орды. С. 98–99. Див. також: *Ставиский В. И.* Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. … канд. ист. наук. Киев, 1990. С. 128–132.

[37] *Грушевский М. С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 476. Датування виправ Гедиміна 1304–1305 рр. міститься у таких працях Стрийковського, як надрукований у 1574 р. «Гонець цноти» (див.: *Болеслав-Юрий II,* князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. Санкт-Петербург, 1907. С. 173) та написана упродовж 1576–1578 рр. хроніка «Про початки ... народу литовського» (*Stryjkowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach ... narodu litewskiego... Warszawa, 1978. S. 232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства Гваньїні, якому присвячено чимало наукових розвідок (див. щодо нього, зокрема: *Дячок О.* Проблема авторства «Опису Європейської Сарматії» в історіографії // Осягнення історії. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 251–262).

[38] Докладніше про похід Гедиміна див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. С. 41–53.

[39] *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 30–31. Зауважимо, між іншим, оцінку А. Горським побудов В. Ста-

Появу ж у Густинському літописі сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом Стрийковського, що в його «Хроніці» міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: «Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром [...] і туди столицю свою переніс з Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім з Володимира до Москви столицю переніс»[40]. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо упорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира[41], то в «Синопсисі» натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич «и престол свой царский с Киева принесл» до новозаснованого міста[42] (це, до речі, обурило Димитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до «Синопсису»: «Стрийковский бредив, а ты побрежуеш»[43]).

У будь-якому випадку очевидно, що остаточне розв'язання окресленого питання неможливе без докладного текстологічного аналізу Густинського літопису; втім, видається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М. Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам'ятці «певні натяки» на існування київського літописання у другій половині XIV ст., з часом рішуче змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених вище «фактів»: «Редактор компіляції для сих подій не розпоряджав[ся] ніяким нам не звісним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нічого не варті»[44].

Голос киянина з кінця XIV ст. донесли до нас літописи ВКЛ, чи білорусько-литовські, докладніше про які йтиметься нижче. У їх короткій редакції середини XV ст. натрапляємо на сюжет про наступника Володимира Ольгердовича — князя Скиргайла, котрий помер насильницькою смертю невдовзі після свого утвердження у Києві, у грудні 1394 р. Епізод про Скиргайлову смерть є вставкою до основного тексту, яка вийшла

виського як таких, що «не підкріплені серйозною аргументацією» (*Горский А. А*. Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. Москва, 1996. С. 94. Прим. 20).

[40] *Stryjkowski M*. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Cz. I. S. 126.

[41] Густынская летопись. С. 45.

[42] *Rothe H.* Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung. Köln; Wien, 1983. S. 226–227.

[43] *Толочко О*. «Синопсис» з бібліотеки Димитрія Ростовського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5. Львів, 1998. С. 619.

[44] *Грушевский М. С*. Очерк истории Киевской земли... С. 441; *Грушевський М*. Історія України-Руси. Т. 3. С. 167.

з-під пера киянина, котрий був «млад», коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов'язав князеву загибель з іменем митрополичого намісника, ченця Фоми Ізуфова, який дав йому «зелие отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. «И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся [...] болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священицы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чюдный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского», одного з засновників славетного монастиря[45].

Попри докладність цього сюжету, у 1990-х роках спалахнула дискусія щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва[46]. Її ініціатор, відомий фахівець з генеалогії Ян Тенговський, проігнорував не тільки відомості білорусько-литовських літописів, а й інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану під 1394 р. хроністом Яном Длугошем (яка, всупереч думці Ю. Лимонова[47], навряд чи походить від версії згаданих літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією[48]).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича у Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт його племінника Андрія Володимировича, котрий, потрапивши туди у 1446 р., «поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и *дядь своих* гробом [виділено нами. — *Авт.*]»[49]. Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргаила, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поруч з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька[50]. Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського Патерика (1647–1656 рр.): наявна у ньому згадка про Скиргайла повністю запо-

---

[45] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. Т. 35. Москва, 1980. С. 65, 72, 101–102, 138 тощо.

[46] Див. щодо цього: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. С. 55–57.

[47] *Лимонов Ю. А.* Польский хронист Ян Длугош о России // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Москва, 1972. С. 265.

[48] Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. T. 3. Kraków, 1868. S. 478. Див. також критичні зауваги: *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1985. С. 82. Прим. 1.

[49] Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. Т. 1. Киев, 1917. № 83. С. 154.

[50] *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). С. 6.

зичена упорядником з білорусько-литовських літописів[51]. Гадаємо, слід акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. — хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наведені там дані увійшли в їхню свідомість лише завдяки «посередництву» друкованої «Хроніки» Стрийковського, котрий охоче користувався цим цінним джерелом.

Повертаючись до киянина-анонiма, котрий долучився до творення білорусько-литовських літописів, варто наголосити, що їх коротка редакція, яка постала в Смоленську, є пам'яткою з потрійною паспортизацією (як мислити у сучасних категоріях). Те саме стосується й літопису, раніше відомого під назвою Київського скороченого (або короткого), що його знавець літописання ВКЛ Микола Улащик перейменував на Волинський короткий і відніс до категорії білорусько-литовських[52]. Ця його класифікація є, звісно, помилковою[53] — як назагал помилкові уявлення про зв'язок цього літопису з Києвом (хоча навіть такий авторитетний дослідник як Михайло Присьолков убачав у ньому «спробу місцевого київського літописання»[54]).

Натяк на таку спробу можна розгледіти в іншій літописній пам'ятці – складній компіляції середини XVII ст., відомій як Патріарший збірник чи Баркулабівський хронограф, який відзначається українськими мовними

---

[51] *Кучкин В. А*. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. Москва, 1997. С. 174, 191–192, 225.

[52] *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. С. 52–54. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів: Летописи белорусско-литовские. С. 118–127.

[53] Ширше див.: *Русина О*. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 135–138.

[54] *Приселков М. Д*. Летописи Западной Украины и Белоруссии // Ученые записки ЛГУ. Ленинград, 1941. № 67: Серия ист. наук. Вып. 7. С. 23; *Его же*. История русского летописания XI–XV вв. Санкт-Петербург, 1996. С. 301. На жаль, на користь своєї думки Присьолков не наводить жодних аргументів. Куди більш зрозумілі його твердження про приреченість таких спроб, націлених на збереження національної ідентичності, «за умов литовсько-польського володарювання», «тяжкого політичного пригноблення» й відсутності «безперервно існуючого політичного російського центру» (*Приселков М. Д*. Летописи... С. 24; *Приселков М. Д*. История... С. 302). Справа в тому, що видання, в якому побачила світ стаття Присьолкова, було приурочене до річниці визволення «братніх народів Західної України і Західної Білорусії» від «гноблення панською Польщею» і їхнього приєднання до «великої сім'ї народів, які будують своє щасливе життя під яскравим сонцем Сталінської Конституції» (17.09.1940). Щодо атрибуції Волинського короткого літопису див.: *Русина Е*. Волынская краткая летопись: состав и проблема авторства // Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 11. Минск, 2019. С. 154–172.

рисами[55]. У ньому відтворено, хоча й зі значними помилками, розлогу оповідь про розмаїті «знамення», яка присутня в компілятивній частині Волинського короткого літопису[56]. При цьому вона подається двома фрагментами, між якими містяться записи за 1430–1463 рр., де йдеться переважно про факти загальнодержавного життя у ВКЛ. Серед них привертають до себе увагу дві події, зафіксовані під 1463 р. Перша — це чудо, яке сталося на Великдень у Києво-Печерській обителі за часів князювання Семена Олельковича (1455–1470 рр.); воно пов'язане з традиційними уявленнями про необхідність вітати з цим святом померлих[57]. Досі про нього було відомо лише з Печерського Патерика[58], куди цей сюжет було додано у XVI ст. Патериковий запис, раніший за часом, дещо відрізняється від літописного — передовсім, згадкою про Семенового брата Михайла, яка нібито натякає на існування неформального дуумвірату Олельковичів[59].

---

[55] Нещодавно цю пам'ятку було надруковано під некоректною назвою: Баркалабаўскі летапіс. Т. 1–2. Мінск, 2013. Докладніше про неї див.: *Гудмантас К.* «Летописец Великого Княжества Литовского и Жомоитского» и «места памяти» руси // «Места памяти» руси конца XV — середины XVIII в. Москва, 2019. С. 74–76.

[56] Баркалабаўскі летапіс. Т. 1. Арк. 64зв.–65зв.; Т. 2. С. 240–242; Летописи белорусско-литовские. С. 118–119. Ця оповідь бере початок у «Повісті временних літ», куди вона потрапила з Хроніки Амартола (Повесть временных лет. Санкт-Петербург, 1996. С. 493).

[57] Див.: *Агапкина Т. А.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. Москва, 2002. С. 279.

[58] *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. Київ, 1931. С. 193. Див. також зауваги: *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. Київ, 1995. С. 29. Прим. 2.

[59] Очевидно, подібна інтерпретація помилкова — як помилкові уявлення про те, що Михайло Олелькович був тимчасовим правителем Київського князівства або його «найменованим спадкоємцем» (*Ульяновський В.* Митрополит київський Спиридон. Київ, 2004. С. 83–84; Князі Олельковичі-Слуцькі. Київ, 2017. С. 92). Вони ґрунтуються на хибній інтерпретації документальних джерел. У першому випадку це акт зі згадкою про київського князя Михайла Івановича Гольшанського (див.: *Полехов С.* Новые документы о Киевской земле XV века // Сфрагістичний щорічник. Вип. 2. Київ, 2012. С. 258–263, 266–268, 276–279). У другому — запис 1486 р. у Литовській Метриці, де йдеться про «князя олекта київського Михайла». Цілком зрозуміло, що тут ми маємо справу з титулуванням «князями» католицьких єпископів; що ж до терміну «олект» / «алект» (перекручене electus. — *Авт.*), то він означав обраного, але ще не затвердженого у сані єпископа. Отже, у Метриці згадано домініканця Михайла зі Львова (Michael de Leopoli), котрий був висвячений на київського єпископа Інокентієм VIII 22 червня 1487 р. і перебував на посаді до вересня 1494 р. (ширше див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. С. 58–59, 71–72).

Києво-Печерський Патерик:

«В лето 6971 в Печерьском манастыри створися знамение таково. При князи Семене Александровичи и при брате его князи Михаиле[60], а при архимандрите печерьском Николе, печеру же тогда держал некто Дионисие, нарицаем Щепа. Сий прииде на Велик день в печеру покадити телеса усопших, и прииде, где зовется Община, и, покадив, рече: «Отци и братие, Христос вскрес! Сего дни есть Велик день». И отвеща, яко гром тучен: «В истинну вскресе Христос!»

Баркулабівський хронограф:

«В лето 6971 в Печерском монастыри сотворисе знамение таково. При кнзю Семене Александровичи, при архимандрити Николе печеру же некто обдержа именем Динисей, прозвище Щепа. Сей прийдет на Великий ден вечеру телес усопших и п[р]ийде, где зовут Община, и покадит вечеру: «Отци и б[р]атия, Хс воскресе сего дни». Отвеща, яко [г]ром тучен: «Воистинну вескре[се] Хс!»

Другий запис зберігся частково: «И того ж лета князну Овдотю оддали за великого ...». Невиразний на перший погляд, він увічнює небуденну подію в житті Київського князівства: укладення у 1463 р. шлюбу Євдокії Олельківни й молдавського господаря Стефана Великого. Ця звістка є унікальною і не має аналогів у літописанні (всі відомості про цей шлюб донесли до нас молдавські джерела[61]) — а в комплексі з синхронним записом про великоднє диво безпомилково вказує на існування у Києві певної традиції фіксації подій за часів князювання Семена Олельковича. До неї ж, гадаємо, тяжіє поліхромний рельєф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія, який був встановлений після відбудови Успенського собору (близько 1470 р.) на фасаді його центральної апсиди (у XVIII ст., при спорудженні лаврської дзвіниці, його трьома фрагментами вмонтували у стіни над дверима нижнього ярусу будівлі). На рельєфі містився напис: «Основана бысть церковь пресвятыя Богородицы Печерская на старом основании при великом короли

---

[60] Варто відзначити наявність аналогічної формули («при благоверных князех Семена и Михаила Олелковичев») у Лістиці 1455 р., перекладеній у Печерському монастирі (*Иконников В. С.* Опыт русской историографии. Т. 2. Кн. 1. Киев, 1908. С. 258–259; Летопись занятий Археографической комиссии. Вып. 5. Отд. IV: Выписка из протоколов. С. 25–26; *Попова Т. Г.* Киевские рукописи Лествицы Иоанна Синайского // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 23. Київ, 2019. С. 59).

[61] Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. Москва, 1976. С. 26, 63, 106, 118.

Казимире благоверным князем Семеном Александровичем, отчичи Киевском, при архимандрите Иоанне»[62].

Принагідно згадаємо й про наявність якогось «київського літописця» у книгозбірні Альбрехта Гаштольда. Цілком вірогідно, що він опинився у бібліотеці канцлера зусиллями його батька Мартіна Гаштольда, котрий після смерті Семена Олельковича обіймав посаду київського воєводи (1471–1475 рр.). Сам Альбрехт був людиною, дотичною до упорядкування білорусько-литовських літописів. Разом із ними фрагменти «київського літописця» могли потрапити до Патріаршого збірника.

Зауважимо також, що гіпотезу про київське літописання XV ст. було висунуто й литовською дослідницею Надією Морозовою. Це припущення ґрунтувалося на серії коротких некрологів роду Олельковичів-Слуцьких у складі Хроніки Биховця. Щоправда, у працях Н. Морозової цей факт не дістав однозначної оцінки: вона пише як про складений на початку 1540-х років родовід Слуцьких, так і про Хроніку Олельковичів 1453–1486 рр.[63] Як перше, так і друге здається можливим з огляду на те, що, за нашими спостереженнями[64], ця княжа родина плекала уявлення про власну династичність, витискаючи з історичної пам'яті своїх попередників Гольшанських.

Але насправді складно сказати, з якими колами, церковними чи світськими, було пов'язане літописання, започатковане за часів Семена Олельковича. Проте навряд чи можна сумніватися, що край тодішній анналістиці поклав погром Києва у 1482 р., коли місто повністю знищив Менглі-Гірей. Було спалено не лише «град», а й «посад и ближние села». Татари пограбували Печерський монастир; рятуючись від ворога, деякі з ченців «бежали в печеру и задохшася»[65]. Цілком природно, що на цих руїнах плин культурного життя суттєво уповільнився.

Підсумовуючи, наголосимо на вірогідності відновлення київського літописання за часів Семена Олельковича. Воно, вочевидь, корелювало з

---

[62] Див. щодо нього: *Бартош А. Є.* Свідок відновлення Успенського собору в 1470 році // Лаврський альманах. Київ, 1999. Вип. 2. С. 69–75. Занотуємо, що за часів архімандрита Іоанна у Печерському монастирі було переписано збірник «Златоструй» (1474 р.): *Гальченко М. Г.* Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. // Palaeoslavica. 2003. Vol. 11. P. 86. № 36. Він же був одним з підписантів послання митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.), про яке йтиметься нижче.

[63] *Морозова Н.* К вопросу о времени создания Хроники Быховца // Kalbotyra. T. 49 (2). Vilnius, 2000. P. 137–141; *Её же*. Проблемы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Автореф. дисс. … докт. гум. наук. Вильнюс, 2001. С. 15–17, 22–23.

[64] *Русина О. В*. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 126.

[65] Там само. С. 143–147.

набуттям Києвом певної політичної суб'єктності (у згаданих вище молдавських джерелах князь навіть звався царем!). Отже, з одного боку, ми можемо доповнити картину так званого Олельковицького Ренесансу (яким би умовним не був цей термін), а, з другого, констатувати, що відновлена тоді традиція літописання невдовзі була повністю занедбана.

Паралельно з оригінальною анналістикою у середині XV ст. у Києві постала низка перекладених творів[66]. Це дещо збагатило наявний книжковий репертуар, який назагал корелював зі станом тодішнього письменства. У цьому сенсі ми стикаємося з очевидним парадоксом: здавалось би, культурний плюралізм, властивий середньовічній Литовській державі, мав стимулювати розвиток місцевої східнослов'янської книжності. Натомість ми відзначаємо виразний занепад літературної творчості: кількість оригінальних пам'яток, які постали на теренах ВКЛ у XIV–XVI ст., є несумірною з кількістю тих, котрі були створені у той самий період на куди більш гомогенних у культурному сенсі землях Московії.

Цей факт зауважив, зокрема, відомий славіст Дмитро Чижевський, назвавши кінець XIII — XV ст. «майже паузою в літературному розвитку», «пропащим часом» у житті українського народу. Не менш категоричним був і його попередник — Михайло Грушевський. У 20-х роках минулого століття, звернувшись у своїй «Історії української літератури» до творчого доробку книжників кінця XIV — першої половини XVI ст., він з щирим розпачем написав, що ці віки «стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторінь [...] Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті!»[67]

Пишучи ці рядки, вчений був налаштований набагато песимістичніше, ніж двома десятиріччями раніше, коли у своїй фундаментальній «Історії України-Руси» він-таки наголошував на тому, що «в сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не

---

[66] На руську мову були перекладені Псевдо-Арістотелева «Таємниця таємниць» (арабський порадник VIII–IX ст.), «Логіка» Мойсея Маймоніда, «Тенденції філософії» Мухаммеда аль-Газалі, «Шестокрил» Імануїла бен-Якова Бонфіса та деякі інші ворожильні, космографічні та біблійні книги. Відтак, можна констатувати активний інтерес тогочасних книжників до надбань арабської та єврейської культури (ширше див.: *Taube M.* The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages (= UCLA Slavic Studies. New Series. Vol. 4). Moscow, 2005. P. 196–198).

[67] *Чижевський Д.* Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956. С. 219; *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 5.

повними відомостями [...] і студії над рукописним матеріалом, без сумніву, принесуть ще багато нового»[68].

Утім, цей песимізм виявився цілком виправданим: за час, що сплив після появи «Історії України-Руси», список оригінальних пам'яток українського письменства кінця XIV — першої половини XVI ст. (котрі, як слушно відзначав Грушевський, становлять «нероздільну власність книжності й письменства українського і білоруського») не лише не зріс, а й дещо скоротився: «[по]одиноке аскетичне писання — поучення печерського ігумена Досифея з початку XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов», знане як «Правило Святої гори», котре науковець характеризував як «зовсім сухе, офіціальне» й позбавлене «всяких літературних прикрас»[69], нині пов'язується не з київським Печерським монастирем, а атрибутується архімандритові нижегородського Вознесенського Печерського монастиря[70]. Заразом хибним виявився й усталений в історіографії погляд, що засновник цього монастиря Діонісій Суздальський, ініціатор і можливий учасник створення Лаврентіївського літопису, походив із києво-печерської монастирської братії[71].

Авторитетні сучасні дослідники також наголошують на бідності регіональної літературної традиції в окреслений період, зараховуючи до неї передовсім білорусько-литовські літописи, твори, що вийшли із середовища київських митрополитів, полемічне «Сказання про сходження Святого Духа» та Касіянівські редакції Києво-Печерського патерика[72].

Так звані білорусько-литовські літописи, чи, точніше, літописи ВКЛ становлять спільне духовне надбання народів, чиї терени упродовж

---

[68] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. Київ, 1995. С. 351.

69 *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. С. 352–353; *Його ж.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 27–28.

[70] *Прохоров Г. М.* Досифей // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2. Ч. 1. Ленинград, 1988. С. 198. Варто вказати й ще на одну помилку, пов'язану з неоднозначністю терміна «печерський». У літературі можна зустріти інформацію про те, що у 1383 р. «смерть києво-печерського "старця" Павла Високого, "книжного, грамотного", згідно з Рогозьким літописцем, оплакували далеко за межами Київської землі» (*Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982. С. 145) — тоді як літописцеві йшлося про ченця нижегородського Вознесенського Печерського монастиря (див.: *Прохоров Г. М.* Павел Высокий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2. Ч. 2. Ленинград, 1989. С. 155–156).

[71] *Булычев А. А.* Дионисий Суздальский и его время. Ч. 1 // Архив русской истории. Вып. 7. Москва, 2002. С. 7–33.

[72] *Турилов А. А.* Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI в. // Культурные связи России и Польши XI–XX вв. Москва, 1998. С. 58, 65.

тривалого часу входили до складу ВКЛ. Навряд чи варто прагнути їх чіткої «паспортизації»: як слушно наголошують литовські науковці, «при поділі культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, котрі й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим»[73]. До того ж білорусько-литовські літописи містять чимало відомостей з історії українських земель. Це стосується як найдавніших пам'яток (літописів короткої редакції), які сягають середини XV ст., так і літописів широкої редакції XVI ст., в яких первинні загальноруські відомості заступила легендарна оповідь про початки Литви — від міфічного родоначальника литовців римлянина Палемона до цілком історичного Гедиміна.

Утім, навіть віддаляючись від спадщини Давньої Русі, книжники ВКЛ залишались у межах загальноруського культурного коду — зокрема, при конструюванні своєї легендарної історії. За браком власне литовських історичних пам'яток, вони зверталися до давньоруського літописання по сюжети й фактаж. Характерним у цьому сенсі є опис походу на Русь князя Гедиміна. При його створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого узято імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком самого Гедиміна й Ольгимонта Гольшанського[74]. Отже, невідомим нам книжником цілком історичні персонажі були перетворені на Гедимінових сучасників і супротивників, а їхня родинна солідарність, яка добре простежується за літописним матеріалом, — на спільні дії у боротьбі з литовським князем.

Цій історичній міфологемі судилося довге життя — але лише завдяки тому, що вона опинилась у «Хроніці» Стрийковського, яка користувалася беззаперечним авторитетом у XVII–XVIII ст.[75] Звідти переказ про завоювання українських земель Гедиміном потрапив до історичних, генеалогічних і навіть поетичних творів, передовсім, «Дніпрових камен» Яна Домбровського (бл. 1620 р.)[76]. Принциповим же є те, що праця Стрий-

---

[73] *Морозова Н. А., Темчин С. Ю.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. T. 2. Kraków, 1997. S. 7.

[74] Це інтуїтивно відчув ще упорядник Густинського літопису, ототожнивши персонажів Гедимінової легенди з їх літописними прототипами (Густынская летопись. С. 128).

[75] *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Cz. 1. S. 363–366. Див. також: *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 69–70.

[76] Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. Ч. 2. Київ, 1995. С. 214–215. Знайомство Домбровського з текстом «Хроніки» унаочнює згадка про нащадків Данила Галицького: «Лицарі з цього гнізда упродовж майже років із сорок правили Києвом».

ковського стала посередником між білорусько-литовським літописанням і тими фундаментальними історіографічними творами, котрі були створені у Києві у XVII ст. — Українським хронографом старшої редакції й «Синопсисом» (при цьому, як показав ґрунтовний аналіз, обидві ці пам'ятки базувалися на перекладі «Хроніки» зламу 1610–1620-х років, який зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського[77]).

Варто наголосити, що потужний «сплеск» київського літописання у першій половині XVII ст. був обумовлений низкою соціокультурних чинників — передовсім, церковною унією 1596 р., наступом на традиційне православ'я й спровокованою цим кризою етноконфесійної ідентичності[78]. Ці фактори обумовили й бурхливий розвиток полемічного письменства.

Не заглиблюючись у питання, наскільки активно православними книжниками XVII ст. був задіяний корпус існуючої на той час полемічної літератури, зауважимо, що, на відміну від Речі Посполитої, у ВКЛ панувала конфесійна толерантність. Тож не дивно, що єдиний твір полемічного звучання був створений уродженцем ВКЛ за межами цієї держави[79]. Маємо на увазі «Сказання про сходження Святого Духа», адресоване «некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся» (1511 р.), яке дійшло до нас у кількох списках XVI–XVIII ст.[80] Цей твір, спрямований

---

[77] *Толочко О. П.* Український переклад «Хроніки…» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. (Український хронограф і «Синопсис») // ЗНТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 158–181.

[78] Процитуємо характерний вислів З. Копистенського про мету Берестейської унії: «абы Руси не было в Руси»; цю «реч неподобную» він порівнював з бажанням, «жебы тут море было коло Самбора, а Бесчад коло Гданска» (Русская историческая библиотека. Т. 4. Стб. 957). Фахівцями відзначається термінологічний хаос, який запанував у пост-Берестейській полемічній літературі через те, що «самий предмет критики — руське уніатство — не вписувався у зрозумілу їм [православним] номінаційну систему координат»; з'явились визначення «новая русь», «плохой / ложный / притворный / лицемерный русин» (*Неменский О. Б.* Русская идентичность в Речи Посполитой в конце XVI — первой половине XVII в.: (По материалам полемической литературы) // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе: Средние века — Новое время. Москва, 2008. С. 180–197).

[79] Водночас варто занотувати, що до складу 2-ої Касіянівські редакції Києво-Печерського патерика (1462 р.) було включене антикатолицьке послання князю Ізяславу, яке приписується Феодосію Печерському (див.: *Костромин К.* Проблема атрибуции «Слова Феодосия, игумена печерского, о вере крестьянской и о латыньской» // Христианское чтение. 2011. № 1 (36). С. 6–97).

[80] *Покровский Ф. И.* Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении св. Духа // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1908. Т. 13. Кн. 3. С. 86–126. Слово «презвитер» (замість «прозываемый») фігурує

на захист догматів православ'я, був написаний на прохання сербського воєводи Стефана Якшича Василем Нікольским «от Дольняя Руси». Як з'ясувалося, ця вказівка стосувалася Чернігівщини, де рід Нікольського простежується з кінця XIV ст. Згодом члени цієї боярської родини осіли у Вільні й Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії. Відомо, що Василь Нікольский, як і його батько, був писарем у віленській великокняжій канцелярії. Він вірно служив Казимиру та Александру — однак знехтував інтересами їхнього наступника Сигізмунда I, приєднавшись до повстання Михайла Глинського (чий рід, до речі, також мав зв'язки з Черніговом). За словами самого Сигізмунда, Нікольський був одним із двох «зрадец» (зрадників), вирядженихГлинським до Василія III, «жадаючи, абы ему своих воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи городы, добывши, подати». Але роль Нікольського у заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася звістка про те, що якийсь Курбака «держал» Чечерськ (містечко у комплексі так званих «подніпровських волостей») «от зрадци Никольского».

Після поразки повстання, на зламі 1508–1509 рр., Нікольський разом із Глинськими емігрував до Москви. Згодом він опинився при дворі сербського воєводи Стефана Якшича, чия сестра Анна була дружиною Василя Глинського, який виїхав з ВКЛ разом із братами Іваном і Михайлом. Там у 1511 р. Нікольський і написав свій твір, який демонструє добру обізнаність автора з текстом Біблії та працями отців церкви, а заразом свідчить про неабиякий творчий потенціал віленського писарського середовища[81]. «Сказання» зайвий раз переконує у слушності зауваги М. Грушевського, що на теренах ВКЛ «не бракувало людей з теологічним і літературним приготованням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, — але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості»[82]. Тож видається симптоматичним, що Василь Нікольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами батьківщини — там, де цього потребувало протистояння двох християнських конфесій.

Назад, у Литовську Русь, «Сказання» потрапило у середині XVI ст. через Супрасльський монастир, відомий своїми тісними зв'язками з

у пізньому, зламу XVII–XVIII ст., списку послання, який містить численні текстуальні похибки.

[81] Докладніше див.: *Русина О. В.* Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 4–23.

[82] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. С. 353.

Балканами й передовсім з Сербією. При цьому, на думку М. Петрова, саме через Супрасль відбувалося посередництво «між давньоруською полемікою з латинянами і між південноруською вченою полемікою, яка розпочалась з кінця XVI ст.»[83]. Нагадаємо, що ще перед укладенням Берестейської церковної унії саме в Супраслі у відповідь на працю Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577 р.) постали перші твори, які дали поштовх активній релігійній полеміці.

З огляду на це залишається цілковито незрозумілим, чому «Сказання» не вписалось у тодішній духовний контекст. Щоправда, витяги з нього містяться у Супрасльській полемічній збірці 1580 р., яка вийшла з-під пера архідиякона Євстафія; невдовзі «Сказанням» скористався Василь Суразький у творі «Про єдину віру», виданому 1588 р.[84] Але у XVII ст. ця пам'ятка не була затребувана у полемічній літературі — хоча, скажімо, у середині 1660-х років Йоаникій Галятовський, мандруючи теренами Речі Посполитої, спеціально розшукував твори, присвячені сходженню Святого Духа.

Натомість на початку XVII ст., в умовах загострення міжконфесійної конфронтації у Речі Посполитій, із небуття раптом виринуло розлоге послання, адресоване у 1476 р. папі римському Сіксту IV митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців — архімандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Олельковичем, Федором Бєльським і Дмитром Вяземським, братами Іваном та Павлом Ходкевичами, кількома представниками родини Солтанів та низкою інших світських достойників.

Напевно, немає дослідника, котрий не відзначив би пишномовність цього, за виразом Б. Гудзяка, «багатослівного, благального, надмірно догідливого, проте місцями зворушливого» звернення Мисаїла до папи, котре нині вважається «твором, в якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво "плетения словес" досягло найвищого розвитку»[85]. У літературі не раз наголошувався його панегіричний щодо Сікста IV характер, гіперболізм почуттів, висловлених на адресу папи. У листі «блаженный Сикст» славословиться як «старейшина всем сущим священным отцам и

---

[83] *Петров Н. И.* Западно-русские полемические сочинения XVI века // Труды Киевской духовной академии. 1894. № 4. С. 535.

[84] *Покровский Ф. И.* Послание Василия, пресвитера Никольского ... С. 88, 90, 115–123.

[85] *Gudziak B.* Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. Cambridge (Mass.), 1998. P. 51; *Пелешенко Ю. В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. Київ, 1990. С. 79.

православным патриархам», «великое солнце, всемирный светильник, церковный свет, всесвятой и всенаисвятейший отец отцем и всеначальнейший пастырь пастырем», «вселенский учитель, законоположенный второй Моисей», «столп крепок от лица вражия, храбрый воин царя небесного, вторый Исус Наввин, и на иноплеменныя полкы побеждая и секущи нещадно глаголом Божиим, мечем духовным, враги креста Христова».

Власне, ці пишні величання папи становлять основну частину розлогого Мисаїлового послання, котре, попри відзначену М. Грушевським «риторичну віртуозність»[86], є дуже бідним за змістом. Головне, що в ньому декларується — це правовірність («истинное благоверие») мешканців «северной страны»: «Мы все сущие здесь, на стране далечей, словесные овцы того ж стада Христова от двору его святого — святой соборной апостольской церкви». Визнаючи Флорентійську унію 1439 р. та католицьку трактовку Св. Трійці («исповедуем [...] Духа Святого равно купно исходяща от Отца прежде, такоже и Сына единым духновением»), Мисаїл наголошував на відсутності догматичних розбіжностей між східним і західним християнством: «Несть бо разнствия о Христе грекам и римлянам, и нам сущим российским славянам, все едино то же суть».

Між тим, до нього дійшли чутки про «некиих [...] исповедающих глаголы ложные [...], яко несмы истинные христиане». Мисаїл не назвав імен огудників, котрі твердили, що православні Литовської держави не можуть вважатися справжніми християнами; однак навряд чи можна сумніватися, що йшлося про когось із католицьких ієрархів (що їх, за твердженням Мисаїла, «много в наших странах»), які «силою влекли из благочестия в благочестие» — перехрещували православних на католиків, посилаючись на авторитет папи[87]. Аби покласти край цим «настроениям, распрям и расколам» між християнами, Мисаїл закликав понтифіка відрядити до Литви двох «доброразумных мужей» — католика й православного, знавців «обычаев, закона и устава» своїх церков, «хранящих уставлення Флорентийского собора». Вони повинні були гармонізувати міжконфесійні взаємини на теренах ВКЛ — що мало особливе значення в умовах турецько-татарської експансії в Європі, якій сприяв розбрат між християнами: «Видящи они наше нестроение и немирную промежду нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обратиша; уже бо и самих нас

---

[86] *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 213.

[87] Про цю практику див.: *Sawicki J.* «Rebaptizatio Ruthenorum» w świetle polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI wieku // Pastori et magistro. Lublin, 1966. S. 229–242.

поблизу они ныне суть, а [...] на таковых подобает вражду имети купно всему роду христианскому».

Подальша доля цього листа частково пояснюється тим, що спілкування з Римом у 1470-х роках не перейшло у режим діалогу. Сікст IV не відповів митрополитові Мисаїлу — хоча за п'ять років і видав буллу про необхідність дотримання принципів Флорентійської унії. Сам Мисаїл незабаром зійшов з історичної сцени (1480 р.). Його починання намагався продовжити митрополит Йосиф (1498-1501 рр.), використавши у своєму зверненні до папи Олександра VI текст послання 1476 р., перекладений на латину Іваном Сопігою. Однак і це звернення залишилося без відповіді — згодом обернувшись чутками про те, що «всих нас русь мають хрестити в лядскую веру», які поширювали у ВКЛ прибічники Михайла Глинського[88].

Вочевидь, у ВКЛ ця епістолія практично не циркулювала поза межами митрополичої канцелярії і з бігом часу була повністю забута. Саме тому виявлення послання у Крево у 1605 р., невдовзі після укладення Берестейської церковної унії, стало заледве не культурним шоком для тогочасних literati. При цьому митрополит-уніат Іпатій Потій отримав красномовний доказ схильності Литовської Русі до унії ще у XV ст. Натомість його православні опоненти потрактували цю знахідку як занадто своєчасну, аби послання було автентичним.

Однак, якщо вірити сучасникам, кревський список послання (що його Потій негайно надрукував, попередньо засвідчивши у віленському магістраті) був аж ніяк не унікальним. Ще один Стефан Зизаній нібито «видер підступно з книг віленських»; другий, дуже пошкоджений міллю, за твердженням Мелетія Смотрицького, зберігався у церкві селища Вельбойна (суч. Вельбовно) поблизу Острога[89] — про що йому розповідав уже покійний Олександр Путятицький (під останнім слід, вочевидь, розуміти настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у Дубно в 1620–1622 рр.)[90]. На жаль, у нас немає можливості верифікувати ці звістки —

---

[88] Русская историческая библиотека. Т. 20. Санкт-Петербург, 1903. Стб. 1196–1197.

[89] Докладніше див.: *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. 2-е вид. Львів, 2019. С. 51–52, 58–60. Варте уваги припущення автора, що знищений Зизаніем список зберігався у віленському Свято-Троїцькому монастирі, який очолював один з адресантів послання — архімандрит Макарій.

[90] *Горін С.* Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 14–15. Дрогобич, 2011. С. 150; *Касянчук І.* Статут Дубенського Спасо-Преображенського монастиря 1624 року // Острозький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Острог, 2012. С. 52. Вочевидь, він же згадується раніше як «служебник» Василя-Костянтина Острозького

як і перевірити гіпотезу про наявність у Потія ще одного списку послання, використаного при підготовці видання 1605 р.[91] Водночас слід визнати безумовно помилковою інформацію про існування якогось київського списку[92]: вона ґрунтується на невірному прочитанні «Ексетезиса» М. Смотрицького, де йдеться про рукопис з Крево (арк. 93 зв.).

Аж до зламу XX–XXI ст. дослідники мали у своєму розпорядженні лише editio princeps послання (продубльоване Потієм польською мовою) та похідні від нього тексти. Тільки в останні десятиліття, за 400 років після його виявлення, у цьому питанні позначилися зрушення, пов'язані з публікацією списків першої половини XVI ст.: неповного Синодального й Смоленського[93]. Перший вважається новгородським за походженням, другий пов'язують з канцелярією смоленського єпископа другої чверті XVI ст. При цьому варто підкреслити, що послання Мисаїла, не залишивши сліду в письменстві руських земель ВКЛ, дістало поширення на північному сході Русі[94]. Воно не лише копіювалося на територіях, де Флорентійська унія була рішуче відкинута, а й використовувалось у прагматичних цілях — як набір епістолярних кліше. До нас дійшли написаний не пізніше 1542 р. лист невідомої опальної особи новгородському архієпископу Макарію й адресована йому же чолобитна князя Андрія Михайловича Шуйського (1533–1538 рр.); обидва автори активно черпали з цього джерела[95].

Загалом нині автентичність послання не викликає жодних сумнівів у фахівців. Натомість щойно його видрукував Потій, воно одразу стало об'єктом гострої критики з боку православних полемістів, які вдавалися й

(Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 4. Санкт-Петербург, 1851. № 148. С. 203 (1600–1601 рр.)).

[91] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 394–395.

[92] *Галенчанка Г.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Наш радавод. Кн. 8. Гродна; Беласток, 2000. С. 88, 91, 95.

[93] Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI века. Москва, 1992. Ч. 5. С. 951, 1064, 1071–1074; *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 281–296; *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. Вип. 18. Київ, 2013. С. 401–428.

[94] Це, до речі, далеко не поодинокий випадок, коли пам'ятки, що постали на теренах ВКЛ, збереглися набагато краще у московській писемній традиції (див.: *Турилов А. А.* «Правило и наказание о душегубстве» и послание митрополита Ионы Глезны вяземскому попу Давыду // От Древней Руси к России нового времени. Москва, 2003. С. 105. Прим. 12, 13).

[95] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 507–514; *Його ж.* Компіляція князя Андрія Шуйського на базі «Послання Мисаїла» // Український археографічний щорічник. Вип. 23/24. Київ, 2020. С. 568–586.

до суто філологічних аргументів — як, наприклад, анонімний автор «Перестороги», котрий писав: «Книги змышляют, пишучи под датою старою, письмом старым, якобы колись тая згода (церковна унія. — *Авт.*) трвати смела. Але присмотрися в письмо, в самую речь, и знайдеш, же хоть такия письма старые змышляют, але реч все Потиева, як бы усты сам мовил. При том знайдеш там слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наши не уживали»[96].

Звісно, книжник не міг оцінити відповідність епістолії контексту своєї епохи. Між тим, як уже відзначалося вище, в ті часи, коли з'явилося послання, ім'я уніата Ісидора було занесене до синодика Києво-Печерського монастиря. Характерно, що його видавець С. Голубєв зауважив цей факт як «доволі цікавий для дослідника, який не можна оминути при розгляді питань про спробу ввести у XV ст. унію в Південно-Західній Русі, про ставлення до цієї спроби південно-руського духовенства й особливо при розв'язанні досі спірного питання про сумнозвісну грамоту київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.)»[97]. Більше того — очевидно, цей факт вплинув і на позицію самого С. Голубєва, котрий так і не зреалізував задекларований ним раніше намір викрити Мисаїлове послання як фальсифікат[98].

У лексиці пам'ятки дивувало визначення «росийский», нехарактерне для тодішніх східнослов'янських земель ВКЛ: «нам сущим росииским словяном», «нам живущим далече на северных странах в граде светлоросииския чреды», «нам сыновом светоросииския чреды», «росииския сыны и весь наш великородныи и многии словеньскии язык»[99]. Як бачимо, автори документа декларували, що являють собою «росийское» відгалуження численного слов'янського племені й «свет(л)оросийскую» частину Христової череди. Між тим, у XV ст. навіть в Московській Русі використання еллінізованих форм «Росия», «росийский» мало спорадичний характер [100]; у межах ВКЛ вони поширилися століттям пізніше[101].

---

[96] Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 4. № 149. С. 229.

[97] *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). С. XIII.

[98] Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Ч. I. Т. 7. Киев, 1887. С. XIII.

[99] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 285, 309, 313, 328, 483, 487, 490, 506.

[100] *Клосс Б. М.* О происхождении названия «Россия». Москва, 2012. С. 29.

[101] На цьому робив акцент Б. Бучинський («Грамота Місаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. Кн. XIII. Київ, 1914. С. 12). Див. запропоноване нами пояснення: *Русина Е.* Флорентийская уния и русь: этнокультурный аспект // Религия и русь, XV–XVIII вв. Москва, 2020. С. 32–51.

Сумніви викликав і перелік підписантів послання — включно з особою митрополита Мисаїла; деякі науковці вбачали у ньому продукт творчості Іпатія Потія[102]. Однак він явно не зміг би самотужки скласти подібний список персоналій, оскільки майже не орієнтувався в реаліях 1470-х років (зокрема, посилаючись на Стрийковського, ідентифікував згаданого у Мисаїловому листі Михайла [Олельковича] як убитого в 1451–1452 рр. сина Сигізмунда Кейстутовича Михайлушка[103]). Що ж до пишної титулатури підписантів послання, яку нерідко відносили на карб фантазії Потія, то навіть таке дивне визначення Олександра Солтана, як «рыцер [...] ушпанский, златаго стрыха носитель», підтверджується реєстром його майна, що в ньому серед коштовностей згаданий «на двух качалех стрых ушпаньский перловый»[104].

Звісно, у XVII ст. критика джерел перебувала ще в зародковому стані. Однак православні книжники не відкидали послання огульно, а вдавались до філологічних, археографічних й історичних аргументів. Доволі прикметно, що останні черпали з того самого джерела, що й Потій — з «Хроніки» Стрийковського. Зокрема, Захарія Копистенський у своїй «Палінодії», посилаючись на це джерело, переказав події, які відбувались у Києві після смерті Семена Олельковича (1470 р.), коли кияни рішуче відмовилися визнати своїм новим правителем католика Мартіна Гаштольда[105]; на його думку, наполягаючи, аби замість воєводи-католика у них був «русин веры грецкой», вони не могли підтримувати прокатолицьки налаштованого митрополита[106].

Варто підкреслити, що Потій видрукував Мисаїлове послання у розпал полеміки з православними, у відповідь на такі праці опонентів, як «Антирисис» Христофора Філалета та «Історія про листрикійський […]

---

[102] Найбільше зусиль до його «дискредитації» доклав Б. Бучинський у публікації, яка вийшла друком уже після смерті дослідника, котрий пішов з життя у 1907 р. (*Бучинський Б.* «Грамота Місаїла» і «грамота Ніфонта». С. 13–22). Утім, він встиг повністю зректися своїх поглядів (див. його незакінчену працю: *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії: Місаїлів лист // ЗНТШ. Т. 90. Львів, 1909. С. 5–24).

[103] Про глоси Потія див.: *Лужний Р.* Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Т. 2. Київ, 1993. С. 49–63.

[104] Русская историческая библиотека. Т. 20. Стб. 872. Цей виявлений нами предмет був нещодавно ідентифікований як кастильський Орден Стрічки (*Астахов М. А.* Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века // Средние века. Вып. 80 (1). Москва, 2019. С. 159–183).

[105] Докладніше див.: *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период. Одесса, 1912. С. 59.

[106] Русская историческая библиотека. Т. 4. Стб. 1033, 1036–1037; *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 54–55.

синод» Клірика Острозького[107]. Здається, він і сам був приголомшений своєю знахідкою — адже незадовго до того, у 1598 р., писал Костянтину-Василю Острозькому: «Соединение межи церковью греческою и рымскою [...] мало не полтораста лет [...] по соборе Флорентейском отлогом лежало»[108]. Видаючи послання з полемічною метою, Потій, за спостереженнями фахівців, показав себе вправним археографом. Водночас цей документ стимулював не лише едиційну та перекладацьку діяльність, а ще й поетичну творчість митрополита, котрий додав до польськомовного видання епістолії розлогий, на три сторінки, вірш «Напучування одного до своєї Русі». Р. Лужний оцінив його як «квінтесенцію усього письменницько-видавничого задуму Потія, літературне образно-ситуаційне і мовнопоетичне узагальнення його основної суті й творчих намірів»[109].

Загалом у XVII–XVIII ст. ставлення до послання було начебто маркером конфесійної ідентичності. Показовим у цьому сенсі є приклад Мелетія Смотрицького: будучи православним, він порівнював його у своєму «Треносі» з «Костянтиновим даром», а, перейшовши на бік уніатів, подав в «Апології» інформацію про згаданий вище список з-під Острога. Назагал уніати були одностайні в питанні про автентичність послання, згідно з яким «вся Русь папу за найвищого пастиря мала»[110]. Для католиків характерна позиція єзуїта Яна Кулеші, котрий не піддавав сумніву звернення Мисаїла до папи й убачав у згаданих в епістолії архімандритах Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів майбутніх митрополитів Іону й Макарія; крім цього, він твердив, що Мисаїл розповідав своїй пастві про чудеса, явлені св. Казимиром[111] — не переймаючись тим, що вони мали посмертний характер, а митрополит пішов із життя раніше за Казимира.

Ставлення до Мисаїлового листа православних полемістів не раз аналізувалось у фаховій літературі[112]. До нього звертались вже згадані вище автор «Перестороги», Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, а

---

[107] Див.: *Заторський Н.* Коментарі митрополита Іпатія Потія до видань «Послання Мисаїла» церковнослов'янською та польською мовами // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 14. Львів, 2021. С. 20, 39.

[108] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. № 224. С. 281.

[109] *Лужний Р.* Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції. С. 63.

[110] Докладніше див.: *Галенчанка Г.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. С. 87–89.

[111] *Kulesza J. A*. Wiara prawosławna. Wilno, 1704. S. 182.

[112] *Галенчанка Г.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. С. 96–99; *Заторський Н*. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 50–57.

також Андрій Мужиловський («Антидот», 1629 р.) і анонім, котрий написав «Додаток» до віленського «Синопсису» (1632 р.) Їх оцінки послання були назагал негативними.

Водночас не виключено, що й дизуніти звернули увагу на літературно-богословські достоїнства послання 1476 р. У цьому зв'язку варто акцентувати спостереження О. Неменського, що у своїй «Палінодії» Захарія Копистенський, усупереч традиції, трактував «Яфетово племя» (слов'ян) як «народ полночный»[113]. Між тим, саме така його «прописка» присутня у Мисаїловому посланні, де йдеться про «благоцветущие горы северныя страны», «наши северные страны» і про людй, «живущих далече на северных странах в граде светлоросииския чреды»[114]. У «Палінодії» немає «росиических словян», але в іншій праці Копистенського «Беседы на деяния святых апостол» (1624 р.) ми зустрічаємо «народ славенороссийский»[115] — а в 1627 р. інший член лаврського гуртка Памво Беринда видав свій знаменитий «Лексикон славенороссский».

Такі запозичення, якщо вони справді мали місце, були аж ніяк не унікальні[116] і, звісно, не означали співчуття основному меседжу послання Мисаїла. Навпаки, той-таки Копистенський гостро його критикував[117]. Однак, напевно, йому не могли не імпонувати деякі концептуальні моменти послання — наприклад, співвіднесення Литовської Русі з Єрусалимом[118]. Адже, як відзначають фахівці, у творах Копистенського

---

[113] *Неменский О. Б.* Представления о славянской общности в «Палинодии» Захарии Копыстенского // Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянская идентичность — новые факторы консолидации. Москва, 2008. С. 122–123.

[114] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 279, 309. До речі, автори послання були настільки послідовні у цій локалізації, що співвіднесли свої північні краї з місцем «иже к северу», де, згідно з Біблією, збирався поставити свій престол Сатана (*Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 279; порівн. Іс., 14: 13–14).

[115] Цит. за: *Дмитриев М. В.* «Израиль», Сион, Иерусалим как «место памяти» православной руси Речи Посполитой XVI–XVII вв. // «Места памяти» руси конца XV — середины XVIII в. Москва, 2019. С. 254.

[116] Скажімо, М. Смотрицький у своєму «Треносі» фактично переказав один із розділів праці кальвініста Франсуа Отмана «Brutum fulmen Papae Sixti V adversus Henricum sereniss. Regem Navarrae» (1586 г.). Докладніше див.: *Volovnykiv D.* La Donazione di Costantino nei rapporti tra la chiesa e lo stato in Rus'. Romae, 1998. P. 72–77; *Воловників Д. В.* Рим — Київ: історія одного апокрифа // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 21–22.

[117] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 53–55.

[118] Воно проглядає в пасажах, що відсилають до Псалтиря та Євангелія від Матвія (*Заторський Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року. С. 279; порівн. Псалтир, 47: 3–4, Матв., 5: 35).

«посилання на Ізраїль, Сіон і Єрусалим поставлено у центр ідентифікації православного населення Речі Посполитої»[119].

Окремої уваги варта й така лексична новація послання 1476 р., як визначення «светоросиискый» / «светлоросиискый». Гадаємо, воно вписується в число прямих «попередників» терміну «Свята Русь», який з'явився століттям пізніше у творах Андрія Курбського часів його еміграції, а в XVII–XVIII ст. поширився у літературній та фольклорній традиції. Принаймні, сучасні дослідники відзначають слушність запропонованого О. Соловйовим зближення епітетів «святой» і «светлый» стосовно Русі[120]. На нашу думку, на текст Мисаїлового послання мають зважати фахівці, котрі цікавляться ґенезою святоруського дискурсу.

Як би там не було, назагал православні дистанціювалися від послання Мисаїла, яке нині вважається одним із найцікавіших зразків оригінального письменства литовської доби. Зовсім інакшим було їх ставлення до ще однієї пам'ятки другої половини XV ст. — так званої 2-ої Касіянівської редакції Києво-Печерського Патерика 1462 р. У ній убачають прояв Олельковицького Ренесансу[121], пов'язуючи з впливами ісихазму — релігійно-містичного вчення, що в середині XIV ст. перетворилося на офіційну доктрину візантійської православної церкви.

Києво-Печерський монастир являв собою помітний центр ісихазму, який тут розглядався передусім як індивідуальна аскетично-подвижницька практика. З цим духовним імпульсом було пов'язано піднесення авторитету грецького Афонського монастиря. Пієтет щодо нього відчутний у згаданій редакції Патерика, де підкреслено зв'язок Антонія Печерського зі «Святою Горою». М. Грушевський пов'язував з ісихазмом і саме «особливе заінтересування Печерським Патериком, яке помічаємо в XV в.», оскільки в Болгарії «під тими ж впливами і в аналогічних обставинах теж помічається збільшений інтерес до патериків і всяких чуд, візій, демонологічних мотивів; з'являються кілька нових перекладів різних типів патериків [...] і різні окремі переклади і новотвори на подібні теми. Очевидно, і у нас мусило зазначитися таке нове зацікавлення ними,

---

[119] *Дмитриев М. В.* «Израиль», Сион, Иерусалим как «место памяти» православной руси Речи Посполитой XVI–XVII вв. С. 249.

[120] *Дмитриев М. В.* Парадоксы «Святой Руси» // Cahiers du Monde Russe. Vol. 53 (2012). № 2–3. P. 322–323; *Его же.* «Израиль», Сион, Иерусалим как «место памяти» православной руси Речи Посполитой XVI–XVII вв. С. 241.

[121] Вважається, що нові редакції Києво-Печерського Патерика «можна трактувати як замилування власною старовиною, чим і характерне Відродження у вузькому значенні цього слова» (природно, що сама ця «старовина» водночас тлумачиться як «власна античність, якою для України була Київська Русь»). Див.: *Кашуба М.* Проблема Ренесансу в українській духовній культурі // ЗНТШ. Т. 228. Львів, 1994. С. 361–362.

тільки — на диво — це не виявилося в оригінальній творчості. Печерський Патерик пильно перероблявся, доповнювався різними писаннями, які мали якийсь зв'язок з описаними в ньому особами й подіями [...], різними моралістичними додатками, систематизувався, у зв'язку з чим скорочувався й доповнювався, але нових оригінальних творів ми тут майже не зустрічаємо»[122].

Києво-печерський чернець Касіян двічі переробляв Патерик, поновлюючи мову й перетворюючи його на своєрідний монастирський літопис. Перша редакція 1460 р. дійшла до нас у небагатьох списках (хоча, наприклад, уже за два роки була скопійована у московському Вознесенському монастирі). Натомість друга, де матеріал було систематизовано й викладено у хронологічному порядку, користувалася куди більшою популярністю і в XVII ст. стала основою для всіх рукописних і друкованих редакцій Києво-Печерського Патерика.

У цей період його еволюція відбувалась по лінії подальшого збагачення й розширення історичного контексту агіографічних сюжетів, що цілковито відповідало духу епохи: наступ на православ'я у Речі Посполитій і криза руської етноконфесійної ідентичності стимулювали пошуки тогочасними literati власного історичного «я». Першим кроком у цьому напрямку стала публікація Патерика польською мовою (так далося взнаки тодішнє польське культурне домінування). У 1635 р. у друкарні Києво-Печерської лаври, яка за часів Петра Могили стала оплотом політико-ідеологічної боротьби православних за свої права, побачив світ «Патерикон» єпископа Сильвестра Косова з присвятою відомому захисникові православ'я Адаму Киселю[123]. Фактично це була перша давньоруська пам'ятка, надрукована in extenso — хай і в модифікованому вигляді. Публікація була зорієнтована на піднесення авторитету Києво-Печерської лаври й, можливо, канонізацію тамтешніх угодників. Косов переробив структуру Патерика 2-ої Касіянівської редакції, віддавши перевагу сюжетному принципу, додав одне нове житіє і водночас прибрав деякі сюжети. У додатках до житій було подано як «анотації» дотичні історичні дані, що походили переважно з хронік авторства Мацея Стрийковського й Цезаря Баронія. Загалом «Патерикон» був взорований на «Житія святих» найавторитетнішого на ті часи агіографа Петра Скарги, які побачили світ у 1579 р. і ще за життя автора витримали сім

---

[122] *Грушевський М*. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 29; *Його ж*. Історія України-Руси. Т. 6. С. 349.

[123] Симптоматично, що Киселя не обійшов увагою й упорядник Густинського літопису, занотувавши легенду про походження його «славного во велможах рода» (Густынская летопись. С. 47).

перевидань[124]. Це певною мірою сказалося й на долі праці Косова, яка здобула широку популярність у Речі Посполитій й перекладалася українською та російською мовами.

Тенденція до історизації персонажів Патерика простежується ще в одній його переробці, здійсненій у 40–50-х роках XVII ст. києво-печерським архімандритом Йосифом Тризною. Інформація, видобута ним з Тверського збірника, Іпатіївського й Никонівського літописів, подавалась не у додатках, а в самих розповідях про діяння святих. Тризнин «Патерикон» відкривався викладом історії Русі від самих її початків «в лета Ноева по потопе» й містив розлогі екскурси в далеке минуле; власне, це був уже радше літопис, аніж твір агіографії. Таке явне порушення жанрової специфіки знаменувало глухий кут в еволюції первинного тексту; тож, збережений у єдиному списку, цей «Патерикон», як правило, розглядається фахівцями як літературний покруч[125]. А проте й редакція Тризни була врахована при підготовці друкованого Патерика, який побачив світ з ініціативи києво-печерського архімандрита Інокентія Гізеля у 1661 р.; ця ілюстрована книга неодноразово перевидавалася й користувалася широкою популярністю й неабияким авторитетом[126].

Що ж стосується оригінальної агіографічної творчості, брак якої в Печерському монастирі у XV–XVI ст. спеціально акцентував М. Грушевський[127], то цю лакуну заповнила польськомовна «Тератургима» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), котра, як вважають, постала в пандан до «Патерикону» Косова. У цій праці, з суто формального погляду, також можна угледіти зв'язок з добою ВКЛ — але поетичні епітафії з надгробків тодішніх князів, наведені у книзі, вийшли з-під пера її автора.

Резюмуючи, зауважимо, що Києво-Печерський Патерик 2-ої Касіянівської редакції виявився найбільш затребуваною у XVII ст. літературною

---

[124] Зауважимо також можливість того, що здійснений Петром Скаргою «конспективний» переклад «Анналів» Цезаря Баронія став концептуальною моделлю для знаменитого київського «Синопсису» (1674 р.) — хоч існували й інші праці, розраховані на тих, «хто не любить довго читати» (наприклад, «Компендіум» Павла Демитровича (1625 р.), доволі популярний серед київських книжників у першій половині XVII ст. Див. щодо нього: *Русина О.* Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII — середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. 2018. № 1. С. 22–24).

[125] Інший погляд на цю пам'ятку запропоновано у публікації: *Затилюк Я. В.* «Патерикон Києво-Печерський» Йосипа Тризни як джерело до вивчення практик історіописання ранньомодерної доби // Наукові записки НаУКМА. Т. 117: Історичні науки. Київ, 2011. С. 61–64.

[126] Див., зокрема, посилання на неї у згаданому вище «Збірнику Іллі Кощаківського»: ЛНБ, ВР, ф. Оссол, № 2168, с. 37, 40.

[127] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. С. 349.

пам'яткою литовських часів. Це передовсім пов'язано з перетворенням Києво-Печерської лаври на потужний культурогенний осередок, орієнтований на захист православ'я у Речі Посполитій; Патерик став одним із конструктивних елементів цієї трансформації. Натомість у протилежному таборі інструменталізували послання Мисаїла до папи Сікста IV, яке доводило прецедентність унійних змагань і, до певної міри, легалізувало акт Берестейської церковної унії.

Що стосується історичних наративів литовського періоду, то тут слід у першу чергу згадати білорусько-литовські літописи (чи літописи ВКЛ), що до їх творення долучилися вихідці з українських земель. У XVII ст. вони не належали до царини актуальної літератури, однак наявні у них дані транслювалися до тогочасної анналістики за посередництва «Хроніки» Мацея Стрийковського й похідних від неї пам'яток. Окремої уваги заслуговує така цікава пам'ятка як позначений українськими мовними рисами Баркулабівський хронограф середини XVII ст. Як показало наше дослідження, в своєму складі він зберіг фрагменти літописання часів князювання у Києві Семена Олельковича (1455–1470 рр.), які нині розглядаються як доба регіонального Відродження — так званий Олельковицький Ренесанс.

Olena Rusyna
Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History),
Leading Research Fellow,
Institute of History
of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
erusina@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4769-652X

Тетяна Люта
кандидат історичних наук
(Україна, Київ)
lutagen@gmail.com
ORCID:http://orcid.org/0000-0002-1224-2715

БРАТСЬКА ІКОНА БОГОРОДИЦІ: ОБРАЗ І КОНТЕКСТ

Братська ікона Богородиці, безсумнівно, є не простою іконографічною пам'яткою України. Це результат складних проявів політичних, культурних, ідеологічних тенденцій київського духовного середовища після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Руїна після смерті гетьмана, руїна самої Києво-Могилянської колегії — пожежі і пограбування — фактично означали колапс інституції, яка залишилась без забезпечення. Однак із попелу, із жалюгідних залишків витворилося певної міри чудо — Братська ікона Богородиці з Емануїлом[1].

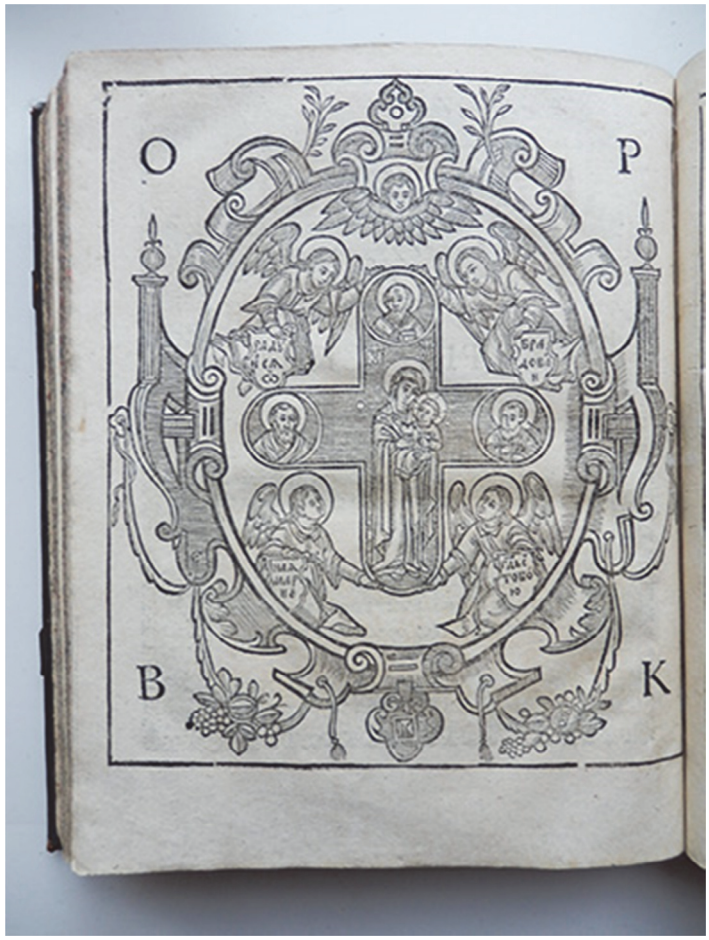
Попередницею Братської ікони і першою богородичною пам'яткою в Києво-Могилянському колегіумі була Куп'ятицька Богородиця — давньоруський хрест-енколпіон, який отримав статус Богородичної ікони через чисельні чудотворення і був привезений з місця явлення у с. Куп'ятичах під Пінськом[2]. Перенесення його у Київ відбулося завдяки Лазарю Барановичу та Іоаникію Ґалятовському. Баранович, тоді ігумен Куп'ятицького монастиря під Пінськом, в часи лихоліть московсько-польської війни втік звідти разом з Ґалятовським до Києва, взявши з собою чудотворний образ.

Довкола цієї попередниці Братської ікони складено низку текстів, що дають змогу точно реконструювати її походження. Варлаамом Ясинським, київським митрополитом (з 1690 р.) були виготовлені шати до цієї ікони, на яких залишено її віршований «провенанс».

---

[1] *Голубцов А. П.* К вопросу о Братской иконе Богоматери Богоявленской церкви и старом корпусе Академии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. Москва, 1902. Т. 2. С. 102–103.

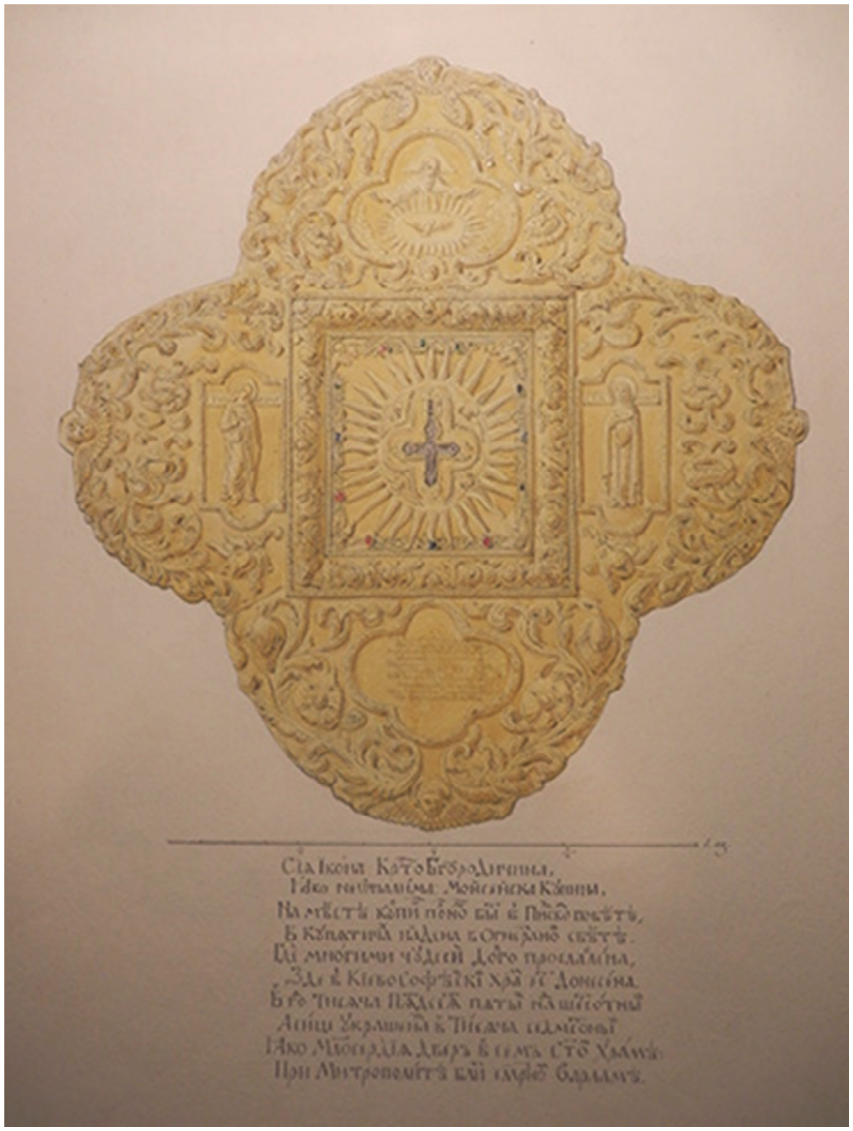
[2] Детальніше про це див.: *Люта Т.* Куп'ятицький хрест-ікона: історія явлення, побутування, втрата та гіпотеза віднайдення // Київські збірники історії, археолгії, мистецтва та побуту. Зб. 2. 2021. С. 199–229.

Куп’ятицький хрест-ікона на гравюрі 1638 р. із книги
А. Кальнофойського «Тератургіма». Фото Т. Лютої

Сія Ікона Кр͡стоБгородична,
Яко неопалима Мойсейска Купина,
На мѣстѣ купи*н* по*л*но*м* бы*ст* в Пи*н*ско*м* повѣтѣ ,
В Купятича*х* на*и*дена в огне*з*рачном свѣтѣ ,
Где многими чудеси до*л*го прослав*л*ена,
Зде в КіевоСофѣ*и*ски*и* хра*м* е*ст* донесена,
В го*д* тисяча пя*т*десят пяты*и* на*д* ше*ст*сотны*и*
А сице украше*нн*а в тисяча седмсо*т*ны*и*,
Яко млосердія дверъ в сем Сто*м* храмѣ:
При митрополитѣ бли*з* см͡ртно*м* Варламѣ[3].

[3] Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге, ф. 40, оп. 1, д. 309.

Куп’ятицький хрест-ікона із Софійського собору на малюнку Ф. Солнцева.
Фото Т. Лютої

Завдяки цим віршам можна впевнено сказати, що Куп’ятицька Богородиця з’явилася в Києві у 1655 р. Після її перенесення сюди у Лазаря Барановича були різні ідеї розміщення ікони: попервах владика думав поставити святиню у Братському монастирі: «Прилично было ей (пресвятой Деве) быть в братстве, потому что она просвещает многих в разуме; прилично в Печерском монастыре потому что это ее обитель, и в святой Софии, Божией премудрости, премудро воздаваемо бы было Ей

поклонение…»[4]. Відписка путивльського воєводи до Москви 1656 р. свідчить: «А Братцкого монастыря строитель над школами Баранович был в маятности Братцкого монастыря, и пріѣхал в Кіев, а с собою привез чюдотворный образ пречистые Богородицы Купятитцкіе, что на крестѣ вырезан. А кокой тот крест, каменной ли или деревянной, про то никто невѣдает и незнает»[5].

На користь того, що Куп'ятицька ікона перебувала певний час у Братському монастирі, свідчить запис про відвідання монастиря антіохійським патріархом Макарієм у 1656 р.: «В среду прибыли настояель Богоявленского монастыря, находящегося в средине города, пригласил нашего владыку патриарха отслужить в нем обедню в праздник чудотворного образа Владычицы, принесенного из страны ляхов. Мы отправились и отслужили обедню, в присутствии всех горожан, а потом пошли к трапезе»[6]. Однак Куп'ятицька Богородиця була перенесена у Києво-Софійський собор.

Зображення Куп'ятицької Богородиці було уже відоме за межами України завдяки поїздкам берестейського ігумена Афанасія Филиповича за милостинею на відновлення Куп'ятицького храму до Москви у 1638 р. Туди ігумен повіз паперову гравюру, що прикрашала опис нововиданих чудес хреста-енколпіона Parergon, здійснений Іларіоном Денисовичем. Це зображення було поставлене на видрукуваних у Москві для наступника Богдана Хмельницького, його сина Юрія, так званих присягах: «Запись, по которой записи приведены к вѣре по Стой Непорочной Евглскои заповѣди, гетманъ Георгій Хмелницкій, и обозный, и суди, и ясавулы, и полковники, и вся старшина, и чернь…».

1665 р. у Львові з'явилася праця учня Барановича, ректора Києво-Могилянської колегії Іоаникія Ґалятовського «Н*е*бо новое з новыми звѣздами сотворенное, то есть Преб*лагосл*овенная Дѣва М*а*рія Б*ого-роди*ца з чудами своими». Ця праця талановитого могилянського ректора містила опис понад чотирьохсот чудес Діви Марії, зібраних з усіх

---

[4] Лист до архимандрита Києво-Печерського від 16 липня 1669 р. // Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. № 72. Тут же у листі згадується, що «если бы Киев был отдан (полякам. — *Авт.*) то пан Копец, конечно, подкопал (?! — *Авт.*) бы это сокровище, так как оно их фамильное».

[5] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссиею (далі — Акты ЮЗР). Т. III. Санкт-Петербург, 1861. С. 518.

[6] *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: (По рукописи Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел). Вып. 1–5 / Пер. с араб. [и предисл.] Г. Муркоса. Москва, 1898. Вып. 4. С. 186 (далі — Путешествие…).

куточків християнського світу. Як показала Н. Яковенко[7], творча кухня Ґалятовського складалась із складної системи використань текстів легенд про Богородицю західноєвропейської та східнохристиянської традицій від Іспанії до Вірменії, а також їх авторської інтерпретації. У своїй попередній гомілетичній за змістом роботі «Ключъ разумѣнія» (Київ, 1659 р.) Ґалятовський уже заторкував богородичну тему. З-посеред ікон Богородиці українського походження автор називає Куп'ятицьку ікону, однак, Братської він ще не знає.

Титул московського видання присяги Юрія Хмельницького із зображенням Куп'ятицької ікони Богородиці. З видання 1659 р.
URL: http://brama.brestregion.com/nomer25/artic11.shtml

[7] *Яковенко* Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. Київ, 2017. С. 597–684. Таблиця посилань на джерела в працях Йоаникія Галятовського.

Ще одна подія, синхронна згаданій хронології, — Гадяцька угода 1658 р., в якій окремим пунктом ставилося питання про визнання Могилянського колегіуму на рівні з Краківською академією. Як дослідила та сама Н. Яковенко[8], шансів на отримання бодай якихось гарантій визнання прав у Київської колегії не було. Серед фігурантів професури, яка намагалась досягти прав у річпосполитських реаліях, був той самий Ґалятовський, який писав про ті часи «внутренеи войны домовой в отчызны нашой»[9], Мелетій Дзик, спочатку намісник, а потім ректор колегії до серпня 1657 р., теж учень Лазаря Барановича, а також Симеон Полоцький та Варлам Ясинський — ніхто так і не досяг бодай якого статусу для колегіуму.

Лазар Баранович 17 жовтня 1657 р. у Братському монастирі освятив клейноди Івана Виговського. Андрій Бутурлін, київський воєвода, доносив цареві про цю подію: «Да октября ж въ 17 день звалъ насъ, холопей твоихъ, епископъ Лазарь Барановичьвъ Брацкой монастырь къ службѣ пресвятые Богородицы акафиста[*]. И мы, холопи твои, въ Брацком монастырѣ были, и въ то жъ время пріѣхалъ к обѣдни гетманъ Иван Виговской, а за нимъ принесли твое, великого государя, жалованье, булаву, что была у гетмана Богдана Хмельницково, да ево гетманову саблю и бунчюкъ. И по совершеніи обѣдни, епископъ пѣлъ молебенъ, и после молебна надъ булавою и надъ саблею и надъ бунчюкомъ говорилъ молитвы, и, проговоря молитвы, покропя святою водою булаву и саблю и бунчюкъ, подалъ гетману и говорилъ рѣчь, чтоб ему, будучи гетманомъ, тебѣ, великому государю, служилъ вѣрою и правдою; какъ напередъ сего служилъ, такъ бы и до конца совершить, и Войско Запорожское править и во всемъ укрѣплять, чтобъ подъ твоею государскою высокою рукою были и на вѣки неотступно; и благословил ево крестомъ»[10].

На Київську митрополичу кафедру в цей час претендували Діонісій Балабан, луцький єпископ (1657–1663 рр.; був обраний митрополитом і посвячений Константинопольським патріархом), віленський архієпископ Йосип Нелюбович-Тукальський, митрополит (1663–1673 рр., пізніше ставленик пропольського гетьмана Павла Тетері), львівський єпископ Арсеній Желіборський (який так і не став митрополитом), промосковський Мефодій Филимонович (висвячений на єпископа Мстиславського та Оршанського у Москві 1661 р., місцеблюститель Київського митро-

---

[8] *Яковенко Н.* Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // Київська академія. Вип. 9. Київ, 2011. С. 5–24.

[9] Там само. С. 20.

[*] Можливо, акафіст читався саме перед Куп'ятицькою іконою Богородиці.

[10] Акты ЮЗР. Т. IV: (1657–1659). Санкт-Петербург, 1863. С. 45.

поличого престолу, не визнав Тукальського і перейшов на бік Івана Брюховецького у час його антимосковського повстання, через нього Йоаникій Ґалятовський змушений був покинути колегію у 1665 р. і вже сюди не повернутись) та Антоній Винницький (висвячений константинопольським патріархом, 1676–1679 рр.).

За словами Нелюбовича-Тукальського, сказаними перед Чигиринською радою 21 березня 1669 р., яка мала розглядати питання султанського протекторату, в оцінку дій Виговського в Гадяцькій угоді, поляки «pokazali za to ryżany kwiatek, a ten sie, w truciznę obrycil»[11] Так, узагальнюючи результати політичних надій бодай на політичне врегулювання і припинення війни, яку на користь Польщі вів Іван Виговський, в тому числі на території Києва, і від якої потерпіла і Київська колегія, годі було уже шукати образ «Речі Посполитої Трьох Народів»[12].

Лихоліття 1658–1659 рр. призвели до пожеж і розорення Могилянської колегії дощенту. Її споруди були спалені. За свідченням Н. Пєтрова[13], у пожежі уцілів лише Борисо-Глібський храм-трапезна (сучасна Святодухівська церква), основа якого була побудована ще за часів Сагайдачного[14] і який описував у 1654 р. Павло Алепський[15].

[11] *Яковенко Н.* Київські професори... С. 21.

[12] Там само. С. 15.

[13] [*Петров Н.*]. О Свято-Духовской церкви Киево-Братского монастыря // Киевская старина. 1906. № 3–4. С. 68–71.

[14] *Голубєв С.* Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Киев, 1901. С. 48.

[15] Путешествие… С. 187.

Трапезна церква Братського монастиря: екстер'єр та інтер'єр.
Фото Т. Лютої

Саме в цьому храмі-трапезній і була розміщена Братська ікона після її «віднайдення» на березі Дніпра 10 травня 1662 р. навпроти Братського монастиря[16]. Принаймні так свідчить легенда-сказання про Братську ікону Богородиці, зафіксована вперше у листуванні Варлаама Ясинського, обраного на ректорство 6 січня 1666 р.

Лист Варлаама Ясинського до царя Олексія Михайловича, написаний 23 січня 1670 р., описував стан монастиря: «…монастыря нашего сущего под именем Троического поклонения Богоявленского Киевского Братского … на защищение православныя веры, вблиз сущих иноверных основаннаго, на его же болезненное падение, аще пред Вашим царским пресветлым величеством слезно сетуем яко защититель обители нашея Богоявленския сам Иисус, крестивыся во Иердани, наг у нас обретается чрез немалое уже время, сетуя на нас яко наг есмь и не одеясте мя, странен есмь и в дом церкве не введосте мя и яко сеи сын человеческии не имат, где главы преклонити… службу и моление за Ваше царское пресветлое величество бедне совершаем, неимущие где и иконы чюдотворныя Пресвятыя Богородицы Вышшегородския, казнишевся недревле

[16] Ця дата перейшла у традицію братської щорічної процесії. Див.: Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 2. Отд. 2. С. 49–53.

на Днепре татар, и много иных чюдес творящея, угодно поставити…»[17]. Приказні дяки зробили упис цього листа, де з'явились додаткові подробиці погорілої обителі: «…церкви Богоявленія Господня да Благовещенія Пресв. Богородицы погорели со всею утварью церковной и с ризы и колокольня с колоколы и часовня с часы, весь монастырь с кельями и со училищами»[18]. Клопотання про милостиню на відбудову монастиря базувалося на уклінних проханнях надати підмогу обителі з запевненням: «доживотные нашие и наследников наших за благовремянное и по сем вечное Вашего царского пресветлого величества царствование, обещаем молитвы воздавати…». Політичний мотив завершував чолобитну: «писан во отчине Вашего царского пресветлого величества в богоспасаемом граде Киеве (підкреслення наше. — *Авт*.) в Богоявленском Братцком монастыре…»[19].

З іншого боку, Братський монастир активно співпрацював з королівською канцелярією у Варшаві: не збереглися (або досі не виявлені) листи могилянців з проханням затвердження привілеїв на земельні маєності, однак очевидно, що вони існували. Привілей короля Міхала Вишневецького від 10 жовтня 1670 р. утвердив права монастиря на маєтки Новосілки (вказаний як фундація Киселя), Богушівка, Дзвінки, Зобківщина, і «wieska Pozniaki», а також підтвердження монастирської юрисдикції над церквами Трисвятительскою та Воздвиження Святого Хреста[20].

Наведена у листуванні Малоросійського приказу[21] легенда про чудеса Братської ікони мала «пояснити» виникнення / появу чудотворної ікони: «Въ лѣто от рождества Христова 1651-е въ мѣсяцѣ августѣ, егда князь Янушъ Радивилъ, гетманъ великого княжества литовскаго, съ полки своими на Кіевъ грядый, стоялъ во градѣ, нареченномъ Вышгородѣ, тогда

---

[17] Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XIX ст. Повсякдення історія. Збірник документів. Київ, 2005. С. 19. Тут описана історія позбавлення монастиря заготовленого дерева на відновлення головного храму воєводою Юрієм Борятинським.

[18] Цит. за: *Хижняк З.* Варлам Ясинський // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Київ, 2001. С. 618. Без посилань на джерело.

[19] Києво-Могилянська академія… С. 22–23.

[20] Оригінал: Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ф. 302, № 220 П. С. 175. Історію боротьби монастиря і колегії за земельну власність див. детальніше: *Люта Т.* Земельна власність і статус Братського Богоявленського монастиря / колегії (До 400-ліття заснування Київського братства та школи) // Український історичний журнал. 2015. № 6. С. 106–130. Н. Яковенко за О. Яблоновським вважає королівський привілей 1670 р. за «відновлювальний» з правом «викладання *humaniora* по-грецьки, по-польськи і по-латині». (*Яковенко Н.* Київські професори... С. 23).

[21] *Затилюк Я.* Ікона Києво-Братської Богородиці з колекції Національного музею історії України XVIII ст.: походження, атрибуція та історія // Науковий вісник Національного музею історії України. 2017. № 2. С. 79–96.

Братська ікона Богородиці з Емануїлом. Стан до реставрації. Фото Національного художнього музею України

единъ отъ воевъ еретикъ, вшедши тамо во храмъ святыхъ страстотерпецъ князей россійскихъ Бориса и Глѣба, въ самое лице икону Пресвятыя Богородицы намѣстную уязвилъ, коего уязвленія иконы Своея Приснодѣва Богородица не стерпѣвши, явися во снѣ князю Радивилу, гласомъ страшнымъ наказующи того князя, дабы за ту иконы ея язву, аки Самой Ей заданную, невѣрнаго онаго уязвителя смертію казнилъ, аще, рече, обиды моея и уязвленія, княже, не отмстивши, да вѣси, яко не изыдеши отсюда. Тогда князь онъ, аки на явѣ видя и слыша сицевое страшное прещеніе Пресвятыя Богородицы, абіе воздвижеся отъ сна и повелѣ скоро представити себѣ оного безбожного уязвителя Пресвятыя Богородицы. И тако зѣло жалѣя о уязвленіи томъ, повелѣ, дабы безъ отлаганія уязвитель онъ убитъ былъ, еже и бысть. Егда же, по повелѣнію Пресвятыя Богородицы, князь врага Ея погубилъ, самъ цѣло, безо всякаго вреда со всѣми вои своими оттуду изыде»[22].

Здобуття Києва військами Радзивілла і зустріч його київським православним кліром, а також служби на честь литовського полководця в головному кафедральному храмі міста — Софійському соборі й Києво-Печерській лаврі не врятували міщан від пограбувань литовськими військами, підпалів церков, вивезення майна, в тому числі церковних дзвонів, окремі з яких козацьким загонам частково вдалося повернути. На цю перемогу над «козацькими ребеліантами» за розпорядженням Януша Радзивілла була вибита медаль[23].

---

[22] Сказание о Киево-Братській чудотворной иконе Божей Матери. Киев, 1900. 8 с. (далі — Сказание…). Ця публікація не була відома професорці Н. Яковенко, через що вона підкреслила гостру необхідність публікації тексту сказання, що збереглося у матеріалах Малоросійського приказу (*Яковенко* Н. У пошуках Нового неба… С. 349).

[23] Медаль якимось робом деякі «мистецтвознавці» вважають символом київського самоврядування: (*Корусь О.* «За утверждение прав древней сей столицы…» Реліквії старого київського самоврядування в українських та європейських музеях, архівах, бібліо-

Медаль на відзнаку взяття Києва військами Януша Радзивила із зібрання Музею історії м. Києва. А) Аверс. Б) Реверс. Фото Т. Лютої

Зрештою, литовські війська були витіснені з Києва саме козацькими загонами, однак позиція духовенства у цих подіях, як і в подіях пізнішого часу, була показовою: лояльність до політично сильнішої сторони визначала поведінку ієрархів. Аналогічно вони діяли і у період Руїни, після смерті Богдана Хмельницького, коли у 1662 р. «Юрий Хмельницкий в Чигирине Павлу Тетере отдал булаву и гетманство, а за Днепром Сомко был гетманом». Походи польського короля Яна Казимира 1664 р. за «київську спадщину» не увінчалися успіхами: «Ян Каземер, кроль полский, з войском полским, козацким и татарским, з другого боку Днепра, был за Днепром; Рождества Христова отправовал в Козелцу, и Глухов добывал недель чотыри, а недоставши, отступил и пошол до Полщи...»[24].

Ці події вказали на злам ситуації на користь московського царя і саме цим подіям присвячена друга частина сказанія про Братську ікону. Адже «агарянин»-татарин, що ніби спасся на плоту-іконі, теоретично міг бути у військах Яна-Казимира, польського короля, який дійсно мав татарські загони кримського хана Мехмеда IV Гірея і дійсно утримував кордон з московськими військами берегом Дніпра: «1662-е въ мѣсяцѣ ноемврію,

теках та приватних колекціях // Антиквар. Часопис про мистецтво та колекціонування. 2017. № 11–12 (105). С. 65–77. «Антикварний» підхід до пам'яток такого кшталту вимагає відповідних знань, якими авторка матеріалу не володіє. Питання атрибуції таких пам'яток ускладнюється залученням предметів із приватних збірок, які у більшості своїй є підробками.

[24] *Гурбик А*. Оборонні бої за Київ та звільнення міста від армії Великого князівства Литовського 1651 р. // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Київ, 2017. Т. IV. С. 67.

егда агаряне татарове, подъ тимъ-жде Вышгородомъ ставше, хотѣша на плѣненіе христіанъ въ державу царя православнаго за Днѣпръ итти…». Без сумніву, авторами сказанія були могилянські богослови, добре орієнтовані у політичних реаліях польсько-московської війни: «…къ сему же и богоспасаемый градъ Кіевъ, иже прежде часто въ бѣдѣ бываше отъ агарянъ, нынѣ, по приплытіи тоя святыя иконы, никогда же дознаваетъ тако приближающихся ему, якоже прежде, агарянъ, заступленіемъ Пресвятыя Богородицы»[25].

Легенда оповідає про місце облаштування новоявленої ікони, що припливла Дніпром і пристала до берега навпроти Братського монастиря: «…вземше отъ воды, икону святую честно принесоша и поставиша ю въ своемъ монастырѣ въ храмѣ святыхъ страстотерпець князей Россыйскихъ Бориса и Глѣба, сущемъ въ трапезѣ ихъ каменной. Идѣже умыслиша иноцы тые братстіи украсити икону ту, елико мощно, еже по силѣ и сотвориша за помощію благочестивыхъ подаятелей; но язвы тоя на лицѣ иконномъ, отъ еретика заданныя, не возмоглъ есть иконописецъ закрыти, и до нынѣ есть знаменіе. Уставиша же тѣ же иноци пѣти предъ тою иконою акаѲистъ Пресвятой Богородицы по вся субботы, воздающе благодареніе за толикое чудесное при той иконѣ избавленіе православныхъ отъ плѣненія агарянского…»[26]

Ця цитата свідчить про обізнаність могилянських професорів з давньоруською історією ікони Вишгородської Божої Матері, пізніше відомої як Володимирська. Причому головними пов'язаними між собою об'єктами тут виступають Борисоглібські храми Вишгорода і Могилянки[27]. Могилянський Борисоглібський храм був побудований у часи Сагайдачного, а згодом відбудований Іваном Мазепою (добудова 2-го поверху) як храм-трапезна, де і була розміщена ікона Братської Богородиці. Храм був обдарований матір'ю гетьмана — ігуменією Печерського Вознесенського монастиря Марією-Магдаленою: чудом збережені акти конфіскації майна цієї церкви 1919 р.[28] донесли інформацію про дарчий напис на подарованому нею до храму срібному потирі з дискосом, звіздицею та лжицею. Борисо-Глібський храм вважався покровителем молодого покоління спудеїв, серед яких були її внуки, племінники гетьмана Андрій Войнаровський та Іван Обидовський, а з ними молодий Василь Кочубей

---

[25] Сказание… С. 5.

[26] Там же.

[27] За аналогічною сакральною топографією був облаштований і Чернігівський колегіум: поруч з давнім Борисо-Глібським собором розташовувався учбовий корпус.

[28] Державний архів Київської області, ф. Р1, оп. 1, спр. 187, арк. 391.

та Конон Зотов — діти високого соціального стану, яким патронував сам гетьман. Прикметно, що Борисо-Глібський храм у Вишгороді був репарований в часи Мазепи його дядьком, братом матері — полковником Костянтином Мокієвським. Їхній родовий герб «Ясеньчик» разом з пам'ятним віршем-панегіриком на честь Мокієвського були зображені на Євангелії — вкладі полковника до вишгородського храму. Цей герб разом з посвятою до Євангелія був зафіксований відомим французьким лікарем Домініком Де ля Флізом[29].

Загалом легенда Братської Богородиці в тому вигляді, в якому вона відома з опублікованого варіанту, мала свого «слухача» — православного московського царя як постійного адресата звернень київського духовенства щодо милостинєй в обмін на київські «святощі»: у разі митрополита Петра Могили — так званих останків кн. Володимира, поданого як царського «прародителя»; у випадку пізнішого панегірика-тези «троиственно царственной двоице» (спочатку Софії, а потім Івану та Петру Олексійовичам) від імені племінника Мазепи Івана Обидовського, випускника Могилянки, — самого Києва, як царської «отчини»[30]. Створення і використання сказанія у листуванні з царською канцелярією говорить про його «утилітарне» призначення — про прохання грошей

Герб Ясеньчик К. Мокієвського з малюнка Домініка де ля Фліза. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 301, спр. П 206, с. 53. Фото Т. Лютої

---

[29] Наукова Бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР, ф. 301, спр. П 206, с. 53.

[30] Про вправну здатність могилянських професорів згадувати давньоруське минуле Києва збереглося багато свідчень, зокрема, про одну пам'ятку — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Саме «Слово» було покладено в основу відомої тези Іларіона Мигури на честь гетьмана-будівничого (Див.: *Люта Т.* Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті Слова про закон і благодать // Rutheniса. Т. XI. Київ, 2012. С. 87–107).

в обмін на політичну лояльність[31]. Тексту сказанія не знайдено в церковній літературі.

Натомість пісня про Братську Богородицю — твір цілком художній і духовний, який, однак, повторює сюжети сказанія. Повний варіант «песни» опублікував Іван Франко[32], коментуючи окремі сюжети і припускаючи версії аналогічних сюжетів з Печерського Патерика.

Пѣснь Пресвятой Богородици Кієвской,
Зостаючой в монастири Братском

Побѣдителная всѣм кієвскія странни,
Воспойте матцѣ божой, пришедшой от брани,
От Вышгорода Днѣпром Кієва Подоли,
Єгда варварським полком преславно содоли.

Преизбранная от всѣх родов воєвода
Потопи силу в Днѣпръ агарянська рода.
Яко иногда в морѣ фараона силна,
Пѣд Константаном полем скитская звѣря дивна.

В тисящном шестъсот року шестьдесятом втором,
Хотячи плисти през Днѣпр за своим табором,
Взяли икону на плот в Выжъгородськом храмѣ,
В Днѣпровой агаряне да не втонуть ямѣ.

Стопоша за икону врази вси во водѣ,
Славна побѣда, славна силной воєводѣ:
Столпом огненным страшным над Днѣпром явленным,
Шумом бурным водним и облаком дождевным.

Богородична же икона намѣстна,
Дѣва пречудно славна, мати безневѣстна,

---

[31] До подібного явища обміну святині на гроші / лояльність можна віднести піднесення царю Олексію Михайловичу 16 жовтня 1653 р. настоятелем Ієрусалимського подвір'я в Константинополі (Стамбулі) Гавриїлом ікони Богородиці так званої Влахернської. Сумнівна історія самої ікони, а тим більше контекст «дарування» не заважає вважати московським дослідникам, що «это часть целенаправленного процесса собирания святынь русским Государством, осознававшим себя наследником Нового Рима — Константинополя».

[32] *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 42: Фольклористичні праці. Київ, 1984. С. 340–346. Археографічна реконструкція тексту пісні, здійснена автором за двома списками, залишає неясні місця, про що, власне, він сам і зазначив.

Носящи на руках єдночадна сина,
Пріять на свой образ и врага татарина.

И не утопе ни на страну Днѣпра инну,
Леч Днѣпром в долж понесе [в] кієвську долину;
Єгда же ста под Києв, Марія невѣста,
Плѣненна кієвляне, взавши не видѣста,

Образом быти плот вси, мати Бога жива,
Пстиша плысти Днѣпром, и преславна дива,
Рождшія творца свѣту, и рѣк стремленію
Противо идет бога, по повеленію.

В монастыр Братцкій просто по Днѣпре змѣряєт:
Же недвижно против ста, вещ тя увѣряєт;
Познавши люди чудо, иноци, пришедши.
Сосуд възяли, божествень бисер произведшій.

О як щасливыє суть воды днѣпровиє,
Ибо родят сосуди неба перловыє;
От води взяли ковчег, Мойсея новаго:
Желал Кієв усердно здавна таковаго,

Отсѣченный от гори камень Вишъгорода
Взяти, татарув в Днѣпрѣ поразивый рода.
Над воды выход, брацтво, дщери фараонія;
К твоєму брегу спѣшить гора то Сіонія,

В ней же Бог явлень єй и благоволи жити:
Гора сія хощет твой Іордан здобити.
З таким триумфом мѣсто по войнѣ приходить,
Знак побѣди от татар єдинаго приводит.

Уподобися купцу Владимер ищущу,
Бисер Христа и поткал деву несущу;
Оружне корни стають княжіе два брата,
До брацтва в княжій свой двор, отмикають врата.

Где Царь со князи, тамо да будет царица
Принѣсши царя всѣму свѣту владичица;
Знати в князей російских Бориса и Глѣба
Не ставало в трапезѣ небесного хлѣба.

В трапезу хлѣб ангельскій принесшую вносят,
До каменной полати царя неба просят,
Да укрѣпит иноком всѣм сердце тѣлесно,
Отдоит ссущих млеко младенца словесно.

Оцкнися, цній Могило, витай Бога Матку!
Приходить фундаторка к тебѣ в недостатку.
Открый, Могило, смерти могилу и яму:
Изволи се зде быти премудрости храму.

Утвердится твой дом сей на мечах дѣдичных
Премудрости бо, як на столпах седморичних,
На мечах зижде дом ти, мѣчем усѣченна,
Тисящу щитов на вся враги ополченна.

Пріемшая иногда язву в твар пречисту
Геретика желѣзом от руку нечисту:
Радивил вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На упадок гонил гды в кіевской отрадѣ.

И отишол со вси во снѣ наказанный
Явленіем, аби был смертію каранный:
Уязвивый образ, и обвѣшен єст вервом
В року тисящном шестсот пятдесятом первом.

Образ люб малярская рука малійовала,
Незамалійованная язва в нем зостала;
От лѣвія страны кто предстанеш назначиш:
В твар образ с правой страны уязвлен обачиш.

Благодарственная всѣ росийск страни,
Воспойте воеводѣ бющей агаряни!
Бо не тогда толко й днес гонит яко волки,
От Кіева гонит дѣмонскые полки.

Та и инніе чуда хартыя покажет
При иконѣ списанна; кто дознал, сам скажет;
Скажет и той, который от молебен просил
По молебнѣ матерню благодать относил.

Повѣст икони силу и самое брацтво,
От тридцати лѣт и болш беручи богатство.
За що благодарствуем: «Радуйся субботним!»
Поючи акафисты словом доброхотним.

И хвалитися будем во вѣчніе роди:
Єст образ — Мойсей, яко взях єго от воды.

Благодарственная всѣ російскіе страни
Воспойте матцѣ божой пришедшой от брани!
Пойте свободшой вас от руки агаряни,
Благодарственная всѣ росийскіе страни!

Публікуючи цей твір Іван Франко припускав, що він був значно спотворений в часи переписування, однак мав в своїй основі могилянський варіант, створений «по свіжих слідах» описаних подій. Оскільки текст пісні був відомий йому зі збірок богогласників — кам'янського 1735 р. і почаївського 1790 р., це свідчить про поширення її на досить значних обширах України. При цьому сюжет про Радзивілла в одному з них був вилучений із зрозумілих причин побутування пісні на підпольських територіях.

Короткий варіант пісні був опублікований В. Крекотнем у збірці «Українська поезія. Середина XVII ст.»[33].

Пѣснь Кієвская

Побѣдителная всѣм Кієвскія страни
Воспойте матцѣ божой, пришедшой от брани.
От Вышъгорода Днѣпра Кієвоподолѣ,
Єгда варварськім полком преславно одолѣ.
Преизбранная всѣм родом воєвода
Потопи силу в Днѣпри агарянська рода.
И яко иногда в мори Фараона сильна,
Под Константаном полем Скипрська звѣря дивна.
В тисящном року шестьсот шестьдесятом вътором,
Хотячи плисти през Днѣпр за своим табором,
Взяли икону на плот в Вышъгородськом храмѣ,
В ДнѢпровой агаряне да не потонуть ямѣ.
Стопоша на икону вси врази во водѣ,
Дивна побѢда єст сильной воєводѣ.
Столпом огненным страшным над ДнѢпром явленным.
Шумом бурным, облаком дождевным.
Богородична же икона намѣстна,

---

[33] Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ, 1992. URL: http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto53.htm#istv16

Дѣва пречудна, славна мати безневѣстна,
Носящи на руках єднородна сина,
Взяла на свой образ врага татарина.
И не утопе дѣва страну Днѣпра вину,
Леч Днѣпром в дожд понесет [в] кієвську долину.
Єгда же ста под Києв Марія невѣста,
Плѣненна кієвляном възавше невѣдѣста,
Же и образом быти мати Бога жива
ХотѢла плысти Днѣпром, и преславна дивна,
Рождшія творца свѣту, вѢку стремленію
Противно идет Бога по повеленію.
Манастыр Братьцькій просто в Днѣпр измѣряєт,
Же недвижну противу вещ в тя увѣряєт.
Познавши люде чудо, иноци, пришедши.
Сосуд възяли, божествень бисер произведшій.
О як щасливыє суть воды Днѣпровыє,
Ибо сосуды єст неба перловыє.
От воды взяли ковчег Мойсея новаго;
Желал Кієв усердно здавна таковаго,
Отсѣченъній от гори камень Вишъгорода
Взяли такова в Днѣпри поразивыи рода.
Над воды выходить дщи фараона;
К твоєму брегу спѣшить горняго Сіона,
В ней же Бог явлень єст благоволил жити:
Гора сія хощет твой Іордан здобити
С таким триумфом [в] мѣсто по войнѣ приходить,
На знак видѣти от татар єдинаго приводить,
Уподоби ся купцу Владимеру крестящу,
Бисер показал и дѣву несящу,
Бо оружієм незносным князія два брата
В Кієв двор свой отчають, отмѣтають врата.
Оцній ся, цній Могило, витай Бога и Матку,
Приходить фундаторка к тебѣ в недостатку.
Открій, Могило, смерти могилу и яму,
Изволи се зде быти премудрости храму.
Уявлен образ и обвѣшен вербом
В року тисящном шесть сот пятдесятком первом.
Юж малярськая єго рука малювала,
Не замалювання в нем язва зостала.
Благодарственния вси Кієвскіе страни,
Воспойте матцѣ братцькой, пришедшей от брани.

Ікона Братської Богородиці після реставрації у шатах.
Фото Національного художнього музею України

В часи відродження Києво-Могилянської академії за гетьмана Івана Мазепи образ Братської Богородиці набув поширення через мистецтво гравюри, яким віртуозно володіли викладачі Могилянки Іларіон Мигура, Інокентій Щирський, брати Тарасевичі. Гравюри, на яких збражувалася Братська ікона Богородиці, мали різні призначення, відповідно, по-різному тлумачилося зображення святині. Наразі відомо п’ять гравюр-мідьоритів.

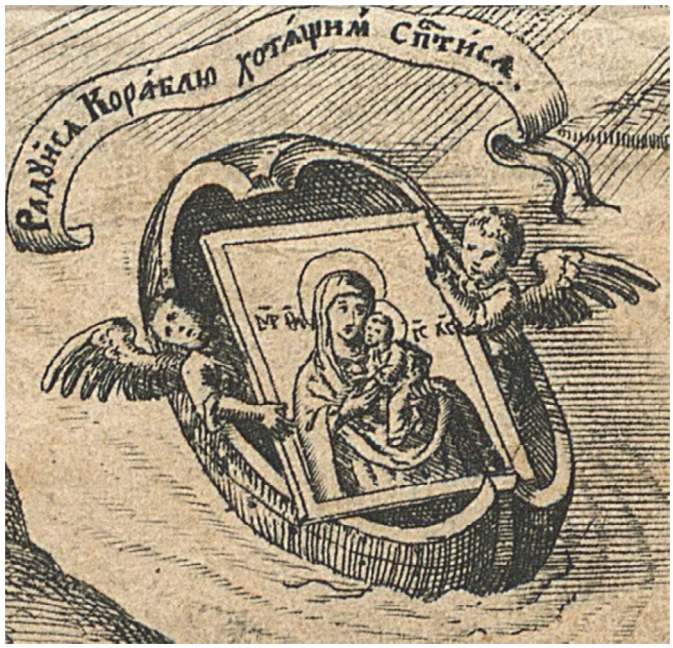
Теза на честь освячення Богоявленського собору. Biblioteka Narodowa, Warszawa, G. 65658

Найраннішою, датованою часом освячення новопобудованого Іваном Мазепою Богоявленського храму, є пам'ятка, присвячена цій події, — гравюра-теза невідомого майстра (можливо, когось із братів Тарасевичів), що нині зберігається у Бібліотеці Народовій у Варшаві[34]. Невідома текстова частина твору, оскільки вона була відрізана в часи знищень мазепинських пам'яток. Але з того, що залишилось, можна впевнено сказати, що це теза на честь гетьмана — будівничого основного храму Могилянки, що засвідчується посвятою головного храмового престолу його небесному заступнику Іоану Хрестителю. Його виразна постать з хрестом та хоругвою, на якій зображено гетьманський Курч, правою рукою вказує на постать Христа в Іордані-Дніпрі. Фігура Христа є центральною в композиції гравюри. Христос вказує двома пальцями на групу персонажів, на чолі якої стоїть святий князь Володимир Святославич, за ним — святі Борис і Гліб, поруч — царські «підопічні» дав-

[34] Biblioteka Narodowa Warszawa, G. 65658; *Deluga W.* Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Kraków, 2003. S. XXXVII, № 62; *Свербигуз В.* Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 12; *Александрович В.* «Богоявлення» — новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. Київ, 2008. С. 301–311; *Люта Т.* Могилянський «Theatrum Gloriae» Івана Мазепи // Пам'ятки України. 2013. № 1. С. 30–39.

ньоруських святих Іоан і Петро Олексійовичі Романови у парадному царському одязі як «спадкоємці» княжої влади. За ними — козацька старшина на чолі з гетьманом. Неодноразово цей персонаж ототожнювався з Іваном Степановичем[35] — його постать зображена зі складеними у молінні руками. Підбита хутром делія скромно вирізняється на тлі багатих князівських та царських шат. У правому куті гравюри — постать Апостола Андрія із написом на бандеролі «Σе азъ и дѣти яже ми далъ є*ст* Бгъ». Фактично фраза об'єднує всю композицію — дітьми Іоана Хрестителя, патрона Мазепи, є св. Борис і Гліб, що у свою чергу патронують молодим московським царевичам.

Ікона Братської Богородиці тут зображена у човні, що пливе Дніпром у супроводі двох ангелів-дітей, над човном бандероль «Радуйся кораблю хотящим сп*ст*ися». Так через двадцять з лишком років було представлено святиню у деталях її легенди.

Братська ікона Богородиці, що пливе з Вишгорода, з тези на честь освячення Богоявленського собору. Фрагмент

Богоявленський храм, освячення якого мало припасти на свято Богоявлення, зображений тут з Мазепиним Курчем на фасаді. На гравюрі

---

[35] *Ковалевська О.* До питання про непомічене // Сіверянський літопис. 2005. № 4/5. С. 67–70.

представлена центральна споруда Київської колегії (з 1701 р. — академії), в усій архітектурній величі і красі разом із «супроводжуючими» будовами: учбовим корпусом та дзвінницею — як дітище гетьмана, на будівництво якого він витратив близько 226 тис. дукатів. На горі зафіксовані всі «видимі» церкви — Воздвиженська, Трьохсвятительська та Михайлівський монастир. На чільному місці — фігура Святого (вочевидь, Апостола Андрія), який встановлює гетьманський герб Курч. Над усім верхнім містом бандероль «Основаніє Его на Горахъ Стхъ».

Богоявленський собор з тези на честь освячення Богоявленського собору. Фрагмент

Наступною за хронологією гравюрою, що зображувала Братську ікону, є робота Степана Савицького 1703 р. з повним висвітленням історії явлення Братської ікони, наближеним до сказанія. Сама Братська Богородиця тут увінчана короною — над її головою ангели з крилами тримають корону[36]; під зображенням ікони викладена її історія про при-

[36] Сюжет «коронування» Братської Богородиці за аналогом католицької традиції ніде не прописаний. Вочевидь, йдеться про корону на голові Божої Матері як художню метафору, яка пізніше відтворюється на шатах.

плиття Дніпром, на березі ріки стоять троє ченців, готові витягти з води новоявлене чудо, перший з них простяг до ікони руки. По обох берегах ріки зображено храми: Борисоглібський у Вишгороді у правому нижньому куті ближче до глядача, по центру — два храми Могилянки: Богоявленський собор і однобанна трапеза-храм св. Бориса і Гліба, куди, власне, і було поставлено ікону. Ці храми символічно пов'язанні водним шляхом Братської Богородиці. Напис на гравюрі: «Ізображеніє Чудо*т*ворнія Іконı Пр/есвят/тия Б/огороди/ци Брат/скои/ Кіевскія»[37].

Степан Ставицький. Гравюра братської ікони Богородиці. 1703 р. Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв, № 414/1

[37] Явлення. Пам'ятки Київського Братського монастиря: альбом-каталог. Київ, 2019. 302 с. (далі — Явлення). С. 183. Оригінальна мідна дошка, віднайдена 1870 р. у стародубському похованні, має зворот — зображення св. Варвари. Зберігається у Відділі образотворчих мистецтв НБУВ, № 414/1.

Наступна гравюра штихеля Іларіона Мигури — панегірик-дедикація на честь ректора Києво-Могилянської академії Гедеона Одорського, призначеного ігуменом Крупницького Батуринського Миколаївського монастиря у 1704 р. Панегірик складається з посвяти Одорському, святий патрон якого, пророк Гедеон, зображений над іконою Братської Богородиці у рамі з півмісяця на тлі герба Івана Мазепи — Курча. Курч має додаткові елементи у вигляді пари зірок та молодого місяця із написами: Huic stat Gloria Luci (Це означає слава світла). Зверху над всією композицією повторена кирилицею фраза «В се*м* знаменіи свѣтла побѣда». Заголовок-напис «Снїидетъ яко дождъ на руно, и капля ка*п*лющая на зе*м*лю» (Псал. 71:6)[38]. Праворуч від патрона — Св. Миколай Мирлікійський подає Гедеону митру з хартією «Вѣнец доброты о*т* руки Г*с*дня»; праворуч св. Варвара[39] подає перлове намисто з написом «Иго се Бл̑го и Бремя легко». Довкола всієї ікони Богородиці цитата із акафіста Богородиці: «Радуйся Руно орошенное ежели Гедеон, Дво, прежде видѣ». Ліворуч — святий Борис з пальмовою гілкою у лівій руці і хартією «Иурани Гедеон на утріє, и исцѣди Руно, и истече роса от Руна исполнен окринъ» (Книга судій, 6:38); праворуч — Св. Гліб з пальмовою гілою у правій руці і написом «Мр̑іа Руно на ней же Божия Слава … Слава Гедеона»[40].

Головна посвята викарбована польською мовою: «Tzyumf z imienia GEDEONA wzięty od Regimentem Promiena swiętnych Planet Laską Marianską Vialetow my Iasnie w Bogu Prźewielebnemu Iego Msci O GEDEONOWI ODORSKIEMU z bożey Łaski Prawosławnemu Archimandrycie Baturynskiemu StoNikolskiemu Krupickiemu Panu Patronowi y Osobliwemu Dobrodziyiowi przy solemnym na Honorarium Ingressio ź Domu Stoy Sofiey Pierwszej Stolice Metropolitąskiey Kijowskiey […] zem Konferowany

W Gorże Planety, Maria na dole
Xiązęta Rosscy w tymże stoia kole.
Gedeon swieci Runem wzięty z nieba
Atak Tryumfu pększego nie tzeba.

---

[38] Цитування цього псалму на гравюрі — явна рефлексія щодо попередника Одорського — Дмитра Ростовського (Туптала), автора «Руна орошенного», який був ігуменом Батуринського монастиря у 1681–1684 рр.

[39] Святий Миколай Мирлікійський тут зображений через посвяту йому головного храму Батуринського монастиря, а Свята Варвара — через часточку її мощів, що передав у монастир Одорський.

[40] Якість збереженої мідної дошки не дозволяє прочитати повну фразу.

Z laski Bozskiey droga mitra dana
Za mądrosc ktora w Niem byla uznana-
Daley Odorski gdy pastorał bierze
Cudnie zajasnial w Dignitarskiey Cerże.

Krż yż Palme rodzi w Abdanku [....]uv
Slawa przy Grocie Spieszyw go methrow.
Gedeonowi zdarż pry tem fortuno
Niech w Slawie kwitne zloteje Runo.

Іван Мигура. Теза на честь Гедеона Одорського. 1704 р. Із Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв. № 386 — мідна дошка, № 386/1 — відбиток XIX ст.

Cże [bymanissimo przyia] Iasnie w Bogu Przewielebnogo Waszey [...] Ioanes Migura Kojoviensis Metropolitani Archidiakon fecit […] idem 1704 maiy dnia».

Сигла герба Одорського довкола Абданка не до кінця розкриті: «Г[едеон] О[дорський] М[илості] Б[ожої] А[рхимандрит] Σ[вятої] О[бителі] П[равославної?] N[икольский] Б[атуринський] К[рупницький]»[41].

Наступна за хронологією граверна пам'ятка із зображенням Братської Богородиці також штихеля Іларіона Мигури[42] має широку легенду, ідентичну сказанію: «Истин*н*ное изображенїе чудо*т*во*р*на образа Пр. Бци Бра*т*скои Кіевскои, иже прежде в Вишгородѣ в Црквѣ С*т* Страстотерпец Кнзеи Россіиских Романа и Давида **бѣ намѣсныи** (виділення і підкреслення. — *Авт.*). В лѣто ж аха҃в ка Татаре чрез Вишгоро*д* за Днѣпръ на плѣненіе Хртіанъ ити хотѣша: сотворше же плити, [зашлося] плаванїю и сию оубо Икону единъ взя*л* Татаринъ плаване*м*. Бжи*м* же изволени*е*м буря пославши всѣх потопи Агарянъ. Сему токмо живу сущу его ж тая Бжствѣная Икона по*д* Кіев волнам*и* низносяшии невреднѣ принесе и ста противо Мн*с*тира Бра*т*скаго чудовнѣ. Стояше же до селѣ донелѣже Іноци бра*т*скїе пришенше чтсно взяша ю от води и поставиша також*д*е в Црквѣ Стых Стр*с*тотерпецъ Кнзе*и* Ро*с*сіских*х*. Сицевое Чудо видя Татаринъ вѣрова и крестися: Чудотворная же Икона до днес не престае*т* в оби*т*: Бра*т*: чудодѣи*ст*вовати. Hac Arca curawit R Hilariones Migura, Metropolis Kioviensis Archidiacono Ad 1706». Нижче напис: «Криномъ [Попокскихъ ?] КІОТЪ вездѣ оукрашенный Процвете*т* Той Дв҃ою всегда орошенныи».

Довкола зображення Богородиці розміщено вісім медальйонів із зображеннями символів: башт, веж, ключа, дерев, світильника і дзеркала. Медальйони над кіотом передаюсь сцени Благовіщення, Богоявлення та Діви Марії з лілеєю (крином) в руці. Обабіч кіота — вісім медальйонів-композицій із лілей, зірок, стріли, вінка, перстеня, корони, сонця. Всі зовнішні медальйони мають написи, які через стан гравюри не читаються.

Перед іконою шість персонажів. Два перших — обабіч св. Антоній з коштовним каменем у правій і лілеєю у лівій руці, лілея оповита стрічкою з написом «Яко кринъ […] такъ Мрія посреди дщерей», правий — св. Феодосій з вервицею в правій та лілеєю в лівій руці і написом на стрічці «Благовоние ризи Мариной яко брагоухание крина»; друга пара: неатрибутований молодий святий у римських латах з щитом, на якому зображена геральдична лілея, з лілеєю в руці і написом, що читається «Мариины уста яко крин», парний йому персонаж — босий святий-

---

[41] НБУВ. Відділ образотворчих мистецтв. № 386 — мідна дошка, № 386/1 — відбиток XIX ст.

[42] Там само. № 389/1.

мученик з мечем у правій руці та лілеєю в лівій і написом «Мариино чрево яко стог пшенный»; остання, ближча до ікони — неатрибутований святий, що правою рукою вказує на ікону, а в лівій тримає лілею з написом, що затерта, праворуч — св. Володимир у князівському одязі та закритій короні з державою у правій руці, ліва рука князя тримає лілею з написом, від якого читається тільки слово «цвет»[43].

Іларіон Мигура. Братська ікона Богородиці в кіоті. 1706 р. Із Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відділ образотворчих мистецтв. № 389/1

[43] Г. Бєлікова інакше тлумачить ці персонажі (див.: Явлення… С. 182–183).

Остання відома гравюра із зображенням Братської Богородиці — робота Інокентія Щирського з тезою на честь Б. Шереметєва 1713 р. Панегірик видрукуваний на так званому об'ярі-шовку. Ця пам'ятка продовжувала традиційну форму подання київських піднесень царським особам від часів Софії Олексіївни. Зображення Братської Богородиці багато прикрашене орнаментами та фігурною рамою; додано необхідний для такого випадку герб фельдмаршала Шереметєва. Інокентій Щирський[44] зобразив герб першого графа Московського царства і у тексті під іконою передав основну легенду походження ікони. Текст панегірика на честь «генерала-фелтмаршала», «свѣдительствованного военного кавалера Мальтійского», прославляв новоявленого «Анібаля» і був укладений за новою чолобитною московською риторикою: «нижайшій рабъ и подножок Гавріилъ Михаловичъ, священной Богословія и філософія слышатель»[45].

Оцінюючи доробок граверного спадку Києво-Могилянської академії, Ф. Тітов писав: «А на другом тезисе того же 1713 г. мы видим изображение (точное и при том снятое без ризы) одной из древних чтимых в народе святынь Киева, именно: киево-братской иконы Божией Матери, причем под изображением напечатан текст писанного предания о начале прославления этого образа»[46]. Критицизм «великросса» Тітова нищівно охарактеризував доробок Іларіона Мигури: «Его произведения не отличаются ни красотою, ни тщательностью отделки. Но по ним мы можем знакомиться с киевскими и внекиевскими украинскими зданиями, преимущественно монастирскими… а также с портретами выдающихся деятелей»[47].

Ретельність виконання, вишуканість робіт могилянських граверів, які зафіксували історію образу Братської Богородиці і, зрештою, «вигадали» її саму та за своїми уявленнями втілили живописним виконанням, — явище виняткове для української культури. Прикметно, що на пізніших гравюрах-мідьоритах Братська ікона зображена вже без «язви», у розкішних шатах-прикрасах і кіоті, що свідчить про поступове «забування» її трагічного минулого (читай — жебрацького стану самої Могилянки), коли ікона була «явлена / придумана» для випрошення милостині на відбудову Братського монастиря. Гравюри Мазепиного часу свідчать про

---

[44] Бєлікова наводить авторські сигла «IS» (Явлення… С. 85).

[45] Оригінал гравюри не зберігся. Репродукція за: Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. 1606–1616–1721. Киев, 1918. 506 с., 19 вкл. URL: http://books.e-heritage.ru/book/10078139

[46] Там же. С. 493.

[47] Там же.

інше — виключне заступництво над «обраними», явний високий статус як самої ікони так і тих, кого вона оберігає. Порівняти це явище немає з чим у тогочасному Московському царстві.

[Інокентій Щирський] Теза на честь Бориса Шереметьєва. 1713 р.
З видання: Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. 1606–1616–1721. Київ, 1918

Західноєвропейська іконографія як на другу половину XVII ст. мала уже колосальний досвід іконописної традиції, якщо рахувати від перших художніх гільдій Святого Луки (Нідерланди, Німеччина), які регламентовано об'єднували художників як задля забезпечення якості виконання творів, так і захисту прав самих митців. Крім того, традиція ретаблів у церквах італійських братств, відомих з XIII ст., де обов'язковими були зображення Богородиці, була надзвичайно розвинена. Якість та естетичний ефект від них відігравали, за виразом Х. Бельтінга[48], більш ніж літургічну роль. Протягом цього часу виробилися високі стандарти живописної продукції, в основі яких лежали візантійські або поствізантійські зразки, особливо в іконографії Богородиці.

Ікона Madonna del Perpetuo Socorro — Богородиця Невтомної Допомоги. XV ст. Храм. Св. Альфонса в Есквіліно в Римі

Виразно нові поствізантійські тенденції проявлялися в критській школі XV–XVI ст., що мала істотний вплив на розвиток іконографії Богородиці[49]. Одним з ранніх образів Божої Матері, виконаних майстрами цієї школи, є Madonna del Perpetuo Socorro — Богородиця Невтомної (Вічної) Допомоги. Ікона

---

[48] *Бельтинг Х.* Образ и культ. История образа до эпохи икусства. Москва, 2002. С. 502.

[49] Критська школа іконопису була нищівно критикована відомим російським мистецтвознавцем В. Лазарєвим: «Лишь после падения Константинополя стала складываться критская школа иконописи, из которой вышли сотни скучнейших икон… Исходной точкой стиля этих икон была не венецианская манера, а позднейший константинопольский академизм с его подчеркнутой линейностью, с его сухой, детализированной трактовкой, с его вялой идеализацией. На эту основу критские мастера XVI–XVII веков начали наслаивать западные элементы, используя в качестве главного источника венецианскую живопись чинквеченто. Так сложилась итало-критская школа, которая по всему своему существу представляет глубоко упадочное явление. И ее не спасает ни обилие индивидуальных мастеров, охотно подписывавших свои иконы, ни чисто внешняя виртуозность техники, ни многообразие иконографических типов. Тот, кто чувствует дух подлинной Византии, никогда не сможет полюбить эти поздние критские иконы, являющиеся бледной тенью великого прообраза» (История византийской живописи. URL: https://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id). Однак розвиток цієї школи у творчості таких її представників, як Михаїл Дамаскин, Феофан Критський, Ель Греко — явне заперечення снобізмові дослідника.

була вивезена з Криту наприкінці XV ст. і зберігалася у різних храмах Рима. Нині вона перебуває у храмі редемптористів св. Альфонса на Есквілінському пагорбі в Римі і входить до числа найшанованіших образів Богородиці в Італії. Саме на цій іконі вперше зображено руки Христа, якими Він тримається за руку Матері: лівою ручкою біймає великий палець правої материнської долоні, права лежить між великим і вказівним пальцями. Ніжки дтини зображені перетнутими: ліва в сандалику перекриває праву, з якої спав сандалик, і стопа Предвічного повернута до глядача. Реакція Емануїла передана страхом, з яким Він озирається на предмети своїх майбутніх тортур: Архангел Гавриїл над лівим плечем Божої Матері тримає хрест, на якому його розіпнуть, а Архангел Михаїл над правим плечем — спис і губку. Голова дитини повернута в бік Гавриїла. Ця іконографічна традиція стала надзвичайно поширеною не тільки теренами Європи, але й Нового Світу. Чисельні списки та запозичення з неї демонструють захоплення та ретельність копіювання іконописцями — у Москві цей тип ікони отримав назву «Страстная», для неї був побудований одноіменний монастир.

За візією Г. Бєлікової, прототипом Братської ікони є гравюра Рафаеля Саделера[50], нідерландського гравера, представника відомої мистецької сім'ї Саделерів. Репрезентована в альбомі іконографічна спадковість від італо-критської ікони «Богоматері Елеуси» XV–XVI ст. до гравюри Саделера демонструє сталу відсутність на зображенні правої руки Ісуса Христа. Не видно її і на гравюрі Саделера — лише ліва лежить у материнській долоні, Натомість майстром було передано положення ніжок Предвічного і «загублений» сандалик Ісуса Христа, подібно до зображення на іконі Богородиці Невтомної Допомоги.

Рафаель Саделер. Богоматір з Емануїлом. 1614 р. Явлення. Пам'ятки Братського монастиря. С. 89

Г. Бєлікова вважає, що образ Братської Богородиці належить ще й

[50] Явлення… С. 59. Джерело не зазначене.

до лідсько-римського типу[51], однак таке визначення має свої заперечення. З лідською іконою Братську об'єднує її історія «плавання» водою, але не образна подібність.

Мадонна рушниці. Барельєф із собору Сан Марко. Венеція. XV ст. Кондаков П. Иконография Богоматери. Петроград, 1915. Т. II, ил.117

Первісним джерелом (хоч, може, і не прямим) для майстра-художника впевнено можна назвати образ Богородиці на мармуровому рельєфі у венеційському соборі св. Марка (бл. XV ст.), так званий образ Мадонни з рушницею (рушниця як обітний дар була закріплена на плиті у лівій стороні храму), про яку писав П. Кондаков і зображення якої подав[52]. Якраз цей образ має основні елементи Братської ікони, на відміну від Саделерового зображення. Братська Богородиця — результат вдумливого пошуку іконописем канонічного образу Божої Матері з благословляючою правою рукою Ісуса Христа. Відмінність її від венеційського образу полягає у положенні голів Матері і Дитини — притулені щоками лики явно наслідують популярний образ Замилування.

Ще одне важливе спостереження за процесом «генерування» образу Братської Богородиці. Наведене Кондаковим фото венеційського барельєфу Богоматері дає можливість порівняти її з зображенням пластики хреста-енколпіона Куп'ятицької Богородиці[53]. Наскільки дозволяє побачити старе фото цієї втраченої пам'ятки, руки Богородиці та Дитини зведені саме у такому жесті, як зображено на Братській іконі. Окремим, поки недослідженим питанням,

---

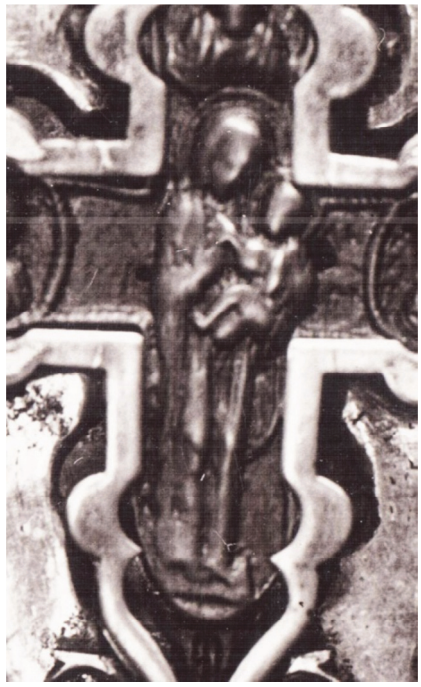
[51] Там само. С. 57–85.

[52] *Кондаков П.* Иконография Богоматери. Т. II. Петроград, 1915. С. 238. Іл. 117.

[53] Національний художній музей України. Документально-архівний фонд, ф. 33, № 1029, 1030. Опубліковане загальне фото ікони: *Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. Київ, 2011. С. 56–74. Висловлюємо вдячність Галині Бєліковій за надані фото.

стоїть подібність образів енколпіону та венеційського мармурового барельєфу.

Куп'ятицький хрест-ікона був добре відомий могилянським професорам, які самі привезли його до Києва задля спасіння від католицьких та уніатських зазіхань, принаймні як писав Лазар Баранович[54]. Близько 1660 р. хрест-енколпіон як особливу святиню було передано до Софійського собору, а натомість Київське братство «явило» 1662 р. Братську ікону, яка повторила у своїй легенді спасіння від «лядського» лиха.

Куп'ятицька Богородиця. Фото Національного художнього музею України

Порух руки Ісуса Христа із жестом благословення разом з язвою на лику Богородиці є найважливішими елементами Братської ікони, хоча київський маляр не забув і про вкладену руку Сина Божого в Материнську долоню.

Експонування Братської ікони Богородиці на виставці в Національному художньому музеї України у 2019 р. продемонструвало проблеми реставрації пам'ятки, пов'язані з питаннями розуміння специфіки цієї святині: в першу чергу було реставровано (закрито) відому язву на лику Богородиці з поясненням необхідності укріплення викришених її країв та посиланням на традицію реставрації XIX ст. Здається, такий аргумент мало втішає, оскільки в результаті втрачена основа «явлення» ікони та «забута» її легенда.

По-друге, за відсутності технічної бази музей змушений був робити рентген пам'ятки у медичному закладі «Борис», що навряд є методично правильним, хоча у цій ситуації — вимушеним рішенням. Крім того, кваліфікація реставраторів не дала можливості зняти пізніші нашарування-дописи і перенести їх на іншу основу, з тим, щоб у такий спосіб відкрити первісний образ, який навіть за наявними рентгенівськими знімками показує зовім інші лики Богородиці та Емануїла, які, хочеться вірити, колись і будуть таки явлені світові.

---

[54] Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. № 72. С. 95–96.

Рентгенівське зображення ликів Богородиці та Емануїла з Братської ікони.
Фото Національного художнього музею України

Tetiana Liuta
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
(Ukraine, Kyiv)
lutagen@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1224-2715

Олександр Гуржій
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

ПОНЯТТЯ «УКРАЇНА» І «КИЇВ» У МЕНТАЛЬНОМУ СПРИЙНЯТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ

Одним із не з'ясованих до кінця питань в історіографії є ментальне сприйняття понять «Україна» та «Київ» гетьманом Б. Хмельницьким і його найближчим оточенням у період Національної революції. І це попри сотні наукових праць, присвячених Великому гетьманові. Серед численних досліджень означеного аспекту слід виокремити, на нашу думку, напрацювання М. Грушевського, І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, О. Касименка, В. Смолія та В. Степанкова. Саме завдяки ним тематика Хмельниччини набула особливого національного колориту та глибокого переосмислення в бік критичного аналізу й поглибленої об'єктивації. Зокрема, Ф. Шевченко присвятив спеціальну студію сприйняттю Б. Хмельницьким історичного минулого України[1]. В. Смолій і В. Степанков визначили особливе суспільно-політичне значення, котре відігравав Київ протягом усієї діяльності володаря булави[2]. На той час, зазначив І. Крип'якевич, у містах, як і Києві, відбувався процес поділу праці, виникали нові ремесла, розвивалася техніка. Перетворившись на великі осередки торгівлі, вони набули першорядності у створенні внутрішнього ринку. Прикметним у становищі міщан було те, що, незважаючи на утиски, вони вважалися юридично незалежними людьми: могли вільно пересуватися, організовуватися в цехи та братства, здобувати різного рівня освіту[3]. Звичайно, все

---

[1] *Шевченко Ф. П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. 1982. № 2. С. 90–100.

[2] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид. Київ, 1995. 624 с.

[3] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге. Львів, 1990. С. 30, 31.

це відбувалося не без втручання гетьмансько-старшинської адміністрації, її спроб практичного підпорядкування внутрішніх процесів своїй владі.

В українській історичній науці, так само як і в зарубіжній, вже давно точиться дискусія про соціально-економічні та політичні наміри Б. Хмельницького на початковому етапі Національної революції. Розмаїття поглядів дослідників на цей предмет засвідчується десятками, а то й сотнями напрацювань. Вирішення питання ускладнюється ще й тим, що історики висвітлювали причини визвольної боротьби українців у відриві від інших збройних конфліктів на Європейському континенті[4].

На початку 1648 р. серед української спільноти почав поширюватися універсал, який дослідники з деяким застереженням приписують Б. Хмельницькому. В ньому були зазначені причини повстання й проголошені заклики до загальної боротьби проти засилля польської шляхти та магнатерії. І хоча авторство володаря булави викликає певні сумніви, але в документі, як побачимо нижче, основні програмні положення майже повністю співпадають з подальшими політичними вимогами Б. Хмельницького та його прибічників-старшин. Зі змісту універсалу стає цілком очевидним, що під поняттям «Військо Запорозьке» розуміється вся етнічна територія, заселена українцями. Зокрема, в документі наголошено на тому, що останні «зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава, і Божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих…». Далі потенційний автор (автори?) від імені гетьмана проголошує загальну мету — вигнання ворогів і встановлення кордонів по Віслу: «… І знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) — це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, — ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись з ним до Вісли»[5].

Отже, в документі чи не вперше позначено бажаний кордон Війська Запорозького — України з польською стороною (владою). Зрозуміло, що територіальний відлік з інших боків мав йти від Московії й Кримського ханату.

Про те, що зміст універсалу початку 1648 р. мав не випадковий, а цілком продуманий характер (можливо, колективної творчості), свідчать подальші документи — як безпосередньо володаря булави, так і його найближчого оточення.

---

[4] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. С. 84; *Гуржій О.* Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2021. С. 4.

[5] Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1998. Додаток І. С. 241. 242. № 1.

Одним із перших офіційних документів Б. Хмельницького в ранзі гетьмана з більш-менш показовим проявом усвідомлення окремешності України як суб'єкта міжнародного права та суспільно-політичної вагомості, щоправда, в складі Речі Посполитої, є його проєкт угоди з польськими комісарами ("Pynkta kozackie"), що був розроблений протягом лютого 1649 р. Основні параметри (пункти) можливого договору про мирне співіснування між сторонами обговорювалися в найближчому оточенні володаря булави, а тому їхній зміст слід розглядати як колективний витвір старшинської верхівки. «Пункти козацькі» передбачали насамперед скасування для Війська Запорозького положень існуючої унії в польсько-литовській державі, встановлення рівноправ'я католико-римської та давньогрецької віри (п. 1). При цьому ставилася принципова вимога, щоб київський митрополит «засідав» у Сенаті разом з польським королем (п. 4). Старшини категорично наполягали на позбавленні князя Є. Вишневецького повноважень гетьмана, адже він вважався особою, яка спричинила внутрішній розбрат, а саме тому козаки не можуть «ні мирно жити, ні терпіти в Україні» (п. 3). У подальшому передбачалося призначення воєводи в Києві тільки з представників православ'я, бо всі попередні завдавали городянам багато кривд, а також усунення єзуїтів від шкідливого втручання в русинську освіту — «виключення з держави» всіх таких ченців (п. 5). Важливо, що в документі визначалися, щоправда, дещо схематично, межі поширення регіонального правління польсько-литовської шляхти на українській території: Кам'янець, Случ і Горень (п. 6). Водночас обумовлювалося функціонування своєрідних збройних сил у Війську Запорозькому (до 12 тис. осіб).

Підписав «Козацькі пункти» особисто Б. Хмельницький — як гетьман його королівської милості[6].

Характерно, що в документах Б. Хмельницького та його оточення доволі виразно простежується «давньоруська тяглість». Власне, йдеться про те, що українці — це «руський народ, що додержується старовинної грецької віри», а Україна «тепер вся старовинна Русь»[7]. Згадуються в них і традиційні «руські свята», котрі відзначалися у Війську Запорозькому (1649)[8].

І хоча «козацькі» домовленості на той час не були санкціоновані Сеймом Речі Посполитої, тим не менш вони засвідчили усвідомлення,

---

[6] Видрук: *Мыцык Ю. А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепропетровск, 1983. С. 64. № 1.

[7] Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-ге. Т. 1. Киев, 1898. С. 332–338. № 68.

[8] Там же. С. 334, 335. № 69.

зокрема, Б. Хмельницьким того, що, по-перше, Україна — це державне утворення у вигляді Війська Запорозького, з домінуванням православної віри. По-друге, персонально князь Вишневецький та єзуїтські ченці є ворогами-антиподами українців, їхньої державності й культури. По-третє, Київ має стати одним з найголовніших осередків православ'я на чолі зі «своїм» митрополитом.

Всі вищезазначені концептуальні засади володаря булави та його найближчого оточення ще виразніше прозвучали у «Пунктах вимог Війська Запорозького до його королівської милості пана нашого милостивого» Яна Казимира від 7 (17) серпня 1649 р. Посилити риторику дозволили успіхи, що їх на той час отримало українське військо в боротьбі проти влади Речі Посполитої. В документі, підготовленому в таборі під Зборовом, набагато чіткіше виокреслилася козацька автономія, у межах якої іноземні корогви, а також і польські, не мали б «ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій», тобто поборів, — почавши від Дністра, охопивши Берлінців, Бар, по Старий Костянтинів і Случ, а далі до Прип'яті, потім через Дніпро до Любеча та Стародуба «і аж до московської границі з Трубецьким». У даному випадку звертає на себе увагу принципове розрізнення понять «іноземні» й «польські» корогви (війська) — вони не тотожні (п. 2). Водночас у один ряд з Краковим, Варшавою та Любліном ставився Київ з іншими українськими містами, де не повинні перебувати єзуїти і ченці «римської релігії», котрі чинять «незгоди та порушення спокою» (п. 7, 9). Крім того, в п. 10 наголошувалося на тому, що всі земські, гродські й міські посади (світські і духовні) у воєводствах, починаючи від Києва до Білої Церкви та кордону з татарами на Задніпров'ї, включно з Чернігівським, мають посідати особи «грецької віри»[9].

У документі серед важливих стратегічних українських міст, у яких усі козаки мали бути записані до спеціального реєстру, значилися також Димир, Остропль, Костянтинів, Бродище, Прилуки, Вінниця, Брацлав, Ямпіль[10]. Однак насправді деякі названі населені пункти за кількістю мешканців являли собою швидше не міста, а містечка, навіть села.

В умовах мирного договору гетьмана з королем Яном Казимиром у березні 1650 р. Київ у черговий раз фігурує як провідне православне місто і ставиться вимога, щоб у ньому, як і будь-де «за лінією» розмежування української території від Польщі, «чужі» ченці не намагалися відправляти

---

[9] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. Київ, Відень, 1922. С. 210–213.
[10] Універсали Богдана Хмельницького… С. 57, 58. № 6.

церковні таїнства, крім спеціально відведеного їм Київського костелу[11]. Водночас місто усвідомлюється як осередок, підпорядкований Б. Хмельницькому, де чиниться суд над козаками, котрі здійснили кримінальний злочин. Так, одного разу володар булави вимагав, щоб йому назвали тих з них, які насмілилися у Києві відтяти голови п'ятьом селянам. Було наказано схопити винуватців і відправити на суд полковників[12]. За відсутності київського судді гетьман міг безапеляційно перебирати на себе його функції в поземельних справах (надання маєтностей, залагодження суперечок тощо) і вирішувати їх[13]. Підданим Київського Флорівського та Печерського дівочого монастирів він наказав виконувати усі «роботизни» та повинності на користь духовенства, а нововписаних у реєстри козаків, які оселилися на монастирських землях і відмовлялися від «послушенства», змушував шукати інші місця проживання (1648–1650 рр.)[14]. Причому такого роду універсали видавалися безпосередньо в Києві.

Б. Хмельницький вважав це місто важливим опорним пунктом своєї влади. Зокрема, довідавшись про значний опозиційний рух на території Чернігівщини, він наказав тамтешньому полковнику Мартину Небабі карати всіх порушників мирної угоди з Польщею, а проводарів «свавільних людей» заарештовувати й відправляти до Києва. Київський полковник мав надавати всіляку допомогу в боротьбі з тими, хто на обох сторонах Дніпра «смуту чинят и мирные покои хотят розрывать». У разі невиконання наказу гетьман 27 травня 1650 р. пригрозив М. Небабі: «А если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданых обидить і во владеньях их волю от них отнимат, и ты и сам с ними тои же казни достоен будеши»[15]. Хоча цей наказ було відправлено з резиденції володаря булави, той мав глибоке переконання в тому, що Київ і Київщина цілком підтримують його військово-політичні заходи.

В указі ніжинському полковнику Прокопу Шумейку від 31 липня 1650 р. Б. Хмельницький, згадавши про всю Україну і доцільність дотримуватися мирної угоди з поляками, розпорядився не перешкоджати шляхті повертатися до своїх володінь[16].

---

[11] *Мыцык Ю. А*. Указ. соч. С. 65. № 3.

[12] Там же.

[13] Історія України в документах і матеріалах. Т. ІІІ: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). Київ, 1941. С. 148. № 123.

[14] Там само. С. 148, 149. № 123.

[15] *Грушевський М*. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. Київ, 1928. С. 21.

[16] *Стороженко Н*. К истории землевладнения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. 1888. № 7. Розд.: Документи, известия и земетки. С. 12.

Про схожу позицію йшлося в універсалі від 28 серпня 1650 р., де основна українська територія у його розумінні упредметнилася Київським й Чернігівським воєводствами, а також Житомирським староством. А щоб «бунти ниякие не всчинялися», передбачалося «бунтовников… без фолкги (поблажливості. — *Авт.*) на горле карати»[17].

В одному з універсалів (авторство якого нібито належало Б. Хмельницькому) від 24 березня 1652 р. зазначені характерні риси, котрі помітно різнили становище жителів України від населення Речі Посполитої. Перші користувалися вольностями, а козаки на війні зрівнювалися в правах з панами. Принциповим стало і те, що «ляхи» православних «зневажають, безвинних людей катують і винищують, наказують працювати на себе не тільки в будні дні, а й в Божі (свята. — *Авт.*), чого наша віра не дозволяє…»[18].

В умовах Національної революції Б. Хмельницький глибоко усвідомлював необхідність захисту «міста нашого столичного» та «церкви Божії при вірі нашій православній хрестиянській» від війська лядського. При цьому принципово зазначити, що, незважаючи на наявність гетьманської резиденції Чигирина, гетьман чи не вперше визначив Київ як столицю України. Це сталося під Кам'янцем-Подільським 8 червня 1652 р., коли було оприлюднено універсал про захист Києва і його мешканців від військових переходів і постоїв[19]. Вповні імовірно припустити, що вже на першому етапі Національної революції поняття «Київ — столиця України» широко побутувало в свідомості місцевого населення, принаймні було досить прийнятним.

У виданому під Баром 2 червня 1653 р. наказі гетьмана про заборону міщанам і козакам поселення Пріорки захоплювати угіддя київського магістрату знову названо Київ «містом нашим столичним», а городянам надано значні економічні пільги[20].

Продиктовані політичними реаліями зміни у титулатурі володаря булави і в змістовому наповненні поняття «Україна» спостерігаються на межі 1653–1654 рр. Так, якщо ще в червні 1653 р.[21] Україна, тобто Військо Запорозьке, є приналежністю королівської милості, то від 21 березня 1654 р. набуває поступового поширення термін «Малыя

---

[17] Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). Ч. III. Т. 4. Киев, 1914. С. 512–514. № 206.

[18] Універсали Богдана Хмельницького... Дод. І. С. 244, 245. № 4.

[19] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). Т. V. Санкт-Петербург, 1853. С. 88. № 30.

[20] Універсали Богдана Хмельницького... С. 134. № 66.

[21] Там само. С. 136, 137. № 67.

Россия». Зокрема, останній зафіксовано в гетьманському розпорядженні послу до Москви Филону Гаркуші, щоб той отримав від царя підтвердження всіх прав українського народу. «Божею милостию, — йдеться в документі, — великии государь і великии князь Алексей Михаилович всеа Великия и Малыя Росии самодержець и многих государств государь и обладатеть! Богдан Хмелницкии, гетман Войска твоего царского величества Запорожского со всем Воиском Запорожским ниско до лица земли твоему царскому величеству челом бьет»[22].

Прикметно, що термін «Мала Росія» найчастіше з'являється в титулуванні московського царя[23]. Натомість термін «Україна» як географічне та суспільно-політичне поняття продовжує домінувати в документах Б. Хмельницького та його найближчого оточення. Наприклад, у наказі володаря булави послу до московського уряду Антону Ждановичу від 28 вересня 1654 р. мова йде про Військо Запорозьке виключно як Україну, аж ніяк не про Малоросію: «на Украину итти имеют», «чтоб Украины вцеле прибывали», «Украину боронили», «как бы Украина цела прибывала» і т. ін.[24]

Проте, очевидно, слід звернути увагу на зміст двох універсалів Б. Хмельницького в наведеній *стилізації* літописця Самійла Величка (бл. 1670 — після 1728), вміщених у його історичний трактат про українські події середини XVII — початку XVIII ст. Адже в трактуванні документів літописцем виходило так, що Військо Запорозьке «по обоих сторонах Днепра» є «сущея Украйни Малоросійскія», а жителі їхні «малоросіяни», котрі проживали в країні, слава про яку ширилися не лише в європейській частині світу, але і в «отлеглих за морем Чорним странах азіятицких довольно народам тамошним ведомую» (універсал від червня 1648 р., виданий у таборі під Білою Церквою)[25]. Найбільш вірогідніше, що застосування С. Величком понять «малоросіяни» та «малоросійська» є наслідком пізнішої інтерпретації документа. Схоже спостерігається і в іншому наведеному ним універсалі від 13 серпня 1653 р.[26]

Варто також зазначити про застосування різних термінів щодо України в московському законодавстві та діловодстві в період Хмельниччини. В міру того як активізуються перемовини між Б. Хмельницьким і царем

---

[22] Універсали Богдана Хмельницького… С. 141. № 73; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). Т. X. Санкт-Петербург, 1878. С. 559–562. № 11/VIII.

[23] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 960.

[24] Універсали Богдана Хмельницького… С. 152, 153. № 85.

[25] Універсали Богдана Хмельницького… Дод. І. С. 252–256. № 10.

[26] Там само. С. 256–258. № 11.

Олексієм Михайловичем, в ньому все частіше зустрічається визначення «государева Україна» та «Мала Русь», при цьому спостерігається то «накладання» понять «Військо Запорозьке» і «Україна», то іноді їх різнять між собою. Так, в царському указі від 19 лютого 1651 р. про скликання Земського Собору з приводу порушення «вічного» миру між Московією та Річчю Посполитою і розгляду питання утворення союзу Війська Запорозького з Великим князівством Московським читаємо: «А как де крымский царь (хан. — *Авт.*) прийдет на *государеву Украйну* войною, и свейская б королева государю людьми и ничем не помагала». Саме такого домогалися кримські й польські посли від влади в Швеції (м. Свея)[27]. Проте московський уряд на початку Національної революції здебільшого Україну — Військо Запорозьке визначав як окрему територію, на котрій відбувається війна під проводом Б. Хмельницького[28]. Причому гетьманське військо, за твердженням московитих, на той час складалося зі «запорозьких черкас» і «козаків»[29].

Прикметним є і той факт, що в офіційних документах Московії від 1651 р. усе частіше застосовується термін «Мала Русь», і це при тому, що до союзницької угоди 1654 р. лишалося ще кілька років. Зокрема, писар Піддячого розрядного приказу Г. Богданов зазначив, що гетьман, «служа великому государю и желая всякого добра, говорит, чтоб и про то великому государю его царскому величеству ведомо было, чтоб великий государь его царское величество конечно всю Малую Русь, их, православных християн, принять ныне изволил, потому что все единогласно молят бога и хотят быти под его государскою высокою рукою з большим хотеньем» (початок серпня 1651 р.)[30].

Водночас варто звернути увагу і на ту обставину, що на початку Хмельниччини в Україні та й у самому Києві існувала то явна, то прихована пропольська опозиція гетьманові, яка зовсім інакше продовжувала сприймати статус країни і її столиці. Особливо яскраво це проявлялося в особі префекта Київського колегіуму, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Стефана-Адама Косова (1600–1657). Так, після окремих невдач українців у війні, він 3 серпня 1651 р. написав листа з Києва до коронного війська Речі Посполитої, де із задоволенням зазначив: «Я, котрий досі знаходився у полоні з моїм духовенством, тепер із вступом

---

[27] *Лапаткин В.* Материалы для истории земских соборов XVII ст. Санкт-Петербург, 1884. С. 85, 86.

[28] Возз'єднання України з Росією: Документи і матеріали в трьох томах. Т. 3: 1651–1654 роки. Москва, 1954. С. 30, 39, 40. № 16.

[29] Там само. С. 40; 108, 109, 111. № 52.

[30] Там само. С. 117, 118. № 52. Див. також: С. 121, 123. № 53 і далі.

литовського війська й. к. м. і відходом козаків маю можливість вільно дихати і радісно співаю Богу…, дякую за теперішнє і прошу, щоб Бог і надалі зволив наганяти страх на бунтівний плебс, а в. м. додав мужності й сил для розпорошення цього свавілля". А далі дописувач поцінував події в країні так: «…Я проливаю сльози невинності за те, щоб нам, ні в чому не винним, … після того як ми були у неволі майже 4 роки і щодня помирали від козацьких страхіть і наших підданих, залишатися у повній безпеці. Ще й те було мотивом відправки посланця до й. к. м., щоб він як очевидець нинішнього стану в Україні, розповів в. м. про все що відбувається»[31].

Тим не менш С. Косов підписувався під документами як «милостию Божиею православный архиепископ митрополит киевский, галицкий и всея Росиї екзарха святого апостолского фрону константинополского»[32]. А Київ він називав «богоспасаємим градом»[33].

Чітко усвідомлюючи той факт, що в силу історичних обставин у Києві проживало чимало шляхтичів і місто перетворилося на один з їхніх соціокультурних центрів, Б. Хмельницький неодноразово видавав універсали про захист економічних інтересів і майна таких осіб. До таких заходів нерідко приєднувалася й вища старшина. Зокрема, 15 червня 1655 р. відповідного змісту універсал поряд з володарем булави підписали (засвідчили) полкові суддя Г. Барановський, писар С. Капуста, осавул Ф. Шум, хорунжий І. Шум[34]. Схоже стосувалося й священнослужителів київських монастирів[35]. Причому зовсім не обов'язково було, щоб володіння означених осіб безпосередньо знаходилися в межах міста.

У таборі під Львовом володар булави в універсалі від 3 жовтня 1655 р. доволі однозначно висловився щодо причини і характеру війни проти Речі Посполитої, звертаючись до жителів цього міста з розв'язанням суті умов замирення Війська Запорозького з польською владою. Зокрема, він запевнив, що не бажав пролиття невинної християнської крові, а тому не давав стосовно цього і найменшого приводу. Б. Хмельницький наголосив, що це «коронні війська та різні стани Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, а ми змушені були захищати своє

---

[31] *Косов С.* 1651, серпня 3 (липня 24). Київ. Лист до коронного війська Речі Посполитої // Матеріали до Українського Православного Дипломатарія XVII–XVIII ст. Т. 1. Київ, 2024. С. 134, 135. № 72.

[32] *Косов С.* 1652, травня 19 (9). Київ. Універсал // Там само. С. 135, 136. № 73.

[33] Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 151; Акты ЮЗР. Т. III. Санкт-Петербург, 1861. С. 359.

[34] Універсали Богдана Хмельницького… С. 169, 170. № 102.

[35] Там само. С. 170, 171. № 103, 104.

життя». Далі він виокремив Україну серед інших сусідніх держав, котрі напали на її населення. Тобто виходило так: «Україна» — це жертва, що опинилася в колі ворогів[36]. Майже водночас гетьман підтвердив привілейований статус київських міщан, у черговий раз звільнивши їх від багатьох повинностей і поборів[37].

Протягом трьох останніх років життя в діяльності володаря булави простежується особливе бажання перетворити Україну, «всюди по местах и местечках», в державу з потужною внутрішньою і зовнішньою торгівлею, не виключаючи задіяності в ній польських і литовських купців і навіть магнатів. У цьому зв'язку прикладом може слугувати універсал жителям м. Слуцьк і його володільцю — конюшому Великого князівства Литовського Яну Радзивіллу від 7 травня 1656 р. Зокрема, їм надавалося право вільних проїздів по українській території без будь-яких утисків і гарантувалася безпечна торгівля. І це попри той факт, що місто потужно та незламно протистояло 1655 р. московським військам. Більше того, володар булави взяв городян під особисту «протекцію» та захист. Усім порушникам такого правила, включаючи і старшин, загрожувало суворе покарання[38].

Водночас і духовенство Києва як центра православ'я опинилося під щільною обороною Б. Хмельницького. За «кривду» законникам передбачався штраф у 100 талерів і суворе військове покарання[39].

Гетьман, як і його вищі старшини, періодично приділяв увагу розвитку київського ремесла, наводячи «рукою власною» порядок у функціонуванні цехів. На підтвердження сказаному наведемо характерний уривок з його універсалу від 9 жовтня 1656 р. «Ознаймуем тим писанем нашим, — йдеться в документі, — кождому, кому би тилко потреба било ведати, их злицялисмо (доручаємо. — *Авт.*) пану Павлови Яновичови Хмелницкому, полковникови киевскому, жебы межи людми ремесла шевского порядок люб сам, люб чрез висланних своих учинивши, до нас о всей тоей справе знати дал, а иначей жебы не было, мети хочем»[40].

Отже, у офіційних документах Б. Хмельницького та його найближчого оточення про Україну йдеться як про православну країну, репрезентантом якої є Військо Запорозьке. Термін «Мала Росія» гетьман головно

---

[36] Жерела до історії України-Руси. Т. VI. Львів, 1913. С. 140–141.

[37] Акты ЗР. Т. V. С. 95. № 44.

[38] *Грицевич А. П.* Універсали Богдана Хмельницького місту Слуцьку (1656 р.) // Український історичний журнал. 1970. № 12. С. 92, 93; Універсали Богдана Хмельницького… С. 187. № 122; С. 205. № 136.

[39] Акты ЗР. Т. V. С. 88. № 31.

[40] Універсали Богдана Хмельницького… С. 213. № 145.

застосовував, причому зрідка, в титулуванні царя лише після подій 1654 р. у Переяславі. В діловодстві ж Московії назви «Мала Росія» та «малоросійський народ», поряд з іншими визначеннями українців (черкаси, козаки і т. д.), зустрічається вже від початку Національної революції. Крім того, Військо Запорозьке фігурує на початку 50-х років і як «Україна царська», що, зрозуміло, не відповідало тодішнім історичним реаліям. Безпосередньо в наказах володаря булави Київ кілька разів визначено «столицею» України, православним містом, одним з центрів суспільно-політичного життя. І це при тому, що на державному рівні резиденцією Б. Хмельницького був Чигирин. Причому спостерігається чітка історична тяглість — «Україна» це «давня наша Русь». У мовному аспекті спостерігаємо вживання сполучення як «в Україні», так і «на Україні». Безпосередньо в документах володаря булави та його наближених старшин цей термін зустрічається 15 разів, Київ — 24, а Військо Запорозьке — безліч разів.

Oleksandr Hurzhii
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6941-4488

Світлана Потапенко
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України (Україна, Київ)
svit.potapenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5561-1843

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОСТОРОВИХ УЯВЛЕНЬ ЛОКАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У XVIII СТОЛІТТІ*

Історико-географічні візії за часів існування козацької автономії

Напевно, зачувши про Слобожанщину в ранньомодерний час, виникає непереборна спокуса окреслити її територію суцільною лінією ледь не з перших десятиліть XVII ст. або останніх років XVI ст., тобто наклавши реалії XVIII ст. на хронологічно раніший відтинок. Однак такий порух варто стримати, адже формування території Слобідської України розтягнулося у часі. Скажімо, поодинокі сторожі, ба навіть серйозніші укріплення, що їх Московія висувала у Степ на рубежі XVI–XVII ст., засвідчували лише її наміри туди просунутися, а не фактичне опанування неозорих просторів[1]. Значно успішнішим і результативнішим виявилося освоєння басейну Ворскли, Псла, Сейму, Сіверського Дінця й Осколу українськими уходниками і пасічниками з теренів, підвладних Речі Посполитій. Ватаги промисловців ближче до середини XVII ст. перетворилися на явище настільки буденне, що московські воєводи тільки те й

---

* Цей текст було написано після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну. Висловлюю глибоку вдячність Збройним Силам України, які мужньо боронять Батьківщину від московської навали. Також щиро вдячна колегам із дослідницького проєкту «Поліцентричність і плюралізм ранньомодерних християнств» (POLY) університету Гете у Франкфурті-на-Майні, гостинність і сприяння яких уможливили мою працю. I wrote this chapter after the full-fledged Russian invasion of Ukraine had began. I am deeply thankful to the Armed Forces of Ukraine for their courageous defense of our Motherland against the assaulters. I also express my sincere gratitude to the colleagues from the project «Polycentricity and Plurality of Premodern Christianities» (POLY) at Goethe University Frankfurt am Main for their hospitality and support that made my work possible.

[1] *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украйне Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1846. 36 с.; *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва, 1887. 591 с.

робили, що доносили нагору про їхні витівки й зачіпки, не бувши у змозі стримати українську господарчу стихію[2].

Та й чи варто було, адже рух українців на схід відбувався у тих географічних контурах, які свого часу тягли до Переяславського князівства, а потім входили до сфери володінь київського князя Семена Олельковича[3]. Але спустошені й знелюднені, ці терени, як наслідок, перетворилися на буферну зону між Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським (пізніше Річчю Посполитою), Кримським ханатом та Московською державою, яку жодній зі сторін не вдалося поставити під одноосібний контроль[4]. Аж поки хвилі масових українських переселень середини — другої половини XVII ст. не вирішили справу суто фізичним їх освоєнням[5].

Щоправда, новостворені козацькі полки — Острогозький, Харківський, Охтирський, Сумський та Ізюмський — підпорядковувалися білгородському воєводі як головному управлінцю московського південно-західного пограниччя. Але широка автономія, окреслена терміном «черкаська обикність», зводила вплив Білгорода до головно військових справ. У ключовому питанні — поземельної власності — українські переселенці керувалися власним правом займанщини[6].

* * *

Звертаючись до дослідження територіальних візій, характерних для соціальної верхівки Слобідської України, слід одразу обумовити специфіку джерельної бази. Доступний на сьогодні масив джерел, який уможливлює «побачити» Слобожанщину очима місцевих мешканців, походить переважно із середини — другої половини XVIII ст. Далися взнаки непоправні документальні втрати, як-от майже повне винищення архіву

---

[2] *Юркевич В. Д.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини в часи Богдана Хмельницького. Київ, 1932. 190 с.

[3] *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI ст. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 26. Київ, 1931. С. 21–22.

[4] *Папков А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Белгород, 2004. С. 87.

[5] *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Передм. та ком. В. Л. Маслійчук; упорядн. О. О. Савчук. Харків, 2019. 400 с.

[6] *Овчаренко Є.* Земельна власність у Слобідській Україні в XVII–XVIII в., її походження і форми // Записки історико-філологічного відділу УАН. Праці історичної секції. Київ. 1927. Кн. 11. С. 41–102; *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Харків, 2009. 356 с.

Ізюмської полкової канцелярії під час міської пожежі 1766 р.[7] Загалом на сьогодні найкраще зберігся архів Харківської полкової канцелярії, тоді як зібрання Сумської, Острогозької й Охтирської аналогічних інституцій обмежені, з мінімальною присутністю документів другої половини XVII — початку XVIII ст.[8] Доля такого надважливого джерела, як перепис Острогозького полку 1732 р., досі лишається невідомою. Проте свого часу нам вдалося попрацювати у фондах російських архівосховищ із документацією центральних органів імперської влади у стосунку до Слобожанщини. Виявлені тоді джерела додають важливі нюанси щодо сприйняття краю. Що стосується до археографічних публікацій, то, як нам уже доводилося зауважувати[9], сплеск зацікавленості ранньомодерною історією Слобідської України наразі привніс у цю ділянку помітне пожвавлення.

Відтак, ключовими джерелами для наших студій над уявленнями старшини про свій край є документи місцевого походження, із судовими справами включно, з архівів слобідських полкових і Бригадної канцелярій; матеріали фатального для слобідської еліти урядового розслідування 1762–1764 рр. щодо нібито її зловживань і, зокрема, історичний нарис, котрий написали старшини Острогозького полку, марно намагаючись ухопитися за решти автономії перед невблаганним натиском імперських реформ[10]; «накази» слобідської верхівки до Комісії Нового Уложення як своєрідна риторична «страва», яку старшини готували до імперського столу зі звичних для них словесних «інгредієнтів», однак під пильним оком авторитарного слобідського губернатора Євдокима Щербініна[11]; як антиподи до попередніх — ліричні й украй особистісні

---

[7] Докладніше див.: *Потапенко С. П.* «…И Изюмская провинциальная канцелярия со всем строением, письменными делами и прочим сгорела…» (про міську пожежу в Ізюмі Слобідсько-Української губернії 11 квітня 1766 р.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII — першої половини XX ст.: Збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 97–109.

[8] Маємо на увазі фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), а саме: ф. 380 «Сумська полкова канцелярія», ф. 1721 «Охтирська полкова канцелярія», ф. 1723 «Острогозька полкова канцелярія», ф. 1722 «Ізюмська полкова канцелярія», ф. 1725 «Харківська полкова канцелярія».

[9] *Потапенко С. П.* Ранньомодена історія Слобідської України в археографічних публікаціях 1990-х–2000-х років: основні тенденції // Український археографічний щорічник. Вип. 16/17. Київ, 2012. С. 327–334.

[10] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 16, оп. 1. д. 938, 300 л.; д. 939, 162 л.

[11] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, 291 л.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные от дворян Слободской Украинской губернии. Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1889. Т. 68. С. 249–324.

автобіографічні хроніки й історичні нариси рубежу XVIII–XIX ст., складені представниками місцевої соціальної верхівки[12].

Наголосимо, що названі джерела оприявнюють уже сформовані й уставлені образи — ті територіальні категорії, що ними місцева козацька старшина послуговувалася за два-три десятиліття до ліквідації автономії краю і невдовзі по цих переломних подіях. Фокусуючись на таких просторових візіях у їхньому довершеному вигляді й звертаючись ретроспективно до їхньої передісторії там, де таку змогу дають джерела, ми спробуємо прослідкувати тяглість й окреслити видозміни. Очевидно, що варто зосереджувати увагу на можливих хитрощах і обмовках — тих інструментах, за посередництвом яких (колишні) старшини конструювали приємні для імперського вуха меседжі, часом проговорюючи речі, явно не призначені для зовнішнього слухача. Поза тим, буде проаналізовано повідомлення з протилежного — імперського — боку від різного рангу чиновників й імператриці Катерини II, аби зіставити їхнє бачення Слобідського краю з тим, про що воліла (не) говорити локальна еліта.

* * *

Коли у 1733–1734 рр. імперський орган для управління Слобожанщиною, який звався Канцелярія Комісії влаштування Слобідських полків, зажадав від полкових канцелярій відомостей про заснування згаданих адміністративно-військових одиниць, то у відповідь ті спромоглися подати інформацію лише про Харківський й Ізюмський, назвавши 1653 і 1681 роки відповідно[13]. Стосовно першого, то, очевидно, малося на увазі заснування Харкова, що сталося роком пізніше[14]. Розбудова ж фортеці

---

[12] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукопису (далі — НБУВ. ІР), ф. 12, спр. 702, 252 арк.; *Кравченко В. В.* Нове джерело з історії Запорозької Січі // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 28–31; *Ф. Н. [Николайчик Ф.]* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) // Киевская старина. 1886. № 2. С. 350–369; № 3. С 561–569; № 4. С. 729–762; № 5. С. 130–145; № 1. С. 330–368; № 11. С. 472–499; № 12. С. 627–663; *Кохановская Н. С*. Старина. Семейна память // Харьковский исторический альманах. Харьков, 2011. С. 58–96; *Квитка-Основяненко Г. Ф*. Головатый (Материалы для истории Малороссии) // Квитка-Основяненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 томах. Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. Київ, 1981. С. 7–29; *Его же*. О слободских полках. Там само. С. 30–50.

[13] Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. Д. И. Багалей. Харьков, 1890. Т. 2. С. 148.

[14] Загальноприйнятою на сьогодні датою заснування Харкова вважають 1654 р.: *Филарет [Гумилевский Д. Г.]*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.

Ізюм на правому березі Сіверського Дінця дійсно почалася вказаного року[15]. Що ж до Сумського й Охтирського полків, то полкові канцелярії обмежилися лапідарним *«у якому році й ким осаджено, повідомлення не відшукано»*[16]. При цьому вони не проминули згадати про головний територіальний камінь спотикання з сусідньою Гетьманщиною — сотенне містечко Котельву, яке, будучи належним від початків національно-визвольної боротьби до Полтавського, а пізніше Гадяцького полків, на початку XVIII ст. опинилося у складі Охтирського козацького полку. Слобожани пам'ятали про його приналежність *«раніше [до]* ***малоросійського реґіменту*** *полку Гадяцького»*, але покликалися на нібито указ Петра I про зміну підпорядкування[17]. Надалі охтирці міцно обжили Котельву й околиці — так звані *«Котелевські дачі»*, про що недвозначно свідчили судові спори за розташовані там їхні маєтності[18].

Заувага про відсутність відомостей стосовно Сумського полку викликає подив, адже менше ніж за десять років по тому сумські старшини, прагнучи мати полковником представника роду Кондратьєвих, пояснювали утворення свого полку досить стрункo. Вони розповідали, але без хронологічної прив'язки[19], що засновник роду Герасим Кондратьєв осадив Суми і Сумський полк *«викликом черкас* ***із Задніпрських і решти малоросійських міст на татарських сакмах і перелазах для захисту***

Отд. 2. Уезды Харьковский и Валковский. Харьков, 1859. С. 159; *Юркевич В. Д.* Еміграція на схід. С. 146–150.

[15] Про заснування Ізюму див.: *Филарет [Гумилевский Д. Г.]*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды; Купянские и Стародубские округи военного поселения. Харьков, 1858. С. 7–8; *Загоровский В. П.* Изюмская черта. Воронеж, 1980. С. 180–181.

[16] Материалы для истории колонизации и быта... Т. 2. С. 147–148.

[17] Там же. С. 148.

[18] Маємо кілька судових справ, які розглядала Охтирська полкова канцелярія і які були пов'язані з Котельвою. Так, 1763–1765 рр. слухали справу про побиття до смерті *«старця»* Самоїла Горба у *«котелевському шпиталі»* старшинським сином Федором Гнилосиром (ЦДІАУК, ф. 1721, оп. 1, спр. 94, 58 арк.). А справа 1763–1764 рр. про спір про нерухоме майно *«у Котелевських дачах»* між братами Семеном і Андрієм Смаковськими містить важливу нотатку, що *«містечко Котельва від Охтирки у 30 верстах [близько 32 км] знаходиться»* (Там само, ф. 1721, оп. 1, спр. 96, арк. 34). У 1769 р. за вдовою підпрапорного Агафією Гнідич було відказано маєтність, успадковану від свекра, полкового писаря Андрія Гнідича *«у Котелевських дачах… над Скородиним ставом жилий двір з двома хатами, пасічним місцем і сінокосною левадою»* (Там само, ф. 1807, оп. 1, спр. 174, арк. 1 а).

[19] Суми заснував гурт переселенців на чолі з Герасимом Кондратьєвим, які у червні 1655 р. прийшли на Сумське городище. Див.: *Корнієнко О. М.* Нариси військової історії України. Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. Київ, 2008. С. 36–37.

великоросійським містам, селам і деревням»[20]. 1756 р. схожу історію переповідав і межиріцький сотник того ж полку Василь Лук'янов, коли писав про діда Лук'яна Мартинова, який, вийшовши *«**із Задніпрських сторін**,… службу виконував… **з початку поселення Слобідського Сумського полку на татарських сакмах**»*[21]. Точніші дані сумські старшини внесли до чолобитної 1762 р., обґрунтовуючи приналежність Каризької сотні по річці Сейм до свого полку. Справа у тому, що на цю полкову землю претендував князь Іван Голіцин, прикажчик якого 1720 р. її захопив, а потім заснував там суконну фабрику. Відтак сумчани на чолі з полковником Романом Романовим висловлювалися максимально докладно: «Минулого 180 [1672] року у Слобідському Сумському полку **поселено місто Білопілля**, а пізніше до того міста на відмежованих землях поселилися села ж і деревні, і 704 року січня 25 дня по жалуваній грамоті від найвищих предків Вашої імператорської величності всі ті села і деревні у межах і за межею міста Білопілля тих, хто поселився у Сумський полк, у службу козацьку віддані й у тій грамоті саме означені: **Кариж, зване Глушково**, Кобилки, Комарівка, Кульбаки, Сухманівка, Козирівка, Теткина, Глушець, Д'яківка, Козирівка, Панкратівка, Заболотівка, Попівка, Рижівка, Вири, Летучівка, Веселівка, Худяківка, Мужиця, Вишнівка, і окрім міста Білопілля, у тих селах і деревнях кінних і збройних козаків, які здійснювали службу, знаходилося 220 осіб під командою одного сотника з назвою Каризької сотні»[22].

У подібний спосіб аргументував і тоді ще ізюмський полковий обозний Федір Краснокутський, коли 1751 р. подавав чолобитну на полковництво. Він починав розповідь з того, що його батько *«з минулих давніх років із самого початку **поселення у дикому тоді від Кримської сторони степу міста Ізюма…, прийшовши із малоросійських міст**, служив… у козацькій службі по смерть свою»*[23]. Схожі звороти знаходимо і в чолобитних, які походили з середовища рядового козацтва, адже їх писали у слобідських полкових канцеляріях, а отже, передавали тутешню версію подій. Скажімо, позовна чолобитна козачки Феодори Лук'яненко 1746 р. починалася з того, що *«у минулих давніх роках… дід*

---

[20] Див. два майже ідентичні тексти на початку чолобитних сумської старшини 1743 р.: НБУВ. ІР, ф. 29, спр. 8–10, арк. 43, 48.

[21] Там само, арк. 92.

[22] НБУВ. ІР, арк. 150. Про заснування міста Білопілля див.: Архивы Харьковской губернии. Сост. Д. П. Миллер. Харьков, 1902. С. 19. Про суперечки між каризькими і білопільськими козаками та путивльськими землевласниками див.: Материалы для истории колонизации и быта… Т. 1. Харьков, 1886. С. 184–191.

[23] НБУВ. ІР, ф. 29, спр. 8–10, арк. 67 зв.

мій Григорій Хоменко з рештою черкас, які жили у Польській області, ***в російську границю, як почали Слобідські полки селитися****, і* ***по поселенню в Харківському полку в село Люботин*** *отой дід мій прийшовши, жив по смерть свою і* ***за давнім козацьким звичаєм*** *зайняв собі у Люботинських дачах… плотину»*[24].

Загалом спогади про прихід предків століття тому із Право- і Лівобережної України на необжиті й небезпечні, пронизані татарськими стежками терени окреслюють історико-географічні виміри заселення Слобожанщини, які міцно вкорінилися у головах місцевої еліти. Для слобідських старшин вирішальна роль українських переселенців у освоєнні тутешніх обширів була самоочевидною. Так, 1762 р. у переписці з Ізюмською полковою канцелярією старшини Харківського полку зазначали, що, відсилаючи до Петербурга списки про місцеве шляхетство, слід домовитися між собою, *«а особливо, як* ***від Малоросії*** *оті [списки] відправлено буде,* ***адже Слобідські полки прийшлими з Польської області та з малоросійських полків малоросіянами населені»***[25]. Острогозька верхівка своєю чергою додавала, що *«****Слобідські полки*** *після поселення свого засновані й влаштовані старшиною* ***за прикладом Малоросії»***[26].

Між іншим, у згаданих на початку відповідях слобідських полкових канцелярій йшлося і про Острогозький полк, *«набраний з черкаського вільного народу покликаними обивателями у 161 році колишнім воєводою Федором Арсеньєвим»*[27]. У цьому випадку старшини, свідомо або ні, посунули заснування полку на один рік пізніше[28]. А вже на початку 1760-х років, складаючи історичний нарис, острогозькі старшини обґрунтували тезу про критичну вагу українського струменя у колонізації краю більш розлого: «Достатньо відомо, у якому становищі у минулому столітті кордони Російської імперії від Кримської сторони знаходилися. Всеросійські монархи **для захисту внутрішніх областей** від повсякчасних цього підступного сусіда набігів і розорень спонукані [були] переводити із середини держави різні колонії та утримувати у потрібних місцях гарнізони.

---

[24] ЦДІАУК, ф. 1725, оп. 1, спр. 193, арк. 2.

[25] Там само, спр. 594, арк. 57.

[26] Там само, ф. 1817, оп. 1, арк. 90.

[27] Материалы для истории колонизации и быта… Т. 2. С. 148.

[28] Українські переселенці збудували Острогозьк 1652 р. Див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т. 3: 1651–1654 годы. Москва, 1953. С. 206–208; *Юркевич В. Д.* Еміграція на схід. С. 124; *Миклашевский И. Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. Москва, 1894. С. 175–176; *Загоровский В. П.* Белгородская черта. Воронеж, 1969. С. 143–144.

Але зі всім тим тутешній обшир кордонів не дозволяв цим способом цілковиту цієї сторони утвердити безпеку. Кримські й ногайські орди, маючи між цими укріпленнями просторі інтервали, проходили **у внутрішні російські області** ледь не без усякого спротиву і турбували імперію повсякчасними розореннями. Хоча **Мала Росія** з польського володіння до імперії й повернута, але **між річками Пслом, Ворсклою, Дінцем і Доном** залишилися **численні пустки**, котрі варварам безперешкодний у Росію відкривали шлях. Всеросійський государ, його величність цар Олексій Михайлович за потрібне визнати зволив **ці пустки заселити** і в тому найвищому намірі звелів **у Малоросії та у порубіжних польського володіння місцях** публікувати закличні грамоти, запрошуючи тамтешній вільний народ на нове поселення із обнадіюванням найвищої його величності милості й усяких вольностей. На цей заклик протягом кількох років **між згаданими річками ті пустки цим новоприбулим народом наповнені**. Вони побудували численні нові міста і містечка та в багатьох місцях зміцнилися від сусідів новою лінією, а наостанок за назвами п'яти найвідоміших міст розділили **всю колонію на п'ять військових полків, а саме: Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький, Ізюмський**, — і взявши **від пожалуваної їм вольності й свободи** назву, названі **Слобідськими полками**»[29].

Далі острогозькі керманичі розповідали про виведення російських прикордонних залог ***«знову всередину Великоросії»*** та передачу Слобідських полків *«у повну диспозицію тутешніх слобідських полковників»*, відтак *«вся тяжкість перших варварських нападів залишилася не [на] застереженні цих Слобідських полків, які під управлінням своїх полковників і старшин не лише тутешні кордони завжди захищали»*[30]. Натякаючи на події Великої Північної війни і повстання донських козаків на чолі з Кіндратом Булавіним, острогожці зробили важливу ремарку, що тоді ***«збурилися донці й Мала Росія, яких у самій середині знаходяться Слобідські полки»***, та додали, що *«спостерігати лишень один* ***українських кордонів*** *захист»* було їхнім прямим покликанням[31]. У іншій інтерпретації підкреслювалося, що полки ***«біля татарських кордонів поселені»*** й несли військову службу «*з однієї землі»*, без інших видатків з боку держави. Саме земля (*«порожні тутешні місця, ліси і всілякі угіддя…, не маючи ні чим ніякої межі»*), набувана на праві вільної займанщини, стала *«фундаментом тутешньої служби»* та мірилом заможності й впливу[32].

---

[29] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 938, л. 180.
[30] Там же, л. 180 об.–181.
[31] Там же, л. 182.
[32] Там же, л. 182–183.

Ведучи мову про реформи 1730-х років, коли вперше місцеву автономію суттєво стиснули, острогозькі старшини намагалися пояснити, що *«становище за тодішнього часу цих місць трапилося таке, що не тільки по рікам Дону й Ізюму, але і* ***в багатьох великоросійських повітах суміжних до Слобідських полків»***, поміщики переманювали селян до власних слобід, а отже, підривали економічну потугу козацької служби[33]. У іншому місці вони підкреслювали, що до поміщиків *«у великоросійських повітах»* виходили у підданство ***«малоросіяни… з малоросійських і Слобідських полків»***[34].

Важливі географічні координати вмонтовано у пасаж про слобідського бригадира 1751–1757 рр., колишнього миргородського полковника Василя Капніста, який *«на* ***відкритому степу у Кримській стороні*** *між Українською лінією, містом Бахмутом і запорозьких козаків зимовою дистанцією заснував форпост над річкою Торцем сам собою і без усякого веління»*, куди регулярно надсилали слобідські команди[35]. Взагалі командирування у *«відкриті* ***українські*** *місця»*, тобто ***«тутешні українські форпости по лінії і за лінією»***, лягало важким тягарем на козаків, яких також відправляли і у далекі походи[36]. Крім того, ***«у ці полки з Малоросії»*** вивели для прогодування кірасирських коней до трьох тисяч та коней, *«узятих* ***у Великій Росії»*** з різних заводів, що додавало матеріальних збитків слобожанам, які ще й втрачали традиційні місця для промислів, як-то *«найближчі* ***Торські й Бахмутські*** *соляні заводи»*. Тому *«хоча ж* ***у Малоросії з одного боку, а з іншого боку в донських козацьких містечках*** *і продається сіль»*, але вона не задовольняє потребу[37]. Окреме пояснення, на думку острогозьких старшин, заслуговувало право вільного винокуріння, яке становило їхню головну — поруч із вільною займанщиною — економічну свободу. Наголошувалося, що урядові заборони не поширювалися на такі козацькі поселення, які межують з Воронезькою і Білгородською губерніями та *«живуть на жалуваних їм землях, вирізаних із дач великоросійських і відданих полковнику, старшині й козакам на службу, і* ***названі Слобідських полків землями, відмежовані й відказані»***[38].

Цей історичний нарис чітко окреслив Слобідські полки окремою територіальною одиницею, розташованою між Лівобережною Україною,

---

[33] Там же, л. 184.
[34] Там же, л. 184 зв.
[35] Там же, л. 185.
[36] Там же, л. 185 зв.
[37] Там же, л. 187.
[38] Там же.

Московщиною, Запорожжям, Доном і Степом. Таку самопрезентацію зустрічаємо і в інших джерелах, особливо коли йшлося про потребу розмежувати Військо Запорозьке й Слобідські полки у правовій площині. Скажімо, запис із книги протоколів Охтирської полкової канцелярії 1764 р. свідчить про слухання справи за позовом *«поданої цього жовтня 7 дня* ***Малоросії міста Козельця*** *від мешканця малоросіянина Павла Федорова Охтирського полку сіл Каплунівки і Микитівки на поміщицю лейб-гвардії підпоручика Петра Коновцина дружину Ганну Єреміїву доньку Коновницину»*[39]. А справа, яку 1749 р. розглядала Харківська полкова канцелярія, розпочалася з *«чолобиття* ***гетьманського регіменту міста Гадяча*** *мешканця Григорія Клецунова»* (як вище у екстракті 1734 р.)[40]. У слобідській документації про Гадяч також зазначали: *«малоросійський»*[41]. У справі 1750–1751 рр. про маєтності в Охтирському полку говорилося, що дружина сотника Максима Павлова Агафія, овдовівши, вийшла заміж удруге «***в Малоросію***»[42]. З боку мешканців ранньомодерної Української держави сприйняття окремішності Слобідських полків так само впадало в очі. Це яскраво видно зі справи секунд-майора Костянтина Чуто проти відставного капітана Йосипа Танського, де адвокат останнього — військовий канцелярист Андрій Танський пояснював, що «*написав [виписки] на простому папері, оскільки* ***у Малоросії*** *гербового паперу немає і судові справи пишуть на простому, а не гербовому папері,* ***а у Слобідських полках*** *в силі її імператорської величності указів усі позовні справи велено писати і виконувати на гербовому папері*»[43].

Повертаючись до Острогозького полку, варто наголосити, що він був найбільш заглибленим у підпорядковані російському управлінню території, і колонізація тут тривала найдовше. Зокрема, після згаданого повстання Кіндрата Булавіна відповідно до наказу Петра I було знищено містечка донців по річках Айдар, Богучар, Деркул, Білій і Чорній Калитві. Цим скористався острогозький полковник Іван Тев'яшов, аби розширити полкові межі, й мешканцям Острогозького полку було дозволено селитися по Айдару, *«від колишньої Закотнинської станиці по річці до слободи Ровеньків, а вниз по Айдару і Дінцю, також і по Богучару зовсім не селитися і ніяких займищ не робити»*[44]. Однак освоєння нових теренів розпочалося лише 1732 р., коли зі слобід Пирлівки, Єндовищ, Гвоздіївки

---

[39] ЦДІАУК, ф. 1721, оп. 1, спр. 215, арк. 188–188 зв.
[40] Там само, ф. 1725, оп. 1, спр. 246, арк. 12.
[41] Там само, ф. 1817, оп. 1, спр. 20, арк. 91.
[42] Там само, ф. 1721, оп. 1, спр. 54, арк. 14.
[43] Там само, спр. 215, арк. 184–184 зв.
[44] *Головинский П. А.* Слободские казачьи полки. Санкт-Петербург, 1864. С. 163.

й Урива на Айдар рушило кілька гуртів переселенців. Група на чолі з сотником Іваном Синельниковим осіла в Старій Білій; переселенці, якими керував сотник Петро Голодолинський, — в Закотному; ті, котрих очолював сотник Яким Єманов, — в Осиновому (Осинівці), а група на чолі з сотником Яковом Головинським замешкала Білолуцьк[45].

У фонді Острогозької полкової канцелярії відклався ряд судових справ між старшинами Острогозького полку про спори за маєтності, розташовані у Богучарській (*«за рікою Доном на річці Толучіївці»*), Корочанській (*«в урочищі на річці Івиці»*), Ровеньківській (*«на річці Верхній Лозній»*), тій же Закотянській (млин на Айдарі) сотнях, що засвідчують їхнє активне освоєння[46]. Пізніше старшинські нащадки намагалися ці земельні набутки узаконити через так званий *«отказ»*. Приміром, відставний вахмістр Григорій Лофицький 1767 р. клопотався про *«сінокосний луг, який є у нього тієї слободи [Богучар] на річці Богучар…, яким він володіє без усякого не від кого спору, тільки те заїмочне нерухоме за ним ще не справлено і не відказано»*[47]. Про подібне просили і його родичі Петро і Павло Лофицькі, апелюючи до того, що *«батько наш колишній у Богучарській сотні сотник Михайло Лофицький з минулого 1749 року в силі жалуваних у Слобідські полки усемилостівійших грамот володів після займання у Богучарських дачах на річці Богучарі… сінокосною лукою і орним полем по смерть свою… **по праву давньої заїмки**»*[48].

Назагал, острогозькі старшини, спонукані близьким сусідством із власне російським світом, а відтак потребою рельєфніше триматися за власну тотожність і привілеї, намагалися притягти на свою користь усі можливі аргументи. Так, 1762 р. вони стверджували, що *«відповідно до указу [1]728 року жовтня 15 дня, виданого у Верховній Таємній Раді, продаж маєтностей і решти нерухомого майна у всій Російські імперії вільний»*[49], і покликалися на витяг з «Рішительних пунктів» гетьманові Данилу Апостолу[50]. Примітно, що приблизно тоді ж у Петербурзі назвали списки жалувальних грамот Слобідським полкам «*Копія з привілеї, даної **Малоросії***»[51], тобто, попри адміністративну відокремленість, питомий

---

[45] Там же. С. 144–145, 163–164.

[46] ЦДІАУК, ф. 1723, оп. 1, спр. 5, арк. 3; спр. 15, 9 арк; спр. 16, арк. 8; спр. 17, арк. 23; спр. 18, арк. 10.

[47] Там само, ф. 1807, оп. 1, спр. 409, арк. 1.

[48] Там само, спр. 267, арк. 2–3 зв.

[49] Там само, ф. 1817, оп. 1, спр. 18, арк. 52.

[50] Там само, арк. 56–57.

[51] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 938, л. 136, 213–226 об.

зв'язок Слобідських полків і Гетьманщини впадав у око стороннього спостерігача.

Водночас сусідство з російською адміністрацією провокувало конфлікти. Так, 1762 р. Комісія про Слобідські полки розглядала справу за позовом бирючанського сотника Івана Москаленкова на усердського воєводу, який, користаючись із близькості козацьких поселень до Усерда, *«вигадуючи різноманітні до народу причіпки й хапаючи з домів і по дорогам багатьох козаків і підпомічників»*, утримував їх в ув'язненні, грабував, вимагав грошей і забирав худобу[52]. Суперечки виникали і в мешканців Ізюмського полку. 1763 р. Комісія розслідувала скарги козацьких підпомічників і свойственників містечка Бишкиня щодо несправедливого відібрання їхніх ґрунтів Українським ландміліцьким корпусом[53]. У Охтирському полку так само траплялися непорозуміння між українськими козаками і російськими поміщиками, інспіровані усе тією ж боротьбою за угіддя, зокрема, по річці Ворсклі[54].

Специфічною риторикою наповнені покаянні чолобитні, які 1763 р. слобідські старшини писали до Катерини II зі слізними проханнями пробачити їм провини. У суцільному потоці пустопорожніх раболіпних фраз можна іноді натрапити на вартісні обмовки. Наприклад, у чолобитній харківських старшин про Слобожанщину мовиться як про *«цю немалу імператорську* ***колонію»***[55], а у супровідному екстракті зазначається, що *«**Харківський полк всередині Слобідських полків** і з усіх боків на головному тракті»*[56]. Ізюмські старшини натомість наважилися відтворити вже знайомий наратив про прикордонну службу в обмін на привілеї: «У силі жалуваних від найвищих Вашої імператорської величності предків **у Слобідські, у тому числі Ізюмський**, полки усемилостівійших грамот минулих давніх років предки наші **визвані з порубіжних польського володіння місць і з Малоросії, й поселені по рікам Дінцю і Осколу на головних татарських бродах і перелазах**, і служили вірно і непохитно, не жаліючи живота свого, а за ті їхні служби у силі тих усемислостівійших грамот полковнику, старшині та козакам замість річного грошового жалування велено усілякими промислами промишляти, і всякими ж товарами торгувати безмитно, також млинами, рибними ловлями і всякими угіддями володіти, і шинки тримати у всіх тих містах, і

---

[52] ЦДІАУК, ф. 1782, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2 зв.
[53] Там само, спр. 10, арк. 13.
[54] Там само, спр. 35, арк. 6.
[55] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 938, л. 154.
[56] Там же, л. 157.

вино курити, і шинкувати безмитно, і з тих промислів служити їм полкову службу без жалування»[57].

У таких же конотаціях складено чолобитну обивателів Охтирського полку 1764 р.[58] Це *«бідне прохання»* на розгляд правительки нібито мав передати громадський повірений, козацький підпомічник Іван Токарев. Воно було спрямоване і проти охтирської старшини, і проти головного провідника імперських інтересів у регіоні Євдокима Щербініна. Водночас постать місцевого скандального писаря Павла Яготинця[59] подавалася позитивно, що викликає об'єктивні підозри у його авторстві. Якими б не були обставини створення тексту, він пронизаний слобідським баченням місцевого минулого: «**З початку поселення Слобідського Охтирського полку**… під великодержавну Вашої імператорської [величності] Російську область викликані прадіди, діди і батьки [наші **від**] **Кримської сторони на дику пустку для захисту** [**Російської**] **держави** від тодішніх великих набігів на Росію к[римських] диких степових і ногайських орд, поселені різними містами, містечками, селами і деревнями, де живучи, у легкій козацькій службі у багатьох потрібних походах на штурмах і баталіях бували і кровію вінчалися… і за те жалувані були грамотами і привілеями вічно і непорушно безмитними млинами, шинками, рибними ловлями, лісами, полями, різними сінокоси з дібровами й іншими угідь ґрунтами, і всякими безмитними торгівлями і вольностями, як значить по тим грамотам і привілеям»[60].

У такий спосіб ідея про військову службу в обмін на привілеї слугувала лейтмотивом історичної візії слобожан у часі реформ 1760-х років. Географічний вимір такого бачення опирався на твердження про «дикість» території, тобто незаселеність і непідпорядкованість слобідських теренів певній державі у середині XVII ст.

Від ліквідації полків до імперського облаштування обширів

Схожі до наведених вище твердження віднаходимо і в складених після знищення козацької автономії «наказах» до Комісії Нового Уложення. Самі «накази» від козацької старшини, міських мешканців і рядових козаків писалися на Слобожанщині під пильним оком Євдокима

---

[57] Там же, л. 139.

[58] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 5036, арк. 6.

[59] Про Петра Яготинця докладніше див.: *Потапенко С. П.* «Замість себе вірю в суді бути»: адвокати Слобожанщини у XVIII ст.: історичні нариси. Київ, 2021. С. 94–95. Згадки про Яготинця містяться також у матеріалах судового розслідування 1762–1764 рр.: РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 939, арк. 26–26 об., 28–28 об., 146–147 об.

[60] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 5036, арк. 1.

Щербініна, який вимагав, аби все відбувалося *«з тихістю і мовчанкою»*[61]. Попри це, в уже схвалених ним самим і надісланих до Комісії текстах знаходимо ті самі пасажі про поселення полків на пустках для захисту внутрішньої московської території й надані переселенцям привілеї, що їх щедро розсипано в місцевих наративах першої половини 1760-х років. Погляньмо, як вигідну для себе перспективу проштовхували колишні харківські старшини: «У різні часи найвищих Вашої імператорської величності предків… нас… предки ж у Польщу і в інших закордонних місцях, облишивши свою вітчизну і в ній спадкові маєтності й тамтешніх усіх вольностей вигоди, через різні там невлаштування, у небезпеці знаходячись позбавитися православного християнського закону, переходили найсамодержавнішого російського престолу, викличними до населення Слобідських полків грамотами обнадіївшись, під захист, використовуючи у тих переходах і виводі з собою поспільство на розташовані тоді **порожні дикі землі й татарські перелази** насильний і таємний перехід. **Населяючи ж ті дикі землі**, оті предки наші від кримських татар розорені були грабунками до останньої маєтності випалюванням поселень до тла і відводом у полон, де через численні тоді нестерпні зазнавали тиранства, але через найстараннішу до самодержавного престолу російського вірність **не залишали земель, що їх вони заселяли, границю від татарських набігів**, не шкодуючи останньої краплі крові»[62].

Водночас харків'ян турбувало, що сотенне містечко Нові Водолаги і село Малі Водолажки від часу будівництва Української лінії передали для утримання ландміліцьких полків і пізніше включили до Катеринославської провінції Новоросійської губернії, хоча ті поселення *«здавна у віданні знаходилися колишнього Харківського полку»*, а угіддя водолажців *«у самій суміжності з Харківським повітом»*. Тому й просили *«оті Водолаги зі всіма володіннями, які нині мають, віддати у відання Слобідської губернії»*[63]. Вони також хотіли користатися сіллю з Ельтонських* і Маницьких** озер та Криму *«на тій підставі, **як і в Малоросії** повелено»*[64]. Йшлося і про необхідність провезення вивареного на Слобо-

---

[61] ЦДІАУК, ф. 1710, оп. 2, спр. 370, арк. 3 зв.

[62] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 17–17 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные... С. 262.

[63] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 19 об.–20; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 265.

* Тепер озеро Ельтон у Волгоградській області Російської Федерації.

** Тепер озеро Манич-Гудило, розташоване по лівому берегу Дону за течією річки Манич у Калмикії Російської Федерації.

[64] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 20; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 266.

жанщині вина без зупинок *«через великоросійські міста»* з метою уникнення зайвих витрат[65] та ремонтування мостів *«у місті Харкові й по іншим великим дорогам»*[66].

Ізюмчани переказали місцеву версію заселення Слобожанщини найширше: «У минулі давні роки, як **ті місця і землі, на яких колишні Слобідські полки, котрі нині провінція, поселені**, **знаходилися пусткою**, то кримські й ногайські орди не тільки **українські великоросійські міста й інші поселення**, учиняючи напади і набіги численні, відгоном усякої їхньої худоби і взяттям самих мешканців у полон приносили розорення, але й до тих різних поселень, які знаходилися **всередині Росії**, з такими ж варварськими фуріями приходили… Коли ж на заклик найвищих Вашої імператорської величності предків… з обнадіюванням їх найвищої монаршої милості **із Задніпрських сторін**, **з Білорусії й інших місць із тамтешнього білоруського шляхетства і з посполитого малоросійського народу** жителі, будучи ревними до християнського закону і стараючись високославній Російській державі, залишивши свою вітчизну і в ній свої доми, ґрунти й усяке нерухоме, вийшовши і піддаючись самовільно російському скіпетру у вічне підданство, **на тих порожніх землях одні по Білгородській лінії, а інші, як-то Ізюмського полку, на самих кримських і ногайських по обидва боки Дінця й Осколу, [які] й досі тими ж назвами називають, кочовищах і на тих же татарських перелазах поселилися. Тоді… тих полків, а особливо Ізюмського, який і до кримських степів суміжність і до Криму перше й відкрите тоді мав сусідство**, від тих же орд… **російські міста** не лише в надійному від вищеписаних татарських розорень **захисті й безпеці**, але й у повному спокої залишалися… То за респектом усіх тих від прадідів, дідів і батьків наших і наших до Російської держави старанних вірностей і служб… по жалуваним у ті колишні Слобідські полки, у тому числі й в Ізюмський полк, що нині провінція, привілеям усіма вольностями, як-то всякими промислами промишляти, товарами торгувати безмитно, рибними ловлями, лісами, пасіками, сінними покосами, землями і всіма угіддями володіти по заїмкам, млини ж, шинки, винні варниці мати безмитно, усемилостівійше затверджено»[67].

---

[65] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 20; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 266.

[66] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 22; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 268.

[67] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 64–65 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 304–305.

У іншому місці ці тези повторено майже дослівно, але з акцентом на *«**Слобідських же колишніх полків, у тому числі Ізюмського, що нині провінція**, шляхетство»*, яке має бути потрактоване на рівних зі шляхетством *«різних іноземних націй, як-то ліфляндської, естляндської і виборзької»*[68]. Згадували ізюмчани й про проблеми з виваркою солі, яких не знали їхні предки, котрі, *«знайшовши **у дикому степу, де нині стоїть місто Бахмут і Тор**, соляний розсіл, у силу тих привілей варили сіль власним усім своїм коштом без усякого до казни платежу»*[69].

Охтирці висловлювалися у тому ж ключі, наголошуючи, що *«колишні Слобідські полки поселені **у самій пограничності від Кримської і Ногайської сторін на диких степах викликаними із Задніпрських місць** вільним людьми, які під поселення свої і на поповнення належної служби з огляду на простір займали землі, ліси, на ріках ставки і всякі угіддя»*[70]. Їм так само допікало питання *«дороговизни»* солі, виваренної на казенних заводах Торських і Бахмутських озер, на відміну від мешканців ***«суміжних же з тутешньою провінцією Малоросійських полків»***, які *«задовольняються заграничною сіллю…, а донські козаки з Маницьких, які знаходяться між Волгою і Доном неподалік від міста Черкаська, та у Кримському степу при берегах соляних озер»*[71]. Певні географічні маркери знаходимо і у висловленні занепокоєння тим, що землевласників залучають до утримання мостів, яких *«в Охтирській провінції є, окрім дрібних, по головним проїжджим трактам до десяти…, у тому числі два великі — один по Московському тракту на річці Ворсклі…, другий у слободі Красному Куті по тракту ж на Українську лінію на річці Мерлі…»*[72].

Острогожці своєю чергою акцентували «вірність» російському престолу і право займанщини: «Від самого початку поселення у тутешніх місцях з іноземних черкаських народів і переважно військових людей за різні предкам Вашої імператорської величності вірні служби, як **обороною російських границь від набігів ногайських, кримських татар й інших кочівників-варварів**, так, будучи з користю використовувані у

---

[68] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 69–69 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 308–309.

[69] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 87; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 321.

[70] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 8; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 257.

[71] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 4зв.–5 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 252–253.

[72] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 5 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 253.

дію проти неприятелів Російської держави, за відмінні й хоробрі їхні вчинки, так само за всіх хвилювань зрадами через злі починання і здійснення відомими зрадниками і бунтівниками Виговського, Брюховецького, Булавіна і Мазепи **з околичними, які під володінням російським, знаходяться народами** за дотримання **цим слобідським народом** назавжди доброї вірності… і з нагоди наданих служб жалувані… грамоти тодішньої назви Слобідських козацьких полків полковникам і всій полковій і сотенній старшині й полковим козакам з поспільством **на вотчини і землі найвигідшіших місць зі всякими угіддями, рибними ловлями, млинами і різними промислами у вічне і спадкове володіння безоборочно і безмитно з дозволом землею володіти по заїмкам»**[73].

Звертали вони увагу, що у деяких поселеннях *«тутешньої провінції»*, як-то слободах Корочі, Слонівці, Мості, Коровиній, Ливнах, Бирючій, Тростянці, Ольшанці, Уриві, Єндовищах, Гвоздіївці, Пирлівці, Землянці, Олимі, Чернаві, Талці й інших, заборонено винокуріння, тому що *«оті місця поселенням перебувають **недалеко від великоросійських помешкань»***. У дійсності ж їх було заселено «***викликаними із заграничних міст черкасами, які й влаштовані у тих місцях козаками для захисту російських міст від приходів і нападів татарських**, де і землями, сінними покосами й рештою угідь пожалувані, на які і мають і дані з Розряду виписи… і про вольності привілеями оснащені… **А вищезгадані Острогозької провінції слободи знаходяться точно на жалуваних козацьких землях** і…, окрім трьох місць, а саме **Корочі, Землянська і Ольшанки, які знаходяться мешканням при самих великоросійських містах**, решта під заборону не підпадають же»*[74]. Та навіть, далі провадили старшини, якщо якісь козацькі поселення і виросли *«при великоросійських містах, але звідти… ті слободи ще за життя… Петра Великого 716 року по указу з тих міст виведені й **поселені при інших Острогозького полку слободах**, напевно для безперешкодного жалуваними вольностями володіння»*[75].

Сумчани уникали окреслювати загальні історико-географічних виміри, згадавши лише про надані слобожанам московськими правителями

---

[73] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 42–42 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 290.

[74] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 46; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 293–294.

[75] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8. л. 46–46 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 295.

«вольності»[76]. Натомість пильнували питомо «сумських» територіальних питань. По-перше, просили повернути містечкам Суджі й Миропіллю привілей вільного винокуріння як ***«належним до колишнього Сумського козацького полку, що нині провінція»***[77]. А, по-друге, знову піднімали питання про повернення колишньої Каризької сотні до складу тепер уже провінції. Якраз у цій частині сумчани вдалися до історичних і просторових аргументів: «**Землі, які знаходяться під поселенням міста Білопілля і під його повітом, пожалувані у Сумський полк з колишніх старих дач путивльських поміщиків, які тодішнього часу стояли пусткою**, **і на тих землях були татарські сакми і кочовища**, і даними на Білопілля 704 року грамотою і випису **усіх тих поміщиків,** які після поселення міста Білопілля населили села і деревні вільними черкасами, **велено вислати за ріку Сейм, а те поселення велено зарахувати до полку, яке і названо Каризькою сотнею,** і в ній було до заволодіння згідно з неправильним путивльцями за забороною продажем генералом-майором Корчминим і компанійщиком Дубровським служилих козаків дві двадцять осіб, окрім підпомічників. Та й нині дехто з тих путивльців, приховуючи дану на Білопілля грамоту, ті їхні дачі, як вище зазначено, знищуючи, продають різним чинам не тільки землі, але й наявні на них поміщицькі й військових обивателів садиби, через що, **оскільки вся ота Сумська провінція поселена на таких же путивльських диких дачах,** можуть трапитися немалі хвилювання, для відвернення яких про заборону і знищення таких продажів з підтвердженням колишніх грамот просить [сумське дворянство]»[78].

Складається враження, що непередбаченим побічним ефектом їхнього укладання, як і обрання депутатів до Москви, стало посилення у слобідської еліти відчуття належності до локальної спільноти. Очевидно, така тотожність сформувалася ще раніше і проявлялася перш за все, коли слобожани перебували у відмінному — від звичного місцевого — оточенні. Приміром, коли наприкінці 1750-х — на початку 1760-х років у Петербурзі доводилося обстоювати власний козацький устрій. Показовими є добре знані листи ізюмського полковника Федора Краснокутського до старшини інших Слобідських полків із закликом оговтатися і

---

[76] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 29; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 277.

[77] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110. ч. 8, л. 32; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 282.

[78] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 32 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 283–284.

стати спільно в оборону козацького status quo[79]. А після знищення автономії застосований імперією інструмент «наказів» цю тенденцію гуртуватися, як і усвідомлювати власну співпричетність за територіальним принципом, посилив.

Симптоматично, що в Москві у лютому 1768 р. депутат від ізюмського дворянства Іван Зарудний передавав свої повноваження секретарю Колегії іноземних справ Луці Татищеву ***«як тих слобідських, як і я провінції, співприятелю»***[80]. А колишні старшини Харківського полку зверталися у своєму наказі до колишнього харківського полковника Матвія Куликовського, просячи турбуватися про *«громадські наші потреби…* ***як тутешній патріот»***[81]. У тому, що «*Ви за властивою доброзичливістю* ***нам, побратимам своїм****, не упустите нічого того з найкращими засобами відповідно до залежної від вас посади виконати»*, запевняли й острогожці у наказі до колишнього острогозького полковника Степана Тев'яшова[82]. Вони ж писали, що з Острогожчини доводиться часом їздити ***«в інші слобідські провінції*** *[тобто Харківську, Сумську, Охтирську й Ізюмську], хоча й* ***повз великоросійські міста*** *лежачими дорогами»*, чітко маркуючи «своїх» і «чужих» і ставлячи себе на один рівень ***«з Малоросійськими полками і Остзейськими губерніями»***[83].

Важливі акценти до просторового сприйняття Слобожанщини за два десятиліття після ліквідації автономії містяться у анонімних «Примітках на винокуріння і вільний продаж вина у Харківській губернії», складених наприкінці 1780-х років. Написані від імені великого землевласника Харківської губернії, вони транслюють традиційну візію минулого Слобідських полків: «За початкового населення **просторих степів цієї губернії, прилеглих тодішніми кордонами своїми до володінь кримських татар**, усі російські государі вважали за необхідно потрібним зробити **яку-небудь перешкоду цьому варварському народу**, який нападав **у саму середину Росії** і здійснював великі у ній спустошення. Для чого викликали туди на поселення підданих своїх, улаштували козацькі полки,

---

[79] *Теличенко И.* Протест слободской старшины против реформы 1765 г. // Киевская Старина. 1880. № 2. С. 244–270.

[80] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 2, л. 4; ч. I, л. 39.

[81] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 16 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 261.

[82] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 35 об.; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 285.

[83] РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 110, ч. 8, л. 47; Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные… С. 295.

назвав їх Слобідськими і грамотами… усемилостівійше пожалували старшин і козаків для поповнення їхньої служби замість жалування право винокуріння, продаж вина і солі, також усі торги і промисли безмитно, аби у такий спосіб у багатьох збудити старанність до поселення і до захисту своєї вітчизни, назвали привілейованими **ті землі, які лежали за Сіверським Дінцем на Кримській стороні й не поміряні були четвертями**»[84].

На думку автора, так тривало, допоки *«не поширилися **далі межі імперії**, а тоді вже і треба було відмежувати себе від кримців зовсім іншою сторожею»*, а саме: поселеннями сербів і двома укріпленими лініями, *«тобто старою і новою, з регулярними і надійними фортецями. **Слобідські ж козаки лишилися за тим внутрішніми мешканцями держави**…»*[85]. Говорячи про ситуацію на час написання «Приміток», автор згадує указ Катерини II від 3 травня 1783 р. про заборону переходів *«усім поселянам, **як Харківської, так і трьох малоросійських губерній** (Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської. — Авт.)»* і нарікає на втечі селян *«у Катеринославську губернію і на Дон цілими родинами»*[86]. Він також полемізує із уявним опонентом з приводу того, що ***«у всій Україні** [нібито] немає судохідних річок»*[87].

Остання репліка виглядає особливо цікавою, адже назва «Україна» у слобідській документації і дотичних текстах трапляється час від часу. З того масиву джерел, що маємо у нашому розпорядженні, найраніша згадка стосується 1710 р. Вона присутня у листуванні ізюмського (1693–1711) і харківського (1706–1709) полковника, бригадира Слобідських полків Федора Шидловського (Шилова). Переписуючись із азовським губернатором Федором Апраксіним щодо протидії запорожцям Костя Гордієнка, козакам Пилипа Орлика і кримцям хана Девлет-Гірея II, Шидловський кілька разів ужив топонім «Україна» у розумінні території Слобідських полків. Зокрема, у листі від 27 травня він нарікає, що оглядав Степ від фортеці Ізюм по Сіверському Дінцю до річки Красної, щоб там поселити драгунів, але придатного місця не знайшов, бо *«скрізь навесні вода затоплює, а до того прийшли й піски, більше п'яти верст (понад 5,3 км — Авт.) від Дінця до орних земель, а поселити їх у Степу, як у проїзді до Таганрогу, так і **Україні**, самих, захисту й невигоди аж ніяк не буде, і від міст віддаляють, і без козаків їх на такій відстані*

---

[84] РГАДА, ф. 10, оп. 3, д. 174, л. 1.
[85] Там же, л. 1 об.
[86] Там же, л. 2–3.
[87] Там же, л. 3.

поселити не без остраху»[88]. Лист від 4 серпня починається з поклику на Сенатський указ про необхідність зібратися *«зі Смоленським, і Воронезькими, і зі своїми (Слобідськими. — Авт.) полками і* ***бути для захисту України*** *під командою київського губернатора князя Дмитра Михайловича Голіцина»*, у відповідь на який Шидловський відписав до підпорядкованих полків, *«щоб вони до лінії йшли без уповільнення до мене на з'єднання»*[89]. Повідомлення від 5 березня 1711 р. промовистіше, адже пишучи про підтримку запорожців з боку мешканців *«трьох містечок Водолаг»*, тобто Старої і Новодолаг та слободи Водолажки (Нове Село) Харківського полку[90], Федір Шидловський емоційно зауважував, що такого *«ніколи* ***у нас на Україні*** *не бувало»*[91], і продовжував, що *«у приїзд мій до Харкова старшина мені всі сказали, якби хан* ***за Харків далі в Україну*** *вступив, багато ж містечка зрадили за великим страхом, всіх би їх поспільство повидавали ханові вирубати всіх»*[92]. У приписці до цього листа, зробленій його власною рукою, Шидловський додавав: «Бачачи становище **цього краю людей**, доношу В.[ашій] с.[вітлості], доволі безнайдійні і прийшли у велику конфузію. А ще чи навесну хан прийде, не сподіватися від них добра, у кому би була до вірності від такого неприятеля, а особливо від принади без наших військ звісно зрадять. А **на гетьманців** нам надії тримати не слід, вони давно тому раді, перші **вони ж наш край** будуть грабувати, вірно доношу. Що нині з бригадиром людей було і надалі буде, про те взяті у них відомості при цьому листі надсилаю до В. с. Зволиш уважити, чи можна ж одними **Україну вберегти** і хана утримати, а про інші справи не пишу, допоки сам очі Ваші буду бачити»[93].

Побоювання виявилися пророчими, бо вже у листі від 12 травня Федір Шидловський виправдовувався: *«є гнів В. с. за те, що слушного відпору хану* ***з України*** *не було»*, але хан «*не тільки від Харкова, але і від Самари березня 5 числа пішов у Крим»*[94]. За кілька днів уже сам Федір Апраксін вимагав від обер-коменданта Степана Количева повідомити, *«якого числа* ***на Україну*** *приїхав і з г.[енерал]-м.[айором] Шидловським*

---

[88] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украйне 1696–1727 гг. / Собр. и изд. С. И. Шидловский. Санкт-Петербург, 1896. С. 26.

[89] Там же. С. 30.

[90] Про ці поселення див.: *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Харьков, 1857. Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. С. 309–325.

[91] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских... С. 40.

[92] Там же. С. 40–41.

[93] Там же. С. 41.

[94] Там же. С. 44.

що учинилося»[95], маючи на увазі прибуття того до Харкова для арешту слобідського бригадира і його майна. Количев відповів, що речі для відсилання до Двору описав, але *«у тому в домі його убогість, не лише, що у такого **знатного у всій Україні чоловіка**, але й у менших вдесятеро за нього більше буває»*[96]. Самі харківські старшини також зверталися тоді ж чолобитною до Петра I з проханням повернути Федора Шидловського до командування: «За твоїм в.[еликого] государя указом велено полками нашими й нами… у всяких справах керувати і під час неприятельського знаходження охороняти г.[енерал]-м.[айорові] Федору Володимировичу Шидловському і, **будучи у нас на Україні ще спочатку свого полковникування**, служачи тобі, государю, багаточисельні **на користь нашу і на захист України нашої** справи поробив… Через що ми всі маємо надію і, від приходу неприятельських людей охороняючи, і від зрадницьких принадних справ остерігаючись, і **не тільки наші Слобідські полки, але і гетьманські багато-які** на нього мають надію. Минулої зими у прихід **на Україну** хана кримського з ордою від принад злодіїв-запорожців легковажні люди багато-хто його остеріганням до зради не допущені, а що хан кримський і злодії-запорожці…, схиляючи і принаджуючи до зради **по Україні наш народ**, а більше тримали для вільного до себе **на Україну** приходу, від чого **не тільки наші Слобідські полки, але й гетьманські** не без страху були. А коли він, генерал-майор, з Київської губ[ернії] до нас повернувся і команду взяв…, відклавши страх,.. ходив під те місто [Новосергіївську фортецю, розташована поблизу містечка Вольного]… і орда, й злодії-запорожці, які там знаходилися, розбиті, і ота ханська, і злодіїв-запорожців надія на зближення **до українських міст** знищилася, від чого **вся Україна** зостала вдячна і від страху звільнилися і прийшли у тверде становище»[97].

Охтирський полковник Федір Осипов просив Апраксіна про те саме, наголошуючи, що зі взяттям слобожанами Вольного *«від того шкідливого місця **не лише собі, але і багатьом українним гетьманського реґіменту містам** звільнення отримали»*[98]. Однак за вироком Петра I Федір Шидловський втратив чин і маєтності, що їх передали молдаванам на чолі з Дмитром Кантемиром. Стосовно цього Дмитро Голіцин писав тому ж Апраксіну у вересні 1711 р., перебуваючи на Кам'яному Затоні, що *«колишнього генерала Шидловського деревнями й дворами, які є **на***

---

[95] Там же. С. 119.
[96] Там же. С. 120.
[97] Там же. С. 125–126.
[98] Там же. С. 128.

***Україні**, пожалував государ волоського господаря князя Кантемира»*[99], наказавши розселити новоприбульців ***«у Слобідських полках** Київської і Азовської губерніях»*[100]. Майже через два роки, у січні 1713, уже сам опальний Федір Шидловський звертався до Федора Апраксіна з проханням потурбуватися про племінників Лаврентія і Григорія та доводив, що ніколи не мав таких прибутків від ратуші й мит, *«які **на Україні й у Глухові** є»*[101]. Ще за два роки у черговому посланні він розповідав, що племінникам *«уже тому років із десять, як велено їм **на Україні служити у Слобідських полках**»*[102], а також згадував про *«**українні**... деревнішки»*, що їх отримали молодші родичі[103].

Узагалі листування Федора Шидловського містить ряд інших важливих просторових маркерів. Мова йде про використання ним назви *«Гетьманщина»* (двічі)[104], як-от *«доношу про **непорадство наше українне, полків наших людей**,... сильний страх взяли, **ідуть нарізно одні в Гетьманщину, інші в Самар, а понад те — у слободи, які будуються поблизу полків наших**»*[105]. Він чітко розмежовував *«за Дніпром»*, себто у Речі Посполитій, та *«до Дніпра»*, тобто у володіннях *«гетьмана»* і, за замовчуванням, царя. Власні полки він означав *«Слобідськими»* і, з огляду на обставини, приділяв особливо увагу широкій степовій смузі за Ізюмом. Йому було притаманне вкрай негативне ставлення до запорожців і загалом *«зрадників»* московського правителя, хоча пізніше він сам потрапив у немилість[106].

Однак повернімося до виявлених згадок про «Україну», наступна з яких стосується 1745 р. У матеріалах судової справи за позовом харківського підпрапорного Федора Панкратьєва до вдови Лаврентія Шидловського Параски йдеться про те, що напередодні харківський полковий писар Іван Нестеров, маючи на руках оригінал купчої її чоловіка-полковника, відлучився до Москви, а потім з'ясувалося, що звідти *«він, Нестеров, з квартири його **в Україну від'їхав**»*, але *«**вдома його біля Харкова** немає»*[107]. Тут знову «Україною» окреслено Слобожанщину. Ще кілька згадок припадає на вище цитовану чолобитну ізюмського полков-

---

[99] Там же. С. 133, 151–174.
[100] Там же. С. 133.
[101] Там же. С. 214.
[102] Там же. С. 221.
[103] Там же. С. 229.
[104] Там же. С. 24, 39.
[105] Там же. С. 24.
[106] Там же. С. 35–37, 44, 47, 54, 68.
[107] ЦДІАУК, ф. 1725, оп. 1, спр. 66, арк. 77 зв.

ника Федора Краснокутського 1751 р., де той пише про *«командуючий **на Україні** генералітет»*, напевне, маючи на увазі начальника Української лінії[108]. А супровідний атестат ізюмської старшини мовить про Ізюмський полк як *«**самоукраїнський** від Кримської сторони»*[109] серед Слобідських, тобто найбільш висунутий у Степ.

Суголосні до висловлених Федором Шидловським візії знаходимо, як не дивно, століттям пізніше, причому в наративі, написаному в його відібраній маєтності — селі Дворічному Куті під Харковом. Автобіографічний твір *«Вік або короткий опис життя мого»* належав перу Василя Миколайовича Абази (1760 — після 1829), як він сам себе означав — *«поміщика, титулярного радника, дворянина»*[110], і писався протягом 1819–1829 рр. Автор був нащадком тих самих емігрантів, *«які виїхали у Росію з Молдавії 1711 року з господарем світлійшим князем Дмитром Костянтиновичем Кантемиром»*[111]. Як людина, небайдужа до історії, Василь, покликаючись на Сенеку, виводив *«молдо-валахів»* від мешканців Трої, а безпосередніх своїх предків уважав християнізованими черкесами[112]. Його батько народився у Харкові наступного року по переїзді туди сім'ї. Відслуживши військову службу і вийшовши у відставку, він одружився з представницею полтавського старшинського роду Коваль Тетяною Герасимівною, на той час вдовою по двом чоловікам. 11 серпня 1760 р. у цьому шлюбі народився Василь, який силою життєвих перипетій часто покидав рідний дім, а відтак щедро ділився спостереженнями у своїх записках.

Мабуть, найяскравіше Абаза описував запорожців, у баченні якого вони поставали *«бунтівниками»* і *«розбійниками»*[113]. Перебування влітку 1775 р. на Січі, щойно розгромленій полковником Петром Текелією, ординарцем якого Василь тоді служив, не викликало у нього жодних сентиментів. Щоправда, пояснюючи у примітці вираз про *«головне поселення Запорозької Січі»*, він додав: *«яка після взяття у російське володіння названа була Покровським»*[114]. Водночас, описуючи січовий устрій, він зауважив, що запорожці їздили *«до Польщі й **у російські межі: до***

---

[108] НБУВ. ІР, ф. 29, спр. 8–10, арк. 68–68 зв.
[109] Там само. арк. 72.
[110] Там само, ф. 12, спр. 702, арк. 1 зв.
[111] Там само, арк. 20 зв.
[112] Там само, арк. 4 зв., 21 зв.
[113] Там само, арк. 82, 139–139 зв.
[114] *Кравченко В. В.* Нове джерело з історії Запорозької Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 29.

Полтавської, Київської, тутешньої Слобідсько-Української, Воронезької і навіть до Курської губерній**, роблячи поміщикам й решті мешканців надзвичайні грабунки і самі вбивства, знаходячись у жахливому невігластві і без просипу п'яні, не маючи вони ніякого майже закону, хоча були між ними люди просвічені, як **росіяни**, так і французи, німці й англійці, котрі втекли до них»*, пояснивши про ***«росіян» таке: ***«із цих, і особливо малоросіян**, майже вся наволоч їхня поселена була там»*[115]. Ще одна ремарка про запорожців підтверджує імперський трафарет такого сприйняття: *«Хоча вони мали **на безмежних степах своїх, які становлять нині три губернії** [Новоросійську, Херсонську і Катеринославську], стільки скотарства і награбованого зі всієї Польщі й **українських російських меж** срібла, грошей і різних дорогоцінних речей, що всякий із них батько міг жити не гірше теперішніх багатих графів і князів»*[116]. Стосовно окупації Січі Абазі також запам'ятався спалах *«лихоманки»*, який трапився серед розквартированих на річці Інгул та її притоках військових, а більшою мірою — *«достаток усякої риби, динь, кавунів і на суднах грецьких і турецьких, котрі тут у гавані були, величезна кількість усіляких фруктів»*[117].

У баченні Василя Абази весь обшир під скіпетром російського імператора становив власне *«Росію»*, у межах якої вміщалися і *«Малоросія»*[118], і його рідна *«Слобідсько-Українська губернія»*, і південноукраїнські терени, де він придбав маєтність Миколаївку[119]. Таким було самопозиціонування слобідської еліти наприкінці XVIII — на початку XIX ст., що добре прослідковується на прикладі інших тогочасних текстів місцевого походження[120]. Той же Григорій Квітка-Основ'яненко, нащадок

---

[115] Там само.

[116] Там само. С. 30.

[117] НБУВ. ІР, ф. 12, спр. 702, арк. 131 зв.–132.

[118] Там само, арк. 82 зв., 204, 223 зв., 224 зв.

[119] Там само, арк. 204 зв.–208.

[120] Про самопозиціонування старшинських нащадків на рубежі XVII–XIX ст. див.: *Lysiak-Rudnytsky I.* 1958. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. 1958. №. 3–4. P. 1381–1405; *Kohut Z. E.* The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. 1968. № 3/4 (December). P. 559–576; *Кравченко В. В*. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. С. 11–43; *Гирич І. Б.* Українські інтелектуали та політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ, 2014. С. 118–123. Див. також міркування Володимира Склокіна стосовно ідентичності / ідентичностей мешканців Слобідської України: Склокін В. В. Скасування автономії і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні другої половини XVIII ст. // Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX ст. Львів, 2020. С. 75–114.

харківських старшин із діда-прадіда[121], взоруючись на твори свого дядька Іллі[122], постулював, що *«земля, яка становить нині **Харківську губернію**, за колишніх часів **належала до Великого князівства Київського** і служила давніми кордонами **Південної Росії** від половців, хозар і печенігів»*[123]. Оскільки *«цю країну»* у першій половині XIII ст. спустошили татари, то *«залишки»* її мешканців перебралися *«за Дніпро»* під владу литовських правителів. На середину XVII ст. ***«кордони Росії»*** відокремлювали її на заході від *«Польщі»* та від *«Ногайських пустель»* на півдні[124]. Підштовхувані релігійними утисками, *«рушили **зі-за Дніпра у південні землі Російської держави»*** хвилі переселенців-***«малоросіян»***, котрі спершу осідали ***«на порожніх землях** по Білгородській лінії»*, а далі опанували простори *«від верхів'я річки Сули по рікам Вирі, Пслу, Ворсклі, Мерлі, Удах, Лопані, Харкові, Мжі, Коломаку, Дінцю, Осколу, Торцю й по іншим річкам й урочищам»* так, що *«багато великоросійських поселень, будучи раніше заведеними, лишилися і нині знаходяться всередині слобідських поселень, найбільше біля рік Ворскли і Дінця»*[125]. Квітка-Основ'яненко не забув підкреслити, що ***««слобожане»**, щасливі під батьківським правлінням **Росії**, нітрохи не турбувалися про долю **колишньої своєї батьківщини Малоросії**, і за всіх будучих тоді у ній переворотах не брали ніякої участі»*[126]. Водночас — і це добре контрастує з наративом Василя Абази — Григорій Квітка-Основ'яненко симпатизував запорожцям. Його автобіографічний начерк «Головатий» з підзаголовком «Матеріали до історії Малоросії» переповідає, як під час несподіваного візиту колишнього військового писаря Антона Головатого родина Квіток спершу налякалася, а потім була зачарована гостротою розуму гостя, його здатністю тонко схоплювати і ґрунтовно обговорювати предмет розмови[127].

Ще один автор слобідського походження Іван Осипович Острозький (1750–1825) у своєму автобіографічному творі «*Опис життя, справ, негараздів та різних пригод, тобто Годспорик або мандри у житті*

---

[121] *Парамонов А. Ф.* Історія роду Квіток. Харків, 2013. 152 с.

[122] *Маслійчук В. Л.* Ілля Іванович Квітка — малознаний історик XVIII — початку XIX ст. // Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків, 2007. С. 256–288.

[123] *Квитка-Основяненко Г. Ф.* О слободских полках. С. 30.

[124] Там же. С. 30–31.

[125] Там же. С. 31–32.

[126] Там же. С. 36.

[127] *Квитка-Основяненко Г. Ф.* Головатый…

цьому»[128] про запорожців не згадував. Але його наратив інформативний під іншим кутом зору, адже автор не просто вів власний родовід від перших українських переселенців на Острогожчину, а й заглиблював його до князів Острозьких. Напівлегендарним персонажем виглядає засновник роду — нібито нащадок князів Острозьких *«полковник на ім'я Костянтин»*, який разом із дружиною Марією *«зійшли на мешкання* ***з міста польського Острогу великого****, князівської фамілії і князі,* ***у Лохвицю*** *і там прозивався Острозькими»*[129]. Швидше за все, йдеться про переселення предка з Волині на Лівобережжя десь на початку XVII ст., пов'язане із освоєнням Посулля князями Вишневецькими, адже серед заснованих ними у новопридбаних маєтностях містечок була і Лохвиця[130]. Про Лохвицю автор пояснював, що та розташована ***«у країні Малоросійстій, яка зветься Гетьманщина»***[131], що знову підтверджує тогочасне побутування цього топоніму, а не його кабінетне, історіографічне походження[132]. У примітці про Лохвицю автор додатково зазначив, що ***«нині те місто Чернігівського намісництва****, і я у ньому був проїздом із Києва»*[133]. Зважаючи, що свої записи Іван Острозький вів із 1777 р., примітка свідчить про географічні реалії, спричинені імперськими адміністративно-територіальними реформами 1780-х років.

Прослідковуючи свій рід далі, Іван Острозький стверджував, що у Костянтина був син Климентій, який по смерті батька із Лохвиці переселився у фортецю Корочу[134], зведену протягом 1637–1638 рр. як один із опорних пунктів Білгородської укріпленої лінії на південно-східному порубіжжі Московської держави[135]. У Корочі Климентій одружився і обрав духовний шлях, будучи висвяченим на протоієрея[136]. Його сини

---

[128] *Ф. Н. [Николайчик Ф.].* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого…

[129] Там же. № 2. С. 365.

[130] *Яковенко Н. М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 246, 248; *Її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. С. 122.

[131] *Ф. Н. [Николайчик Ф.].* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого… № 2. С. 355.

[132] Про «Гетьманщину» йдеться й у так званому «Ніжинському літописі», точніше його першій частині, складеній у 1760-х роках (Див.: *Бовгиря А. М.* Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2. Київ, 2007. С. 285).

[133] *Ф. Н. [Николайчик Ф.].* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого… № 2. С. 355.

[134] Там же.

[135] *Загоровский В. П.* Белгородская черта. С. 95–98.

[136] *Ф. Н. [Николайчик Ф.].* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого… № 2. С. 355.

також були священниками, а серед онуків дехто вступив на козацьку службу до Острогозького і Харківського козацьких полків. Зокрема, батько оповідача Осип Федорович очолював Слонівську сотню Острогозького полку від 1749 р. до її ліквідації 1765 р. Він був одружений із Марією з харківського старшинського роду Ковалевських. Відтак, народжений у цьому шлюбі Іван Осипович зростав у питомо слобідському середовищі, до того ж успішно провчившись три роки у Харківському колегіумі (1759–1763).

Знову ж, через специфіку своєї діяльності — власне промислове винокуріння і лобіювання бізнес-інтересів інших землевласників — Іван Острозький подорожував багато-куди: від Харкова, Курська, Орла, Білгорода й Воронежа до Москви і Петербурга. Два останні міста сприймалися ним як імперські столиці, повні величі (Петербург) і давньої історії (Москва)[137]. Водночас Київ у його символічній географії був маркований не вигодами і прибутками чи політичною значимістю, а особливою релігійною вагою тамтешніх святинь, передовсім Києво-Печерської лаври, де, на думку Івана Осиповича, знайшов спокій його прямий предок — преподобний Федір Острозький[138]. Із незвичної просторової перспективи Іван Острозький описав перетин Дону біля села Грем'ячого 6 грудня 1786 р.: він відзначив, що потрапивши на той бік річки, вступив *«у Азію»*, а потім повернувся назад *«додому»*[139]. Війни, які вела *«Росія»* в останній чверті XVIII ст., викликали його захоплення з огляду на значне посунення імперських меж, а на включення Правобережної України за умовами Другого поділу Польщі він відреагував емоційним: *«Боже! Пошир іще для примноження віри християнської!»*[140]

Показово, що родичка Івана Острозького Надія Кохановська (1825–1884) у своїх записках переповіла геть схожу історію про походження роду від Костянтина Острозького, переселення предків із Острога до Лохвиці, а потім Корочі. Власне, й просторові категорії, до яких вона удавалася, лишалися тими ж: *«Малоросія»*, звідки вийшли предки на *«найближчий рубіж* ***русскої України»*** в Корочу[141]. Про саму фортецю авторка розповідала як *«сторожовий городок»*, який з припливом

---

[137] Там же. № 5. С. 134–143; № 11. С. 491.

[138] Там же. № 10. С. 332–333. На сакральне значення Києва для родини Івана Острозького мою увагу звернула колега Оксана Прокоп'юк під час семінару в межах проєкту «Поліцентричність і плюралізм ранньомодерних християнств», за що висловлюю їй щиру вдячність.

[139] Там же. № 4. С. 762.

[140] Там же. № 10. С. 337.

[141] *Кохановская Н. С.* Старина. Семейня память. С. 59.

українців перетворився на *«малоросійське містечко»*[142]. Про питомо український характер Острогожчини у перших десятиліттях XIX ст. писав у своїх спогадах і Олександр Нікітенко (1804–1877)[143].

Як бачимо, ключовий концепт про службу, винагороджену привілеями, нікуди не подівся зі слобідського самосприйняття після нищення козацького устрою краю. Ба більше, слобідська еліта продовжувала його експлуатувати, стараючись виторгувати усі можливі поступки з боку імперської влади. Інша справа, що бачення самого регіону відтепер вмонтовувалося у ширшу рамку імперії, де локальні історико-географічні особливості поставали засадничим приводом до самовирізнення.

* * *

Ведучи мову про те, як приблизно тоді ж бачили Слобожанщину імперські можновладці, варто розпочати із самої верхівки — імператриці Катерини II. У записці кінця 1770 — початку 1780-х років[144], де описувалося, в якому стані перебувала Російська імперія на момент її сходження на престол, російська правителька ділилася власною візією тогочасного географічного облаштування держави: «Уся імперія була розділена на наступні губернії: Московську, Нижегородську, Казанську, Астраханську, Сибірську, Білогородську, Новогородську, Архангелогородську, Санкт-Петеребурзьку, Смоленську, Воронезьку, Оренбурзьку, Ліфляндську, Виборзьку, Київську. Малою Росією, тобто Черніговом і Новгород-Сіверським, відав гетьман. Кожна губернія була поділена на провінції, а до кожної провінції були приписані окружні міста, у яких знаходилися воєводи і воєводські канцелярії»[145].

У цьому уривку відчувається відгомін адміністративно-територіальної реформи 1775 р., адже про Гетьманщину йдеться за центрами двох із трьох намісництв, утворених на її теренах, — Чернігів і Новгород-Сіверський. Однак Слобідська Україна як осібна територіальна одиниця не фігурує взагалі, а це свідчить, що у притаманному тоді Катерині II баченні вона якоїсь окремішності вже не мала. Важливо, що імператриця усвідомлювала вагу географії в управлінні державою, бо там само згадувала, що надіслала до Сенату придбаний в Академії наук за п'ять карбованців *«друкований атлас»*[146].

---

[142] Там же. С. 59, 63.

[143] *Никитенко А. В.* Моя повесть о самом себе и о том, «чему свидетель в жизни был»: Записки и дневник (1804–1877). Т. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–128.

[144] Точного датування документ немає, але пряма відсилка до «Установ для управління губерній Всеросійської імперії» вказує на пізніший за 1775 р. час його створення.

[145] РГАДА, ф. 3, оп. 1, д. 20, л. 2–2 об.

[146] Там же, л. 3.

Хай там як, але декадою раніше, в 1760-х роках, Катерина II приділяла Слобідським полкам, а потім утвореній на їхній основі Слобідсько-Української губернії, достатньо уваги. Матеріали вже неодноразово згадуваного розслідування щодо місцевої козацької еліти вилилися у низку доповідей і указів 1764–1765 рр., покликаних ліквідувати козацький устрій і запровадити загальноімперські порядки[147]. З одного боку, на той момент ще тривала інерція з часів Анни Іоанівни і Єлизавети Петрівни, в указах яких йшлося про вирішення справ ***«і в Малоросії, і в Слобідських полках»***[148] або окремо ***«у Слобідських полках»***[149]. Адже у справі нищення слобідської автономії Катерина II лише довела до кінця те, що порівалися зробити її попередниці, а початок тому поклав Петро I[150]. З іншого боку, постать місцевого губернатора Євдокима Щербініна, хитрого, честолюбного і вислужливого чиновника, який зіграв ключову роль у закулісній боротьби навколо першої російської анексії Криму[151], робила і очолюваний ним регіон видимим для імперського центру. Причому Щербінін стримів до цієї впізнаваності усіма доступними способами, від згадок у своїх регулярних донесеннях про те, *«що належить до Слобідської губернії, то у ній усе благополучно»*[152], до надсилання улітку 1770 р. імператриці місцевих *«дуль і, як їх тут звуть, бергамотів… [щоб] з тієї землі принести Вашій імператорській величності рабську послугу, в якій мене поставлено наглядачем»*[153].

Ще у перші роки після знесення слобідської автономії Євдоким Щербінін хизувався тим, що *«Слобідська губернія по влаштуванню її зі всіма цивільними, судовими правліннями має здійснення справ згідно із загальним державним законом і конфірмованими від Вашої величності для відмінних звичаїв тамтешнього народу правилам»*[154]. Його запо-

---

[147] Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 16. С. 1003–1007; Т. 17. С. 74–75, 133–136, 181–189, 194–195.

[148] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 938, л. 226 об.–228 об.

[149] Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 9. С. 78, 383–387, 403–404.

[150] Першим посутнім нововведенням, яке суперечило засадам козацького устрою, став запроваджений 1700 р. поділ слобідських козаків на підпомічників і виборних.

[151] Докладніше див.: *Потапенко С. П.* «Под образом дружбы и откровенности»: нові документи про «Татарську комісію» Євдокима Щербініна 1770–1775 рр. та першу російську анексію Криму // Наш Крим–Our Crimea–Bizim Qirimimiz. Вип. II: Збірка за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. Київ, 2016. С. 235–250.

[152] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 939, л. 5.

[153] Там же, ф. 5, оп. 1, д. 122, л. 3.

[154] Там же, ф. 10, оп. 3, д. 11, л. 145.

вітним бажанням було, *«щоб та губернія відповідно до особливих Вашої величності про неї трудів приносила своїй засновниці безмірну славу і перед лице Вашої імператорської величності інакше себе не представляла, як подібною до задоволення Вашої величності, яке не несе ані найменшого ні у чому занепокоєння»*[155]. Не дивно, що Катерина ІІ відповідала стислими, але обнадійливими запевненнями (і супутніми грошовими винагородами), як у записці від 10 січня 1766 р.: «З отриманого від 5 грудня минулого року Вашого листа з особливим задоволенням побачила я помітні час від часу успіхи в провадженні нових у Слобідській губернії розпоряджень. І тому не проминула з огляду на цю Вашу старанність і ревність оголосити Вам моє благовоління, бажаючи, аби й надалі усі подібні для спільного блага справи благословляв Усевишній»[156].

Тоді ж, на початку свого перебування на Слобожанщині, Євдоким Щербінін уточнював, що новостворена губернія межувала з Воронезькою, Новоросійською і Білгородською та Бахмутським повітом[157]. 1775 р. під його управління передали слободу Нову Водолагу з навколишніми селами Малою Водолажкою і Караванським з Катеринославської провінції Новоросійської губернії, а також Більовську фортецю, зведену 1731–1733 рр. у межах Української лінії, з метою розвитку там шовківництва[158], про що (стосовно Нової Водолаги) просили раніше у своїх «наказах» колишні керманичі Харківського полку.

У документах 1784–1785 рр. наступника Щербініна[159], харківського губернатора Дмитра Норова згадується навіть *«Слобідське намісництво»*, яке ніколи не існувало[160]. Очевидно, йшлося про відкрите 1780 р. Харківське намісництво. Ініціюючи його, а напередодні утворюючи Воронезьке намісництво (1779 р.), імперська влада відірвала від слобідських теренів Острогожчину, частину Сумщини й Ізюмщини. Відтак Бирючанський, Коротоякський, Острогозький, Богучарський, Куп'янський, Калитвянський, Ливенський і Валуйський повіти опинилися у складі Воронезького, Суджанський і Корочанський — Курського намісництв, а фортецю Тор прилучили до Азовської губернії. Однак такий розвиток

---

[155] Там же, л. 145 об.

[156] Там же, ф. 16, оп. 1, д. 939, л.14.

[157] Там же.

[158] Российская национальная библиотека. Отдел рукописей, ф. 73, оп. 1, д. 207, арк. 1.

[159] 11 листопада 1775 р. Щербінін подав імператриці підсумковий рапорт про передачу Слобідської губернії з казною, арсеналами і всім, «*що до відомства мого належало»*, своєму наступнику Дмитрові Норову (РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 939, л. 150–150 об.).

[160] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 1000, ч. 1, л. 150–152.

подій викликав невдоволення місцевих мешканців. Зокрема, 1783 р. і повторно 1787 р. від імені слонівської громади (тієї самої, що її репрезентантом був Іван Острозький) до воронезького і харківського генерал-губернатора Василя Черткова звертався повірений корочанський секретар, колишній підпрапорний і представник місцевої старшинської родини Іван Корецький, з проханням повернути Слонівку до Харківського намісництва, *«оскільки вона здавна була у відомстві Харківської губернії і значно на ближчій відстані, ніж губернське місто Курськ»*[161]. Фортеця Тор теж пам'яталася як належна до Ізюмського козацького полку: 1779 р. колишній козацький підпомічник (?) *«малоросіянин»* Іван Нудьга давав покази, що *«у минулі роки він жив колишнього Ізюмського козацького полку, що нині провінція, у місті Торі, який відраховано до Азовської губернії»*[162].

Донесення катеринославського, таврійського і харківського генерал-губернатора 1788–1791 рр. Григорія Потьомкіна Харківську губернію оминають, переповідаючи головно новини про Крим і Степову Україну[163]. Схожу конфігурацію зустрічаємо і в недатованій власноручній записці Олександра Безбородька, яка відклалася серед його паперів за 1781 р.[164] Виходячи з тези, що *«Харківська губернія розглядається нарівні зі всіма російськими губерніями»*[165], її перераховано серед таких, як Московська, Уфимська, Курська, Тамбовська, Астраханська, Псковська, Катеринославська та Воронезька. Водночас до окремого списку внесено ті губернії, які перебували *«на старих привілеях»*, як-то Малоросійську, Естляндську, Курляндську, Виборзьку, Подільську та Київську[166].

Загалом бачення Петербургом Слобідської України в другій половині XVIII ст. варто означити як прагматичне. Адже жодні сентименти і про-

---

[161] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 1001, л. 122–124 об. Збереглося листування Івана Корецького з батьком Івана Острозького Осипом (Див.: *Потапенко С. П.* Слобідська священицько-старшинська родина Острозько-Лохвицьких та їхня хроніка (про героїв однієї публікації у «Київській старовині») // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 156–166). Також відклалися матеріали справи 1769–1774 рр. про закріплення за Корецьким землеволодіння в околицях Слонівки і те, як він погрожував із цього приводу місцевим обивателям (ЦДІАУК, ф. 785, оп. 1, спр. 158, арк. 15). Ще раніше, 1766 р., Іван Корецький скаржився до Бирючанського комісартва Острогозької провінції про покрадення фруктів із батьківського яблуневого і вишневого саду біля слободи Нової Білої (Там само, ф. 1807, оп. 1, спр. 269, арк. 5).

[162] ЦДІАУК, ф. 1710, оп. 2, спр. 1875, арк. 66.

[163] РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 799, ч. 1. 224 л.; ч. 2, 173 л.

[164] Там же, д. 376, 6 л.

[165] Там же, л. 2 об.

[166] Там же, л. 3.

хання не впливали на політику метрополії, яка переслідувала єдину мету — «упорядкувати» імперський простір, виходячи з міркувань зручності управління, визиску і контролю. З цього випливали як адміністративні рішення, так і просторові конфігурації, покликані стерти колишню локальну специфіку.

* * *

Підсумовуючи, наголосимо: у перших десятиліттях XVIII ст. Слобідські полки набули того просторового виміру, що його спостерігаємо до їхньої ліквідації 1765 р. Характерно, що територіальне устійнення збіглося у часі з найранішими, зафіксованими стосовно 1710-х років, згадками, які походили з середовища місцевої старшини, про «наші Слобідські полки» та «Україну» в синонімічному розумінні. У 1730-х роках слобідська козацька верхівка чи не вперше постала перед потребою прорефлексувати історію полків, вказавши дати їхнього заснування. А загрози переформатування адміністративно-територіального устрою і повної втрати автономії, що безперестанку і щоразу наполегливіше лунали з 1750-х років, змушували козацьку еліту виписувати власну історію у максимально струнку і сприятливому для себе вигляді.

За таких обставин виникає головний місцевий історико-географічний аргумент: Слобідські полки постали на пограничних порожніх «диких землях», помережаних татарськими сакмами, які віддаляли власне Московію від опанованого кримцями й ногайцями Степу. Конкретно йшлося про річки Сейм, Псел, Ворсклу, Сіверський Донець, Оскіл, Дон, на яких селилися вихідці з Ліво- і Правобережної України. Несучи військову службу в оголеному до татарських нападів порубіжжі, слобідські козаки захищали внутрішньоросійські поселення, за що користувалися політичними (козацька автономія) й економічними (займанщина, безмитні промисли, шинкування, торгівля тощо) привілеями.

Найпівденнішим став Ізюмський полк, а Харківський займав центральне розташування. Для ізюмчан була актуальною можливість вільного доступу до Бахмутських і Торських соляних промислів, а в Сумському полку постало гостре територіальне суперництво з Гетьманщиною за містечко Котельву та з російськими поміщиками за Каризьку сотню. Харків'яни добивалися повернення кількох поселень, що відійшли до адміністративних новоутворень на півдні. Острогожці ж, пройшовши 1765 р. перше коло радикального перекроювання устрою разом із іншими чотирма полками, від 1779 р. опинилися формального відірваними від українського масиву.

Слобідська верхівка усвідомлювала і підкреслювала свій генетичний зв'язок із Гетьманщиною, але першочерговим джерелом вольностей все ж

вважала царські жалувальні грамоти. Самі слобожани і сторонні спостерігачі відзначали окремішність Слобідських полків як від городових полків, підпорядкованих гетьманському реґименту, так і від Війська Запорозького Низового, а також від Війська Донського. Понад те, вир карколомних подій 1760-х років посилив у місцевих мешканців відчуття належності до локальної слобідської спільноти, згуртованої за територіальним принципом. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Слобожанщина щодалі глибше вмонтовувалася до загальноімперських меж. Це відобразилося і на світогляді місцевої еліти, яка відтепер мислила рідний край частиною широкого державного простору, але з незаперечними історичними особливостями.

Певна амбівалентність у сприйнятті регіону спостерігалася з імперського боку. Хоча для Петербурга був очевидним зв'язок Слобідських полків із Гетьманщиною, проте і їхня адміністративна окремішність мала вагу. Полки були присутні в імперській ментальній географії, коли йшлося про їхню роль у захисті від татарських рейдів і про намагання їх серйозно зреформувати. Останнім спалахом особливої уваги з боку імперського центру стала середина 1760-х років, що було пов'язано з остаточним нищенням слобідської козацької автономії за часів Катерини II. Далі в очах Петербурга існували Слобідсько-Українська губернія і Харківське намісництво, у тому числі територіально усічене з огляду на відокремлення частини питомо слобідських теренів до сусідніх адміністративно-територіальних одиниць.

Svitlana Potapenko
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
Ukraine Goethe University
(Frankfurt am Main, Germany)
svit.potapenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5561-1843

Наукове видання

УКРАЇНА В ГЕОПРОСТОРІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ І РАННЬОМОДЕРНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ

Текст до друку підготувала *Березанська Г.*
Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 10.12.2025 р. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 34,78. Обл. вид. арк. 33,53.
Тираж 300. Зам. 32. 2025.

РВВ Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.